

UNIwersytet WarMińsko-Mazurski w Olsztynie
UNIVERSITY OF WARMIA AND MAZURY IN OLSZTYN

PRZEGLĄD

Wschodnioeuropejski

X/1
2019

Wydawnictwo
Uniwersytetu WarMińsko-Mazurskiego
w Olsztynie

Rada Programowa

Saule Abisheva (Almaty), Miomir Abović (Tivat), Zbigniew Anculewicz (Olsztyn), Selim Chazbijewicz (Astana), Milosav Čarkić (Belgrad), Jim Dingley (London), Victor Dönninghaus (Lüneburg), Włodzimierz Dubiczyński (Charków), Jordan Eftimow (Sofia), Michael Fleischer (Wrocław), Helmut Jachnow (Bochum), Ēriks Jēkabsons (Ryga), Norbert Kasperek, (Olsztyn), Andrzej de Lazari (Łódź), Piotr Majer (Olsztyn), Adam Maldzis (Mińsk), Rimantas Miknys (Wilno), Iwona Ndiaye (Olsztyn), Żanna Niekraszewicz-Karotkaja (Mińsk), Aleksander Nikulin (Moskwa), Alvydas Nikžentajtis (Wilno), Marek Melnyk (Olsztyn), Predrag Piper (Belgrad), Zbigniew Puchajda (Olsztyn), Andrzej Sitarski (Poznań), Aleś Smalańczuk (Grodno), Klaus Steinke (Erlangen), Henryk Stroński (Olsztyn), Andrzej Szmyt (Olsztyn), Józef Śliwiński (Olsztyn), Daniel Weiss (Zürich), Alexander Zholkovsky (Los-Angeles),
Bogusław Żyłko (Gdańsk)

Adres redakcji

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
Centrum Badań Europy Wschodniej
ul. Kurta Obizta 1, 10-725 Olsztyn
tel. ++48 602175802, fax ++48 89 5351486 (87)
e-mail: komunikacjam@uwm.edu.pl
<http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html>

Tytuł angielski: EAST EUROPEAN REVIEW

Kolegium Redakcyjne

Aleksander Kiklewicz (redaktor naczelny), Roman Jurkowski (sekretarz naukowy),
Norbert Kasperek, Helena Pocięchina, Dariusz Radziwiłłowicz, Marek Szczepaniak

Recenzenci

Prof. dr hab. Adam Bezwiński (Bydgoszcz)	Prof. dr hab. Tomasz Kośmider (Warszawa)
Prof. dr hab. Károly Bibok (Szeged)	Prof. dr hab. Michaił Kotin (Zielona Góra)
Prof. dr hab. Rustem Ciunczuk (Kazań)	Prof. dr hab. Ałła Kożynowa (Mińsk)
Prof. dr hab. Rafał Czachor (Polkowice)	Prof. dr hab. Walentyna G. Kulpina (Moskwa)
Prof. dr hab. Michaił Darwin (Moskwa)	Prof. dr hab. Oleg Leszczak (Kielce)
Prof. dr hab. Michaił Dymarski (Sankt Petersburg)	Prof. dr hab. Marta Pančiková (Ostrava)
Prof. dr hab. Piotr Fast (Katowice)	Prof. dr hab. Tacciana Ramza (Mińsk)
Prof. dr hab. Michał Głuszkowski (Toruń)	Prof. dr hab. Ludmiła Safronowa (Ałmaty)
Prof. dr hab. Sergiusz Grinev-Griniewicz (Białystok)	Doc. dr hab. Władimir Szajdurow (Sankt Petersburg)
Prof. dr hab. Wojciech Kajtoch (Kraków)	Prof. dr hab. Björn Wiemer (Moguncja)
Prof. dr hab. Roman Kisiel (Olsztyn)	Prof. dr hab. Anatolij Zahnitko (Donieck/Winnica)
Prof. dr hab. Zbigniew Klimiuk (Warszawa)	Prof. dr hab. Władimir Zaika (Wielikij Nowgorod)
Prof. dr hab. Eugeniusz Koko (Gdańsk)	Prof. dr hab. Marina Zagidullina (Czelabińsk)
Prof. dr hab. Natalia Korina (Nitra)	Prof. dr hab. Marzenna Zaorska (Olsztyn)
Prof. dr hab. Mariusz Korzeniowski (Lublin)	Prof. dr hab. Arkadiusz Żukowski (Olsztyn)

Redaktorzy językowi

Język polski – Katarzyna Zawilska

Język angielski – Robert Lee

Język białoruski – Aleksander Kiklewicz

Język niemiecki – Alina Kuzborska

Język rosyjski – Helena Pocięchina

Język ukraiński – Mirosława Czetyrba-Piszczako

Redakcja informuje, że wersją pierwotną czasopisma jest wydanie papierowe.

Czasopismo wdrożyło procedurę zabezpieczającą przed zjawiskiem ghostwriting:
<http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html>

Strona internetowa czasopisma

<http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html>

Zasady recenzowania

<http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html>

Projekt okładki

Maria Fafińska

ISSN 2081–1128

Wydawnictwo UWM

ul. Jana Heweliusza 14, 10-718 Olsztyn

tel. ++48 89 523 36 61; fax ++48 89 523 34 38

www.uwm.edu.pl/wydawnictwo/

e-mail: wydawca@uwm.edu.pl

Nakład: 105 egz.; ark. wyd. 35,8; ark. druk. 30,5
Druk: Zakład Poligraficzny UWM w Olsztynie, zam. nr 272

SPIS TREŚCI

HISTORIA

Ирина Починская (Екатеринбург)	
Влияние церковной реформы патриарха Никона на развитие Московского печатного двора	13
NAUM GREGORY KATZ (Pittsburg)	
Dream and Reality in the Life of Nicholas Lochhoff: on the History of the Creation of Nicholas Lochhoff's Pittsburgh Cloister	37
ДЕНИС БАЖАНОВ (Санкт-Петербург)	
Общие собрания личного состава как орган самоуправления на кораблях Балтийского флота в июле – августе 1917 г.	47
ANDRIEJ NIKOŁAJEW (Sankt Petersburg)	
Rewolucja parlamentarna: Piotrogród, 27 lutego – 3 marca 1917 roku	59
IGOR GREBENKIN (Riazań)	
Armia czasów wojny w procesie politycznym w Rosji w 1917 roku	75
DZMITRY MATVEICHYK (Mińsk)	
Rozwój biografistyki i regionalistyki powstania styczniowego na Białorusi w historiografii polskiej okresu międzywojennego	89
PIOTR PUCHAŁSKI (Wisconsin-Madison)	
Polityka narodowościowa i kolonialna Związku Radzieckiego w ujęciu historiografii amerykańskiej	103
IZABELLA LEWANDOWSKA, GRACJAN GIŻEJEWSKI (Olsztyn)	
Oral history w Rosji i Polsce – próba porównania	115

EKONOMIKA

ROMAN KISIEL, WIESŁAWA LIZIŃSKA, PAULINA ROSOCHACKA (Olsztyn)	
Migracje zarobkowe Polaków w kontekście brexitu	129
IHOR HURNYAK, ALEKSANDRA KORDONSKA (Lviv/Olsztyn)	
Analysis of Institutions Interaction in Ukrainian Economy by Using Game Theory Models	139
NICOLAS PRIMACHEV, TATYANA FRASINYUK (Odessa)	
Ukraine: an Example of Limits of Balance and Asymmetric Reaction in the Maritime Trade Market	153
ZBIGNIEW KLIMIUK (Warszawa)	
Gospodarczo-militarne problemy i dylematy Związku Radzieckiego w latach 30. XX wieku	163
ADAM OLEKSIUK (Warszawa)	
Tadeusz Czacki jako ekonomista z Wołynia. Selektowny przegląd dorobku	187
АЛЕКСАНДР ЛАВРУК, ВИТАЛИЙ ЛАВРУК (Черновцы/Подольск)	
Проблемы возрождения и развития отрасли животноводства в Украине	201

SPOŁECZEŃSTWO, POLITYKA, STOSUNKI MIĘDZYNARODOWE

ELINA ASRIYAN, NVARD MELKONYAN (Yerevan)	
Branding specificities of the Armenian “Velvet Revolution”	217
OLEG LESZCZAK (Kielce)	
Polska i Polacy we współczesnym ukraińskim etnicznym obrazie świata. Część I: Ogląd struktury kulturowo-cywilizacyjnej	229

NATALIA OLSZANECKA (Toruń)	
Social Dimension of the Russian Armed Forces Reform	241
GABRIELNA DUDEK-WALIGÓRA (Kraków)	
Аргументы к норме в дискурсах В. В. Путина и Д. А. Медведева	249
JANUSZ ŁACH, IGOR BOJKO (Wrocław/Lwów)	
Polaniarstwo jako istotny wyróżnik w badaniach nad typologią krajobrazów pasterskich Karpat Zachodnich	261
Ирина Жиглей, Дмитрий Захаров (Житомир)	
Социальный капитал бизнеса в условиях гибридной войны: понятие, составляющие, функции	275

KULTURA, LITERATURA, MEDIA

Аркадий Дудяк, Марина Паюнена (Олыштын/Санкт-Петербург)	
Индоевропейские антропологические и культурные источники осетинского героического эпоса как пример номадизма идей и ценностей (к постановке проблемы)	289
Алла Кожина (Минск)	
Душа в белорусской народной культуре	305
Алескей Шляков (Тюмень)	
Автономадизм постмодерна в российских мегаполисах	315
Юлия Котариди (Москва)	
Рецепция французской версии традиционного сюжета об Амуре и Психее в поэме И. Ф. Богдановича «Душенька» (1783)	325
Светлана Симакова, Светлана Панюкова, Ирина Топчий (Челябинск)	
Автономия изображений: о месте авторских рисунков в современной коммуникации научно-популярной тематики	337
Максим Демчук, Арина Медведева, Василий Федоров (Челябинск)	
Использование медиаэстетического компонента в современном неинституциональном публицистическом интернет-дискурсе	347
Елена Панова, Елена Шумакова (Челябинск)	
Прецедентность в эпоху мультимедийной коммуникации	357

JĘZYK

HELENA POŚCIECHINA (Olsztyn)	
Interferencja rosyjsko-cerkiewnosłowiańska w tekstach staroobrzędowych z XIX–XX wieku	373
Аимгуль Казкенова, Екатерина Рахилина (Алматы/Москва)	
Русская письменная речь студентов-казахов в зеркале русского учебного корпуса: глагольная префиксация	389
Сагит Шафиков (Уфа)	
Языковое и этнокультурное своеобразие в кривом зеркале лингвокультурологии	399
Александр Киклевич (Олыштын)	
Типология форм синтаксической реализации пропозициональных аргументов (на примере русских эмотивных глаголов)	419
Татьяна Щуклина (Казань)	
Окказиональное словообразование как динамический аспект деривационной системы русского языка	445
Жанна Краснобаєва-Чорна (Вінниця)	
Кваліфікація цінності у лінгвістиці	453

Явэй Ху (Алматы)

Некоторые особенности этикетных речевых актов русского свадебного обряда
в аспекте формирования прагматической компетенции китайских студентов при
изучении русского языка 463

RECENZJE

MARCIN PŁOSKI (Wrocław)

Zbigniew Kurcz, *Mniejszość polska na Wileńszczyźnie: studium socjologiczne*. Wrocław:
Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2005; 467 ss. 477

MICHAŁ GŁUSZKOWSKI (Toruń)

Jarosław Kiliński, *Goście ze Wschodu. Socjologia polska lat sześćdziesiątych XX wieku
a nauka światowa*. Kraków: Nomos, 2017; 287 ss. 481

TABLE OF CONTENTS

HISTORY

IRINA POCHINSKAYA (Ekaterinburg)	
The Influence of Patriarch Nikon's Church Reforms on the Development of the Moscow Printing Court	13
NAUM GREGORY KATZ (Pittsburg)	
Dream and Reality in the Life of Nicholas Lochhoff: on the History of the Creation of Nicholas Lochhoff's Pittsburgh Cloister	37
DENIS BAZHANOV (Sankt-Petersburg)	
General assemblies of personnel as a part of self-government on the ships of the Baltic Fleet in July and August of 1917	47
ANDREJ NIKOLAEV (Sankt-Petersburg)	
Duma Revolution: Petrograd, February, 27 – March, 3, 1917	59
IGOR GREBENKIN (Ryazan)	
The war time army in a political process of Russia 1917	75
DZMITRY MATVEICHYK (Minsk)	
The Development of Biography Studies and Regional Studies of the 1863–1864 Uprising in Belarus in Polish Historiography of the Interwar Period	89
PIOTR PUCHALSKI (Wisconsin-Madison)	
Nationality and Colonial Policies of the Soviet Union in U.S. Historiography	103
IZABELLA LEWANDOWSKA, GRACJAN GIŻEJEWSKI (Olsztyn)	
<i>Oral history</i> in Russia and Poland – comparison attempt	115

ECONOMICS

ROMAN KISIEL, WIESŁAWA LIZIŃSKA, PAULINA ROSOCHACKA (Olsztyn)	
Gainful Migrations of Poles in the Context of Brexit	129
IHOR HURNYAK, ALEKSANDRA KORDONSKA (Lviv/Olsztyn)	
Analysis of Institutions Interaction in Ukrainian Economy by Using Game Theory Models	139
NICOLAS PRIMACHEV, TATYANA FRASINYUK (Odessa)	
Ukraine: an Example of Limits of Balance and Asymmetric Reaction in the Maritime Trade Market	153
ZBIGNIEW KLIMIUK (Warszawa)	
The economic and military problems and dilemmas of the Soviet Union in the 1930s	163
ADAM OLEKSIUK (Warszawa)	
Tadeusz Czacki as an Economist from Volhynia. Selective Review of Achievements	187
ALEXANDR LAVRUK, VITALII LAVRUK (Chernitsi/Podolsk)	
Problems of revival and development of animal husbandry in Ukraine	201

SOCIETY, POLITICS AND INTERNATIONAL RELATIONS

ELINA ASRIYAN, NVARD MELKONYAN (Yerevan)	
Branding specificities of the Armenian "Velvet Revolution"	217
OLEG LESZCZAK (Kielce)	
Poland and Poles in modern Ukrainian ethnic picture of world. Part I: An overview of cultural-civilizational structure	229

NATALIA OLSZANECKA (Toruń)	
Social Dimension of the Russian Armed Forces Reform	241
GABRIELNA DUDEK-WALIGÓRA (Kraków)	
Arguments to the norm in the discourses of V. V. Putin and D. A. Medvedev	249
JANUSZ ŁACH, IGOR BOJKO (Wrocław/Lwów)	
Agro-shepherd as a Significant Landmark in the Research on Typology of Pastoral Landscapes in the Western Carpathians	261
IRYNA ZHYHLEI, DMYTRO ZAKHAROV (Zhytomyr)	
Social Capital of Business in Hybrid War Conditions: Concept, Components, Functions	275

CULTURE, LITERATURE AND MEDIA

ARKADIUSZ DUDZIAK, MARINA PAYUNENA (Olsztyn/Sankt-Petersburg)	
Indo-European anthropological and cultural sources of the Ossetian heroic epic as an example of nomadism of ideas and values (problem statement)	289
ALLA KOZHINOWA (Minsk)	
Soul in the Belarusian folk culture	305
ALEXEI SHLIAKOV (Tyumen)	
Autonomadism of postmodern in Russian megacities	315
YULIA KOTARIDI (Moscow)	
On the Reception of the French Version of Cupid and Psyche Plot in the Poem of Ippolit Bogdanovich "Dushenka" (1783)	325
SVETLANA SIMAKOVA, SVETLANA PANYUKOVA, IRINA TOPCHII (Chelabinsk)	
Autonomy of Picture: The Place of Author's Drawings in Modern Communication of Scientific-Popular Theme	337
MAXIM DEMCHUK, ARINA MEDVEDEVA, VASILII FEDOROV (Chelabinsk)	
Use of Media Aesthetic Component in Modern Non-Institutional Publicistic Internet Discourse	347
ELENA PANOVA, ELENA SHUMAKOVA (Chelabinsk)	
Precedence in the era of multimedia communication	357

LANGUAGE

HELENA POCIECHINA (Olsztyn)	
Russian-Old Church Slavonic interference in Old Believers' texts from the 19th and 20th century	373
AIMGUL KAZKENOVA, EKATERINA RAKHILINA (Almaty/Moscow)	
Russian Written Speech of Kazakh Students in the Reflection of Russian Learner Corpus: Verbal Prefixation	389
SAGIT SHAFIKOV (Ufa)	
Language and Cultural Peculiarity in a Crooked Mirror of Cultural Linguistics	399
ALEKSANDER KIKLEWICZ (Olsztyn)	
Typology of syntactic realization forms of propositional argument (on the example of Russian emotional verbs)	419
TATYANA SHCHUKLINA (Kazan)	
Occasional word-formation as a dynamic aspect of the Russian language derivational system	445
ZHANNAN KRASNOBAEVA-CHORNA (Vinnytsia)	
The Qualification of Value in a Linguistics	453

Yawei Hu (Almaty)

- Some Features of Etiquette Speech Acts of the Russian Wedding Ceremony in the Aspect
of the Formation of Pragmatic Competence of Chinese Students by the study of Russian
language 463

REVIEWS

Marcin Płoski (Wrocław)

- Zbigniew Kurcz, *Mniejszość polska na Wileńszczyźnie: studium socjologiczne*. Wrocław:
Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2005; 467 ss. 477

Michał Głuszkowski (Toruń)

- Jarosław Kilias, *Goście ze Wschodu. Socjologia polska lat sześćdziesiątych XX wieku a nauka
światowa*. Kraków: Nomos, 2017; 287 ss. 481

HISTORIA

ИРИНА ПОЧИНСКАЯ / IRINA ROCHINSKAYA

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-7431-856X>

Уральский федеральный университет

ВЛИЯНИЕ ЦЕРКОВНОЙ РЕФОРМЫ ПАТРИАРХА НИКОНА НА РАЗВИТИЕ МОСКОВСКОГО ПЕЧАТНОГО ДВОРА¹

The Influence of Patriarch Nikon's Church Reforms on the Development of the Moscow Printing Court

Ключевые слова: Московское государство, Московский печатный двор, книгоиздание, Приказ печатного книжного дела

KEYWORDS: Muscovite state, the Moscow Printing Court, book production, the Book Printing Chancellery

ABSTRACT: On the basis of documents from the archive of the Book Printing Chancellery, this article examines the changes that occurred in the main typography of the Muscovite state between 1620 and 1675. Measures taken to optimise the process of printing led to this establishment becoming highly lucrative. Using a comparative analysis of the net cost of books and their sales price, we are able to pin point the surplus value of production between 1630 and the beginning of the 1650s. All this changed with Patriarch Nikon's church reforms, which began with the correction of religious texts: this had a direct impact on the activities of the Printing Court. Analysis of the typography's work after the reforms leads us to the conclusion that the changes interrupted the rapid development of the Moscow Printing Court and its transformation into a large and profitable enterprise. In the second half of the 17th century, the typography began to receive subsidies: by the beginning of the 18th century, it had entered a period of severe crisis which pushed it to the very brink.

Книгопечатание в России появилось в начале 1550-х гг. и, видимо, после непродолжительного поиска формы своего существования, длившегося около десяти лет, превратилось в государственную монополию с единственной типографией и периодически возникавшие на протяжении следующих ста

¹ Публикация подготовлена в рамках выполнения проекта № 33.2182.2017/4.6. («Формирование русской культурно-религиозной идентичности: памятники традиционной письменности как символические коды культурной памяти») госзадания МО РФ научным коллективам исследовательских центров и (или) научных лабораторий образовательных организаций высшего образования на 2017–2019 гг.

пятидесяти лет типографии помимо главной не меняли характера русского книгопечатания².

Главная типография России XVII в. (Московский Печатный двор – МПД) была государственной, находившейся под жестким контролем светской и духовной власти, а в отдельные периоды под непосредственным управлением православной церкви. Продукция типографии была направлена в первую очередь на удовлетворение потребностей церкви в богослужебной литературе, а также на издание четий литературы христианского круга чтения, нацеленной на поддержание традиционной культуры доминирующей части населения России. При этом продукция МПД являлась проводником государственной идеологии, опиравшейся на православную традицию (Поздеева 1984, 24–37; 1990, 147–158; 2001, 13–18). В связи с этим роль Печатного двора в жизни России XVII в. была очень велика.

Рассмотрим процесс изменений, происходивших в работе типографии в течение XVII в., обратив особое внимание на изменения организации производства и системы управления им, на характеристику, которая положена мною в основу периодизации истории русского книгопечатания. Организация книгопроизводства – это универсальный признак, присущий книгопечатанию на протяжении его существования, изменение же этой организации является тем внешним признаком, за которым скрывается множество процессов и явлений, определяющих переход книгопечатания от одного этапа к другому. Она указывает на место и роль, отводимые ему властью в государственной структуре, тем самым демонстрирует складывающуюся степень влияния печатной книги на общество в эти периоды.

Как показывают документы Архива Оружейной палаты за 1614–1619 гг., книгоиздание находилось в ее ведении (Викторов 1877; Забелин 1882). Вероятно, и в конце XVI – в начале XVII в. ситуация была такой же.

Оружейная палата управляла не только печатанием книг, но и целым рядом других дворцовых ремесленных производств. Поэтому в условиях отсутствия отдельного руководства книгопечатанием работой над тем или иным изданием управлял мастер, контролировавший деятельность одного-двух станов. Он нес ответственность за выход в свет этого издания. По мере роста и усложнения производства, а главное перед лицом тех перспектив и задач, которые власти определяли книжному производству необходимо было реформировать его организацию. Вернувшийся из польского плена в 1619 г. патриарх Филарет, активно занялся этим реформированием, создав на рубеже 1619–1620 гг. Приказ печатного книжного дела (Починская 1998, 219–237).

² Анализ дискуссий о количестве типографий в России XVI – нач. XVII в. см.: Починская 2012, 201–246.

С формированием новой системы управления процессом изготовления печатных книг, начинает постепенно падать роль мастеров и к концу 1620-х гг. надобность в них уходит. С исчезновением (смерть или увольнение) мастеров, появившихся после восстановления типографии в 1614 г., новых назначений не происходило. На протяжении 1620-х гг. единственным мастером оставался Кондратий Иванов. После его смерти в 1628 г. эта должность совсем исчезла из штата типографии (РГАДА, д. 7, л. 2 об.). Первым отметил изменения в организации труда на Печатном дворе исследователь А. А. Покровский (1914, 12ссл.). По его замечанию, с ростом числа станов уменьшалась роль мастера. Разрастание масштабов деятельности типографии требовало появления руководителя, который должен был «объединить деятельность нескольких мастеров, согласовать их задачи и служить выразителем типографии, как государственного учреждения» (Покровский 1914, 27). Таким руководителем, считает исследователь, стал думный дьяк, к нему и перешли функции мастеров по организации производства, что, по сути, сняло необходимость в этой специальности. Помощником думного дьяка стал простой дьяк. Покровский приводит список думных дьяков и дьяков, управлявших Печатным двором в первой половине XVII в. и характеризует наиболее ярких представителей этой группы служилых (Покровский 1914, 27–31).

Полагаю, выводы Покровского необходимо уточнить. К моменту создания Приказа печатного книжного дела типография имела уже четыре стана и, возможно, было некое должностное лицо координирующее и регулирующее их деятельность. К сожалению, пока сведений об этом не обнаружено. На мой взгляд, это был кто-то из служащих Оружейной палаты. С созданием нового специального приказа думный дьяк стал управлять его работой, простой дьяк был непосредственным руководителем производственного процесса в типографии. Функции же мастера не перешли к думному дьяку, как считает Покровский, а разделились между двумя специалистами. Руководство работой над тем или иным изданием стало возлагаться на наборщиков. В документах часто читаем, что материалы для изготовления того или иного издания выдавались наборщикам (РГАДА, д. 4, л. 132; д. 5, л. 134 об., 220; д. 8, л. 47 об.). В это же время прослеживается тенденция к утрате ответственности за издание каждой отдельной бригады при стане. Уже в 20-е гг. XVII в. книги печатают преимущественно на двух станах, а иногда и на трех, видимо, поэтому для координации работ двух и более бригад появляется должность специального подьячего. С 1629 г. при обозначении лиц, получавших деньги за работу над конкретным изданием, на первом месте стоит подьячий с наибольшим размером оклада и уже за ним – наборщики (РГАДА, д. 8, л. 47 об., 57).

В 1620–30-е гг. типографские станы располагались в трех помещениях. В 1629 г. было задумано сооружение двух новых станов, 11-го и 12-го. Началу этой работы предшествовало строительство новой деревянной горницы.

С его завершением печатные станы были распределены по помещениям следующим образом: 4 в «деревянных хоромаш», т. е. в деревянном строении, 8 – в каменных палатах, из них три на первом этаже и 5 – на втором (РГАДА, д. 34, л. XV–XIX, 4, 10–19 об.; д. 35, л. 73–73 об., 167). К 1643 г. были построены новые каменные двухэтажные палаты. Они располагались по обе стороны от центральных ворот Печатного двора. Помещение, примыкавшие к Никольскому монастырю, стало именоваться «никольской палатой», располагавшееся справа от ворот типографии – «отворотной». Производственные цехи находились на первых этажах и в каждом из них было установлено по четыре стана (РГАДА, д. 34, л. 77; д. 39, л. 55–55 об., 75–75 об.; д. 104, л. 8 об.). Стало гораздо удобнее использовать для печатания издания полностью цех, с размещенными в нем станами. Роль производственной единицы стал играть не стан, а палата, в которой находилось 4 стана. С 1643 г. эта схема становится преобладающей и редкие отступления от нее являются, скорее, исключением из правил. С этого времени книги печатаются на 4, 8 или 12 станах (РГАДА, д. 42, л. 456–457 об.; Каталог 2002, № 81–129). Уже в 1630-е гг. состав бригад становится более мобильным, работники по мере надобности перемещаются от одного стана к другому, что подтверждает предположение о нивелировании роли бригады, закрепленной за станом.

Таким образом, думаю, процессы, происходившие в 1620–40-х гг. и особенно активизировавшиеся с 1630-х гг. можно определить, как процессы оптимизации производства. И они были абсолютно успешны. Показателем эффективности работы любого предприятия является его прибыльность. Русское книгопечатание изначально было нацелено на решение политических и духовных задач, не являлось коммерческим предприятием, однако, надо полагать, оно достаточно быстро превратилось в самоокупаемое производство и не было обузой для казны. Во всяком случае, для начала XVII в. это известно совершенно точно благодаря документам Приказа печатного книжного дела. Они позволяют рассуждать о ситуации после 1620 г. опираясь на конкретные цифры.

До 1630-х гг. книги продавались по себестоимости. Следует отметить, что книги долго на складе не залеживались, а расходились в течение первых же месяцев после выпуска, как максимум – в течение года, на следующий год оставались единичные (иногда несколько десятков) экземпляры изданий и то далеко не всех. Все это позволяет с уверенностью говорить, что предприятие было как минимум не убыточное, все средства, которые государство вкладывало, оно получало назад.

С начала 1630-х гг. стали предприниматься попытки получения прибыли путем введения «указной цены». Первая информация документов, содержащая и себестоимость, и указную цену, позволяющую установить размер наценки, появляется для второго издания Устава (Око церковное) сентября

1633 г. (РГАДА, д. 20, л. 72; Каталог 2002, № 28). Наценка на него составила всего лишь 1%. Февральское издание 1633 г. вышло по себестоимости 1 рубль 28 алтын 2 деньги (Каталог 2002, № 23), сентябрьское получилось на 5 алтын дешевле, поэтому, видимо, решили уравнивать его в цене с первым.

С 1634 г. начинается регулярное определение указной цены. Пожар, случившийся в апреле 1634 г., полностью спалил типографию и установление указной цены в этот период объяснялось необходимостью средств на ее восстановление.

Первым попытался рассмотреть вопрос прибыли, получаемой МПД с продажи книг, С. П. Луппов (1970, 57–60). Он использовал опись имущества типографии, составленную в 1649 г. и опубликованную в 1887 г. С. А. Белокуровым (1887, 16–18). Луппов посчитал процент прибыли для книг конца 1630–40-х гг., хранившихся на складе в момент проведения ревизии, всего 25 изданий. Однако подсчеты исследователя содержат множество погрешностей. Это и ошибки в передаче информации источника, и ошибки математического характера. Результатом этого стали выводы, не соответствующие реальности. Так, например, по подсчетам Луппова прибыль от продажи Маргарита Иоанна Златоуста 1641 г. составила 383,6%, на самом деле она равна 64,8%; Сборника из 71 слова 1647 г. 363% вместо 62,34%; Евангелия толкового 1649 г. 204,4% вместо 44%; Октоиха 1649 г. 24,6% вместо 29%, Службы и жития Саввы Сторожевского 3.11.1649 151,1% вместо 185,7%.

Мною было просчитано соотношение себестоимости и указной цены продукции МПД с 1634 по 1675 гг. на основании извлечений из архивных дел Приказа печатного книжного дела, опубликованных в каталоге «Московские кирилловские издания в собраниях РГАДА» (Каталог 2002; 2003). Следует отметить, что в себестоимость включалась стоимость «безденежно», т. е. бесплатно, розданных книг: государю, патриарху, в приказ и т. д. Количество раздаваемых бесплатно книг колебалось от 15 до 100 с лишним.

Первой после пожара была выпущена в свет Псалтырь с исследованием 1634 г., получившая добавочную стоимость в 65%. Ее начали печатать до пожара, завершили после него. Этим и объясняется резкий рост наценки. Далее в 1630-е гг. наценки колебались в основном от 6 до 42%. Но были и исключения: в 1638 г. за третью часть Трефологиона попытались ввести наценку более 94%, но продажа пошла хуже, чем обычно, тираж стал расходоваться медленнее и наценку в начале 1640-х гг. снизили до 3,5% (Каталог 2002, № 54). Другое исключение – это часовники, издания, как правило, в 8 долю листа, у них себестоимость была очень небольшая: Часовник ноября 1635 г. с себестоимостью 2 алтына 4 деньги имел прибавочную стоимость 87% (Каталог 2002, Приложение № 8), издание 1636 г. – 5,5 денег с прибылью в 445,5% (Поздеева 1986, № 83), 1640 г., 4⁰ – 7 алтын 1,5 деньги, прибыль 176% (Каталог 2002, № 67).

В 40-е гг. XVII в. репертуар МПД существенно расширился за счет издания книг четъего характера. Это агиографические сочинения, учительные, полемические и т. д. Такого рода издания стали продавать с более высокой наценкой, например, первое издание первой части Пролога 1641 – в 61% (Каталог 2002, № 71), второе его издание 1642 – 79% (там же, № 77), а вторая часть Пролога, выпущенная в 1643 г. имела прибавочную стоимость в 98% (там же, № 81), Маргарит 1641 – около 58,7% (там же, № 72), Службы и житие Николая Чудотворца 1643 г. продавались на 95% выше себестоимости (там же, № 80) и т. д.

Серьезные повышения цен происходят в период патриаршества Иосифа, роль которого в общественно-политической жизни России и в развитии книжной культуры в последнее время существенно пересматривается исследователями (Сапожникова 2010, 48–51). В этот же период наряду с руководством Приказа большого дворца подведомственный ему Приказ печатного книжного дела возглавил кн. А. М. Львов, возможно, и его деятельность повлияла на ценовую политику типографии (Гурянд 1902, 9; Сапожникова 2010, 51–52). С конца 1642 г. почти все наценки, в том числе на служебную литературу, составляют более 50%. Причем у большинства книг она в диапазоне от 70 до 100 с лишним процентов. В число рекордсменов в этот период вошли и ранее приносившие большую прибыль часовники, например, издание 1646 г. имел наценку 122,2% (Каталог 2002, № 20, 21), листовка Символ веры 1647 г. – 200% (Белокуров 1887, 18; Поздеева 1986, № 161), Евангелие 1648 г. – 170%, а отдельные остаточные его экземпляры в 1651 г. продавались с наценкой в 332% (Каталог 2002, № 112), Святцы 1648 г. – 176% (Там же, приложение № 31), Катехизис 1649 г. – 253% (Каталог 2002, № 120), Служба и житие Саввы Сторожевского 1649 г. – 186% (Там же, № 125).

Однако, видимо слишком высокие наценки привели к тому, что некоторые издания стали медленнее распространяться. Это касалось, главным образом, новых, ранее не издававшихся сочинений. В упомянутой выше описи 1649 г. зафиксировано 606 экземпляров «Соборника 71 слова» 1647 г., 1187 экземпляров «Учения и хитрости ратного строения пехотных людей» И. Вальхаузена 1647 г., 441 – Грамматики Милетия Смотрицкого 1648 г., 359 – Службы и жития Сергия и Никона Радонежских 1646 г. Оказались в этом списке и более ранние издания, такие как Трефологион 1638 г. в количестве 254 экземпляров, Требник иноческий 1639 г. – 73 экземпляра, Маргарит 1641 г. – 38 книг, Сборник о почитании икон 1642 г. – 325. Залежались на складе небольшие и, казалось бы, ходовые издания, такие, как «Символ веры», «О поклонах», Чин вечерни – все 1647 г. выпуска.

Некоторые исследователи полагают, что «В 1640-х гг. в типографии стали оставлять небольшую часть некоторых книг (в частности, популярных учительных сборников) про запас» (Дадыкин 2001, 129). Позволю себе

не согласиться с этим утверждением. Какой смысл откладывать книги? Позднее они продавались ниже указной цены, по себестоимости и после снижения стоимости в течение 1650–51 гг. основная часть книг, находившихся на складе была продана (см. нр.: Каталог 2002, № 54, 81). К тому же, среди «запаса» были книги не только 1640-х гг., но и 1630-х гг.

Таким образом, цифры показывают, что Печатный двор в 1630-е – в начале 1650-х гг. являлся весьма прибыльным предприятием. В 1640-е гг. чистая прибыль типографии от продажи книг составляла в среднем более 3000 рублей.

Следует отметить, что другие дворцовые производства, к которым относилось и книгопечатание, не были связаны с рынком и прибыли не приносили, они работали на удовлетворение потребностей двора. Однако, чтобы был понятен уровень доходности типографии сравним его с прибылью одного из старейших и развитых производств России – добычей соли. Одна соляная варница в XVII – начале XVIII в. приносила прибыль от 70 до 120 руб. в год, среднее соледобывающее предприятие состояло из 4–5 варниц, т. е. его прибыль могла быть от 300 до 600 руб. в год (Заозерская 1970, 50).

Говоря о развитии русского книгопечатания 30–40-х гг. XVII в. необходимо вспомнить также историю с заведением типографии В. Бурцова, существовавшей с 1633 по 1642 г., которая, видимо, была первой частной типографией в России, хотя, конечно, она находилась под контролем власти (Починская 2000, 225–231). Эта история таит в себе еще много загадок и нерешенных вопросов, но она также свидетельствует о процессах изменений в книгопроизводстве, о попытках расширения круга участников книжного рынка России.

Все изменилось после церковной реформы патриарха Никона, которая началась с исправления книжных текстов, поэтому напрямую отразилась на деятельности Печатного двора. Типография перешла под прямое и единоличное управление патриарха (Гусева 2005, 307–308). Были уволены все работники, несогласные с реформой. В первую очередь это коснулось справщиков. Несмотря на заявленную необходимость исправления русских книжных текстов по древним греческим и русским спискам, на деле эта правка велась по западнорусским книгам и греческим, напечатанным в венецианских типографиях, созданных беглецами с Балкан после захвата их турками (Страхова 2004, 92–93). Сам процесс исправления книжных текстов не был продуман и носил достаточно хаотический характер. Об этом свидетельствует, например, многократное переиздание Служебника с внесением в каждое последующее издание все новых изменений (там же, 96–115).

Раскол общества на сторонников и противников реформы привел к сокращению рынка сбыта продукции Печатного двора. Книги расходились плохо, началась затоварка склада типографии. Первой книги, исправленной

в соответствии с реформой, Псалтыри 1653 г. за год было продано 880 экземпляров из 1134 (Каталог 2003, № 12), Кормчей 1653 г. 653 экземпляра из 1121 (там же, № 15), Часословов 1653 г. – 196 экземпляров из 1135 (там же, № 16), Евангелий того же года издания 475 – из 1135 (там же, № 17) и т. д. В дальнейшем ситуация все более усложнялась, например, из 1013 экземпляров Апостола 1655 г, предназначенных на продажу, был продан только 71, Триоди постной 1656 г. – из 1040 экземпляров продано 169, из 1090 экземпляров Скрижали 1656 г. за год продали лишь 43. 200 экземпляров Скрижали оставались на складе типографии в 1675 г. (там же, № 21, 27, 28).

Большой удар по типографии нанес экономический кризис 1650–60-х гг., вызванный русско-польской войной. В 1660-е гг. затраты на производство книг шли в серебряных деньгах, а продавать их вынуждены были в медных. Для этого времени характерна выдача жалования работникам Печатного двора книгами, на это уходила значительная часть тиража (там же, № 51, 53–60). Были случаи безденежной раздачи больше половины тиража, так как не было спроса, яркий пример тому «Книга о священстве» Иоанна Златоуста, изданная в 1664 г. Она была напечатана тиражом 2400 экземпляров, к 1668 г. на складе оставалось 1603 экземпляра их и роздали бесплатно (там же, № 64).

Среди «залежалых» книг были: Сборник переводов Епифания Славинецкого 1665 г. (там же, № 66), Жезл правления Семиона Полоцкого 1667 г. (там же, № 70), часть тиража которого была бесплатно роздана священнослужителям. Служебник 1670 г. продавали ниже себестоимости на 54% (там же, № 78).

Таким образом, церковная реформа патриарха Никона прервала стремительное развитие Московского печатного двора и превращение его в крупное прибыльное производство. Во второй половине XVII в. типография становится дотационной, а в начале XVIII в. вступает в полосу жесточайшего кризиса, поставившего ее на грань существования и этот кризис, как и начало роста производства в 20-е гг. XVII в., связан с изменением системы управления книгопроизводством (Починская 2011, 204–213). С воссозданием в 1701 г., некоторое время существовавшего в XVII в., Монастырского приказа, к нему перешло руководство Печатным двором, от типографии требовали окупаемости, не считаясь с увеличением финансовых нагрузок на него, задержкой финансирования и т. д.

Библиография

- BELOKUROV, S. A. (1887), *Moskovskij Pечатnyj dvor v 1649 godu*. V: *Chteniya v Imperatorskom obshchestve istorii i drevnostej rossijskikh*. 4, smes', 1–32. [Белокуров, С. А. (1887), *Московский Печатный двор в 1649 году*. В: *Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских*. 4, смесь, 1–32.]
- DADYKIN, A. V. (2001), *O proizvodstve i rasprostranении pervykh dvukh izdanij Prologa na Moskovskom pechatnom dvore (po dannym arkhiva Prikaza pechatnogo knizhnogo dela)*. V: *Pozdeeva, I. V.*,

- Pushkov, V. P., Dadykin, A. V. (red.), *Moskovskij pechatnyj dvor – fakt i faktor russkoj kul'tury. 1618–1652*. Moskva, 117–158. [Дадыкин, А. В. (2001), О производстве и распространении первых двух изданий Пролога на Московском печатном дворе (по данным архива Приказа печатного книжного дела). В: Поздеева, И. В., Пушкин, В. П., Дадыкин, А. В. (ред.), *Московский печатный двор – факт и фактор русской культуры. 1618–1652*. Москва, 117–158.]
- GURYAND, I. Ya. (1902), *Prikaz velikogo gosudarya tajnykh del. Yaroslavl'*. [Гурянд, И. Я. (1902), *Приказ великого государя тайных дел. Ярославль.*]
- GUSEVA, A. A. (2005), *Izdaniya Moskovskogo pechatnogo dvora v period patriarshestva Nikona. V: Fedorovskie chteniya*. Moskva, 304–315. [Гусева, А. А. (2005), *Издания Московского печатного двора в период патриаршества Никона. В: Федоровские чтения*. Москва, 304–315.]
- LUPPOV, S. P. (1970), *Kniga v Rossii v XVII v. Leningrad*. [Луппов, С. П. (1970), *Книга в России в XVII в. Ленинград.*]
- Katalog (2002). *Moskovskie kirillovskie izdaniya v sobraniyakh RGADA. Katalog. Vyp. 2. 1626–1652, sostavitel' E. V. Luk'yanova*. Moskva. [Каталог (2002). *Московские кирилловские издания в собраниях РГАДА. Каталог. Вып. 2. 1626–1652, составитель Е. В. Лукьянова*. Москва.]
- Katalog (2003). *Moskovskie kirillovskie izdaniya v sobraniyakh RGADA. Katalog. Vyp. 3. 1653–1675, sostaviteli: L. N. Gorbunova, E. V. Luk'yanova*. Moskva (2003). [Каталог (2002). *Московские кирилловские издания в собраниях РГАДА. Каталог. Вып. 3. 1653–1675, составители: Л. Н. Горбунова, Е. В. Лукьянова*. Москва.]
- POCHINSKAYA, I. V. (1998), «Tsarskogo velichestva drukarnya» 1614–1619 gg. V: *Ural'skij sbornik. Istoriya. Kul'tura. Religiya. Vyp. 2. Ekaterinburg*, 219–237. [Починская, И. В. (1998), «Царского величества друкарня» 1614–1619 гг. В: *Уральский сборник. История. Культура. Религия. Вып. 2. Екатеринбург*, 219–237.]
- POCHINSKAYA, I. V. (2000), *O pervom opyte chastnogo knigoizdaniya v Rossii. V: Problemy istorii russkoj knizhnosti, kul'tury i obshhestvennogo soznaniya. (Arkheografiya i istochnikovedenie Sibiri, vyp. 20). Novosibirsk*, 225–231. [Починская, И. В. (2000), О первом опыте частного книгоиздания в России. В: *Проблемы истории русской книжности, культуры и общественного сознания. (Археография и источниковедение Сибири, вып. 20). Новосибирск*, 225–231.]
- POCHINSKAYA, I. V. (2011), *Moskovskaya tipografiya v pervoj polovine XVIII v.: adaptivnye protsessy v ofitsial'nom knigopечатanii. V: Izvestiya Ural'skogo gosuniversiteta. Seriya 2. Gumanitarnye nauki. 1/87*, 204–211. [Починская, И. В. (2011), *Московская типография в первой половине XVIII в.: адаптивные процессы в официальном книгопечатании. В: Известия Уральского госуниверситета. Серия 2. Гуманитарные науки. 1/87*, 204–211.]
- POKROVSKI, A. A. (1914), *Pечатnyj moskovskij dvor v pervoj polovine XVII veka. V: Drevnosti: Trudy Imperatorskogo Moskovskogo Arkheologicheskogo Obshchestva. Moskva. 23/2*, 12–79. [Покровский, А. А. (1914), *Печатный московский двор в первой половине XVII века. В: Древности: Труды Императорского Московского Археологического Общества. Москва. 23/2*, 12–79.]
- POZDEEVA, I. V. (1984), *Russkie liturgicheskie teksty kak istochnik izucheniya russkoj gosudarstvennoj ideologii XVII v. V: Issledovaniya po istorii obshhestvennogo soznaniya ehpokhi feodalizma v Rossii. Novosibirsk*. [Поздеева, И. В. (1984), *Русские литургические тексты как источник изучения русской государственной идеологии XVII в. В: Исследования по истории общественного сознания эпохи феодализма в России. Новосибирск.*]
- POZDEEVA, I. V. (1986), *Novye materialy dlya opisaniya izdanij Moskovskogo pechatnogo dvora. Pervaya polovina XVII v. V pomoshh' sostavitel'nyam svodnogo kataloga staropечатnykh izdanij kirillovskogo i glagolicheskogo shriftov. Metod. rekomendatsii, sostavitel' I. V. Pozdeeva. Moskva*. [Поздеева, И. В. (1986), *Новые материалы для описания изданий Московского печатного двора. Первая половина XVII в. В помощь составителям сводного каталога старопечатных изданий кирилловского и глаголического шрифтов. Метод. рекомендации, составитель И. В. Поздеева. Москва.*]

- POZDEEVA, I. V. (1990), Moskovskoe knigopечатanie pervoj poloviny XVII veka. V: Voprosy istorii. 10, 147–158. [Поздеева, И. В. (1990), Московское книгопечатание первой половины XVII века. В: Вопросы истории. 10, 147–158.]
- POZDEEVA, I. V. (2001), Istoriko-kul'turnoe znachenie deyatel'nosti Moskovskogo pechatnogo dvora v pervoj polovine XVII veka. V: Pozdeeva, I. V., Pushkov, V. P., Dadykin, A. V, Moskovskij pechatnyj dvor – fakt i faktor russkoj kul'tury. 1618–1652. Moskva, 9–49. [Поздеева, И. В. (2001), Историко-культурное значение деятельности Московского печатного двора в первой половине XVII века. В: Поздеева, И. В., Пушкин, В. П., Дадыкин, А. В, Московский печатный двор – факт и фактор русской культуры. 1618–1652. Москва, 9–49.]
- RGADA. Rossijskij gosudarstvennyj arkhiv drevnikh aktov. Fond 1182 – Prikaz pechatnogo knizhnogo dela, opis' 1. [РГАДА. Российский государственный архив древних актов. Фонд 1182 – Приказ печатного книжного дела, описание 1.]
- SAROZHNIKOVA, O. S. (2010), Russkij knizhnik XVII v. Sergij Shelonin. Moskva/Sankt-Peterburg. [Сапожникова, О. С. (2010), Русский книжник XVII в. Сергей Шелонин. Москва/Санкт-Петербург.]
- STRAKHOVA, O. B. (2004), «Russkij Goar» A. A. Dmitrievskij i ego stat'ya ob ispravlenii Sluzhebника v Moskve v XVII i XVIII vv. V: Palaeoslavica. XII/2, 47–197. [Страхова, О. Б. (2004), «Русский Гоар» А. А. Дмитриевский и его статья об исправлении Служебника в Москве в XVII и XVIII вв. В: Palaeoslavica. XII/2, 47–197.]
- VIKTOROV, A. E. (1877), Opisanie zapisnykh knig i bumag starinnykh dvortsovykh prikazov. 1584–1725 gg., v. 1. Moskva. [Викторов, А. Е. (1877), Описание записных книг и бумаг старинных дворцовых приказов. 1584–1725 гг., вып. 1. Москва.]
- ZABELIN, I. E. (1882), Dopolnenie k dvortsovykh razryadam. V: Chteniya v Imperatorskom obshchestve istorii i drevnostej rossijskikh, kn. 1. [Забелин, И. Е. (1882), Дополнение к дворцовым разрядам. В: Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских, кн. 1.]
- ZAOZERSKAYA, E. I. (1970), U istokov krupnogo proizvodstva v russkoj promyshlennosti XVI–XVII vekov. Moskva. [Заозерская, Е. И. (1970), У истоков крупного производства в русской промышленности XVI–XVII веков. Москва.]

Приложение

Цены на издания Московского печатного двора 1633–1675 гг. *

Название книги и формат	Время издания	Тираж	Себестоимость	Указная цена	Прибыль в %
1	2	3	4	5	6
Устав (око церковное). 2 ⁰	17.03.1633 – 30.09.1633	1050	1р.23а.2д.	1р.28а.	1
Псалтирь. 2 ⁰	16.11.1633 – 04.06.1634	1140	Ал. 6. 1р.10а. Пр.6. 30а.(П)		
Псалтирь с воследованием. 2 ⁰	11.01.1634 – 15.09.1634	1145	1р.17а.1,5д.	2р.16а.4д.	65
Часовник. 8 ⁰	05.09.1634 – 11.10.1634	2300	10а.		
Служебник. 4 ⁰	08.11.1634 – 15.04.1635	1137	23а.2д.	30а.	30
Шестоднев. 2 ⁰	30.11.1634 – 16.05.1635	1150		1р.10а.	
Миния общая с праздничной. 2 ⁰	15.10.1634 – 04.06.1635	1150	1р.13а.4д.	2р.	41
Апостол. 2 ⁰	01.12.1634 – 15.08.1635	1150	1р	1р.6а.4д.	20
Триодь цветная. 2 ⁰	25.05. – 06.12.1635	1150		2р.3а.2д.	
Часовник. 8 ⁰	10.11.1635	2300	2а.4д.	5а.	87,5
Часовник. 8 ⁰	30.11. – 11.12.1635				
Триодь постная. 2 ⁰	10.06. – 15.12.1635	1150	1р.7а.4д.	1р.25а.	42
Миния служебная, декабрь. 2 ⁰	29.08.1635 – 01.04.1636	1150	1р.9а.	1р.20а.	26
Канонник. 4 ⁰	21.12.1635 – 14.04.1636			1р.16а.4д. В течение июня 1636 снижали цены 3 раза 1р.13а.2д., 1р.10а., 1р.6а.4д.	
Псалтирь	06.05. – 11.07.1636	2300	16а.4д.	23а.2д.	40
Требник. 2 ⁰	25.12.1635 – 29.08.1636	1150	1р.8а.2д.	1р.11а.4д.	8
Псалтирь с воследованием. 4 ⁰	18.01. – 04.10.1636	1150	1р.29а.	2р.	7
Часовник. 8 ⁰ (П)	03.10. – 01.11.1636	2300	5,5д.	5а.	445,5
Евангелие. 2 ⁰	01.08.1636 – 03.02.1637	1150	Ал.6. 750 шт. 1р.26а.4д. Пр.6. 400шт. 1р.11а.4д.	Без приб.	

* Таблица составлена на основе архивных данных, опубликованных в книге: Московские кирилловские издания в собраниях РГАДА. Каталог. Выпуск 2. 1626–1652 (2002). Составитель Е. В. Лукьянова. Москва; Выпуск 3. 1653–1675. (2003). Составители: Л. Н. Горбунова, Е. В. Лукьянова. Москва. В качестве источников дополнительной информации были использованы следующие публикации: Зернова, А. С. (1958), Книги кирилловской печати, изданные в Москве в XVI–XVII вв.: Сводный каталог. Москва; Новые материалы для описания изданий Московского печатного двора. Первая половина XVII в. В помощь составителям сводного каталога старопечатных изданий кирилловского и глаголического шрифтов. метод. Рекомендации (1986), составитель И. В. Поздеева. Москва. Ссылка на каталог Зерновой в таблице обозначена как (З), на каталог Поздеевой – (П).

1	2	3	4	5	6
Трефологион, I четв., сентябрь-ноябрь, ч. осн. 2 ⁰	01.11.1636 – 01.06.1637	1150	1р.26а.4д.	2р.	11
Трефологион, I четв., сентябрь-ноябрь, ч доп. 2 ⁰	01.11.1636 – 01.06.1637	1150		30а. (П)	
Миния общая с праздничной. 2 ⁰	24.02. – 20.10.1637	1150	1р.20а.2д.	2р.	24
Трефологион, II четв., декабрь-февраль. 2 ⁰ (П)	17.05.1637 – 07.01.1638			1р.30а. 1641–42	
Трефологион, III четв., март-май. 2 ⁰ (П)	26.10.1636 – 21.05.1638		1р.18а.1д.	3р. 1641–42 1р.20а.	94,2 3,56
Трефологион, IV четв., июнь-август. 2 ⁰	26.10.1636 – 21.05.1638	1150	1р.26а.3д.	1р.30а.	5,8
Миния общая с праздничной. 2 ⁰ (П)	29.01. – 29.08.1638			1р.30а.1641–42	
Октоих, части I и II. 2 ⁰ (П)	10.11.1637 – 10.10.1638			1р.30а.1641–42	
Псалтирь. 4 ⁰ (П)	15.06. – 01.11.1638			5а. 1641	
Часовник. 8 ⁰ (П)	02.09. – 01.11.1638			11а. 1641	
Требник иноческий. 2 ⁰ (П).	01.11.1638 – 20.07.1639			2р. 1641	
Требник мирской. 2 ⁰ (П)	01.11.1638 – 20.07.1639			2р.3а.2д. 1641	
Евангелие. 2 ⁰	16.07.1639 – 19.01.1640	1150	41а.2д.	1р.11а.4д.	8
Служебник. 4 ⁰	18.08.1639 – 15.02.1640	1150	26а.4д.	30а.	12,5
Триодь цветная. 2 ⁰	01.08.1639 – 17.03.1640	1150	1р.10а.3,5д.	1р.20а.	21,7
Часовник. 4 ⁰	18.02. – 21.05.1640	1200	7а.1,5д.	20а.	176
Псалтирь с воследованием. 2 ⁰	03.03. – 18.08.1640	1200		1,5р.	
Службы и житие Николая Чудотворца. 4 ⁰	23.11. – 05.12.1640	1200	8а.2д.	13а.2д.	60
Триодь постная. 2 ⁰	10.06.1610 – 15.12.1640				
Устав (око церковное). 2 ⁰	26.06.1640 – 26.03.1641	1200	2р.23а.2д.	3р.	11
Службы и житие Николая Чудотворца. 4 ⁰	01.04. – 20.04.1641	1200	8а.2д.	13а.2д.	60
Пролог, I пол. (сентябрь-февраль). 2 ⁰	01.09.1640 – 29.08.1641	1200	1р.28а.4д.	3р.	61,29
Иоанн Златоуст. Маргарит. 2 ⁰	18.11.1640 – 01.11.1641	1200	1р.19а.1д.	2,5 р.	58,73
Псалтирь. 4 ⁰	09.09. – 15.11.1641	1200	13а.2,5д	16а.4д. (П)	24,22
Часовник. 8 ⁰	15.11. – 10.12.1641	1200	3а.0,5д	5а	62,16
Псалтирь с воследованием. 2 ⁰	12.11.1641 – 12.05.1642	1200	ок. 1р.18а.4д.	2р.	28,2
Сборник о почитании икон (в 12 словах). 4 ⁰	26.04. – 26.08.1642	1200	15а.4д.	30а. 26а.4д. (П)	91,5 70,21
Триодь постная. 2 ⁰	26.04. – 01.12.1642	1200	1р.11а.4д.	60а	33,3

1	2	3	4	5	6
Пролог, I пол. (сентябрь-февраль). 2 ⁰	15.12.1641 – 16.12.1642	1200	1р.22а.3д.	3р.	79
Псалтирь. 4 ⁰	11.09. – 31.12.1642	1200	13,5а.	20а.	48
Часовник. 8 ⁰	07.01. – 15.03.1643	2400	4а.2д.	6а.4д. (П)	53,85
Сборник поучений п. Иосифа. 4 ⁰	[09.08. – 24.08.1643]	1200	2а.1д.	отд. Иосифу	
Службы и житие Николая Чудотворца. 4 ⁰	22.03. – 07.08.1643	2400	6а.5д.	13а.2д.	95,12
Пролог, II пол. (март-август). 2 ⁰	15.12.1642 – 06.12.1643	24000	1р.18а.1д.	3р.	98
Сборник «Кириллова книга». 2 ⁰	24.04.1643 – 21.04.1644	1200	34а, 0,5д.	1р.23а.2д.	60
Часовник. 8 ⁰	06.05. – 01.06.1644	1200	3а.4д.	6а.4д.	81,8
Апостол. 2 ⁰	17.12.1642 – 15.01.1644	1200	19а.0,5д.	30а.	57,2
Миния служебная, январь. 2 ⁰	06.12.1643 – 20.06.1644	1200	комплект 8р.21а.1,2д.	12р.	38,95
Евангелие. 2 ⁰	22.01. – 20.07.1644	1200	ал.б. 1р.10а. пр.б. 27а.2д.	2,5р.500 кн. 1,5р.300 кн.	92,3 82,9
Миния служебная, сентябрь. 2 ⁰	23.06. – 06.12.1644	1200	25а.2,5д.	1р.	31
Миния общая с праздничной. 2 ⁰	05.06.1644 – 02.02.1645	1200	1р.8а.2д.	2р.20д.	68
Часовник. 8 ⁰	23.01. – 15.02.1645	1200	4а.	6а.4д.	66,7
Миния служебная, март. 2 ⁰	21.02. – 29.06.1645	1200	17а.	1р.	96
Миния служебная, декабрь. 2 ⁰	07.01. – 07.07.1645	1200	24а.2д.	1р.	37
Миния служебная, октябрь. 2 ⁰	01.08.1644 – 25.07.1645	1200	23а.2д.	1р.	42,86
Миния служебная, ноябрь. 2 ⁰	06.08.1644 – 08.09.1645	1200	27а.	1р.	23,5
Псалтирь. 4 ⁰	14.07. – 20.09.1645	1200	11а.4,5д.	20а.2д.	74,3
Миния служебная, апрель. 2 ⁰	29.06. – 15.10.1645	1200	13а.2,5д.	1р.	48,45
Псалтирь. 4 ⁰	20.10. – 06.12.1645	1200	11а.5д.	23а.2д.	97,2
Миния служебная, февраль. 2 ⁰	22.09.1645 – 25.01.1646	1200	20а.4д.	1р.	61,3
Миния служебная, май. 2 ⁰	01.08.1845 – 20.04.1646	1200	24а.2д.	1р.	37
Миния служебная, июнь. 2 ⁰	23.09.1645 – 15.05.1646	1200	19а.3д.	1р.	70,9
Миния служебная, июль. 2 ⁰	23.09.1645 – 01.06.1646	1200	22а.3,5д.	1р.	47,6
Миния служебная, август. 2 ⁰	20.01. – 25.07.1646	1200	27а.	1р.	23,46
Часовник. 8 ⁰	01.07. – 26.08.1646	2400	2а1,5д.	5а.	122,2

1	2	3	4	5	6
Служебник. 4 ⁰	10.05. – 08.09.1646	1200	18а.1д.	1р.20д.	101,8
Канонник. 8 ⁰	16.07. – 08.09.1646	1200	7а.	15а.	114,3
Часовник. 8 ⁰	09.09. – 15.10.1646	2400	2а.1,5д.	5а.	122,2
Службы и жития Сергия и Никона Радонежских. 2 ⁰	31.08. – 27.11.1646	1200	15а.3,5д.	23а.2д.	49,73
Святцы с летописью. 4 ⁰	21.09. – 06.12.1646	1200	12а.5д.	23а.2д.	81,8
Требник. 4 ⁰	01.12.1646 – 07.01.1647	1200	6а.2д.	13а.2д.	110,5
Ефрем Сирин. Поучения. 2 ⁰	15.10.1646 – 01.02.1647	1200	20а.1д.	1 р.	65,3
Иоанн Лествичник. Лествица. 2 ⁰	15.01. – 01.03.1647	1200	18а.	1 р.	85,2
Сборник из 71 слова. 2 ⁰	01.03. – 29.06.1647	1200	1р.18а.	2,5р.	66,67
И. фон Вальхаузен. Учение и хитрость ратного строения пехотных людей. 2 ⁰	01.07. – 26.08.1647	1200	20а.2д.	1 р.	63,9
Ефрем Сирин. Поучения. 2 ⁰	29.06. – 29.08.1647	1200	20а.	1 р.	66,7
Азбука. 8 ⁰	После 17.01. – до 01.03.1647	2400		2д. (П)	
Каноны Алексею, мтп Московскому и ар. Михаилу	После 17.01. – до 01.03.1647	1200		4д.	
Канон Николаю Чудотворцу	После 17.01. – до 01.03.1647	1200		3д.	
Каноны (числом 9). 8 ⁰	01.10. – 14.10.1647	1200	2а.3д.	4а. (П)	60
Часовник. 8 ⁰	03.09. – 15.10.1647	2400	2а.4,5д.	5а.	81,8
Чин вечерни. 8 ⁰	10 – 01.11.1647	3600		6д.	
Каноны Алексею, мтп Московскому. 8 ⁰	10 – 01.11.1647	1200		6д.	
О поклонах. 8 ⁰	10 – 01.11.1647	2400	2д.		
Псалтирь. 4 ⁰	02.09. – 01.11.1647	1200	8а.4д.	18а.	107,7
Символ веры. 4 ⁰	01.11. – до 03.12.1647	1200	2д.	1а.	200
Каноник. 4 ⁰	02.11. – до 03.12.1647				
Евангелие. 4 ⁰ .	01.11. – 06.01.1648	1200	12а.2д.	1р. К 1651 продавали по 1р.20а.	170,3 332
Смотрицкий М. Грамматика. 4 ⁰	06.12.1647 – 02.02.1648	1200	11а.	16а.4д.	51,5
Псалтирь. 4 ⁰	11.01. – 17.03.1648	1200	9а.2,5д.	20а.	112,4
Триодь цветная. 2 ⁰ (П)	01.09.1647 – 17.03.1648	1200	32а.2д.	1,5р.	54,6
Нафанаил, иг. Книга о вере. 2 ⁰	01.03. – 08.05.1648	1200	17а.3д.	26а.4д.	52,4

1	2	3	4	5	6
Псалтирь. 4 ⁰ (П)	10.04. – 24.06.1648		10а.5д.	16а.4д.	53,8
Апостол. 2 ⁰	21.03. – 29.06.1648	1200	19а.3,5д.	32а.6,5д.	68,9
Апостол. 2 ⁰	20.08. – 08.10.1648	1200	18а.6д.	30а.	57,9
Святцы. 16 ⁰	14.07. – 14.11.1648	2400	2а.2,5д.	6а.4д.	175,9
Октоих, ч. I и II. 2 ⁰	20.06.1648 – 06.01.1649	1200	1р.26а.4,5д.	2р.10а.	27,6
Сборник «Собрание крат- кия науки об артикулах веры». 8 ⁰	20.01.1649	1200	8,5д.	5а.	252,9
Азбука. 8 ⁰	1649	6000		2д.	
Уложение. 2 ⁰	29.01.1649 20.05.1649	1200	26а.2,5д.	1р.	26,18
Феофилакт Болгарский. Евангелие с толкованием. 2 ⁰	06.08.1648 – 01.04.1649	1200	1р.30а.2д.382	2р.25а.	44
Часовник. 8 ⁰	ук.01.06. – 10.07.1649	2400	3а.1д.	6а.	89,5
Псалтирь. 4 ⁰	21.05. – 01.08.1649	1200	9а.2д.	16а.4д.	78,6
Псалтирь с восследованием. 2 ⁰	25.05. – 18.10.1649	1200	1р.9а.2д.	2,25р.	75,8
Служба и житие Саввы Сторожевского. 2 ⁰	ук.03.10. – 03.11.1649	1200	7д.	3а.2д.	185,7
Служба и житие Саввы Сторожевского. 2 ⁰	02. – 12.1649	200	9а.0,5д.	9а.4д.	6,4
Уложение. 2 ⁰	26.08. – 21.12.1649	1200	20а.4д.	1р.	61,3
Миния общая с праздничной. 2 ⁰	21.12.1649 – 29.06.1650	1200	1р.13а.4,5д	2р.1рр.	59,3
Кормчая. 2 ⁰	07.11.1649 – 01.07.1650	1200	1р.29а.0,5д	3р.	60,2
Псалтирь. 4 ⁰	30.06.1649 – 05.09.1650	1200	9а.5,5д	18а.	81,5
Часовник. 8 ⁰	06.09. – 01.11.1650	1200	3а.1,5д.	6а.4,5д.	107,7
Триодь постная. 2 ⁰	24.06. – 10.1650	1200	1р.5,5д.	1р.30а.	84,9
Псалтирь. 4 ⁰	25.09. – 05.12.1650	1200	9а.5,5д.	19а.	91,6
Служебник. 4 ⁰ (3)	25.09. – 05.12.1650				
Шестоднев. 2 ⁰	06.10. – 12.12.1650	1200	19а.2д.	1р.10д.	81
О хиротонии. (3)	[ок. 1650]				
Евангелие. 2 ⁰	28.11.1650 – 04.06.1651	1200	29а.5д.1п.		
Азбука. 8 ⁰	19.06.1651	2400		2д.	
Часовник. 8 ⁰	02 – 26.06.1651	1200	3а.1п.	6а.2д.	105,4
Служебник. 4 ⁰	13.05. – 18.07.1651	1200	21а.5д.	23а.2д.	7
Канонник. 8 ⁰	06.07. – 25.08.1651	1200	8а.2,5д.	18а.	113,9
Часовник. 8 ⁰	26.08. – 15.09.1651	1200	3а.1п.	6а.2д.	105,4
Требник. 2 ⁰	29.11. – 26.09.1651	1200	1р.8а.3д.1п.	2р	59
Псалтирь с восследова- нием. 2 ⁰	28.11. – 01.10.1651	1200	1р.6а.5д.	2р.8а.2д.	86,7

1	2	3	4	5	6
Псалтирь. 4 ⁰	03.10. – 03.12.1651	1200	10а.3,5д.	20а.	89
Ефрем Сирий. Поучения; авва Дорофей. Поучения. 2 ⁰	28.09.1651 – 01.01.1652	1200	32а.6д.1п.	1р.6а.4д.	21
Грамоты ставленные поповские. 1 ⁰	06.03.1652	2000			
Грамоты ставленные дьяковские. 1 ⁰	06.03.1652	2000			
Грамоты ставленные протопопские. 1 ⁰	04.03.1652	Более 1000			
Грамоты ставленные поповские. 1 ⁰	04.03.1652	Более 1000			
Грамоты ставленные дьяковские. 1 ⁰	04.03.1652	Более 1000			
Часослов. 2 ⁰	04.12.1651 – 17.03.1652	1200	27а.4д.1п.	27а.4д.1п.	0
Часовник. 8 ⁰	12.02. – 22.03.1652	1200	4а.2,5д	6а.2д.	43,4
Евангелие учительное. 2 ⁰	07.02. – 12.06.1652	1200	1р.9а.2,5д.1п.	2р.	55,64
Псалтирь. 4 ⁰	06.05. – 18.07.1652	1200	11а.3д.	21а.4д.	88,4
Ефрем Сирий. Поучения; авва Дорофей. Поучения. 2 ⁰	24.05. – 11.09.1652	1200	28а.5,5д.	1р.8а.4д.	45,2
Служебник. 4 ⁰	13.07. – 18.10.1652	1200	16а.3д.	24а.	45,45
Канонник. 8 ⁰	09.10. – 28.11.1652				
Псалтирь. 2 ⁰	09.10. – 11.02.1653	1200	24а.1д.	1р.10д. В 1653 продано 839 кн. на 880р.32а.4д. остаток 295 кн.	79,3
Триодь цветная. 2 ⁰	12.12.1651 – 04.04.1653	1200	1р.8а.1п.	2р.20а.	109,3
Апостол. 2 ⁰	31.08.1652 – 23.05.1653	1200	25а.4д.	36а.4д.	42,86
Кормчая. 2 ⁰	07.11.1649 – 15.06.1653	1200	2р.5д.1п.	3р.	48,7
Часослов. 2 ⁰	21.03. – 07.1653	1200	28а.3д.	1р.10а.	16
Евангелие. 2 ⁰	21.03. – 25.10.1653	1200	1р.3,5д.	2р. 1653/54 продано 475 кн.	96,6
Миния общая с праздничной. 2 ⁰	14.07. – 09.12.1653	1200	1р.17а.0,5д.	1135 отданы дьяку Богдану Щепоткину	
Псалтырь. 4 ⁰ (3)	14.11.1653 – 26.1.1654				
Чин присяги Чиновник. 4 ⁰	[09.10.1653 – 01.1654].	1200	8д.	Тираж отдан Богдану Щепоткину	
Часовник. 8 ⁰	13.02. – 12.04.1654				
Таможенная грамота (3)	30.04.1654				
Апостол. 2 ⁰	26.06.1654 – 03.06.1655	1200	1р.16а.	1р.20а. 1655/56 продана 71 кн. на 113р.20а.	8

1	2	3	4	5	6
Азбука. 8 ⁰	27.05. – 01.06.1655	2400	1,5д.	4д.	166,7
Грамота разрешительная сербскому патриарху [Гавриилу]	25–28.05.1655	1000	2д.	Отдано патр. Сербскому за 12р.	20
Иоанна Летвичник. Лествица. 2 ⁰	17–30.06.1655	2400	2д.	8д. Продано 373 экз.	300
Азбука. 8 ⁰	26.02. – 03.03.1655	2400			
Служебник. 4 ⁰	31.08.1655	1200	1р.5а.2д.1п.	1р.30а. в 1676	54,8
Служебник. 4 ⁰	04.1654–20.09.1655	1200	32а.5д.	1р.6а.4д.	21,8
Каноны разные и проч. (правило истинного жизни христианского). 4 ⁰ (3)	26.09.[1655]				
Часослов. 8 ⁰	26.11.[1655]	1200	9а.3,5д.	14а. В течение года продано 200 экз.	46
Последование молебного пения, внегда царю ити на отмщение противу супостатов 4 ⁰ (3)	[ок. 1655, не ранее 1651 и не позднее 1660].				
канон молебен о соедине- нии веры православный и о умирении церкви святых восточный.... 4 ⁰	(ок. 1655 – не ранее 1652 и не позднее 1663].				
Молебное пение, певаемое в нужды церковной, о уми- рении и соединении веры	[ок. 1655 – не ранее 1652 и не позднее 1663]. 1–е издание				
Чин освящения воды в навечерие богоуволения 4 ⁰	14.12.1655 – 03.01.1656	2400	1а.0,5д.	3а.2д.	207,7
Триодь постная. 2 ⁰	08.01.1654 – 17.03.1656	1200	2р.3а.	3р В 1656 продано 169 экз.	43,5
Молебное пение о умирении и соединении православной веры и освобождении от бед... (3)	[ок. 1655, между 1652 и 1663 гг.]. 2-е изд				
Сборник «Скрижаль». 2 ⁰	25.04.1654 – 30.06.1656	1200	1р.17а.4д.1п.	1р.30а. В 1656 продано 43 экз. В 1675 оставалось 200 экз.	56,6
Никон, патр. Московский. Грамота о крестном монастыре. 4 ⁰	[24.06.1656] П				
Сборник с ектениями. 8 ⁰	13.05. – 07.08.1656 (31.(!)06.1656)	1200			

1	2	3	4	5	6
Служебник. 4 ⁰	31.07.1656				
Никон, патр. Московский. Поучение о моровой язве. 4 ⁰	[п. 06.08.1656]				
Служебник. 4 ⁰	31.07.1656				
Никон, патр. Московский. Поучение о моровой язве	[п. 06.08.1656]				
Антиминс. 1 ⁰	[1657]	1940	6а.0,5д.		
О поклонах: лист.	16.02. – 03.04.1657	2400	4,5д.	10д.	122,2
Служебник. 4 ⁰	05.05.1657			1р. В 1657/1658 продано 137 экз.	
Ирмологий. 4 ⁰	17.05.1657	1200	15а.2,5д.	23а.2д. В 1657 продано 219 экз.	51,35
Евангелие. 2 ⁰	29.08.1657	1200	1р.3а.3,5д.		
Служебник. 4 ⁰	[10.12.1657]	1200	16а.4д.	1р.	100
Азбука. 8 ⁰	19.05. – до 02.06.1657	1200	1а.5д.	3а.2д. В 1657 продано 500 экз.	81,8
Азбука. 8 ⁰	05–12.08.1657	1200	9д.		
Псалтирь. 4 ⁰ (3)	12.02.1658				
Псалтирь с воследованием. 2 ⁰	14.09.1657 –05(06).03.1658	1200	16а.1д.	25а.	54,6
Исповедание православ- ной веры: лист. 1 ⁰	18–25.03.1658	3600	1д.	2д.	100
Грамоты поповские ставленные отпускные ко властям. 1 ⁰	21.05.1657 – 24.05.1658	1200	1д.		
Служебник, ч. I и II. 5-е изд. 4 ⁰	10.02. – 15.05.1658	1200	19а.3,5д.	1р.6а.4д. Бесплатно отправле- но в Ниж. Новгород 200 экз.	104,26
Литургиарий. ч. 1	1658				
Служебник, ч. I и II. 6-е изд.	01.07.1658 – 1658	1200	16а.2,5д.	40а.	143,7
Литургиарий. ч. 1 4 ⁰	1658				
Паисий, патр. Константи- нопольский. Толкование литургии. 3-е изд.	1658				
Требник. 2 ⁰	24.05. – 10.12.1658	1200	1р.6а.4д.1п.	2р.	66,3
Месяцеслов. 2-е изд. 12 ⁰	13.03. – 06.1659	2400	4а.2,5д.		
Азбука. 8 ⁰	20.08.1658	4800	0,75д.		

1	2	3	4	5	6
Азбука. 8 ⁰	03.1659				
Пролог, I пол. (сентябрь-февраль)	06.10. – 31.06.1659	1200	2р.2а.4,5д.	3р.	44
Триодь цветная. 2 ⁰	02.06.1659 – 06.01.1660	1200	1р.13а.	1р.30а.	36,7
Грамота в черкасские города к запорожскому войску. 1 ⁰					
Псалтирь с восследованием. 2 ⁰	28.02.1660	2400	10а.1,5д.	23а.4д.	130,9
Азбука. 8 ⁰	02.1660				
Пролог, II пол. (март-август). 2 ⁰	29.05.1659 – 01.03.1660	1200	1р.29а.4,5д.	3р.	58,5
Миней общая с праздничной. 2 ⁰	01.03. – 17.08.1660	1200	2р.22а.0,5д.	3,5р.	31,45
Сборник переводов Арсения Грека «Анфологион». 8 ⁰	01.10.1660	2400	10а.1,5д.		
Псалтирь. 4 ⁰ (3)	20.10.1660				
Шестоднев. 2 ⁰	23.10. – 25.12.1660	1200	1р.11а.1д.	1р.20а.	19,85
Пролог, I пол. (сентябрь-февраль). 2 ⁰	18.01. – 17.08.1661	1200			
Часословец к нему «пределан» Псевдо-Василий I, имп. Византии. Тестамент к сыну своему Льву Философу. 8 ⁰	[ок. 1661/63] 14.12.1660 – 01.1661	1200	11а.4д.+3а.2д.	30а.2д.	102,2
Чин вечерни. 8 ⁰	03.1661				
Псалтирь. 4 ⁰	ук. 15.08. – 10.1661		32а.4д.	бр. медью. Продано 405 экз., 200 экз. на жалование	
Служба явлению тихвинской иконы божией матери	[ок. 1661/65]				
Требник. 8 ⁰	10.12.1661 – 24.11.1662	2400	1р.16а.3,5д.	3р.28а.2д. медью Продано 974 экз., 930 экз. на жалование	.
Пролог, II пол. (март-август). 2 ⁰	23.09.1661 – 17.03.1662	1200	5р.27а.	5р. серебром или 40р. медью	
Службы, житие и чудеса Николая Чудотворца. 8 ⁰	01.03. – 5.04.1662	2400	1р.23а.2д.	3р. медью Продано 602 экз., на жалование 997 экз.	
Евангелие учительное. 2 ⁰	17.03. – 20.07.1662	1200	13р.30а.2д. медью	15р.13а.2д. медью Продано 426 экз., на жалование 80 экз.	10,7

1	2	3	4	5	6
Канонник. 8 ⁰	12.05. – 30.07.1662	2400	3р.13а.5,5д.	3р.23а.4д. Продано 619 экз., на жалование 1337 экз.	8,56
Месяцеслов. 12 ⁰	1662	2400	1р.27а.2,5д.	1р.30а. медью Продано 773 экз., на жалование 1129 экз.	4,25
Евангелие. 2 ⁰	18.01.1663	1200	14р.11а.3,5д. медью	2,25р сер. Продано 121 экз., на жалование 139 экз.	
Триодъ постная. 2 ⁰	08.05.1663	1200	32р.9а.1,5д. медью	3р. серебром На жалование 126 экз.	
Миния общая с праздничной. 2 ⁰	30.06.1663	2400	1р.17а.4д.1п.	1р.25а. Продано 443 экз.. на жалование 120 экз.	14
Шестоднев. 2 ⁰	20.07.1663	1200	30а.	1р. На жалование 210 экз.	11
Святцы. 8 ⁰	05.1663				
Азбука с вопросами. 8 ⁰	05.1663				
Псалтирь.	17.09.1663				
Азбука. 8 ⁰	11.1663				
Библия. 2 ⁰	12.12.1663	2412	3р.17а.4д.1п.	5р. серебром Продано 1456 экз.	41,5.
Апостол. 2 ⁰	16.07. – 12.12.1663	1200	1р.7а.0,5д.	1р.11а.4д. На жалование 27 экз.	12,3
Часослов. 8 ⁰	10.09. – 12.1663	2400	10а.	12а. На жалование 426 экз.	20
Псалтырь. 4 ⁰	12.1663 – 02.1664				
Азбука с вопросами. 8 ⁰	04.1664				
Азбука учительная. 8 ⁰	04.1664				
Иоанн Златоуст. О священстве. 4 ⁰	01.05. – 05.08.1664	2400		В 1668/69 роздано безденежно 1603, т.к. не было спроса.	
Иоанн Златоуст. Беседы на евангелиста Матфея. Ч. I и II. 2 ⁰	04.12.1663 – не ранее 19.09.1664	1200			
Шестоднев. 2 ⁰	[не ранее 02.1664]	2400			
Букварь. 2-е изд. 8 ⁰ . (3)	1664				
Сборник переводов Епифания Славинецкого. 2 ⁰	27.11.1663 – 05.1665	2400		1р.32а.4д. В 1664–1673 продано 670 экз., царю доложили, что книги «залежали»	

1	2	3	4	5	6
Псалтырь. 4 ⁰	[15.03. – 15.05.1665]	1200			
Иоанн Златоуст. Беседы на евангелиста Иоанна. 2 ⁰	16.09.1664 – 09.06.1665	1200	2р.12а.2д.	3р. В 1665–1673 продано 580 экз.	26,8
Октоих, ч. I и II. 2 ⁰	25.01. – 02.1666	1200			
Часослов.	15.08.1666				
Часослов. 8 ⁰	14.06. – 15.08.1666	1200			
Грамота разрешительная. 1 ⁰	05.1666				
Псалтырь. 4 ⁰	15.06. – 27.08.1666	1200			
Минея служебная, сентябрь-ноябрь. 2 ⁰	15.11.1666	2400		2р.23а. В 1666–1673 продано 243 экз.	
Симеон Полоцкий. Жезл правления. 2 ⁰	(10.02/10.07.1667]	1200		Цена убавлена стала 20а., 590 экз. роздано священнослужителям бесплатно	
Грамота ставленная. 1 ⁰	03.1667	3000			
Грамота прощенная. 1 ⁰	03.1667	1500			
Грамота ставленная. 1 ⁰	03.1667	2800			
Грамота разрешительная к вселенским патриархам. 1 ⁰	06.1667				
Антиминс. 1 ⁰	06.1667				
Грамота ставленная протопопская. 1 ⁰	07.1667	1100			
Грамота ставленная поповская	07.1667				
Грамота ставленная дьяконовская	07.1667				
Азбука. 8 ⁰	08.1667	3600	1,5д.	2д.	33,3
Азбука учебная с предисловием и арациями. 8 ⁰	21.08.1667				
Святцы. 16 ⁰	1667	2400	2,5д.		
Ефрем Сирий. Поучительные слова.	19.12.1666 – 29.08.1667	2400	28а.2д.	В 1667–1672 продано 630 экз.	
Букварь языка словенска. 8 ⁰	28.09.1667	1200	6,5д.	10д.	53,8
Антиминс. 1 ⁰	09.1667				
Служебник с соборным свитком. 4 ⁰	11.1667	1200	26а.5,5д.0,5п.	1р.	23,5
Евангелие. 2 ⁰	15.03.1668	1200	1р.4а.5,5д.	1р.6а.4д.	4,58

1	2	3	4	5	6
Служебник с соборным свитком. 4 ⁰	08.1668	2400	19а.4д.	23а.2д.	18,64
Чиновник архиерейского служения и проч. 4 ⁰	11.1668	50	1р.	1р.	
Часослов. 8 ⁰	11.1668	4800	5а.5д.	20а.	243
Азбука. 8 ⁰	13.11.1668	4800	1,25д.	2д.	60
Псалтырь. 4 ⁰	15.09. – 25.12.1668	2400			
Восследование освящения антиминса. 4 ⁰ . (3)	[1668].				
Псалтирь с воследованием. 4 ⁰	23.11.1668 – 08.1669	1200	2р.2а.2д.	2р.20а.	25,6
Святцы. 16 ⁰	1669				
Азбука учительная. 8 ⁰	01.1669				
Псалтырь. 4 ⁰	01.02. – 17.05.1669	4800	8а.	10а.	25
Грамота разрешительная мужская. 1 ⁰	05.1669	1000			
Грамота разрешительная женская. 1 ⁰	05.1669	500			
Грамота ставленная поповская. 1 ⁰	07.1669	1000			
Грамота ставленная иерейская. 1 ⁰	08.1669	1000			
Псалтирь с воследованием. 2 ⁰	08.1669		2р.2а.2д.	2р.20а.	
Азбука. 8 ⁰	11.09.1669	2100	1д.	2д.	100
Букварь с арациями. 8 ⁰	09.1669	2100	3д.	4д. 300 экз. роздано бесплатно	33,3
Чин вечерни. 8 ⁰	16.10. – 09.11.1669				
Триодь цветная. 2 ⁰	06.03.1670	2400	1р.5а.	40а.	4,3
Часослов. 8 ⁰	12.1669 – 10.06.1670	2100	3а.4д.	4а.	9
Поучение святительское к новопоставленному иерею. 8 ⁰ . (3)	05.1670				
О хиротонии	06.1970				
Служебник. 8 ⁰	20.10.1670	4800	7а.4д.	8а.2д.	8,7
Азбука. 8 ⁰	16.11.1670	12000	1д.	2д.	100
Псалтырь. 8 ⁰	17.12.1670 – не ранее 13.04.1671	4800	6а.2д.	6а.4д.	5,3
Ирмосы нареченные под знаменем нового распева	16.05.1671	2400			
Псалтирь с воследованием. 2 ⁰	06.1671	2400	1р.30а.	2р.	5,3

1	2	3	4	5	6
Апостол 4 ⁰	12.1671	2400	22а.2д.	23а.2д.	4,5
Требник. 8 ⁰	26.06. – 17.12.1671	4800	6а.2д.	6а.4д.	5,3
Триодь постная. 2 ⁰	09.1672	1200	2р.2а.4д	2р.3а.2д.	1
Чин, како подобает пети дванадесать псалмов. 8 ⁰	24.01. – 07.09.1672	1200	2д.	2д.	
Псалтырь. 8 ⁰	24.01. – 07.09.1672	4800	6а.2д.	6а.4д.	5,3
Грамота ставленная поповская. 1 ⁰	11.1672	1000	6д.		
Грамота ставленная дьяконовская. 1 ⁰	11.1672	500	6д.		
Грамота разрешительная мужская. 1 ⁰	11.1672	50			
Грамота разрешительная женская. 1 ⁰	11.1672	50			
Канонник 8 ⁰	09–07.11.12.1672	4800	3а.	3а.2д.	11
Грамота ставленная протопопская. 1 ⁰	01.12.1672	100			
Азбука малая. 8 ⁰	после 18.03.1673	12000	1д.	2д.	100
Ирмологий и месяцеслов. 4 ⁰	18.12.1672 – 08.1673	4800	9а.1д.	10а.	9
Миния общая с праздни- чной. 2 ⁰	01.1674	2400	1р.30а.	2р.	5,3
Служба Алексею, человеку божию. 2 ⁰	03.1674	1200			
Антиминс. 1 ⁰	14.03.1674	50			
Симеон Полоцкий. Два поучения. 4 ⁰	[ок. 1668].1674	1200	6д.	6д.	
Симеон Полоцкий. Поучение о благоговейном стоянии в храме. 4 ⁰	[ок. 1668]. 1674		4д.	4д.	
Азбука. 8 ⁰	08–20.09.1674	12000	1д.	2д.	100
[Слова торжественные]	11.10.1674 – 05.01.1675				
Антиминс. 1 ⁰	02.1675	103			
Пролог, I пол. (сентябрь- февраль). 2 ⁰	[06.11.1674 – 08.04.1675]	2400	1р.31а.	2р.8а.2д.	16,6
Грамота жалованная вотчинная. 1 ⁰	03.1675				
[О хиротонии]. 8 ⁰	16.03.1675	2400	3д.	4д.	33,3
Часослов. 8 ⁰	26.03.1674 – 04.1675	12000	3а.5,5д.	5а.	27,66
Антиминс. 1 ⁰	04.1675	100	2а.2д.		
Грамота ставленная поповская. 1 ⁰	26.05.1675	300			
Антиминс. 1 ⁰	02.06.1675	69			

1	2	3	4	5	6
Грамота ставленная поповская. 1 ⁰	10.1675	200	бд.		
Грамота ставленная дьяконовская (патриаршая). 1 ⁰	10.1675	100			
Грамота ставленная дьяконовская (архиерейская). 1 ⁰	10.1675	200			
Грамота поповская епитрахильная. 1 ⁰	30.10.1675	80			
Антиминс. 1 ⁰	09.12.1675				

Список сокращений в таблице

- а. – алтын
- ал. б. – александрийская бумага
- д. – деньга
- гр. – гривна
- р. – рубль
- п. – полушка
- пр. б. – простая бумага

NAUM GREGORY KATZ

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-5856-5368>

Carnegie Mellon University

DREAM AND REALITY IN THE LIFE OF NICHOLAS LOCHOFF: ON THE HISTORY OF THE CREATION OF NICHOLAS LOCHOFF'S PITTSBURGH CLOISTER

KEYWORDS: cloister, Nicholas Lochoff, Ivan Tsvetaev, Helen Clay Frick, Bernard Berenson

ABSTRACT: This article recounts the unusual fate of the artist-copyist Nicholas Lochoff. Lochoff, who lived most of his life abroad, in Italy, remains relatively unknown in his Russian homeland. Based on Russian and American historiography, and the periodical press, the author follows Lochoff's path from professional revolutionary to self-taught artist who became recognized as one of the leading copyists of the twentieth century. As research shows, the philanthropy of Helen Clay Frick enabled the University of Pittsburgh to acquire Lochoff's unclaimed copies of European masterpieces where they became an asset in educating future generations of American art historians.

Can an amateur artist without any professional or academic training whatsoever become a leading artistic copyist whose works grace the walls of the best museums and private collections in Europe and the America? Most people would reflexively shake their heads no in response to this essentially rhetorical question. Still, the history of world art contains sufficient examples of individuals who, without any formal schooling, successfully developed their talents and garnered the highest praise from their contemporaries. The Russian émigré artist, Nicholas Lochoff, who spent a large portion of his life in Florence, Italy where he died and was laid to rest, can be numbered among these.

The author of the present article “discovered” Lochoff for himself about thirty years ago during a visit to the building on the University of Pittsburgh campus that houses the Department of Art History and Architecture. In the building's small internal courtyard that recalls the courtyards of Pompeii down to the traditional fountain in the center, beneath the roof that runs above the perimeter of its arcade, one finds a collection of copies of famous paintings from the Italian Renaissance. A small explanatory note on the wall introduces the copyist – Nikolay (Nicholas as he was known in Italy) Lochoff – and describes the almost fantastic history of how his reproductions of original works of art located in the Uffizi Gallery,

and the churches and monasteries of Italy came to be in Pittsburgh, and how this collection came to serve as the centerpiece of a building erected especially for him.

Until recently, the name of Lochoff the artist, like the names of many of his contemporaries who left Russia early in the twentieth century, had been forgotten in the land of his birth. So forgotten, in fact, that the efforts of family and friends to see his masterful works transported to his homeland met with consistent failure. Only in the early 1990s, thanks to the labors of Russian regional art specialists and historians and art historians, did the name Nicholas Lochoff again appear in print. Fascinating publications about his creative output appeared on the Internet. Then, in 2017, a wonderful monograph prepared by T. Veresova and M. Talalay, appeared containing a wealth of previously unpublished documentary and archival material from Russia and abroad on his life and the fate of his creations. The authors even succeeded in engaging Lochoff's grandson, the Italian art scholar, Niccolo Cruciani, to supply documents and photographs from the family album, and to graciously write an introduction for the volume entitled, "My Grandfather" (Veresova 2017).

These new Russian publications, together with the research of American art historians, have a bearing, directly and indirectly, on the cultural history of the city of Pittsburgh, particularly in regard to the collecting activity of Helen Clay Frick. They have made it possible to recover previously unknown facts from the artist's life in Russia and his sojourn in Italy.

Among the recently uncovered information is an entry under the year 1872 in the registry book from a church in Pskov recording the birth and baptism of a son named Nicholay to the merchant Lochoff. For centuries, Pskov and its inhabitants defended the north-western borders of the country, and ancient, provincial Pskov remains a city distinguished by its special beauty. The Pskov Kremlin and its numerous cathedrals and churches, with their frescoes and icons, dominate the landscape. A center of medieval icon production, many talented representatives of the Russian intelligentsia came from this remote city; surely the city and its history helped nurture Lochoff's creative energies. Pskov's remoteness and forbidding climate also made it a common place of exile for many political opponents of the tsarist regime. It is quite possible that as a schoolboy the impressionable adolescent came to know some of them, and that these encounters had a bearing on his later revolutionary activities.

Ten-year old Nicholas Lochoff studied at the Pskov Men's Gymnasium, and then transferred to the Saint Petersburg Gymnasium of the Imperial Philanthropic Society, which he completed in two years. In 1893, Nicholas was accepted as a student in the Physics and Mathematics Department of the Saint Petersburg Imperial University where he studied natural sciences. The professors whose lectures he attended included some of the leading lights of Russian science in the second-half of the nineteenth century such as V. V. Dokuchayev, who offered a course

on mineralogy, and the botanist, A. N. Beketov. Archival materials, especially Lochoff's personal file, indicate that his time at the university was rather chaotic. He did not always pass his examinations. Illness forced him to leave the university to take an extended cure at a sanatorium in Yevpatoriya in Crimea. From there, he returned to St. Petersburg to resume his studies. When he did return he petitioned university authorities to permit him to attend lectures offered by the law department while continuing his physics and mathematics program of study. Nicholas' growing interest in Russian political developments most likely lay behind this request (TsGA SPb F. 14. Op. 3. D. 30023).

As a student, Lochoff spent much of his free time in the Hermitage copying the paintings of the old masters. The available evidence indicates that he never completed his studies. Instead, he was expelled from the university and sent back to Pskov. His revolutionary activity, especially his participation in student demonstrations and strikes, no doubt brought his university life to conclusion. By this time, he had read the fundamental works of Marxism, and was familiar with the writings of the first Russian Marxist, G. V. Plekhanov. He was also an active member of the "Union for the Liberation of the Working Class" founded by Lenin in 1894–95.

In early 1900, Lenin himself arrived in Pskov after a three-year Siberian exile. Denied permission to live in St. Petersburg, he resumed his political activity here. For his part, Lochoff entered the group of the so-called "Pskov Iskraits" responsible for organizing the publication of the social-democratic newspaper, "Iskra", abroad. By this time, however, Lochoff had already fundamentally diverged from Lenin's political ideas. He now supported the German socialist E. Bernstein, who rejected extreme revolutionary methods in the struggle for political power, declaring instead that the improvement of the economic situation of the working class, and eventually socialism, could be better achieved through peaceful means via legislative reforms. Lenin considered this position a deviation from Marxism, and sharply criticized Lochoff for his heresy.

While in Pskov awaiting an order from the government to travel to Astrakhan, his ultimate place of exile, Lochoff conceived a plan to slip across the border while in transit. In St. Petersburg, Lochoff had met and fallen in love with Maria Sizareva, a student at the Bestuzhev Courses. She was an ardent revolutionary who had been arrested a number of times and even exiled. Nicholas convinced Maria to accompany him on his flight from Russia. After many adventures on the road, including an encounter with smugglers who helped them, Maria and Nicholas crossed the Russian border on Christmas day 1900. Maria remained a faithful and devoted wife and partner to Lochoff, destined to share all his joys, success, and sadness (Veresova 2017, 39–43).

Lochoff continued to develop his interest in painting while abroad, visiting European museums and copying the works of the Renaissance masters until 1905.

Politics, however, remained central to his life. From 1900 to 1902, while in Geneva, Lochoff participated in the publication of the, "The Worker's Thought", the organ of the so-called "economists," revolutionaries who sought to organize workers on the basis of economic rather than political demands. He also became a member of the "Union of Russian Social-Democrats Abroad".

1903 was an eventful year in the history of Russian social-democracy. Lenin's insistence that the Second Congress of the Russian Social-Democratic Workers' Party adopt his faction's program split the movement. Nicholas had entered the foreign section of the organizational committee of the congress from the "Union of Russian Social Democrats Abroad." His name does not appear among the list of delegates, however. The economists had become sworn enemies of Lenin's Bolshevik faction. In his correspondence, Lenin refers to one "Ol'khin" (Lochoff's political pseudonym) with instructions that he be isolated and detached from the party's foreign committee. Following the congress, Lochoff abandoned his revolutionary activity (Lenin 1967, 612).

At the height of the First Russian Revolution, in October 1905, the Tsar's government granted amnesty to those who had committed political offenses. This enabled Lochoff to return to his homeland. After a short stay in Pskov where he met with family and friends, he moved on to St. Petersburg to put his natural talent as a copyist and restorer to use.

Lochoff carried with him examples of the copies he had completed abroad. N. Rerikh, the famous Russian artist and Secretary of the Imperial Society for the Encouragement of the Arts, not only exhibited one of his paintings at the Society, but purchased it for the Society's museum. Rerikh's patronage helped Lochoff sell many of his works to collectors, including copies made in the Hermitage, Louvre, and other museums. Between 1906 and 1907, Lochoff occupied himself by duplicating the Renaissance masterpieces in the Hermitage collection. These works further cemented his reputation as a talented copyist. Then, in 1907, Lochoff traveled to Florence. This probably occurred under the auspices of the Society to Encourage the Arts, or the Academy of Artists, or perhaps even the Hermitage itself.

In 1910, Lochoff began his collaboration with I. Tsvetaev, the founder and first director of the Alexander III Museum of Fine Art (now the Pushkin State Museum of Decorative Arts) in Moscow. A significant figure in the history of Russian culture, Tsvetaev firmly believed in the enormous educational role of art for society and in the life of each individual. He dreamed of creating a museum that would allow all those who lacked the means to travel to the great museums of the world to see the achievements of world art with their own eyes. In Tsvetaev's opinion, a museum that presented true and accurate reproductions of architectural, sculptural, and painting masterpieces would help instill a love of art in the population at large. Tsvetaev's aesthetic vision corresponded precisely to Lochoff's own creed and mission in life.

The artist dreamed of saving the world through the beautiful and excellent, in other words through art. While noble, this utopian outlook, as history has demonstrated, was simplistic and naïve.

To realize Tsvetaev's vision, a "Society of the Friends of the Idea of Lochoff" was created, and a sponsor, V. Yakunchikov, the industrialist and patron of the arts, found. Yakunchikov agreed to finance the artist's work abroad. The parties specified that the next step would include copying the work of Sandro Botticelli, Giovanni Bellini, Beato Angelico, and other Renaissance masters held in museums, monasteries, and churches in Florence, Milan, and Pisa. Tsvetaev, in his correspondence with the artist, recommended that masterworks of other Italian artists of the fourteenth to the sixteenth centuries also be added together with portraits of great painters, and famous figures from Italian history.

History, however, intervened and cruelly ended Lochoff's mission for the Moscow museum. Tsvetaev died in August 1913, and within a year the First World War began. In 1916, Yakunchikov, also died. Lochoff received a telegram from his late sponsor's widow in September 1917 informing him that wartime conditions made it impossible to continue to send money. Despite these losses and his separation from Russia, Lochoff remained in Italy and continued to work.

According to Mary Logan Berenson, before 1917 Lochoff had managed to send eight paintings to Tsvetaev's museum, and had promised to make and dispatch nearly fifty more. (Berenson 1930, 628) However, in October 1917, at the time of the Bolshevik revolution, nine unsolicited copies remained in Florence ready for shipping.

The artist desperately needed money to continue his work. Yet all attempts to borrow against his paintings proved fruitless. Compounding the problem, after the October Revolution, the Italian government sharply changed its policy toward the Russian émigrés who could no longer hope to receive any assistance from that quarter. For many years, Lochoff continued to live on the hope of sending his works to Moscow and refused to sell the copies that Tsvetaev had ordered even if this meant starvation (Berenson 1930, 632).

To make ends meet, Lochoff, incredibly, undertook to make two copies of each painting simultaneously – one for the museum, and one for the marketplace. By the early 1920s, the fame of the extraordinary Russian copyist had spread throughout Italy and had spilled over its borders into the wider world. Many museums and churches, as well as private collectors in Europe America, and Australia, began to purchase his work. The Italian government, fearing for the future of the frescoes and paintings located in famous churches and palaces of Florence, Assisi, Venice, Padua, Rome, and other cities, trusted him alone to copy them. As a highly knowledgeable expert, Lochoff was also invited for consultations in Paris.

Lochoff's popularity among American art collectors brought him to the attention of Bernard Berenson, the American art historian, author of numerous publications,

and a leading expert on Renaissance painting. Berenson enthusiastically promoted his work among international collectors. The Fogg Art Museum at Harvard University, the Portland Museum of Art, and St. Mark's School in Salisbury all purchased his reproductions of masterworks.

Among private collectors, Helen Clay Frick, one of the wealthiest women in America, and daughter of the businessman, financier, and art patron, Henry Clay Frick, whose art collection and neoclassical Manhattan mansion provided the basis for the museum that carries his name, evinced a special interest in Lochoff's copies.

In 1923, she ordered a copy of Duccio di Buoninsegna's Siena altarpiece, "Maestà." Lochoff could not complete the commission, however, since the painting had suffered badly under a previous restoration, making it impossible for him to discern its original appearance (Sanger 2007, 166). Miss Frick then intended to order a copy of another "Maestà" by Simono Martini in the Palazzo Pubblico in Siena. Frick's recently published correspondence with Edward Forbes, director of the Fogg Museum, indicates that for this work, which would require four years labor, Lochoff requested a payment of \$100,000. Frick considered this sum exorbitant. In her opinion, a copy, however masterful, remained a copy. Forbes suggested contacting Mussolini in order to secure financial assistance for the artist even if just to pay the expenses of his studio. Frick did not follow his advice, however, and ultimately decided not to pursue the commission (Veresova 2017, 214–218).

In 1928, she did commission Lochoff to copy Pietro della Francesca's fresco, "Resurrection," in the Palazzo della Residenza in Sansepolcro, for the University of Pittsburgh's Department of Fine Arts. She also ordered a copy of Pietro Lorenzetti's fresco, "Madonna with St. Francis and St. John the Evangelist," in the Papal Basilica of St. Francis of Assisi in Umbria, which she intended for the reading room of the Frick Art Reference Library in New York. In one letter, Frick discusses the deep impression a visit to Lochoff's studio made on her when she and her mother viewed his studies for the della Francesca fresco on 30 September 1928 (Sanger 2007, 166).

When news of Frick's Lochoff commission reached John Bowman, Rector of the University of Pittsburgh, he resolved to put his plan for a new building into action. Bowman invited Charles Z. Klauder, a famous architect who specialized in designing university campuses, to draft plans for a building to house a Department of Fine Arts. Aware of Frick's anti-German biases, Bowman nonetheless placed his trust in Klauder's ability hopeful that the latter's German ancestry would not obstruct the project. On learning that Klauder was a native-born American from Philadelphia, Frick did not oppose Bowman's decision (Sanger 2007, 166).

Lochoff's commitment to the integrity of the original led him to always manufacture his own paints (aided, no doubt, by knowledge of chemistry acquired during his university days). This effort to recapture the techniques and secrets of the old masters also helped him to imagine himself as a participant in the events depicted in the original paintings (Veresova 2017, 67–68; Hovey 1967, 3). During

his work in Florence, Lochoff had succeeded in discovering a type of tempera very similar in composition to that used by the Renaissance masters. He kept this find a closely guarded secret, and gave evasive answers to the queries of his colleagues on the matter, recommending only that they study the published literature. Many Italian restorers also remarked that on canvases restored by the Russian, one could not tell where the old master's brushwork ended and that of the restorer began (Veresova 2017; 70, 236–238).

Lochoff was determined to produce copies as close as possible to the originals. In pursuit of this goal, he purposely “aged” them by applying a “patina of time,” appropriate to the original. Thus, the artist worked for eighteen months in the galleries of the Uffizi copying Botticelli's “Birth of Venus,” and his version did indeed appear as Botticelli's masterpiece must have at the time of its creation. Yet, he required a further six months “to bring” the copy to its “original” condition (Berenson 1930, 631). Berenson, himself, convinced Lochoff to maintain the original's primordial freshness. In 1930, Mary Logan Berenson recalled the shock she experienced during a visit to the artist's studio. In her opinion, such scrupulous recreation of so many brilliant masterpieces was a sort of miracle that had never been seen before in the history of European art (*ibidem*, 628).

A genuine patriot, Lochoff never forgot his promise to Tsvetaev. Even as he carried out commissions for collectors and museums, he continued to make copies for the museum in Moscow. Thus, by the mid-1930s, he had finished approximately forty copies that remained unclaimed. Unfortunately, at this time, the Soviet Union had no use for his work. To raise funds for industrialization, the leadership had already begun to sell gold abroad, seizing valuables from churches and individuals, and even requisitioning the treasures held in museums. Between 1928 and 1933, the Soviet government placed canvases from the Hermitage collection on the market. As a result, 24,000 works of art, including works by Raphael, Rembrandt, and Titian, were auctioned off, departing Russia forever. Andrew Mellon, the American banker, industrialist, and art collector, alone acquired twenty-one masterpieces for a total of \$6,600,000 (Semenova 2013, 128–223). Given this situation, there could not even be any talk of buying copies from an émigré artist.

Despite these setbacks, the friendship of other émigré artists served as a bright spot in the life of the Lochoff family. Nicholas especially enjoyed his relationship with Latvian artist, Evgenij Klimov, an expert on northern and Pskov church architecture and painting who had relocated to Canada following the Second World War. Born in Moscow to parents who had emigrated from Great Britain, Eric Pren was another family friend. Pren had studied painting in Riga, but in 1939 he left the country with his family for England.

In the second-half of the 1930s, as a result of the economic crisis and resulting depression, collectors' interest in Lochoff's copies significantly declined. In addition, Mussolini's aggressive foreign policy – his bloc with Nazi Germany and Italy's

entry into the Second World War – undermined the normal development of art in Lochoff's adopted country. The Duce's cardinal principle regarding art became "a return to order." The famous Italian futurist and fascist supporter, Carlo Carra, characterizing the relationship between the fascist idea of law and order and the tasks of creative art, wrote that for the regime modern art must, in its spirit, fundamentally distinguish itself from the art created by the old masters (Flint 1980, 49–54). This idea was fundamentally at odds with Lochoff's conception of the artist's mission.

It should be noted that Lochoff's life from the end of the 1930s through the years of the Second World War has yet to receive sufficient scholarly attention. Obviously, financing for restorations of the works of old masters practically ceased. Artists now found themselves in dire conditions. With the end of the war and the destruction it had visited on Italy, the situation became even worse. Maria Lochoff's correspondence with Klimov reveals Nicholas' creative and physical depression. In 1948, forgotten by everyone, deprived of his means of existence, even of his Florence studio where unclaimed copies of frescoes and painted canvases which might have hung in the best Moscow and Leningrad museums were stored, Nicholas Lochoff died unaware of the future fate of his creative output.

Soon, the artist's widow began to write to Igor Grabar, a well-known Soviet artist and director of the Institute of Art History of the USSR Academy of Sciences. Curiously, during the war Grabar had advanced the idea of compensating Soviet museums for the losses they had incurred during the occupation at the expense of the museums of Germany and her allies (Akinsha 1995, 20). Grabar, however, citing a variety of circumstances, refused, or perhaps simply was afraid, to purchase the works of a Russian artist who had lived abroad, in order to return them to the country for which they had always been intended.

The Lochoff family financial situation had become critical. Lacking a breadwinner, it became necessary to sell the collection. They hoped to keep the collection intact and not sell it off piecemeal. Aware of the situation, the ninety-three-year old Berenson came to the rescue. He proposed to Helen Clay Frick that she buy the entire collection.

In 1958, she traveled to Florence to buy the Lochoff collection. Boris, the artist's son, led her to his father's studio and showed her twenty-three canvases. She wrote to Berenson on 3 July 1958 to inform him of her difficult decision to purchase the collection. Initially, Lochoff's heir quoted a price of \$60,000, but in the course of negotiations this figure was reduced to \$40,000. The family of the late artist agreed to this sum, abandoning hope that the collection would fetch more. The deal was finalized on 30 July when Frick's lawyer and banker approved the appropriate documents (Sanger 2007, 275).

The University of Pittsburgh, for its part, had yet to erect the promised building for the Department of Fine Arts. Miss Frick originally intended to keep the Lochoff collection in Clayton, the family's Pittsburgh mansion (Kirkland 2003). She even

considered constructing a building there to house the collection along the lines of the famous Cappella degli Scrovegni in Padua known as the Arena Chapel (Sanger 2007, 275). Later, however, she decided to donate the collection to the Department of Fine Arts founded by her in 1925 and named in honor of her father. Frick well understood that the Russian master's oeuvre would create a special pedagogical aura that would serve to interest the young in art. In 1925, she had already donated \$75,000 for the needs of the department, and soon after, through her efforts, it became one of the leading departments in the country (Alberts 1986, 107).

In a letter to University Chancellor, Edward Litchfield, dated 12 October 1958, the department chairman, Professor Walter Hovey, wrote that Miss Frick was categorically opposed to any modernist architecture for the new building and was also opposed to locating the department in a wing of the university library (Sanger 2007, 275). Known not only for her wealth, but also for her eccentricities, she constantly changed her demands regarding the architectural style of the projected building and its location. She insisted, however, that the building immortalize her father's name.

In 1959, Lochoff's copies arrived at the University of Pittsburgh. An exhibit that displayed only twelve paintings from the collection opened on 4 November and attracted throngs of people becoming a significant event in the city's history. After lengthy discussions about its permanent location, a compromise was reached. On Frick's suggestion it was decided to construct a building in the Italian Renaissance style around the cloister that housed Lochoff's copies. (Fifield 1996, 85). The architectural firm of B. Kenneth Johnson designed a two-story building of grey limestone with a bas-relief of Henry Clay Frick by the sculptor Malvina Hoffman situated above the main entrance. The cloister itself was designed in the style of the arcade of the famous Florentine church, Santa Maria Novella (Sanger 2001, 31). Construction began in 1962 and the building opened in 1965.

In addition to the cloister, lecture hall, university art gallery, and other teaching auditoriums, the building has a well-appointed library paneled in wood, custom-made tables, and, of course, book shelves with art books and catalogues that Helen Clay Frick began to purchase for the department in 1927 and that eventually numbered more than 100,000 volumes (Kirkland 2003). The Henry Clay Frick Fine Arts Building became the third building in Pittsburgh containing artistic treasures and connected to the Frick family along with the family mansion, Clayton, and the Frick Museum of Art (Toker 1986, 101).

Many researchers believe that guilt primarily motivated Helen Clay Frick's philanthropy. They see in it an effort to somehow expunge the crimes committed by her father who, in 1892, mercilessly suppressed a strike of steelworkers at the Homestead plant owned by Andrew Carnegie. While such a motive is credible from a psychological standpoint, all the same, it remains controversial. We must not forget that Carnegie, the founder of the city's steel industry, and Frick, his general

manager, were some of the wealthiest people in America. At the same time, they took philanthropy seriously, opening museums, libraries, concert halls not only in Pittsburgh, the center of the steel industry, but in other US cities and overseas as well. From this standpoint, Helen Clay Frick's philanthropy deserves only the deepest respect.

Finally, it should be noted, that the cloister became not only the repository of the work of an extremely talented Russian master. It continues to inspire and educate new generations of American art historians. (Pitz 2003) One is fully justified in saying, therefore, that the cloister rightfully keeps alive the ideals of the master who dreamed that his artistic creations would one day transform the world.

Bibliography

- TsGA SPb F. 14. Op. 3. D. 30023, Tsentral'nyy Gosudarstvennyy Istoricheskiy Arkhiv Sankt-Peterburga. Fond 14 (Imperatorskiy Petrogradskiy universitet. 1819–1918 gg.). Opis' 3. Delo 30023 (Lokhov Nikolay Nikolayevich. Lichnoye delo studenta). [Центральный государственный исторический архив Санкт-Петербурга. Фонд 14 (Императорский Петроградский университет. 1819–1918 гг.). Опись 3. Дело 30023 (Лохов Николай Николаевич. Личное дело студента).]
- AKINSHA, K./KOZLOV, G. (1995), *Beautiful Loot: The Soviet plunder of European's art treasures*. New York.
- BERENSON, M. L. (1930), A reconstruction of old masterpieces. In: *The American Magazin of Art*. XXI/11, 628–638.
- FIFIELD, B. (1996), *Seeing Pittsburgh*. Pittsburgh.
- FLINT, K. (1980), Art and the fascist regime in Italy. In: *Oxford Art Journal*. III/2, 49–54.
- HOVEY, W. R. (1967), Nicholas Lochoff cloister of the Henry Clay Frick fine arts building. Pittsburgh.
- KIRKLAND, K. (2003), Schenley fountain, Frick fine arts building honors wealthy namesakes. In: *Pittsburgh Post-Gazette*. July 20.
- LENIN, V. I. (1975), *Polnoye Sobraniye Sochineniy*. Moskva. XXXXVI/612. [Ленин, В. И. (1975), Полное собрание сочинений. Москва. XXXXVI/612.]
- PITZ, M. (2003), Rare Murals Being Restored in Pitt Fine Arts Building. In: *Pittsburgh Post-Gazette*. May 25.
- SANGER, M. F. S. (2007), *Hellen Glay Frick: bittersweet heiress*. Pittsburgh.
- SANGER, M. F. S. (2011), *Henry Clay Frick houses: architecture, interiors, and landscapes in the golden era*. New York.
- SEменова, N./ИЛЖИНЕ N. (ed.) (2013), *Selling Russia's treasures: The Soviet trade in nationalized art, 1917–1938*. New York/London.
- VERESOVA, T. V./РАЛАЛАЙ, M. G (2017), *Chelovek Renessansa: khudozhnik Nikolay Lokhov*. Moskva. [Вересова, Т. В./Талалай, М. Г. (2017), *Человек Ренессанса: художник Николай Лохов*. Москва.]

ДЕНИС А. БАЖАНОВ / DENIS BAZHANOV
ORCID <https://orcid.org/0000-0001-6658-7498>
Санкт-Петербург

ОБЩИЕ СОБРАНИЯ ЛИЧНОГО СОСТАВА КАК ОРГАН САМОУПРАВЛЕНИЯ НА КОРАБЛЯХ БАЛТИЙСКОГО ФЛОТА В ИЮЛЕ – АВГУСТЕ 1917 Г.¹

General assemblies of personnel as a part of self-government on the ships of the Baltic Fleet in July and August of 1917

Ключевые слова: революция 1917 года, Балтийский флот, судовые комитеты, общие собрания

KEYWORDS: Revolution of 1917, Baltic Fleet, ship committees, common assemblies

SUMMARY: The article is devoted to the evolution of the functioning and status of a part of self-government of the Baltic Fleet naval sailors – general assemblies – in the period of intensified political struggle in the summer of 1917. In the conditions of the February Revolution representative bodies took upon themselves the entire internal life of military service of ships' crews. At the same time, a number of important issues was in charge of the staff meetings. During the period under review, general meetings became an alternative authority in relation to the committees, and in some cases even enjoyed great prestige. Such a situation allowed team members to take a real part in resolving issues of concern to them, which led to a further increase in the influence of meetings. By the end of the summer of 1917, general assemblies represented a serious force, which had the opportunity to take control of the entire ship's life.

Революционные события 1917 г. наложили на вооруженные силы России весьма глубокий отпечаток, что было связано со стремлением различных политических течений заручиться поддержкой для достижения своих целей: увеличения веса и авторитета в обществе, успехов в борьбе за власть. Это приводило к знакомству военных, как с политическими идеями, так и с методами и формами борьбы за свои интересы. Возможность напрямую влиять на принятие решений по основным вопросам корабельной жизни оказалась чрезвычайно притягательной для унтер-офицерского и рядового состава. Доносить свою позицию стало возможно через такой институт, как

¹ Исследование выполнено при финансовой поддержке РФФИ в рамках научного проекта № 18-09-00466.

общее собрание экипажа. Роль общих собраний в управлении, формировании позиции личного состава остается до сих пор малоизученной стороной жизни военных в 1917 г. Одной причиной такого отношения является заложенная в советской исторической науке традиция рассматривать те учреждения, формы деятельности которых были регламентированы, а структура – более или менее постоянной. Это позволяло рассматривать их как средство партийно-политической борьбы большевиков, как способ рассеивания «мелкобуржуазных иллюзий» и пробуждения «классового сознания». Этот подход, канонизированный в 1930-е гг. (История... 1935, 79 ссл.), привел к тому, что в качестве органов власти в среде военных рассматривались комитеты (Богданов 1955; Голуб 1967; Миллер 1974; Петраш 1966; Сивков 1946; Столяренко 1969). Некоторое внимание общим собраниям, рассматривавшихся преимущественно как митинги уделил Г. Л. Соболев (1973; 1985). Исследователь на конкретных примерах частей Петроградского гарнизона в связи с отношением к готовившейся демонстрации 10 июня показал зависимость требований, взглядов личного состава частей от влияния общего собрания (Соболев 1985, 270). В. И. Миллер (1991) обозначил проблему взаимоотношений комитетов с их избирателями как фактор их легитимности, поставив вопрос о самом статусе комитетов. Однако рассматривать общие собрания как полноценного партнера комитетов в управлении жизнью воинских частей он не стал.

Что касается представителей зарубежной историографии, то по вопросу военного самоуправления они также в целом находятся на аналогичных позициях. Некоторое внимание деятельности судовых комитетов уделил в своей работе Н. Саул (Saul 1978). Он представлял их как «передаточный механизм» между командным и рядовым составом, который впоследствии нарушил равновесие, сложившееся в первые месяцы. В то же время вопросы связи комитетов с экипажами остались им не рассмотренными. В русле партийной борьбы к данному вопросу подошел Э. Модсли (Mawdsley 1978). Он сделал акцент на политизации матросских масс в 1917 г. Поэтому в качестве одного из факторов радикализации он рассмотрел митинги. Однако роль общих собраний он также не показал. Определенный вклад в разработку проблемы вносят работы А. Уайлдмана (Wildman 1980; 1987). Американский исследователь, рассмотрев социальный состав «комитетского класса», пришел к выводу, что представители этих групп (интеллигенция, представители городских групп населения) отличались от основной массы солдат (крестьяне). Они очень быстро перестали быть выразителями интересов своих выборщиков, что привело к их отчуждению. В то же время реакция избирателей этим автором была практически не раскрыта.

На современном этапе роль общих собраний по-прежнему остается слабоизученной. Исключение представляют работы К. А. Тарасова (2014; 2017), где автор затронул общеполковые собрания и комитеты частей столичного

гарнизона как часть механизма воздействия радикальных партий на солдат. В то же время способы повышения влияния собраний на жизнь воинских частей, вопросы, решение которых они постепенно брали под контроль, автор не рассматривал. Таким образом, вопросы функционирования общих собраний экипажей, эволюция содержания их деятельности, а также предпосылки к превращению их в важнейший орган самоуправления на кораблях Балтийского флота и станут предметом содержания предлагаемой статьи.

Общие собрания на кораблях Балтийского флота возникали стихийно в первые революционные часы. Первым собрание провел экипаж крейсера «Аврора» 28 февраля 1917 г. после убийства командира и ранения старшего офицера. Поначалу на них либо подтверждались полномочия судовых делегатов, избранных в новые органы самоуправления, либо проводились их выборы. Благодаря реализации данного принципа, с первых революционных месяцев определенная связь комитетов и общих собраний стала явной.

Вторым важным вопросом, окончательное решение которого относилось к компетенции всего личного состава, было увольнение с корабля. Эта практика коснулась как офицеров (Бажанов 2015; Фотуньянц 2000), так и представителей унтер-офицерского и рядового состава. Общие собрания также стали выражать реакцию команд на политические мероприятия. В то же время, на кораблях Балтийского флота не прослеживается в этот период слияния митингов и общих собраний команд, которое обнаружил в частях столичного гарнизона Тарасов (Тарасов 2014, 183). Полагаем, что это может быть связано с трудностями организации митингов на кораблях: сравнительно небольшая, по сравнению с сухопутными, численность аудитории, а также уходы многих из них с апреля в море.

С начала лета 1917 г. среди нижних чинов стало постепенно усиливаться стремление через общие собрания оказывать большее влияние на организацию жизни на флоте. Важным поводом стал принцип выборности начальства. Конфликты с командованием и собственными комитетами произошли после смены командующего Балтийским флотом в июне 1917 г., а также антивоенных демонстраций 18 июня. Это обстоятельство пытались использовать представители большевистских организаций на флоте. Так, выступления большевистских лидеров Центробалта А. С. Штарёва, П. Е. Дыбенко в значительной мере повлияли на позиции общих собраний крупных кораблей Гельсингфорсской военно-морской базы. Лишь поддержка командующего флотом Д. Н. Вердеревского со стороны более умеренного крыла Центробалта во главе с С. С. Магницким не позволила противостоянию обостриться (Петраш 1966, 165–167).

Июльский политический кризис привел к изменению соотношения сил. Леворадикальные партии после провала выступлений 3–5 июля в Петрограде подверглись преследованиям со стороны правительства. 7 июля

был издан приказ А. Ф. Керенского с требованием «командам Кронштадта и линейных кораблей «Петропавловск», «Республика» и «Слава» [...] в 24 часа арестовать зачинщиков и прислать для следствия» (Керенский 1917, 1). Именно общим собраниям кораблей пришлось реагировать. В Кронштадте 8–10 июля принимали однотипные постановления, выработанные по образцу, подготовленному исполнительным комитетом Кронштадтского совета. 11–12 июля высказались команды кораблей, находившихся в Гельсингфорсе. Показательно, что во всех случаях экипажи отказывались выдать «зачинщиков», обосновывая это тем, что решение о поддержке июльских событий принималось сообща (Кронштадтская 1917, 2–38; Флагманский 1917, 31). На этом основании представители комиссий, приезжавших из Петрограда, на корабли допущены не были, и командованию пришлось смириться с этим. Именно это противостояние способствовало влиянию общих собраний в июле – августе 1917 г.

Косвенным подтверждением тенденции являлось увеличение количества проводимых общих собраний на кораблях и соединениях. Подобное явление фиксируется, например, на бригаде дредноутов. С 29 июня раз в две недели на линкорах для «обсуждения общеполитических вопросов и текущих дел» проводились общие собрания (Флагманский 1917, 33). Вероятно, тем самым делегаты желали сохранить доверие экипажа. Увеличивалось их количество и там, где они и так проводились и до этого нередко – на кораблях, базировавшихся в Моонзунде. Если в марте – июне экипаж линкора «Гражданин» собирался 3–4 раза в месяц, то в июле общие собрания команда провела 9 собраний, в августе – 7 (Гражданин... 1917, 5–14).

Что касается отношений с судовым комитетом линкора, то его депутатам приходилось давать отчеты по различным, в том числе и хозяйственным и организационным вопросам. Так, 31 июля член комитета электрик I статьи И.В. Прохоров выступал по вопросам большого расхода краски на корабле. 25 августа экипаж обсуждал проблемы заготовки хлеба и изготовления кваса (Гражданин... 1917, 10–12). Собрания стали принимать решения о разрешении увольнения тех или иных членов команды в отпуска, как это было 21 и 24 июля, а также 13 августа (Гражданин... 1917, 5–11).

Чаще чем прежде на общие собрания стали выноситься и вопросы отношений с представителями командного состава, которыми весной занимались преимущественно судовые комитеты. Речь не шла об изгнании с корабля, как это было в первые послереволюционные дни, собрания рассматривали конфликты, т.е., опять-таки, вторгались в сферу деятельности комитетов. Характерными чертами таких рассмотрений были, во-первых, свобода высказываний суждений и, соответственно, форм реакции на них, а также, во-вторых, своеобразная «состязательность» выступавших моряков, старавшихся убедить в своей правоте большинство присутствовавших.

Т.е. собрания в полной мере перенимали свойства митингов. Не случайно А. С. Штарёв назвал в своих воспоминаниях общее собрание «вечем» (1934, 124).

Например, в обнаруженных воспоминаниях судового врача линкора «Севастополь» И. Гребнева о днях его службы в августе 1917 г. «вечевым началом» посвящено немало строк. 16 августа на общем собрании экипажа рассматривался конфликт между старшим инженер-механиком дредноута капитаном II ранга И. П. Иерхо и моряками, находившимися на вахте в одной из кочегарок. Страсти закипели практически сразу, хотя инженер-механик попытался сгладить ситуацию. Очевидец отметил «спокойный, деловой тон» Иерхо. В частности, он объяснил, что главная его претензия относилась к неправильному, с его точки зрения распределению кочегаров, а не к плохому исполнению ими своих вахтенных обязанностей (Гребнев 1917, 21). Представитель матросов высказался, что «признает виновным кочегарного унтер-офицера за то, что он не взял кувалду и не треснул старшего механика по черепу» (там же). Полагаем, что такая угроза была не случайной. И офицеры, и нижние чины помнили, что именно такие расправы имели место на линкоре «Император Павел I» («Республика») в ночь с 3 на 4 марта (Граф 1996, 279). После этого одни выступавшие, по словам автора воспоминаний «произносили остервенелые речи, обнаруживая слепую и бессмысленную ненависть к офицерам и призывая к их уничтожению», а другие «предлагали пересмотреть все „проступки“ офицерства». Складывалась характерная именно для митинга своеобразная «развилка», когда действия экипажа могли, как стать откликом на радикальные призывы, так и быть проигнорированы. Автор воспоминаний отмечал, что «команда к этим речам относилась несочувственно, хотя отдельным местам речей аплодировала» (Гребнев 1917, 21). В таких условиях многое зависело от поведения председателя, имевшего право слова. Исполнявший его обязанности матрос I статьи Н. Максимов потребовал конкретных предложений. Сам он предложил инженер-механику извиниться перед командой «за нарушение прав революционной демократии». После действий председателя обстановка на собрании стала успокаиваться, и большинство проголосовало за это предложение (там же, 22).

В то же время экипажи стали рассматривать вопросы, решения по которым приобретали политический оттенок через демонстрацию несогласия с действиями властей. Именно в таком контексте на обсуждение выносились уже утвержденные элементы новой формы или ритуалы приветствия командования. Так, рассмотрение 25 июля на крейсерах «Россия» и «Диана», на первый взгляд, чисто хозяйственного вопроса – о выдаче дополнительного обмундирования сигнальщикам, несущим вахты на верхней палубе, а также прислуге паровых катеров, поддерживающих сообщение крупных кораблей с берегом, перешло в иную плоскость. Несколько ораторов связали расход бушлатов с требованием «демократизации командования». В результате

команды высказались за сокращение количества вахтенных сигнальщиков, а также за отмену сигнала «Захождение» при прибытии старших по званию начальников (Диана... 1917, 83; Россия... 1917, 39). Спустя всего три дня именно с отказа приветствовать управляющего морским министерством В. И. Лебедева, прибывшего из Гельсингфорса в Або, где находилась 2-я бригада крейсеров, начался конфликт с личным составом соединения (Гладков 1917; Данилов 1917). Поддерживая крейсера, 13 августа общее собрание «Гражданина» приняло аналогичное решение (Гражданин... 1917, 11).

Аналогичное значение приобрел вопрос об отпусках. Приказом № 35 военного и морского министра А. Ф. Керенского от 12 июля краткосрочные очередные отпуска из фронтовых частей отменялись. Это коснулось кораблей Балтийского флота, находившиеся в Рижском заливе. 15 июля протест против приказа высказало общее собрание команды миноносца «Десна», 24 июля постановление о предоставлении отпусков «в объеме, разрешенным Центральным комитетом Балтийского флота» (5% от состава экипажа), а также и о служебных отпусках в Петроград и Ревель приняли моряки «Гражданина» (Гражданин... 1917, 10; Десна.. 1917, 273). Попытку настоять на соблюдении приказа предпринял начальник минной дивизии контр-адмирал Г. К. Старк. Ответом стал отказ подчиняться, 12 августа оформленный общими собраниями миноносцев «Капитан Изыметьев», «Десна», «Азард», «Самсон», «Лейтенант Ильин», минного заградителя «Зея» и ряда вспомогательных кораблей. Старк вынужден был уступить (Из общего... 1917). Рассмотрение этого вопроса стало подхватываться и в других базах. Его подняло 25 июля после доклада члена ЦКБФ и судового комитета минного унтер-офицера I статьи Ф. С. Аверичкина общее собрание штабного корабля «Кречет», находившегося в Гельсингфорсе, а 27 июля вопрос был передан экипажам штабного корабля «Чайка», транспорта «Кама» (Кречет... 1917, 247). Тогда же резолюция с протестом против отмены отпусков была принята экипажами 2-й бригады крейсеров, находившихся в Або, а также 2-й бригады линейных кораблей, стоявших на рейде Лапвик в шхерах (Рез... 1917). Показательно, что и здесь недовольство распространялось на действия высшего командования. Команды в резолюциях обращали внимание на то, что отсутствие 5% личного состава не снизит боевую готовность корабля, делая вывод, что речь идет о восстановлении «никolaевской палочной дисциплины» и «попрании прав революционной демократии» (Рез... 1917; Резолюция... 1917). Тем самым, завуалировано вносился элемент политического противостояния через отношение к Керенскому, издавшему приказ.

Что касается политических событий, то общие собрания проявляли здесь, на первый взгляд, умеренность, реагируя на постановления революционных органов власти более высокого уровня. Примером такого подхода стало отношение к положению дел в Финляндии. 5 июля финляндский сейм принял

так называемый закон о верховной власти. В ответ Временное правительство 18 июля распустило его, назначив выборы. Несмотря на это, социал-демократы готовы были нарушить манифест. Заседание было намечено на 16 августа. Местные органы власти, в первую очередь Гельсингфорсский совет при участии представителей судовых комитетов, заняли двойственную позицию, призвав накануне всех русских граждан «не вмешиваться в финские дела в связи с открытием заседаний Сейма» (Протокол... 1917). Общие собрания экипажей кораблей, находившихся в Гельсингфорсе, это решение стали воспроизводить в своих резолюциях. Однако здесь имеют значение не только резолюции, но и отношение к ним. Бурно прошло обсуждение этого вопроса на «Севастополе». По воспоминаниям И. Гребнева, вопрос об «обстановке в Гельсингфорсе» рассматривался 16 августа. С самого начала обсуждения «многие требовали энергичного вмешательства [...] для защиты поправленных прав финляндской социал-демократии», обвиняя Центральный комитет Балтийского флота в трусости и «позорном соглашательстве» с политикой Временного правительства. Масла в огонь подлил некий матрос, прибывший только что с берега и рассказавший, как он встретил «солдат в красных штанах» (казаки 3-го Кубанского казачьего полка), которые «забыли лозунги революционной демократии и отдают честь офицерам» (Гребнев 1917, 22–23). Стали раздаваться призывы к переизбранию членов комитета, участвовавших в голосовании за это решение Совета. Ситуацию несколько неожиданно успокоил большевик А. С. Штарёв, который, по мнению автора, нарочито долго выступал, «парируя все выпады». В конце концов, его противники «бессильно смолкли» (Гребнев 1917, 24–25). Данная ситуация, полагаем, напоминает те, что складывались в июне 1917 г. на «Петропавловске» и «Славе» при обсуждении злободневных вопросов с той разницей, что там радикальные представители выборных организаций стремились к взвинчиванию ситуации. Это объясняется как уроками, извлеченными из событий июня 1917 г., когда одиночные выступления отдельных команд не давали серьезного эффекта, так и осознанием ограниченности возможностей радикальных партий, ослабленных арестами и правительственной пропагандой.

Другим обстоятельством, представляющим интерес и свидетельствующим об эволюции представлений у экипажей о своих правах, является мысль о возможности замены депутатов комитета как не отражающих мнение своих избирателей. Впервые на Балтике эта мысль проводилась леворадикальными газетами еще в июне (А. Г. 1917; Виноградов 1917; Харлампиев 1917). Однако ни одного случая замены по этой причине обнаружено не было. В конце июля – августе общие собрания дважды выносили резолюции о недоверии всему комитету в целом и добивались его переизбрания.

Оба случая имели значительное сходство. Экипаж линкора «Гражданин» 21 июля «высказал недоверие» судовому комитету. Причиной стали бытовые

обстоятельства – подозрения в использовании членами комитета судового буфета для личного обогащения. Речь шла о продаже некоторых видов продуктов, получавшихся для всей команды бесплатно. При этом, несмотря на предложения заменить только тех депутатов, которые подозревались в махинациях, команда «после прений» решила переизбрать комитет полностью. Обвинения так и не были доказаны (Гражданин... 1917, 9–10). На минном заградителе «Волга» общее собрание 1 августа постановило приступить к переизбранию комитета. Причиной стали, как и в предыдущем случае, подозрения в расходах денежных сумм, полученных экипажем за участие в ремонтных работах, не на нужды комитета и команды, а на свои собственные (Волга... 1917, 37). Т.к. в качестве кандидатов предлагались многие члены комитета старого состава, можно сделать вывод, что в этом случае голосование выступало вотумом доверия. Результат оказался в пользу депутатов. Из 6 членов судового комитета заградителя пятеро были переизбраны (Волга... 1917, 37).

Таким образом, в течение июля – августа 1917 г. общие собрания команд кораблей Балтийского флота стали играть, по сравнению с весенними месяцами, большую роль, как в организации внутренней жизни корабельных экипажей, так и в формировании и выражении настроений матросов и унтер-офицеров.

После правительственных репрессий, следовавших в отношении революционных организаций на Балтике, общие собрания стали еще важнее. Это связано с тем, что на открытый конфликт с целыми экипажами кораблей ни правительство, ни командование флотом не решились. Поэтому «зачинщики» июльских событий на «Петропавловске», «Республике», «Славе» выданы так и не были.

Активность и влияние общих собраний в июле – августе 1917 г. проявлялись в количественном росте, а также в расширении перечня рассматривавшихся вопросов. Поэтому они стали дублировать функции судовых комитетов. В повестку заседаний стали включаться как вопросы организации служебного распорядка, так и поддержания «революционной дисциплины». В некоторых случаях это провоцировало конфликты с вышестоящим командованием, что также повышало авторитет собраний.

Также собрания стали полнее реализовывать свое право контроля деятельности комитетов. Обнаруженные случаи внеочередных переизбраний как комитетов, так и отдельных составных частей позволяют сделать вывод, что комитеты стали больше восприниматься как исполнительный орган самоуправления. Благодаря этому к концу лета 1917 г. общие собрания представляли серьезную силу, имевшую возможность взять под свой контроль всю корабельную жизнь.

Библиография

- G., (1917), Bud'te posledovatel'ny. Volna. Helsingfors, 1917, 5 ijunja. [А. Г., Будьте последовательны, Волна. 1917. 5 июня.]
- BAZHANOV, D. A. (2015), Tendentsii i stereotipy vo vzaimootnoshenijakh matrosov i ofitserov vesnoy 1917 g. (na materialakh korablej Gelsingforsskoj voenno-morskoj bazy. V: Vestnik Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta im. A. S. Pushkina. Pushkin. 4/1, 44–47. [Бажанов, Д. А. (2015), Тенденции и стереотипы во взаимоотношениях матросов и офицеров весной 1917 г. (на материалах кораблей Гельсингфорсской военно-морской базы). В: Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина. 4/1, 44–47.]
- BOGDANOV, A. V. (1955), Morjaki – baltiitsy v 1917 godu. Moskva. [Богданов, А. В. (1955), Моряки – балтийцы в 1917 году. Москва.]
- DANILOV (1917), S visitom. Socialist-revolutsioner. Volna, Helsingfors, 2 august. [Данилов (1917), С визитом. Социалист-революционер. 2 августа.]
- Desna... (1917), Resoljutsia obtchego sobrania minonosca «Desna». RGAVMF. F. R-95. Op. 1. D. 14. [Десна... (1917), Резолюция общего собрания миноносца «Десна». Ф. Р-95. Оп. 1. Д. 14.]
- Diana... (1917), Postanovlenie obtshego sobrania kreisera «Diana». RGAVMF. F. 566. Op. 1. D. 50. [Диана... (1917), Постановление общего собрания крейсера «Диана». РГАВМФ. Ф. 566. Оп. 1. Д. 50.]
- Flagmanskii... (1917), Flagmanskii istoricheskii zhurnal 1-i brigady lineinykh korablei. RGAVMF. F. R-852. Op. 1. D. 8. [Флагманский... (1917), Флагманский исторический журнал 1-й бригады линейных кораблей. РГАВМФ. Ф. Р-852. Оп. 1. Д. 8.]
- FOTUN'ANTS, V. N. (2000), Peremetcheniya komandnogo sostava Baltiiskogo flota v 1917 g. V: Klio. 1(10), 187–190. [Фотуньянц, В. Н. (2000), Перемещения командного состава Балтийского флота в 1917 г. В: Клио. 1(10), 187–190.]
- GLADKOV, A. (1917), Posvjashchaju tovaritcham matrosam. Priboy. Helsingfors, 4 avgusta. [Гладков, А. (1917), Посвящаю товарищам матросам. Прибой, Гельсингфорс, 4 августа.]
- GOLUB, P. A. (1967), Partija, armija i revolutsia. Otvoevanie partijej bol'shevikov armii na storonu revolutsii, mart 1917 – fevral' 1918. Moskva. [Голуб, П. А. (1967), Партия, армия и революция. Отвоевание партией большевиков армии на сторону революции, март 1917 – февраль 1918. Москва.]
- GRAF, G. K. (1996), Na «Novike». Sankt Peterburg. [Граф, Г. К. (1996), На «Новике». Санкт-Петербург.]
- GRAZHDANIN (1917), Protokoly obtchikh sobranii lineinogo korablja «Grazhdanin». Rossiiskii gosudarstvennyi arkhiv voenno-morskogo flota (RGAVMF). F. 556. Op. 1. D. 149. [Гражданин... (1917), Протоколы общих собраний линейного корабля «Гражданин». РГАВМФ. Ф. 556. Оп. 1. Д. 149.]
- Istoriya... (1935), Istoria Grazhdanskoi voiny v SSSR. 1. Moskva. [История... (1935), История Гражданской войны в СССР. 1. Москва.]
- Iz obshchego... (1917), Iz obshchego sobrania komand sudov Baltiiskogo flota. Priboy. 15 avgusta [Из общего... (1917), Из общего собрания команд судов Балтийского флота. Прибой. 15 августа.]
- Kerenskii... (1917), Prikaz voennogo i morskogo ministra A. F. Kerenskogo. RGAVMF. F. R-95. Op. 1. D. 96. [Керенский... (1917), Приказ военного и морского министра А.Ф. Керенского. РГАВМФ. Ф. Р-95. Оп. 1. Д. 96.]
- KNARLAMPIEV, M. (1917), Pis'mo iz Kronshtadta. Volna. Helsingfors, 1917, 4 ijunja. [Харлампиев, М. (1917), Письмо из Кронштадта. Гельсингфорс. Волна, 1917, 4 июня.]
- Krechet... (1917), Protokol obtshego sobrania komandy shtabnogo sudna «Krechet». RGAVMF. F. R-95. Op. 1. D. 14. [Кречет... (1917), Протокол общего собрания команды штабного судна «Кречет». РГАВМФ. Ф. Р-95. Оп. 1. Д. 14.]

- Kronshtadskaya... (1917), Resoljutsii obtchikh sobranii korablei i chastei Kronshtadtskoj bazy. RGAVMF. F. R-95. Op. 1. D. 96. [Кронштадтская... (1917), Резолюции общих собраний кораблей и частей Кронштадтской базы. РГАВМФ. Ф. Р-95. Оп. 1. Д. 96.]
- MAWDSLEY, E. (1978), The Russian Revolution and the Baltic Fleet. War and Politics: February 1917 – April 1918. London.
- MILLER, V. I. (1974), Soldatskie komitety russkoj armii v 1917 godu (vozniknovenie i nachal'nyi period dejatel'nosti). Moskva. [Миллер, В. И. (1974), Солдатские комитеты русской армии в 1917 году (возникновение и начальный период деятельности). Москва].
- MILLER, V. I. (1991), Soldatskie organizatsii 1917 goda. K voprosu o soderzhanii ponjatija. V: Obtchestvennye organizatsii v politicheskoi sisteme Rossii 1917–1918 godov. Materialy konferentsii. Moskva, 141–183. [Миллер, В. И. (1991), Солдатские организации 1917 года. К вопросу о содержании понятия. В: Общественные организации в политической системе России 1917–1918 годов. Материалы конференции. Москва, 141–183.]
- PETRASH, V. V. (1966), Morjaki Baltijskogo flota v bor'be za pobedu Oktjabrja. Moskva/Leningrad. [Петраш, В. В. (1966), Моряки Балтийского флота в борьбе за победу Октября. Москва/Ленинград.]
- Protokol... (1917), Protokol № 47 chrezvychainogo obtchego sobranija Gelsingforsskogo soveta deputatov armii, flota i rabochikh. Zasedanie 15 avgusta 1917 g. Izvestia Gelsingforsskogo soveta. 24 avgusta. [Протокол... (1917), Протокол № 47 чрезвычайного общего собрания Гельсингфорского совета депутатов армии, флота и рабочих. Заседание 15 августа 1917 г. Известия Гельсингфорского совета. 24 августа.]
- Rez... (1917), Rezolutsia obtchego sobrania 31 ijulja na lineinom korable «XXX» [«Respublika»]. Priboy. 6 avgusta. [Рез... (1917), Резолюция общего собрания 31 июля на линейном корабле «XXX» [«Respublika»]. Прибой. 6 августа.]
- Rezoltsiya... (1917), Rezolutsia obtchego sobrania komandy minnogo zagravitelja «Lena». Socialist-revolutsioner. 5 avgusta. [Резолюция... (1917), Резолюция общего собрания команды минного заградителя «Лена». Социалист-революционер. 5 августа.]
- Rossiya... (1917), Postanovlenie obtshego sobrania kreisera «Rossia». RGAVMF. F. 555. Op. 1. D. 167. [Россия... (1917), Постановление общего собрания крейсера «Россия». РГАВМФ. Ф. 555. Оп. 1. Д. 167.]
- SAUL, N. (1978), Sailors in Revolt. The Russian Baltic Fleet in 1917. Lawrence/Kansas.
- SIVKOV, P. Z. (1946), Moryaki Baltijskogo flota v bor'be za vlast' Sovetov. Moskva. [Сивков, П. З. (1946), Моряки Балтийского флота в борьбе за власть Советов. Москва.]
- SOBOLEV, G. L. (1973), Revolucionnoe soznanie rabochikh i soldat Petrograda v 1917 g. v period dvoevlastia. Leningrad. [Соболев, Г. Л. (1973), Революционное сознание рабочих и солдат Петрограда в 1917 г. в период двоевластия. Ленинград.]
- SOBOLEV, G. L. (1985), Petrogradskii garnison v bor'be za pobedu Oktjabrja. Leningrad. [Соболев, Г. Л. (1985), Петроградский гарнизон в борьбе за победу Октября. Ленинград.]
- STOLYARENKO, M. A. (1969), Syny partii – baltiitsy. Leningrad. [Столяренко, М. А. (1969), Сыны партии-балтийцы. Ленинград.]
- TARASOV, K. A. (2014), Rol' obtchepolkovykh sobranii i mitingov v bor'be za vlast' v Petrogradskom garnizone v marte – ijule 1917 g. V: Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. 2/4, 182–188. [Тарасов, К. А. (2014), Роль общеполковых собраний и митингов в борьбе за власть в Петроградском гарнизоне в марте – июле 1917 г. В: Вестник Санкт-Петербургского университета. 2/4, 182–188.]
- TARASOV, K. A. (2017), Soldatskii bol'shevizm. Voennaya organizatsia bol'shevikov i levoradikal'noye dvizhenie v Petrogradskom garnizone (fevral' 1917 g. – mart 1918 g.). Sankt Peterburg. [Тарасов, К. А. (2017), Солдатский большевизм. Военная организация большевиков и леворадикальное движение в Петроградском гарнизоне (февраль 1917 г. – март 1918 г.). Санкт-Петербург.]

- Vospominania... (1917), Vospominania I. Grebneva. RGAVMF. F. 431. Op. 1. D. 771. [Воспоминания... (1917), Воспоминания И. Гребнева. РГАВМФ. Ф. 431. Оп. 1. Д. 771.]
- Vospominania... (1934), Vospominania A. S. Shtareva. Central'nyi gosudarstvennyi arkhiv Sankt-Peterburga (CGASPB) [Central State Archive of St. Petersburg]. F. 9618. Op. 1. D. 108. [Воспоминания... (1934), Воспоминания А. С. Штарёва. Центральный государственный архив Санкт-Петербурга (ЦГАСПБ). Ф. 9618. Оп. 1. Д. 108.]
- VINOGRADOV, D. (1917), Pis'ma v redaktsiju. Volna, Helsingfors, 2 june. [Виноградов, Д. (1917), Письма в редакцию. Волна. Гельсингфорс, 2 июня.]
- Volga... (1917), Reshenie obtchego sobrania minnogo zagraditelja «Volga». RGAVMF. F. R-596. Op. 1. D. 78. [Волга... (1917), Решение общего собрания минного заградителя «Волга». РГАВМФ. Ф. Р-596. Оп. 1. Д. 78.]
- WILDMAN, A. K. (1980), The End if the Russian Imperial Army. Vol. 1: The Old Army and the Soldiers' Revolt (March–April, 1917). Princeton.
- WILDMAN, A. K. (1987), The End of the Russian Imperial Army. Vol. 2: The Road to Soviet Power and Peace. Princeton.

ANDRIJ B. NIKOLAEV

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-5256-1852>

Państwowy Uniwersytet Pedagogiczny im. A. I. Hercena

REWOLUCJA PARLAMENTARNA: PIOTROGRÓD, 27 LUTEGO – 3 MARCA 1917 ROKU

Duma Revolution: Petrograd, February, 27 – March, 3, 1917

WYRAZY KLUCZOWE: Rosyjska rewolucja lutowa 1917 roku, Tymczasowy Komitet Dumy Państwowej, „kwatery główna Kiereńskiego”, Piotrogradzka Rada Delegatów Robotniczych i Żołnierskich, współpraca dumsko-sowiecka, Komisja Wojskowa Tymczasowego Komitetu Dumy Państwowej, Komisja Żywnościowa, M. W. Rodzianko, A. F. Kiereński

KEYWORDS: February Revolution of 1917 in Russia, Temporary Committee of the State Duma, “Kerensky’s headquarters”, Petrograd Soviet of Workers’ and Soldiers’ Deputies, Duma-Soviet cooperation, Military Commission of the Temporary Committee of the State Duma, Food Supply Commission, M. V. Rodzianko, A. F. Kerensky

ABSTRACT: This article focuses the role of the IV State Duma in the decisive days of the February revolution in Russia (February 27 – March 3, 1917). The author suggests that the State Duma was the center of the revolution and the headquarters of the uprising. Attention is being given to relationships between the Temporary Committee of the State Duma (VKGD) and the Petrograd Soviet of Workers’ and Soldiers’ Deputies. According to the article, many issues of the revolution have been solved within the framework of the Duma-Soviet cooperation. At the same time, VKGD had priority, material superiority to solve military, food, militia and other issues. The author proves that VKGD was the first Provisional Government of Revolutionary Russia.

W dniach rewolucji lutowej 1917 r. w Rosji Duma Państwowa odegrała kluczową rolę w obaleniu władzy autokratycznej i stworzeniu nowego rządu. Dlatego wydarzenia z 27 lutego – 3 marca 1917 r. można śmiało nazwać rewolucją w Dumie. Ta interpretacja historii rewolucji lutowej jest w pełni przedstawiona w mojej ostatniej, dwutomowej monografii (Nikolaev 2017/1–2).

1. Pierwsze rewolucyjne kroki Dumy Państwowej 27 lutego 1917 r.

Nie podejmując się analizy uczestnictwa liberalnych deputowanych do Dumy i całej Dumy Państwowej w wydarzeniach, które spontanicznie zaczęły rewolucję 23 lutego, będę koncentrować się tylko na najważniejszym okresie rewolucji lutowej,

czyli dniach 27 lutego – 3 marca 1917 r. W tym czasie widoczna jest decydująca rola Dumy Państwowej. Przypominam, że dekretem cara skierowanym do Senatu Rządzącego na podstawie art. 99 Ustaw Zasadniczych Imperium Rosyjskiego, 26 lutego 1917 r. zostały zniesione podstawowe prawa, na których opierało się funkcjonowanie Dumy. Zamiast przestrzegać carskiego dekretu i jechać na wakacje do kwietnia 1917 r., Duma Państwowa aktywnie uczestniczyła w wydarzeniach rewolucyjnych. Pierwsze rewolucyjne wydarzenia w Dumie przypadły na 27 lutego. O co chodziło dokładnie?

Po południu 27 lutego (od 12:00 do 14:30) Konwent Seniorów Dumy Państwowej przyjął dwie uchwały. W myśl pierwszej „Duma Państwowa nie powinna się rozejść. Wszyscy posłowie pozostają na swoich miejscach”. Natomiast druga stwierdzała: „Głównym hasłem chwili jest zniesienie starej władzy i zastąpienie jej nową. W realizacji tego planu Duma Państwowa weźmie aktywny udział, ale przede wszystkim potrzebny jest porządek i spokój”. Wiadomo, że druga uchwała została przyjęta jednogłośnie (Reshenie, 1). Uchwały Konwentu Seniorów stwierdzały, że Duma Państwowa stanęła po stronie powstańców i zaczęła przekształcać się w centrum rewolucji. Podkreślam, że oryginały tych postanowień do dzisiaj nie zostały odnalezione.

Ogromną rolę Dumy Państwowej jako centrum rewolucji doskonale charakteryzuje prywatne posiedzenie jej członków, które rozpoczęło się 27 lutego o 2:30 w Sali Półkolistej Pałacu Taurydzkiego. Zebrani posłowie postanowili „wybrać Tymczasowy Komitet spośród członków zebrania i przedstawicieli frakcji z każdego ugrupowania (z wyjątkiem grup prawicowych) należącego do bloku progresywnego” (Nikolaev 2012, 244). Skład Tymczasowego Komitetu ustalono między 5:00 a 5:30 27 lutego 1917 r. Następnie ogłoszono przerwę w posiedzeniu w celu wyborów członków Tymczasowego Komitetu Dumy Państwowej (dalej – TKDP). Skład ilościowy i osobowy TKDP, a także określone już jego funkcje i uprawnienia zostały przez członków tego prywatnego zebrania przekazane do dyskretnej wiadomości Konwentu Seniorów. Organ ten nie ograniczył się jedynie do akceptacji wybieranych członków TKDP. W „Protokołach z posiedzeń” stwierdzono, że „złożono propozycję natychmiastowego ogłoszenia wybranego składu Komitetu przez Rząd Tymczasowy”. Wobec tego wniosku obecny na sali Paweł N. Milukow powiedział, że „zadanie Komitetu jest tymczasowe i wyjątkowe; przy wyborze składu rządu konieczne będzie kierowanie się innymi względami, w wyniku czego skład będzie prawdopodobnie nieco inny”. Obecni zaakceptowali te argumenty. O 17:00 wznowiono, ciągle jeszcze prywatne, nieoficjalne, posiedzenie. Poinformowano zebranych o decyzji Konwentu Seniorów przyjmującej skład osobowy TKDP. Warunkiem zatwierdzenia tej rezolucji przez to nieoficjalne zebranie była propozycja zgłoszona przez członka partii trudowików W. M. Wierszynina, ażeby każdy z „członków Dumy Państwowej, bez wyjątku z jakiej partii, zobowiązał się wspierać i pomagać Tymczasowemu Komitetowi Dumy Państwowej w tych wszystkich jego

działaniach, które będzie musiał podjąć w przyszłości” (Nikolaev 2012, 244). W ten sposób prywatne spotkanie faktycznie dało TKDP nieograniczone uprawnienia wykonawcze. To wskazywało na intencję zebranych posłów, aby uznać TKDP za organizację upoważnioną do objęcia przywództwa w buncie i rewolucji. Gwarancją takiego właśnie kierunku działań TKDP było wejście do jego składu lewicowych posłów Dumy Państwowej (A. F. Kiereński i N. S. Czcheidze).

Do pierwszych działań TKDP należały negocjacje, które odbyły się w Pałacu Maryjskim wieczorem 27 lutego między delegacją Dumy (M. W. Rodzianko, N. W. Niekrasow, I. I. Dmitrukow i N. W. Sawicz) a wielkim księciem Michałem Aleksandrowiczem i przewodniczącym Rady Ministrów księciem N. D. Golicy-nem. Podkreślam, że negocjacje te miały charakter rewolucyjny. Proponowano, po pierwsze, dymisję Rady Ministrów i przekazanie władzy albo Dumie Państwowej, która wybierze rząd (odpowiedzialny przed Dumą), albo w ręce TKDP. Po drugie, członkowie delegacji złożyli propozycję wielkiemu księciu Michałowi Aleksan-drowiczowi, aby usunął cara Mikołaja II od władzy i przejął regencję (właściwie dyktaturę). Wszystkie te żądania niewątpliwie zrywały i naruszały podstawowe prawa państwowe Imperium Rosyjskiego.

2. Współpraca TKDP z Piotrogradzką Radą Delegatów Robotniczych i Żołnierskich: początek

Wśród przywódców Dumy pojawiały się wątpliwości co do tego, w jakim stopniu Duma Państwowa i jej struktury są w stanie objąć swymi wpływami wszystkie warstwy miejskie Piotrogradu i zrewolucjonizowanych żołnierzy. Najprawdopodobniej te obawy stały się bodźcem dla A. F. Kiereńskiego i innych lewicowych posłów do podjęcia działań w celu zorganizowania Piotrogradzkiej Rady Delegatów Robotniczych i Żołnierskich.

Około 14:00 27 lutego utworzono Tymczasowy Komitet Wykonawczy Rady Delegatów Robotniczych (Tokarev 1976, 29), w skład którego wchodził dwaj mien-szewicy M. I. Skobelew i N. S. Czcheidze, będący także członkami Dumy. W rzeczywistości Rada Delegatów Robotniczych i Żołnierskich powstała później – już po „zajęciu” Pałacu Taurydzkiego przez zrewolucjonizowane tłumy. Podkreślam, że w tym czasie Konwent Seniorów już omówił sytuację i do 14:30 udało się mu podjąć dwie przedstawione wyżej rewolucyjne decyzje.

Dla podniesienia autorytetu Piotrogradzkiej Rady Delegatów Robotniczych i Żołnierskich (Piotrosowietu) niezwykle ważny był fakt, że znajdowała się ona w Pałacu Taurydzkim, który był siedzibą Dumy Państwowej – instytucji, która miała wielki autorytet w społeczeństwie. O istnieniu Dumy Państwowej wiedzieli wszyscy w Rosji, także i przedstawiciele biedoty miejskiej w stolicy. Ulokowanie

Piotrosowietu w budynkach Dumy podnosiło jego znaczenie polityczne i ułatwiało mu działalność. Rada Delegatów Robotniczych i Żołnierskich miała możliwość korzystania z pomieszczeń, telefonów i telegrafu w Pałacu Taurydzkim, a także z innych obiektów materialnych i urządzeń technicznych przeznaczonych dla Dumy Państwowej.

Po ustanowieniu stałych organów Piotrosowietu późnym wieczorem i nocą 27 lutego (po 21:00) pojawili się w jego zarządzie Czcheidze (przewodniczący Rady) oraz Kiereński (zastępca przewodniczącego). Fakt, że przywódcy Rady Czcheidze i Kiereński byli również członkami TKDP, przyczynił się do ustanowienia bliskich więzi między TKDP i Piotrosowietem. Obaj ci politycy działali jednocześnie jako silni przywódcy TKDP i Rady. W ten sposób Czcheidze i Kiereński wprowadzili do życia politycznego instytucję podwójnej władzy. Dwuwładza ta była jednak w swojej istocie przejawem współpracy Dumy i Rady Delegatów.

3. Duma Państwowa główną kwaterą powstania

27 lutego 1917 r. w Pałacu Taurydzkim powstała kwatera główna rewolucji. Już rano tego dnia A. F. Kiereński podjął szereg kroków, aby do Pałacu Taurydzkiego skierować powstańczych żołnierzy z ulic stolicy. Po południu 27 lutego w budynku Dumy Państwowej pojawiły się tłumy powstańców. W tym czasie przewodniczący Dumy Państwowej M. W. Rodzianko wydał już rozkaz komendantowi Pałacu Taurydzkiego, generałowi baronowi W. F. Osten-Saken¹, „aby straż wojskowa w budynku pałacu nie stawiała oporu i nie pozwalała na użycie broni” (Nikolaev 2012, 241). Kiereński odegrał ważną rolę we wprowadzeniu rebeliantów do pałacu. V. G. Bogoraz-Tan² napisał:

Nadchodzą oddziały powstańcze. Kiereński spotyka je pierwszy i przemawia do nich. Wprowadza pierwszą gwardię rewolucyjnej armii do Dumy Państwowej. Żołnierze są podekscytowani. Nawet ręce ich drżą. Kiereński bierze za rękę żołnierza rozprowadzającego wartowników i prowadzi go dalej: „Mój drogi, nie martw się, bądź spokojny – mów!”

¹ Włodzimierz Fiedorowicz, baron von der Osten-Sacken (30.05.1860 – 1920) – generał-major od 1910 r. Pochodził ze szlachty guberni liflandzkiej. Od 25.11.1906 r. komendant ochrony Pałacu Taurydzkiego. Zmarł w Moskwie.

² Włodzimierz Hermanowicz Bogoraz. Pseudonimy: N. A. Tan; W. G. Tan; Tan-Bogoraz; Bogoraz-Tan (15.04.1865 – 10.05.1936). Rosyjski rewolucjonista, pisarz, etnograf. Jeden z twórców Związku Włościańskiego (1905) i Grupy Pracy w I Dumie Państwowej (1906). W dniach rewolucji lutowej towarzyszył A. F. Kiereńskiemu i przekazał w swoim artykule „A. F. Kiereński, miłość rewolucji” jego wypowiedzi na temat wydarzeń z 27 lutego 1917 r. Po przewrocie bolszewickim pozostał w Rosji. Pracownik Muzeum Antropologii i Etnografii Akademii Nauk (1918). Inicjator powstania Instytutu Narodów Północy (1929), profesor. Dyrektor Muzeum Historii Religii.

Następnie Bogoraz-Tan podkreśla, że Kiereński opowiadał mu ciekawe szczegóły tego niezwykłego epizodu: „Zapytali mnie, gdzie umieścić straż. Najpierw wróciłem do Dumy, żeby sprawdzić posterunki, zostali na podwórzu. Na co czekacie, idźcie, pytali ich inni. Spodziewamy się, że ten, w cywilnym ubraniu przyjdzie po nas” (Bogoraz-Tan 1917, 36–37).

Koncentracja w Pałacu Taurydzkim tłumów powstańczych żołnierzy i robotników stworzyła podstawę do wywierania systematycznej presji i kontroli działania posterunków policji w Piotrogradzie. Tą pracą zajmował się A. F. Kiereński i ludzie skupieni wokół niego. Można powiedzieć inaczej, że organizacyjne i techniczne prace nad rozwojem i sukcesem powstania zostały przejęte przez „kwaterę Kiereńskiego”. Co robił ten polityk w pierwszych godzinach rewolucji? Głównym zadaniem Kiereńskiego było zorganizowanie ochrony Pałacu Taurydzkiego i terenów wokół niego. W tej pracy brali także udział: adwokat B. G. Sergiejew, który tego samego dnia został pierwszym komendantem Pałacu Taurydzkiego, asystent adwokata A. I. Gidoni i profesor W. W. Światłowski.

Problem organizowania przejścia żołnierzy na stronę powstańców nadal pozostawał niezwykle ważny. Według B. G. Sergiejewa – A. F. Kiereński, M. W. Rodzianko i M. A. Karaułow wysłali oddziały żołnierzy i uzbrojonych robotników „do różnych części miasta, aby przywołać oddziały, które jeszcze nie powstały” (Sergieiev 1917, 25). Tak więc robotnik Nazarow³ przypomniał, że 27 lutego około 18:00 oddział wyposażony w samochody pancerne miał zostać wysłany z Pałacu Taurydzkiego, aby przeciągnąć na stronę rewolucji 1 Rezerwowy Pułk Piechoty. Żołnierze odmówili jednak realizacji tego pomysłu, bowiem dowiedzieli się, że pułk opuścił już koszary i udał się do budynku Dumy Państwowej (Nazarov 1936, 102). Podkreślam, że 1 Rezerwowy Pułk Piechoty był pierwszą jednostką wojskową, która pod dowództwem pułkownika K. F. Łuczywki-Niesłuchowskiego⁴ pojawiła się w Dumie Państwowej (Nikolaev 2014, 80-81). Decydującym warunkiem przekształcenia „kwatery głównej Kiereńskiego” w Komisję Wojskową było właśnie przejście na stronę rewolucji 1 Rezerwowego Pułku Piechoty. Wcześniej „kwatery główna” musiała w swoich działaniach polegać na oddziałach żołnierzy, formowanych

³ Nazarow – robotnik z Warsztatów Technologicznych w Petersburgu, brak innych danych.

⁴ Konstanty Franciewicz Łuczywka-Niesłuchowski (2.05.1864 – 21.01.1942). Pochodził z rodowej polskiej szlachty z guberni mińskiej. Służył w grenaderskim pułku lejbgwardii, gdzie nawiązał kontakty z kółkiem Woli Ludu prowadzonym przez podporucznika D. S. Brujewicza. Skończył w 1891 r. Wojskową Akademię Prawa. W czasie nauki w akademii nawiązał kontakty z rewolucyjnym kołem K. R. Koczarskiego, które powstało w Petersburgu w 1888 r. Od 1891 r. służył w Petersburskiej Szkole Junkrów Piechoty jako inspektor klasowy (od 1901 r.) i pułkownik (od 1902 r.). W 1906 r. udostępnił swoje mieszkanie służbowe W. I. Leninowi. Podał się do dymisji w 1910 r. Powrócił do służby wojskowej w 1914 r. Był dowódcą 1 Zapasowego Pułku Piechoty i jednocześnie zastępcą dowódcy 19 Zapasowej Brygady Piechoty. W czasie rewolucji lutowej jako dowódca 1 Zapasowego Pułku Piechoty namówił swoich żołnierzy do przejścia na stronę rewolucji. Od 1917 r. generał-major. Po październiku 1917 r. pozostał w Rosji Radzieckiej. Zmarł z głodu w czasie blokady Leningradu. Pochowany na cmentarzu Smoleńskim w Sankt Petersburgu.

pospiesznie z ochotników i dowodzonych przez dowódców-wolontariuszy. Teraz około 19:00 27 lutego Komisja Wojskowa otrzymała do swojej dyspozycji ponad 200 oficerów i 12 tysięcy żołnierzy 1 Rezerwowego Pułku Piechoty, co pozwoliło na jej znacznie sprawniejsze działanie (1-j zapasny polk, 6).

Główna kwatera wojskowa powstania podporządkowana Radzie Delegatów Robotniczych i Żołnierskich została także założona w Pałacu Taurydzkim. Początki jej istnienia datowane są w przybliżeniu na 19:00, a nawet 20:00. Radzie Delegatów nie udało się ustanowić praktycznej kontroli nad działalnością powstańczą – wszystko ograniczyło się do rozmów, w których dyskutowano o sytuacji rewolucyjnej w stolicy. Około 21:00 siedziba głównej kwatery wojskowej związanej z Radą Delegatów została przeniesiona do pokoi nr 41 i 42, gdzie Kiereński połączył ją z Komisją Wojskową TKDP. Komisja Wojskowa (czyli „połączona kwatera główna”) stworzyła swoje wydziały, określiła zasady pracy biurowej oraz otrzymała nowego szefa – profesora Wojskowej Akademii Medycznej W. A. Jurewicza, który został mianowany dzięki protekcji Kiereńskiego. O północy TKDP uznał „połączoną kwaterę główną” jako własną Komisję Wojskową. Jej przewodniczącym i komendantem Piotrogradu został mianowany B. A. Engelhardt⁵, członek TKDP, który później zatrudnił w Komisji Wojskowej oficerów Sztabu Generalnego. Z kolei przedstawiciele Rady Delegatów zatwierdzili „centralę powstańczą” jako Komisję Wojskową Rady Delegatów Robotniczych i Żołnierskich o 3:00 28 lutego.

W dniach 28 lutego – 3 marca 1917 r. Komisja Wojskowa TKDP zdołała zorganizować i przeprowadzić: przejście wojsk carskich na stronę rewolucji, likwidację istniejących jeszcze punktów oporu dawnego reżimu w stolicy, ustanowienie wojskowej obrony Piotrogradu oraz podjęcie działań mających na celu przywrócenie porządku i ustanowienie dyscypliny w wojsku.

Współpraca Dumy i Rady Delegatów została poważnie osłabiona przez Piotrogrodzką Radę Delegatów, kiedy opublikowała swój słynny rozkaz nr 1 skierowany do żołnierzy i oficerów. Jednakże rozkaz ten nie mógł całkowicie wyeliminować siły i wpływu Komisji Wojskowej TKDP na oddziały garnizonu w Piotrogradzie. Potwierdza to nieudana próba podjęta przez członków Rady Delegatów przegłosowania rozkazu nr 1 w Komisji Wojskowej TKDP i w samym TKDP. Podkreślam, że nawet po rozkazie nr 1 TKDP zachował możliwość kontrolowania oddziałów

⁵ Boris Aleksandrowicz Engelhardt (7.07.1877 – 2.09.1962) poseł do IV Dumy Państwowej z guberni mohylewskiej. Szlachcic rodowy. Ukończył Korpus Paziów (1896 r.) i Mikołajewską Akademię Sztabu Generalnego (1903). W IV Dumie członek frakcji Centrum. Jesienią 1915 r. wstąpił do frakcji Ziemców-Październikowców. Dołączony do składu Tymczasowego Komitetu Dumy Państwowej w nocy z 27/28 lutego 1917 r. i jednocześnie mianowany dowódcą garnizonu piotrogrodzkiego oraz komendantem miasta i Pałacu Taurydzkiego. Przewodniczący Komisji Wojskowej Tymczasowego Komitetu Dumy Państwowej. Po przewrocie bolszewickim uczestnik wojny domowej po stronie białych. Od 1920 r. na emigracji, początkowo w Paryżu, następnie w Rydze na Łotwie. Aresztowany w 1940 r. i zesłany do obwodu cherezijskiego. W 1946 wrócił do Rygi, gdzie pracował jako tłumacz języka francuskiego, angielskiego i niemieckiego, potem jako sekretarz zarządu ryskich wyścigów konnych. Zmarł w Rydze.

za pośrednictwem swojej Komisji Wojskowej, ponieważ reprezentowała ona zarówno organ wojskowy TKDP, jak i podobny związany z Piotrogradzką Radą Delegatów Robotniczych i Żołnierskich.

4. Trudne kwestie rewolucji

Ż y w n o ś ć. W czasie rewolucji lutowej kwestia żywności miała ogromne znaczenie polityczne. Wydarzenia 27 lutego sprawiły, że problem żywnościowy był szczególnie naglący. Od rana tego dnia na ulicach Piotrogradu znalazły się tysiące buntujących się żołnierzy, obawiających się powrotu do koszar, bez jedzenia i dachu nad głową. W końcu żołnierze zaczęli zdobywać żywność w rozbijanych przez siebie sklepach, a nawet w niszczonych komisariatach policji. Aby powstrzymać napady rabunkowe i przywrócić porządek, choćby w części w oddziałów powstańczych, należało najpierw nakarmić żołnierzy i dać im miejsce do odpoczynku i snu. W związku z tym powstaje pytanie, kto zdołał zorganizować wyżywienie żołnierzy powstańczych w decydujących dniach rewolucji lutowej?

27 lutego Tymczasowy Komitet Wykonawczy Piotrogradzkiej Rady Delegatów Robotniczych i Żołnierskich powołał Tymczasową Komisję Żywnościową, która zaapelowała do obywateli o wyżywienie żołnierzy. Agitacyjne znaczenie tego odwołania było wielkie. Spowodowało, że mieszkańcy zaczęli organizować żywność dla powstańców. Jednak zasoby aprowizacyjne, wyposażenie techniczne i zdolności organizacyjne nowo utworzonej Piotrogradzkiej Rady były niewystarczające, aby Rada samodzielnie mogła rozwiązać problem żywnościowy. Nawet słynny apel do mieszkańców Piotrogradu został wydrukowany przy pomocy urządzeń drukarskich przeznaczonych do obsługi Dumy Państwowej.

Należy stwierdzić, że to Duma Państwowa i jej organy odegrały główną rolę w tworzeniu stacji aprowizacyjnych w Pałacu Taurydzkim i w całym Piotrogradzie. 27 lutego Konwent Seniorów Dumy Państwowej (około 17:00) postanowił zorganizować posiłki dla żołnierzy przebywających w Pałacu Taurydzkim. Organizację stacji żywnościowych dla „tłumu żołnierzy” powierzono A. W. Tyrkovej-Williams (Borman 1964, 126), która została członkiem Komisji Żywnościowej TKDP. Podkreślam, że w tym czasie przywódcy Rady Delegatów tylko zaapelowali do ludności miasta o „nakarmienie żołnierzy”. Tyrkova otrzymała od Dumy Państwowej bardzo szczególne zadanie zorganizowania wyżywienia powstańców i wiedziała, jak to zrobić.

Duma Państwowa znacznie wcześniej niż nowo powstała Piotrogradzka Rada Delegatów zrozumiała znaczenie kwestii żywnościowej dla sukcesu rewolucji i od razu podjęła kroki, aby sprostać temu zadaniu. Przede wszystkim trzeba było zapewnić żywność dla powstańczych żołnierzy, którzy przybyli do Pałacu Taurydzkiego.

Duma Państwowa miała o wiele więcej możliwości technicznych i organizacyjnych niż Piotrogradzka Rada Delegatów Robotniczych i Żołnierskich, aby rozwiązać problem żywnościowy. Potwierdzeniem ogromnego wpływu Dumy w kwestii żywności jest los Komisji Żywnościowej, wybranej już na stałe przez walne zgromadzenie Piotrogradzkiej Rady Delegatów Robotniczych w godzinach wieczornych 27 lutego 1917 r. Zaczęła ona swoją działalność od nawiązania ścisłej współpracy z TKDP, w wyniku czego została utworzona wspólna Komisja Żywnościowa TKDP i Rady Delegatów, kierowana przez W. G. Gromana. Faktycznie to Komisja Żywnościowa Rady Delegatów została wchłonięta przez Komisję Żywnościową TKDP. W skład komisji wspólnej weszli deputowani do Dumy Państwowej A. I. Szingarijew i S. W. Wostrotin, jak również A. W. Tyrkova-Wiliams. Ta ostatnia była odpowiedzialna za wszystkie punkty żywnościowe, które powstały w Piotrogradzie w liczbie co najmniej 167 (Nikolaev 2017/2, 51). Należy pamiętać, że chleb i inne produkty spożywcze dla potrzeb punktów żywnościowych Komisja nabywała wyłącznie pod szyldem Dumy Państwowej i było to możliwe dzięki obecności w jej składzie posłów Wostrotina oraz Szingariewa.

A r e s z t o w a n i a. Począwszy od 27 lutego 1917 r. powstańcy zaczęli aktywnie wykorzystywać aresztowania jako formę zwalczania zwolenników starego reżimu. Zatrzymanych, w dużej liczbie, doprowadzano do Pałacu Taurydzkiego. W odpowiedzi TKDP wydał specjalne wyjaśnienie z 1 marca, stwierdzające, że „do tego czasu z jego polecenia nie dokonywano żadnych aresztowań” (Soobshchenie, 1). Z tego wynika, że po pierwsze, aresztowania miały charakter samorzutny i były dokonywane przez rewolucyjne tłumy i tenże sam spontaniczny ruch leżał u podstaw przekształcenia Pałacu Taurydzkiego w rodzaj aresztu i po drugie, nie miało to nic wspólnego z jakimikolwiek rozkazami ze strony Dumy Państwowej. Niemniej należy zadać pytanie: „Jakim stopniu odpowiedź TKDP odpowiadała prawdziwemu stanowi rzeczy?”

Przywódcy Dumy Państwowej już po południu 27 lutego zaczęli stosować represje wobec obrońców starego systemu. Decydującą rolę w narzuceniu praktyki aresztowań odegrał A. F. Kiereński. Rodzianko przekonywał, że aresztowani urzędnicy i wojskowi wskazali „nazwisko członka Dumy Kiereńskiego jako promotora tej działalności” (Rodzyanko 1991, 67). Rzeczywiście, już po południu 27 lutego aresztowań dokonywano zgodnie z listą, którą Kiereński przekazał powstańcom. M. Merzon napisał:

Kiedy do Dumy przybyły pierwsze rewolucyjne pułki, gdy żołnierze błakali się po Pałacu Taurydzkim i pytali: „Co powinniśmy robić?” [...] Kiereński natychmiast zwołał „swoich” oficerów. – Pytacie, co robić? – zwrócił się do żołnierzy, wyciągając kartkę z adresami wszystkich przedstawicieli starych władz [podkreślenie autora – A. N.]. – Panowie oficerowie, już macie pracę. Idźcie, natychmiast aresztujcie zwolenników tronu i sprowadźcie ich tutaj (Merzon 1917, 1).

Ten rozkaz Kereńskiego „aresztować według listy” wyjaśnia zachowanie powstańców, którzy w Pałacu Taurydzkim szukali Kiereńskiego i przekazywali mu aresztowanych przedstawicieli starego reżimu.

Ważną rolę w organizacji rewolucyjnej przemocy odegrał M. W. Rodzianko, który wieczorem 27 lutego zagroził aresztowaniem carskich ministrów, a w nocy z 27 na 28 lutego TKDP, któremu przewodniczył, dał pozwolenie na ich aresztowanie. Członek TKDP M. A. Karauow wydał rozkaz nr 1 dla miasta Piotrogród, precyzujący pięć kategorii osób, których należało „natychmiast aresztować”. Praktyczne znaczenie aresztowań polegało na tym, że w rękach powstańców znajdowali się zakładnicy, których można było wykorzystać w negocjacjach z caratem w razie niekorzystnego rozwoju sytuacji. Aresztowania miały również znaczenie polityczne – pokazywały ludności, w czyich rękach znajdowała się wówczas władza. Działania organów Dumy przyczyniły się do rosnącej fali aresztowań, nasilenia przemocy rewolucyjnej. Dumscy przywódcy rewolucji w rzeczywistości skierowali ludność przeciwko przedstawicielom starego reżimu. Większość przypadków przemocy powstańców (zabójstw i pobić) wobec ich ofiar miała miejsce podczas aresztowań, eskortowania do Dumy Państwowej lub pod pretekstem dostarczenia ich do Pałacu Taurydzkiego. Dlatego przedstawiciele starych władz, obawiając się przemocy ze strony tłumu, szli bez szemrania do Pałacu Taurydzkiego, pod ochroną dowództwa wojskowego Dumy. Tak np. M. M. Owerk⁶ wspominał, że premier, książę N. D. Golicyn⁷, którego przyszedł aresztować, odmówił udania się do Pałacu Taurydzkiego. Owerk, po rozmowie z kimś z Dumy przez telefon, powiedział mu: „Zgadzam się zostawić Pana tutaj, ale wtedy nie mogę ręczyć za Pana osobiste bezpieczeństwo. Czy słyszy Pan ryk tłumu?” (Iz pohozhdenij, 3). Książę zbladł i zaczął się pośpiesznie ubierać.

Aresztowanych dygnitarzy carskich przetrzymywano w tzw. Pawilonie Ministerialnym, który w tym celu został zajęty przez Kiereńskiego. Osoby zatrzymane w areszcie nie miały żadnych gwarancji na uratowanie życia. Przykładowo 28 lutego

⁶ Michaił Michaiłowicz Owerk (5.09.1885 – ?) – kryminalista. Pochodził z włościan ze wsi Berszty w gminie bersztańskiej, powiat grodzieński. Od 1900 r. uczył się w Szkole Rzemieślniczej im. Cesarzewicza Mikołaja w Grodnie, skąd go usunięto za „złe prowadzenie i słabe postępy w nauce”. Jako felczer uczestniczył w I wojnie światowej. Od 1916 r. w Piotrogradzie, następnie we Władywostoku, gdzie aresztowano go za rozboje. Przewieziony do Piotrogradu i zatrzymany w areszcie rewolucyjnym, skąd 27 lutego 1917 r. uwolnili go rewolucyjniści. W tym samym dniu mianowany komendantem Pawilonu Ministerialnego w Pałacu Taurydzkim, gdzie przetrzymywano aresztowanych carskich dygnitarzy. Z polecenia nowych władz przeprowadzał zatrzymywania carskich urzędników. Aresztowany 7 marca 1917 r. i osadzony w więzieniu w Piotrogradzie. Wypuszczony za obietnicę pójścia na front, dokąd ostatecznie nie dotarł. Dalsze losy nieznane.

⁷ Mikołaj Dmitriewicz Golicyn (31.03.1850 – 2.07.1925). Z rodziny książęcej, ostatni premier carskiej Rosji. Aresztowany 4 marca 1917 r. przez M. M. Owerka z polecenia komendanta Piotrogradu, posła do IV Dumy L. I. Puszcina. Składał zeznania przed Nadzwyczajną Komisją Śledczą Rządu Tymczasowego. Następnie uwolniony, zrezygnował z działalności politycznej i pozostał w Rosji Radzieckiej. W latach 1917–1925 wielokrotnie aresztowany. Ostatni raz aresztowany przez OGPU 12 lutego 1925 r. w tzw. sprawie licealistów i rozstrzelany 22 czerwca 1925 r. Rehabilitowany w 2004 r.

został zabity szef pietrogradzkiej żandarmerii I. D. Wołkow przez jedną z osób strzegących pawilonu (Remneva 2012, 261).

K o m i s j e ś l e d c z e. Przejmowanie i przesłuchiwanie osób aresztowanych w Pałacu Taurydzkim było rozpatrywane przez tzw. Komisję Przejmowania Zatrzymanych Wojskowych i Wyższych Urzędników Cywilnych (Wyższa komisja śledcza), a także Komisję, która prowadziła śledztwa w stosunku do „niższych” funkcjonariuszy policji, żołnierzy i zwykłych przestępców (Niższa komisja śledcza). Utworzenie tych komisji świadczyło o tym, że sądownictwo znajdowało się w rękach TKDP. W trakcie prowadzonych śledztw więźniowie byli poniżani i upokarzani.

W świetle powyższych faktów należy stwierdzić, że przywódcy Dumy byli organizatorami rewolucyjnej przemocy, że są odpowiedzialni za morderstwa, tortury, pobicia i aresztowania, które towarzyszyły tzw. bezkrwawej rewolucji, której mit nie został jeszcze zdemaskowany.

M i l i c j a. W czasie rewolucji lutowej policja carska została rozgromiona i rozbita. TKDP już w swoim pierwszym wezwaniu do ludności z 27 lutego 1917 r. wystąpił z inicjatywą stworzenia nowych organów ścigania i zapewnienia porządku. Mówiono w nim o potrzebie utworzenia milicji ludowej (Pervye shagi, 1).

28 lutego TKDP zlecił radnemu Piotrogradzkiej Dumy Miejskiej D. A. Krzyżanowskiemu „zorganizowanie milicji miejskiej” (Organizaciya, 1). Tego samego dnia Komitet Wykonawczy Piotrogradzkiej Rady Delegatów Robotniczych i Żołnierskich postanowił „zjednoczyć centralny organ komisariatów robotniczych” z milicją miejską, utworzoną przez TKDP (K revolyucionnomu studenchestvu, 3). W rozkazie o utworzeniu milicji pietrogradzkiej podkreślano, że powstała ona „zgodnie z rozkazem TKDP i Piotrogradzkiej Rady Delegatów” (Burdzhalov 1967, 273). Utworzenie milicji miejskiej odbyło się wieczorem 28 lutego na posiedzeniu Piotrogradzkiej Dumy Miejskiej. Jej pierwszym naczelnikiem został wybrany D. A. Krzyżanowski.

Aby zorganizować milicję, Duma Piotrogradzka na wieczornym posiedzeniu 28 lutego powołała kilku komisarzy okręgowych, pozostających pod kierownictwem Krzyżanowskiego. TKDP wpłynął także na rozszerzenie spisu osób, uprawnionych do pełnienia funkcji komisarzy. Przykładowo, w skład komisarzy okręgowych wszedł kornet na emeryturze A. A. Miezenecw⁸. Tak oto opisywał on powody wstąpienia do milicji. 11 czerwca 1917 r. Miezenecw opowiadał, że 27 lutego 1917 r. w swoim

⁸ Aleksiej Aleksandrowicz Miezenecw (23.02.1865 – ?) pochodził z guberni saratowskiej, ojciec radca tytularny. Ukończył Kawaleryjską Szkołę Junkrów w Twerze (1888 r.), następnie służył w 9 Jelizawietgradskim Pułku Dragonów. Zwolniony ze służby w stopniu korneta, zamieszkał w Petersburgu, gdzie został skazany na 5 lat zesłania do Archangielska za oszustwa. Tam został tajnym agentem Gubernialnego Zarządu Żandarmerii. Po ułaskawieniu powrócił do Petersburga, gdzie dzięki małżeństwu z bogatą kobietą niczym stałym się nie zajmował (strzelectwem dla zdobywania nagród). Od 1 marca 1917 r. rejonowy pełnomocnik miejskiej milicji w Piotrogradzie, następnie komendant milicji konnej w tym mieście. 17 maja 1917 r. aresztowany za nadużycia władzy, podszywanie się za wyższego stopniem i sprzeniewierzenia pieniędzy, czego nie udowodniono i zwolniono go z aresztu 15 lipca 1917 r. Dalsze losy nieznane.

mieszkańcu „został napadnięty przez uzbrojony tłum, który ukradł cztery strzelby myśliwskie, które kosztują około 5000 rubli, karabin [...] Frankotta [...], i złoty zegarek na łańcuszku”. Potem Miezencew „udał się do Dumy Państwowej do towarzysza przewodniczącego S. I. Szydłowskiego, w domu którego mieszkał, dla porady, jak radzić sobie z takimi tłumami, które wpadają do mieszkań”. Według Miezencewa „Szydłowski dał mu radę, aby wstąpić do formującej milicji, aby zapobiec tego rodzaju ekscesom i pokierował go do D. A. Krzyżanowskiego”. 1 marca Miezencew został „wyznaczony do milicji w Piotrogradzkiej dzielnicy miasta” (Protokol, 36 o6.–37). Nie pozostawał też na uboczu i prezydent (burmistrz) miasta W. A. Juriewicz, który brał udział w powstawaniu struktur milicji miejskiej, tworząc powiatowe komisariaty i pomagając w organizowaniu ich działalności (Nikolaev 2017, t. 2, 181–183).

Należy wziąć pod uwagę, że podczas tworzenia milicji między TKDP a Dumą Miejską z jednej strony, TKDP a Komitetem Wykonawczym Piotrogradzkiej Rady Delegatów Robotniczych i Żołnierskich z drugiej strony, musiały istnieć sprzeczności spowodowane różnym podejściem do kwestii sposobu organizacji i problemu zakresu uprawnień dla nowych organów porządkowych. C. Hasegawa twierdzi, że podczas tworzenia milicji Komitet Wykonawczy Piotrogradzkiej Rady Delegatów kierował się zasadą utrzymania jej charakteru klasowego, Duma Miasta – zachowania charakteru reprezentacji całej społeczności miasta, a TKDP – utrzymania charakteru instytucji państwowej (Hasegawa 2001, 220–221). Wydawać by się mogło, że podejście klasowe, które Komitet Wykonawczy Piotrogradzkiej Rady Delegatów stosował do stworzenia milicji robotniczej, stanowiło przeszkodę nie do pokonania dla współpracy Dumy i Rady w kwestii milicyjnej. Ale tak się nie stało. Dlaczego? Piotrogradzka Rada Delegatów Robotniczych i Żołnierskich nie miała zasobów zarówno ludzkich, jak i materialnych niezbędnych do stworzenia i utrzymania milicji robotniczej. Dlatego zdecydowała się skorzystać z pomocy TKDP, Komisji Wojennej TKDP i środków Dumy Miejskiej, aby uzyskać do nich dostęp. W tym celu Piotrogradzka Rada Delegatów Robotniczych i Żołnierskich podjęła kroki, aby zjednoczyć milicję robotniczą z milicją miejską.

Różnica zdań na temat tworzenia milicji powinna była doprowadzić do nieporozumień między TKDP a Dumą Miejską, przede wszystkim pomiędzy wyznaczonym burmistrzem (manifestacją zasady państwowości) a wybranym szefem policji (przejawem zasady wyboru demokratycznego). Ale w czasie rewolucji lutowej nie było jeszcze między nimi poważnych konfliktów. Wiązało się to z tym, że szef milicji, wybrany na to stanowisko przez Dumę Miejską, był wcześniej mianowany przez TKDP. Chciałbym podkreślić, że również i burmistrz (wybrany przez Radę Miejską) został także wskazany przez TKDP. A zatem w pewnym sensie pochodzenie ich stanowisk było z tego samego źródła – TKDP (z udziałem Piotrogradzkiej Rady Delegatów Robotniczych i Żołnierskich) i wynikało z jednej zasady – mianowania.

Tak więc w Piotrogradzie utworzono milicję ludową, złożoną ze studentów, przedstawicieli inteligencji, robotników itd. Taki niejednorodny skład miejskiej milicji był rezultatem realizacji podejścia Dumy, która dążyła do stworzenia milicji nie klasowej, ale społecznej (reprezentującej wszystkie warstwy narodu). Pokojowe współistnienie przedstawicieli różnych klas i grup społecznych było możliwe tylko chwilowo, w momencie wysiłku wszystkich sił zmierzających do zwycięstwa rewolucji.

5. Pierwszy Rząd Tymczasowy – Tymczasowy Komitet Dumy Państwowej

Pomyślny rozwój powstania w Piotrogradzie i przejście na stronę TKDP coraz większej liczby jednostek wojskowych skłoniły go do podjęcia decyzji o rzeczywistym przejęciu władzy i utworzeniu nowego rządu.

W historiografii rosyjskiej powszechnie wiadomy jest fakt, że decydującym argumentem za przejęciem władzy była informacja o opowiedzeniu się po stronie Dumy Państwowej Rezerwowego Batalionu Lejb Gwardii Pułku Preobrażeńskiego. Tę wiadomość z koszar pułku (ul. Millionnaja 33) otrzymał w 27 lutego o 23:00 członek TKDP S. I. Szydłowski. B. A. Engelhardt wspominał: „Wszyscy skakali ze swoich miejsc i otaczali Szydłowskiego. Teraz nie mamy o czym myśleć [...] mamy do dyspozycji niezawodną jednostkę wojskową [...] trzeba zdecydować [...] słyszano ze wszystkich stron” (Engel’gardt 2003, 18). Należy wspomnieć również słowa P. N. Milukowa wypowiedziane w kręgu przyjaciół politycznych w Moskwie na dwa miesiące przed rewolucją lutową: „ta rewolucja była dyskutowana tak szczególnie, jak nieunikniona i ktoś zapytał mnie: dlaczego Duma nie weźmie władzy w swoje ręce. Odpowiedziałem: przyprowadźcie dwa pułki żołnierzy do Pałacu Taurydzkiego, wtedy porozmawiamy” (Milyukov 1927, 2). Jeden pułk, 1 Rezerwowego Pułk Piechoty, był już w dyspozycji Dumy Państwowej od wieczora 27 lutego, a teraz został dodany drugi. I ostatecznie pod presją członków TKDP, a zwłaszcza Milukowa, Rodzianko postanowił wziąć władzę w swoje ręce. Stało się to między 23:00 a 23:30 27 lutego.

Pierwszym krokiem TKDP w organizowaniu nowego rządu było ustanowienie instytucji komisarzy TKDP, obdarzonych nadzwyczajnymi uprawnieniami. Według moich obliczeń w terminie od 27/28 lutego – do 2 marca TKDP wysłał do ministerstw, głównych urzędów i innych instytucji państwowych, 38 komisarzy, w tym 18 członków partii kadetów i sympatyzujących z nią.

Nie było czasu na opracowanie jakichkolwiek przepisów dotyczących komisarzy TKDP. Sukces ich działalności zależał od osobistych cech komisarza, jego inicjatywy, profesjonalizmu itp. TKDP poinstruował komisarzy o charakterze

i celach ich pracy w urzędach państwowych. Innymi słowy, uformował pełnomocnictwa komisarzy. Zostali oni określani jako przedstawiciele władzy, wysyłani w celu wznowienia pracy centralnego aparatu państwa pod nadzorem TKDP. Ale w warunkach braku konkretnych instrukcji wykonawczych dużo zależało od indywidualnego podejścia komisarza, od konkretnej sytuacji w tym lub innym urzędzie.

Komisarze mieli większe uprawnienia niż instytucje rządowe. W konkretnych resortach podjęli działania mające na celu ochronę urzędników i pracowników przed rewolucyjną przemocą (przeszukania, aresztowania itp.) – i wydawali im swojego rodzaju „glejty” – „zaświadczenia bezpieczeństwa” na piśmie. W wielu przypadkach komisarze mianowali i odwoływali urzędników. W celu unormowania pracy zwoływali „spotkania” z urzędnikami konkretnych departamentów czy wydziałów i tworzyli komisariaty. Spotkania takie odbywały się w niemal wszystkich tych ministerstwach, w których komisarze odwoływali ministrów (np. Ministerstwo Finansów, Ministerstwo Edukacji i Kancelaria Państwa). Komisariaty powstały w tych urzędach, gdzie było kilku komisarzy lub komisarz miał asystenta (np. Ministerstwo Sprawiedliwości, Ministerstwo Kolei). Komisarze podjęli szereg działań w celu zreorganizowania pracy aparatu centralnego administracji państwowej. Zaczęli też reformować różne sfery życia i funkcjonowania społeczeństwa i kraju.

6. Konkluzja

Duma Państwowa była w ostatnich dniach lutego i na początku marca 1917 r. centrum rewolucji, drugim ośrodkiem była Piotrogradzka Rada Delegatów Robotniczych i Żołnierskich. Specyfika ich funkcjonowania polegała na tym, że przy rozwiązywaniu najważniejszych zadań rewolucji obydwie te ośrodki tworzyły wspólne komisje. W rezultacie połączyły się w jedno centrum w sprawach działalności praktycznej w różnych sferach życia państwowego i społecznego, ze znaczną przewagą elementu dumskiego nad Radą Delegatów. Jednocześnie zarówno Duma Państwowa, jak i Rada Delegatów zachowały niezależność w sprawach dotyczących opracowywania, przyjmowania i wdrażania decyzji politycznych.

Duma Państwowa począwszy od 27 lutego 1917 r. odegrała wiodącą rolę w rewolucji lutowej w całym zakresie działalności prowadzonej przez tę izbę ustawodawczą Rosji i jej organy. Cechą charakterystyczną tych dni w Dumie było przekształcenie ogromnej liczby posłów z opozycyjnych liberałów w burżuazyjnych rewolucjonistów. Według moich obliczeń od 150 do ponad 200 posłów do Dumy (spośród 403 obecnych w stolicy) wzięło udział w rewolucji lutowej w Piotrogradzie. Przedstawiciele wszystkich frakcji Dumy, z wyjątkiem skrajnej prawicy, brali udział w tej rewolucji. Ustaliłem personalia 137 posłów (z ogólnej liczby posłów – aktywnych

uczestników rewolucji w lutym 1917 w Piotrogradzie), co stanowiło więcej niż 1/3 ogólnej liczby posłów. Warto przypomnieć, że zgodnie z art. 7 Regulaminu Dumy Państwowej „dla uznania legalności posiedzeniu Dumy Państwowej i podjętych na nim uchwał wymagana jest obecność co najmniej jednej trzeciej ogólnej liczby członków Dumy”. Taka liczba członków Dumy – aktywnych uczestników rewolucji lutowej – pozwala na stwierdzenie, że udział Dumy Państwowej w wydarzeniach rewolucji lutowej był całkowicie legalny i że to ona reprezentowała wówczas społeczeństwo Rosji. Ale nawet gdyby liczba ta była ograniczona tylko do kilkunastu posłów, którzy w imieniu Dumy przejęli przywództwo rewolucji, a Duma oficjalnie nie potępiłaby ich aktywności, to byłoby to wystarczające do uznania jej jako przywódcy rewolucji.

Bibliografia

- BOGORAZ-TAN, V. G. (1917), *Pervaya lyubov' revolyucii A. F. Kerenskij*. W: Sankt-Peterburgskij filial Arhiva Rossijskoj akademii nauk, f. 250 (V. G. Bogoraz-Tan), op. 2, d. 126, 34–39. [Богораз-Тан, В. Г. (1917), *Первая любовь революции А. Ф. Керенский*. W: Санкт-Петербургский филиал Архива Российской академии наук, ф. 250 (В. Г. Богораз-Тан), оп. 2, д. 126, 34–39.]
- BORMAN, A. (1964), *A. V. Tyrkova-Viliams po eye pismam i vospominaniyam syna*. Luven/Vashington. [Борман, А. (1964), *А. В. Тыркова-Вильямс по ее письмам и воспоминаниям сына*. Лувен/Вашингтон.]
- BURDZHALOV, E. N. (1967), *Vtoraya russkaya revolyutsiya. Vosstaniye v Petrograde*. Moskva. [Бурджалов, Э. Н. (1967), *Вторая русская революция. Восстание в Петрограде*. Москва.]
- ENGEL'GARDT, B. A. (2003), *Fevral'skaya revolyuciya, podgotovka teksta, vstupitel'naya stat'ya i primechaniya A. B. Nikolaeva*. W: Klio. 1(20), 180–197. [Энгельгардт, Б. А. (2003), *Февральская революция, подготовка текста, вступительная статья и примечания А. Б. Николаева*. W: Клио. 1(20), 180–197.]
- HASEGAWA, C. (2001), *Gosudarstvennost', obshchestvennost' i klassovost': prestuplenie, policiya i gosudarstvo vo vremya russkoj Revolyucii v Petrograde*. Novyj mir istorii Rossii. W: Forum yaponskih i rossijskih issledovatelej. K 60-letiyu professora Vada Haruki. Moskva, 218–246. [Хасегава, Ц. (2001), *Государственность, общественность и классовость: преступление, полиция и государство во время русской Революции в Петрограде*. Новый мир истории России. W: Форум японских и российских исследователей. К 60-летию профессора Вада Харуки. Москва, 218–246.]
- Iz pohozhdenij...* (1917), *Iz pohozhdenij grafa D'Overka. Vechernij kur'er*. Moskva, 1917, 4 maya, 3. [Из походов графа Д'Оверка. Вечерний курьер. Москва, 1917, 4 мая, 3.]
- K revolyucionnomu...* (1917), *K revolyucionnomu studenchestvu*. Izvestiya Petrogradskogo Soveta rabochih deputatov, 1917, 1 marta, 3. [К революционному студенчеству. Известия Петроградского Совета рабочих депутатов, 1917, 1 марта, 3.]
- MERZON, M. (1917), *A. F. Kerenskij v Moskve (Pis'mo iz Moskvy)*. W: Nizhegorodskij listok. 1 iyunya, 1–2. [Мерзон, М. (1917), *А. Ф. Керенский в Москве (Письмо из Москвы)*. W: Нижегородский листок. 1 июня, 1–2.]
- MILYUKOV, P. N. (1927), *Pervyj den'*. W: Poslednie novosti. 12 marta, № 2180, 2–3. [Миллюков, П. Н. Первый день. W: Последние новости. 12 марта, № 2180, 2–3.]
- NAZAROV (1936), [Vystuplenie]. *Vospominaniya staryh proizvodstvennikov. Fabrika Halturina. Stenograficheskij otchet. Central'nyj gosudarstvennyj arhiv Sankt-Peterburga (CGA SPb), f. 9618 (Redakciya istorii Leningradskogo Soveta rabochih, krest'yanskih i krasnoarmejskih deputatov)*,

- ор. 1, d. 107, 101–102. [Назаров (1936), [Выступление]. Воспоминания старых производственников. Фабрика Халтурина. Стенографический отчет. Центральный государственный архив Санкт-Петербурга (ЦГА СПб), ф. 9618 (Редакция истории Ленинградского Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов), оп. 1, д. 107, 101–102.]
- NIKOLAEV, A. B. (2012), «Protokol zasedaniy: soveschaniya Gosudarstvennoy dумы s predstavityami fraktsiy, chastnogo soveschaniya chlenov Gosudarstvennoy dумы i Vremennogo komiteta Gosudarstvennoy dумы 27 fevralya – 3 marta 1917 goda»: vvodenie, tekst i kommentarii. W: Tavricheskie chteniya 2011. Aktualnyie problemy istorii parlamentarizma. Sankt-Peterburg, 223–340. [Николаев, А. Б. (2012), «Протокол заседаний: совещания Государственной думы с представителями фракций, частного совещания членов Государственной думы и Временного комитета Государственной думы 27 февраля – 3 марта 1917 года»: введение, текст и комментарии. W: Таврические чтения 2011. Актуальные проблемы истории парламентаризма. Санкт-Петербург, 223–340.]
- NIKOLAEV, A. B. (2014), K. F. Luchivka-Nesluhovskiy – pervyy polkovnik Fevral'skoy revolyutsii. W: Journal of Modern Russian History and Historiography. 7, 64–98. [Николаев, А. Б. (2014), К. Ф. Лучивка-Неслуховский – первый полковник Февральской революции. W: Journal of Modern Russian History and Historiography. 7, 64–98.]
- NIKOLAEV, A. B. (2017, t. 1), Dumskaya revolyutsiya: 27 fevralya – 3 marta 1917 goda: v 2 t. Sankt-Peterburg. [Николаев А. Б. (2017, т. 1), Думская революция: 27 февраля – 3 марта 1917 года: в 2 т. Санкт-Петербург.]
- NIKOLAEV, A. B. (2017, t. 2), Dumskaya revolyutsiya: 27 fevralya – 3 marta 1917 goda: v 2 t. Sankt-Peterburg. [Николаев А. Б. (2017, т. 2), Думская революция: 27 февраля – 3 марта 1917 года: в 2 т. Санкт-Петербург.]
- Organizatsiya... (1917), Organizatsiya gorodskoy militsii. Izvestiya [Komiteta petrogradskikh zhurnalistov], 1917, 28 fevralya, № 2 (Tipografiya Tovarishchestva A. S. Suvorina – «Novoe vremya»), 1. [Организация городской милиции. Известия [Комитета петроградских журналистов], 1917, 28 февраля, № 2 (Типография Товарищества А. С. Суворина – «Новое время»), 1.]
- Pervye shagi... (1917), Pervye shagi Ispolnitel'nogo komiteta. Izvestiya [Komiteta petrogradskikh zhurnalistov], 1917, 28 fevralya, № 2 (Tipografiya Tovarishchestva A. S. Suvorina – «Novoe vremya»), 1. [Первые шаги Исполнительного комитета. Известия [Комитета петроградских журналистов], 1917, 28 февраля, № 2 (Типография Товарищества А. С. Суворина – «Новое время»), 1.]
- Protokol... (1917) Protokol doprosa A. A. Mezenceva ot 11 iyunya 1917 g. tovarishchem prokurora Petrogradskogo okruzhnogo suda N. Zhivago. Central'nyy gosudarstvennyy istoricheskiy arhiv Sankt-Peterburga (CGIA SPb), f. 1695 (Prokuror Petrogradskoy sudebnoy palaty), op. 1, d. 304, 35–38. [Протокол допроса А. А. Мезенцева от 11 июня 1917 г. товарищем прокурора Петроградского окружного суда Н. Живаго. Центральный государственный исторический архив Санкт-Петербурга (ЦГИА СПб), ф. 1695 (Прокурор Петроградской судебной палаты), оп. 1, д. 304, 35–38.]
- REMNEVA, S. V. (2012), Gibel' zhandarmskogo generala. Sledstvie prodolzhaetsya... W: Vospominaniya sotrudnikov sledstvennogo podrazdeleniya. Sankt-Peterburg, kn. 5, 239–261. [Ремнева, С. В. (2012), Гибель жандармского генерала. Следствие продолжается... W: Воспоминания сотрудников следственного подразделения. Санкт-Петербург, кн. 5, 239–261.]
- Reshenie... (1917), Reshenie G[osudarstvennoy] dумы. Izvestiya [Komiteta petrogradskikh zhurnalistov], 1917, 27 fevralya (Tipografiya Tovarishchestva A. S. Suvorina – «Novoe vremya»), 1. [Решение Г[осударственной] думы. Известия [Комитета петроградских журналистов]. 1917. 27 февраля (Типография Товарищества А. С. Суворина – «Новое время»), 1.]
- RODZYANKO, M. V. (1991), Gosudarstvennaya дума i Fevral'skaya 1917 goda revolyutsiya. W: Arhiv russkoj revolyutsii. 3/6, 5–80. [Родзянко, М. В. (1991), Государственная дума и Февральская 1917 года революция. W: Архив русской революции. 3/6, 5–80.]

- SERGIEV, B. G. (1917), [Vospominaniya o Fevral'skoj revolyucii v Petrograde]. Rossijskij gosudarstvennyj istoricheskij arhiv (RGIA), f. 1279 (Sledstvennaya komissiya pri Gosudarstvennoj dume), op. 1, d. 2, 24–25. [Сергиев, Б. Г. (1917), [Воспоминания о Февральской революции в Петрограде]. Российский государственный исторический архив (РГИА), ф. 1279 (Следственная комиссия при Государственной думе), оп. 1, д. 2, 24–25.]
- Soobshchenie... (1917), Soobshchenie Komiteta Gos[udarstvennoj] dумы ob arestah. Izvestiya [Komiteta petrogradskih zhurnalistov], 1917, 1 marta, № 3 (Tipografiya Товарishchestva A. S. Suvorina – «Novoe vremya»), 1. [Сообщение Комитета Гос[ударственной] думы об арестах. Известия [Комитета петроградских журналистов], 1917, 1 марта, № 3 (Типография Товарищества А. С. Суворина – «Новое время»), 1.]
- ТОКАРЕВ, YU. S. (1976), Petrogradskij Sovet rabochih i soldatskih deputatov v marte – aprele 1917 g. Leningrad. [Токарев, Ю. С. (1976), Петроградский Совет рабочих и солдатских депутатов в марте – апреле 1917 г. Ленинград.]
- 1-j zapasnyj polk... (1917), 1-j zapasnyj polk. Pis'ma v redakciyu. Birzhevye vedomosti, 1917, 27 marta (vechernij vypusk), 6. [1-й запасный полк. Письма в редакцию. Биржевые ведомости, 1917, 27 марта (вечерний выпуск), 6.]

IGOR N. GREBENKIN

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-8504-0666>

Riazański Uniwersytet Państwowy im. S. A. Jesienina

ARMIA CZASÓW WOJNY W PROCESIE POLITYCZNYM W ROSJI W 1917 ROKU¹

The war time army in a political process of Russia 1917

WYRAZY KLUCZOWE: pierwsza wojna światowa, armia rosyjska, rewolucja lutowa, proces polityczny, walka polityczna, rewolucja październikowa

KEYWORDS: First World war, Russian army, February revolution, political process, political struggle, October revolution

ABSTRACT: The article is devoted to the Russian army position in the political process during the revolution of 1917 in Russia. The war period army identity as a social phenomenon, the conditions of its transformation into country political life subject are discussed. The character and the causes of the social political climate of different military men categories on the eve of the revolution are determined. The role of military contingents, institutes, central military figures in the main political events of 1917, such as February and October revolutions, July political crisis, General L. G. Kornilov's march-off is represented. The main regulatory acts of the new government concerning the army, such as Order 1 of Petrograd Soviet of Workers' and Soldiers' Deputies and "Declaration of a Soldier and Citizen Rights", and their influence on the development of the inside situation in the army are considered. The special focus is on the main courses of the army life politization and the political military men's activity, that are the work of army offices, military social organizations, volunteer campaigns in the front line and the back land. The stages and the particular characteristics of the political leaders and military command authority cooperation are specified.

Udział sił zbrojnych Rosji w wydarzeniach rewolucyjnych 1917 r. to zagadnienie, które znajduje się w kręgu zainteresowań rosyjskiej historiografii. Jednakże na przestrzeni prawie stu lat temat ten jako obiekt badań stopniowo ulegał zmianom: od „armii”, rozumianej jako instytucja państwa, charakteryzująca się wewnętrzną funkcjonalną jednością, po „armię” jako specyficzny organizm społeczny, ulegający ewolucji w złożonej sytuacji społeczno-politycznej. We wczesnym okresie badań autorzy mogli jedynie w ogólnym zarysie odtworzyć to zagadnienie pod względem faktologicznym (Деникин 1991; Мартынов 1927). Dla radzieckiej historiografii

¹ Niniejszy tekst został przygotowany w ramach grantu naukowego nr 19-09-00117A przyznanego przez Rosyjski Fundusz Badań Podstawowych (Российский Фонд Фундаментальных исследований).

typowe było zainteresowanie udziałem sił zbrojnych oraz przestrzenią walki rewolucyjnej (Муратов 1958; Соболев 1985). We współczesnych badaniach armia rozpatrywana jest nie tylko jako instytucja, lecz także jako społeczność wojskowych, którzy w warunkach kryzysu państwa i społeczeństwa stają się istotnymi aktorami procesu politycznego (Базанов 2003; Назаренко 2011; Тапасов 2017).

W ujęciu politologicznym siły zbrojne państwa zazwyczaj nie są rozpatrywane w charakterze obiektu politycznego, ponieważ pozostając instrumentem władzy, w istocie nie są reprezentantami samodzielnych interesów politycznych. Jednak kryzys państwowy w Rosji w 1917 r. obnażył niezdolność tradycyjnych instytucji politycznych do pełnienia swojej misji i wprowadził na arenę walki politycznej nowych uczestników. Jednym z nich stała się armia czasu wojny, powstała w rezultacie masowej mobilizacji i różniąca się od przedwojennej składem kadrowym, strukturą oraz znaczeniem w życiu państwa. Jej jakość i potencjał warunkował poziom kultury i wykształcenia najliczniejszych grup ludności, tj. chłopów i robotników. W związku z tym warto zauważyć, iż w przededniu wojny z obawą odnoszono się do perspektywy powszechnej mobilizacji – „zbrojenia narodu”. W 1910 r. książkę W. S. Koczubej na łamach swojej książki poświęconej problemom obrony narodowej odnotował, że w warunkach wielkiej wojny rosyjska ludność pozostanie obojętna wobec wyniku walki zbrojnej Rosji z wrogiem, ponieważ większość narodu pozostaje historycznie wyobcowana od interesów państwa w sferze polityki zagranicznej (Кочубей 1910, 283–284).

W trakcie kilku lat trwania wojny światowej do armii i floty zostało powołanych około 14 mln mężczyzn, przeważnie w wieku 20–40 lat, tj. najbardziej produktywnych z punktu widzenia aktywności zawodowej i społecznej. Z początkiem rewolucji około 6,5 mln ludzi znajdowało się w szeregach armii na froncie i nie mniej niż 2,5 mln przygotowywało się na tyłach (Головин 2001, 170–174). Społeczny wizerunek żołnierzy i marynarzy był odmienny od tego sprzed wojny i w ponad 80% reprezentowany przez ludność pochodzenia chłopskiego. Wzrost liczebności kadry oficerskiej wywołał zauważalną jej demokratyzację, która jednak objęła jedynie młodszy korpus oficerski (Гребенкин 2015, 98–101).

W wyższych kręgach wojskowych najwyższy status zachowali przedstawiciele poprzedniej elity wojskowo-państwowej, której wpływ i udział w życiu politycznym kraju znacząco wzrosły. Ogromna władza i ważna rola w systemie zarządzania państwem należały do Generalnego Sztabu armii rosyjskiej i wyłonionego z niego Sztabu Naczelnego Dowódcy, utworzonego w celu sprawnego dowodzenia walczącymi wojskami. Z początkiem rewolucji lutowej najwyższe dowództwo wojskowe zostało wciągnięte w rywalizację różnych sił i grup politycznych. Dlatego też nie było już ostoją dla władzy w przypadku niepokojów wewnętrznych.

Na początku 1917 r. stan i nastroje armii rosyjskiej zasadniczo odpowiadały stosunkowi do wojny, który panował w społeczeństwie, a mianowicie narastającego niezadowolenia z powodu toczących się działań wojennych i rządzenia krajem.

Już wydarzenia lutowo-marcowe ujawniły zauważalną, a w niektórych przypadkach decydującą rolę wojsk i dowództwa wojskowego w przewrocie politycznym. O ile armia czynna, pozostająca z dala od głównych centrów politycznych, stała przed faktem dokonanych przemian, o tyle jednostki tyłowe frontu, przede wszystkim rozmieszczone w wielkich miastach, a zwłaszcza w stolicy, były ich aktywnymi uczestnikami. Nastroje kontyngentu żołnierskiego jednostek rezerwowych, składające się zarówno z rezerwistów, jak i rannych żołnierzy frontowych, którzy powrócili w szeregi armii po rekonwalescencji, były dalekie od wojennego entuzjazmu, a prowadzona wśród nich przez organizacje rewolucyjne agitacja polityczna znajdowała oddźwięk zwłaszcza w związku z jej antywojennym przesłaniem. Jak zaświadczały świadkowie, nawet w stolicy bataliony rezerwowe nie mogły być uznane za pełnowartościowe jednostki wojskowe i stanowiły „zastępy”, grożące wybuchem; był to „materiał ludzki” stanowiący produkt przedłużającej się wojny².

W przededniu wydarzeń rewolucyjnych w Piotrogradzie władze uznawały wojska garnizonu stołecznego za swoją główną opozycję w walce z zamieszkami. Przy czym o ich „niezawodności” było wiadomo zarówno resortowi obronemu, jak i dowództwu, ale ani jedni, ani drudzy, jak się wydaje, nie ocenili właściwie grożącego niebezpieczeństwa (Глобачев 2009, 115). Potwierdziły to pierwsze dni powstania w Piotrogradzie, kiedy nie tylko żołnierze, lecz także i Kozacy nader niechętnie wykonywali rozkazy stłumienia masowych mityngów i demonstracji. Przełomowym punktem całej rewolucji lutowej stał się bunt jednostek garnizonu, rozpoczęty rankiem 27 lutego, który przyczynił się do ostatecznego sukcesu przewrotu w stolicy. Jego triumf uosabiał marsz 28 lutego – 1 marca jednostek wojskowych w kierunku Pałacu Taurydzkiego, gdy kolumny złożone z żołnierzy, dowodzone przez oficerów, przesuwwały się w pełnym szyku, z orkiestrą, ozdobione symboliką rewolucyjną. Od tego momentu przedstawiciele wojska i instytucji wojskowych Piotrogradu brali aktywny udział w działaniach organów dowodzących powstaniem. W skład sztabu rewolucyjnego, działającego przy Tymczasowym Komitecie Wykonawczym Rady Piotrogradzkiej Delegatów Robotniczych, weszli delegaci zbuntowanych pułków, a dopiero co utworzoną Wojskową Komisję Tymczasowego Komitetu Dumy Państwowej utworzyli oficerowie Dowództwa Naczelnego na czele z posłem Dumy – podpułkownikiem Borysem A. Engelhardtem (Мстиславский 1925, 25).

Nie sprawdziły się plany wykorzystania jednostek frontowych w celu wzmocnienia garnizonu stołecznego. „Pewność” wojsk, rozumiana jako podporządkowanie dowódcom i zdyscyplinowanie w warunkach frontowych, nie oznaczała ich gotowości do wypełniania funkcji policyjnych i karnych na tyłach. Jednostki wycofywane z frontu, które dotarły do przedmieść Piotrogradu, mając kontakt z ludnością i wojskami garnizonu, bardzo szybko oznajmiły o swojej solidarności

² Państwowe Archiwum Federacji Rosyjskiej (ГАРФ). Ф. Р-5881. Оп. 1. Д. 528. Л. 11.

ze zbuntowanym narodem (Мартынов 1927, 148). Na rosyjskiej prowincji, gdzie wydarzenia związane z przewrotem nie miały na tyle dramatycznego charakteru jak w dużych centrach, jednostki i instytucje wojskowe były skłonne zająć wyczekującą pozycję. Jednak podporządkowały się Rządowi Tymczasowemu, jak tylko znane były wyniki wewnętrznej konfrontacji w Piotrogradzie (Бурджалов 1971, 167–192).

Za równie ważną stroną udziału sił zbrojnych w rewolucji lutowej należy uznać decydującą rolę, którą odegrało w przewrocie główne dowództwo armii czynnej. Dowództwo Naczelne armii rosyjskiej w osobie jej najbardziej wpływowego przywódcy – głównodowodzącego generała Michała W. Aleksiejewa odmówiło wspierania monarchii, znajdując zrozumienie ze strony dumskiej opozycji i zaprezentowało się jako samodzielna siła, zdolna prowadzić własną intrygę polityczną. W wyborze politycznym generalicji znalazły wyraz usilnie propagowane przez liberałów nastroje niezadowolenia z rządu, przekonanie o knowaniach „ciemnych sił” winnych niepowodzenia armii oraz opinia o tym, że przemiany polityczne w kraju doprowadzą do zwycięstw na froncie. Rozpoczęta w stolicy rewolucja wywoływała u dowództwa wojskowego ogromne zaniepokojenie, ponieważ była zagrożeniem dla wojennego sukcesu. W celu jej przerwania albo raczej wzięcia pod kontrolę M. W. Aleksiejew i jego podwładni wystąpili jako organizatorzy abdykacji Mikołaja II, której zleceńodawcami byli przywódcy dumskiej opozycji.

Nowa władza rosyjska praktycznie w całości odziedziczyła poprzednie siły zbrojne i system dowodzenia ze wszystkimi charakterystycznymi cechami, problemami i wadami. Wizerunek rosyjskiej armii i marynarki wojennej w kontekście procesu politycznego 1917 r. ukrywa pewne stereotypy, które utrudniają określenie jej prawdziwej roli w wydarzeniach rewolucyjnych. Ogólnie przyjęty scenariusz opisujący losy armii w rewolucyjnym 1917 r. sprowadza się do równoległych procesów demokratyzacji i polityzacji, będących przyczyną nieuniknionego rozkładu i rozpadu armii jako instytucji państwowej i trwałej struktury społecznej. Fenomen ten zasługuje na uwagę, ponieważ w historiografii rozpowszechnione jest wyobrażenie o tym, iż armia „zarażona” wirusem rozkładu z zewnątrz w warunkach społeczno-politycznego kryzysu występowała jako pasywny obiekt oddziaływania sił zewnętrznych: Rządu Tymczasowego, organizacji demokratycznych, partii lewicowych podejmujących z własnej woli lub pod przymusem starania ukierunkowane na jej zniszczenie. Poza tym w miesiącach rewolucyjnych armia wystąpiła jako samoistna siła zdolna do wywierania wpływu, a w niektórych przypadkach do kierowania procesami politycznymi na terenie całego kraju.

Za najważniejszy akt prawny, który dał początek demokratyzacji i w konsekwencji spowodował rozkład armii, przyjęto uważać Rozkaz nr 1 Piotrogradzkiej Rady Robotników i Delegatów Żołnierskich. Rozkaz ten wydany 1 marca 1917 r. był przeznaczony tylko dla garnizonu Piotrogradu, ale na skutek szerokiego rozpowszechnienia za pośrednictwem druku i telegrafu został z entuzjazmem przyjęty przez żołnierzy i szybko zaczął być wprowadzany w życie. Przeszkodzić temu

nie były w stanie ani rozkazy, ani rozporządzenia dowództwa, ani też kolejny Rozkaz nr 2 i wezwanie Komitetu Wykonawczego Rady Piotrogradzkiej, wyjaśniające ograniczony charakter Rozkazu nr 1. Aleksander I. Denikin, który oczywiście nie był zwolennikiem Rady, przyznał potem, że sukces Rozkazu nr 1 wiązał się z tym, że jego zapisy odpowiadały oczekiwaniom w szeregach żołnierskich na przemiany w wojsku (Деникин 1991, 138). Zgodnie z szeroko rozpowszechnionym przekonaniem przedstawicieli dowództwa wszystkich szczebli Rozkaz nr 1 dał początek rozpadowi dyscypliny w armii i konfrontacji między masą żołnierską i oficerami. Typowa pozostaje opinia A. S. Łukomskiego twierdzącego, że rozkaz „od podstaw naruszał dyscyplinę, pozbawiając kadrę oficerską jakiegokolwiek władzy nad żołnierzami” (Из воспоминаний генерала Лукомского... 1921, 30).

Niemniej jednak przewrót polityczny i pierwsze kroki demokratyzacji armii w istocie nie stanowiły bezpośredniej przyczyny kojarzonego zwykle z nimi upadku dyscypliny i rozkładu, których oznaki były zauważalne w wojsku już w latach poprzedzających działania wojenne. Z początkiem rewolucji zaostrzyły się i przyjęły bardziej jaskrawe formy konflikty społeczne, w tym i te, które w armii znajdowały wyraz w rosnącej izolacji mas żołnierskich od oficerów. Rozkaz nr 1 wzywał do ścisłego przestrzegania dyscypliny podczas wypełniania obowiązków służbowych. Upadek autorytetu dowództwa można było upatrywać w pojawieniu się komitetów żołnierskich – formy kontroli społecznej i politycznej w armii, naruszającej pełnię władzy korpusu oficerskiego. Protesty żołnierskie w okresie wcześniejszym w zasadzie miały charakter spontaniczny, zaś z powstaniem komitetów przybrały cechy zorganizowanego protestu politycznego i już nie mogły być stłumione przy zastosowaniu czysto dyscyplinarnych środków opartych na regulaminach wojskowych. Walka o przewagę w komitetach wojskowych i organach przedstawicielskich, a także walka o interesy różnych grup i nurtów w środowisku armii stała się głównym kierunkiem aktywności politycznej żołnierzy w 1917 r.

O ile wsparcie rewolucji przez żołnierzy uwarunkowane było ich wyobrażeniami o sprawiedliwości i zmianach demokratycznych oraz z oczekiwaniem szybkiego pokoju, o tyle reakcja kadry oficerskiej odzwierciedliła jej wewnętrzną niejednorodność, która stała się przyczyną przyszłego rozłamu. Upolitycznienie armii w warunkach rozwoju procesu rewolucyjnego w 1917 r. zazwyczaj wiąże się z zachowaniem żołnierzy. Jednak od pierwszych dni rewolucji działania na rzecz samoorganizacji podejmowała także najbardziej energiczna część generalicji i oficerów. Za jedną z inicjatyw tego rodzaju należy uznać utworzenie w Piotrogradzie na początku marca 1917 r. Rady Delegatów Oficerskich, politycznie zorientowanej na współpracę z Rządem Tymczasowym i z rewolucyjną Radą Delegatów Robotniczych i Żołnierskich. W dalszej kolejności także i w innych garnizonach i jednostkach frontowych powstały Rady Delegatów Oficerskich. Ich utworzenie i działalność, głównie w Piotrogradzie, oraz lokalnie w innych miejscowościach odbywała się bez sankcji oraz udziału wyższego dowództwa armii, co wywoływało rosnącą irytację z jego strony.

Szczególnie wrogi stosunek generalicji do tych inicjatyw był spowodowany współpracą Rady Delegatów Oficerskich z Radami Delegatów Robotniczych i Żołnierskich, udziałem w przygotowaniu „Deklaracji praw żołnierza i obywatela” oraz pracy w komisji do spraw reformowania armii generała Aleksieja A. Poliwanowa. W związku z tym oficerowie Naczelnego Dowództwa byli zdania, iż konieczne jest utworzenie „swojej” organizacji oficerskiej, której działalność podlegałaby kontroli dowództwa. Taką właśnie organizacją stał się utworzony przy Naczelnym Dowództwie – Związek Oficerów Armii i Floty, głoszący wśród swoich założeń programowych wszechstronne wsparcie na rzecz przywrócenia dyscypliny i zdolności bojowej wojsk w celu doprowadzenia wojny do zwycięskiego zakończenia. Utworzenie Związku odzwierciedlało również niezadowolenie wyższych kręgów wojskowych z powodu polityki rządu wobec armii. O ile początkowo podstawową formę aktywności Związku stanowiła praca propagandowa, o tyle w czerwcu–sierpniu 1917 r. jego dowódcy nawiązali kontakty konspiracyjne z innymi organizacjami wojskowymi i tą częścią dowództwa, która brała udział w przygotowaniu wystąpienia generała Ławra G. Kornilowa (Кожевин 2005, 139–142).

Rozpowszechnionym zjawiskiem w życiu politycznym kraju wiosną–latem 1917 r. był udział przedstawicieli kadry oficerskiej w tworzeniu i działalności licznych organizacji wojskowo-społecznych, które za główny cel swojej działalności ogłosiły wspieranie w armii i społeczeństwie żołnierskiego ducha i tradycji. Wreszcie za charakterystyczne dla tego okresu należy uznać powstanie w środowisku wojskowym organizacji i kółek, mających charakter czysto konspiracyjny i utworzonych jedynie w celu ich wykorzystania dla wprowadzenia dyktatury wojskowej. Jedną z pierwszych organizacji tego typu została utworzona na froncie południowo-zachodnim przez generała Aleksandra M. Krymowa. Inny przykład takiej działalności odnosi się do wiosny 1917 r., kiedy w Piotrogradzie generał brygady Piotr N. Wrangel i pułkownik Aleksiej P. Pahlen utworzyli tajną organizację wojskową ze swoim sztabem, wywiadem, dobrze zorganizowaną łącznością, opierającą się na młodych oficerach jednostek armijnych i gwardii garnizonu stołecznego. Kontakty konspiracyjne z wojskowymi usilnie nawiązywało „Centrum Republikańskie”, utworzone przez przedstawicieli partii prawicowych i kół przemysłowych. Jego przywódcy – Konstanty W. Nikołajewski i Piotr N. Finisow – za główny cel swojej organizacji uznali wprowadzenie w Rosji dyktatury wojskowej, na czele której miał stanąć jeden z wpływowych dowódców wojskowych.

Aktywność polityczna wpływowych osób resortu wojskowego niejednokrotnie stanowiła rezultat ich osobistej inicjatywy i indywidualnego wyboru. W warunkach pogłębiającego się kryzysu władzy wielu znanych urzędników związanych z wojskiem i wyższych wojskowych, rozczarowanych działaniami oficjalnej władzy i struktur wojskowych, odwoływało się do działalności konspiracyjnej. Pułkownik Borys A. Engelgardt wspominał jedno ze spotkań z naczelnikiem Sztabu Generalnego – generałem Piotrem I. Awerjanowem, podczas którego ten otwarcie twierdził,

iż zagrożenie dla władzy i armii pochodzi ze strony wodza bolszewików – Lenina, dlatego uważał za konieczne jego fizycznie usunięcie. „Wyzaczyliśmy za jego głowę 200 tysięcy rubli złotem... Znalazł się nawet chętny – oficer bojowy, eser, ale nie budził zaufania”³.

W walkę polityczną, która owładnęła kraj i armię w 1917 r., wciągnięci zostali nie tylko pojedynczy żołnierze, ich grupy i samodzielne organizacje, lecz także oficjalne struktury wojskowo-administracyjne. W porównaniu z okresem przedrewolucyjnym, w składzie Rządu Tymczasowego Ministerstwo Sprawiedliwości i Wojny zajmowało najbardziej wpływową pozycję, a stanowisko ministra zajmowali znani działacze polityczni, którzy w dużym stopniu określali politykę gabinetu. Zmiana ministrów tego resortu następowała w rezultacie kryzysów politycznych z kwietnia i sierpnia, co podkreśla ich kluczową pozycję w rządzie. W lipcu–sierpniu 1917 r., kiedy stanowisko ministra zajmował szef gabinetu Aleksander F. Kiereński, zostało utworzone stanowisko kierującego Ministerstwem Sprawiedliwości i Wojny. Objął je znany działacz partii eserów – Borys W. Sawinkow, który odegrał wiodącą rolę w organizowaniu współpracy kierownictwa politycznego z naczelnym dowódcą wojsk rosyjskich. To minister mianował wówczas głównodowodzącego. Każdy głównodowodzący 1917 r. był wykreowany przez odpowiedniego szefa Ministerstwa Sprawiedliwości i Wojny. Zatem nominacja Michała B. Aleksiejewa nastąpiła jedynie dzięki wpływom Aleksandra I. Guczkowa, kandydatury Aleksieja A. Brusilowa i Ławra G. Kornilowa stanowiły wybór A. F. Kiereńskiego i odpowiadały jego zamysłom politycznym, jedynie Aleksander I. Wierchowski nie miał możliwości mianować „swojego” głównodowodzącego, ponieważ to stanowisko zajmował A. F. Kiereński, jednocześnie pełniący obowiązki ministra.

Zasadniczo nowym zjawiskiem w całej rosyjskiej armii stało się formowanie aparatu politycznego Ministerstwa Sprawiedliwości i Wojny. Pierwszym krokiem ku temu było powołanie w strukturze ministerstwa Komisji „w celu zmiany aktów prawnych i statutów zgodnie z nowymi normami prawa pod przewodnictwem generała A. A. Poliwanowa”. Do jej zadań należało odnowienie składu armii, opracowanie deklaracji o prawach obywatelskich żołnierzy, wypracowanie propozycji, mających na celu poprawę ich sytuacji służbowej i materialnej, zmianę trybu nagradzania żołnierzy i oficerów oraz o określenie uprawnień komitetów wojskowych w armii. Rezultatem pracy komisji Poliwanowa była „Deklaracja praw żołnierza i obywatela”, określająca wzajemne relacje wojskowych w nowych warunkach. „Deklaracja...”, przygotowana wspólnie z sekcją wojskową Komitetu Wykonawczego Rady Piotrogradzkiej, stanowiła rezultat kompromisu politycznego i zawierała wiele przeciwstawnych zapisów. Z jednej strony wymuszała bezwzględne przestrzeganie dyscypliny wojskowej, dopuszczała użycie broni przez oficerów, odrzucała zasadę

³ Naukowo-badawczy dział rękopisów Rosyjskiej Biblioteki Państwowej (НИОР РГБ). Ф. 218. Ед. хр. № 384, c. 43.

wyborów kadry dowódczej, z drugiej – potwierdzała prawa obywatelskie żołnierzy, w tym prawo członkostwa w dowolnych organizacjach politycznych i społecznych oraz prawo do otwartego wyrażania swoich poglądów, pozwalała na stosowanie kar wyłącznie w trybie służbowym, znosiła obowiązkowe oddawanie honorów wojskowych. Taki dokument nie mógł spełniać oczekiwań najwyższego dowództwa i służyć przywróceniu w armii tradycyjnego ładu. Z tego powodu Denikin obwinił skład oficerski komisji Poliwanowa o „przestępczy oportunizm” (Деникин 1991, 301). Uświadamiając sobie reakcję Naczelnego Dowództwa, również sam Guczkow odmówił podpisania „Deklaracji...”, co stało się jedną z przyczyn jego dymisji.

Objęcie Ministerstwa Sprawiedliwości i Wojny przez Kiereńskiego przyniosło dwie ważne innowacje o charakterze politycznym. 9 maja 1917 r. Kiereński podpisał dokument „Deklaracja praw żołnierza i obywatela”, co stało się kolejnym krokiem na drodze konfrontacji między władzą a generalicją, broniącą tradycyjnych porządków w armii. W tych dniach Komitet Wykonawczy Piotrogrodzkiej Rady Delegatów Robotniczych i Żołnierskich wyznaczył pierwszych komisarzy wojskowych w sztabach frontu i armii. Od lipca te nominacje i zarządzanie komisarzami rząd realizował na podstawie szeregu regulaminów, przyjętych przez ministra (Солнцева 2002, 86–87). Wprowadzenie podobnego organu kontrolnego w wojsku nie mogło gwarantować osiągnięcia celów postawionych przed komisarzami – wspierania demokratycznych przemian w armii. O ile dowódcy widzieli w komisarzach zagrożenie dla swojego autorytetu i wpływów, o tyle dla żołnierzy pozostawali oni przedstawicielami władzy państwowej, opowiadającej się za kontynuowaniem wojny.

Wydarzenia lipcowego kryzysu politycznego skłoniły liderów Rządu Tymczasowego do wzmożenia kampanii propagandowej oraz nasilenia kontroli politycznej w armii. W tym celu 3 sierpnia, na mocy wspólnego rozkazu Ministerstwa Sprawiedliwości, Ministerstwa Spraw Wojskowych i Marynarki i premiera Kiereńskiego, zostało utworzone Biuro Polityczne Ministerstwa Sprawiedliwości i Ministerstwa Spraw Wojskowych i Marynarki jako pierwszy obowiązeki naczelnika objął porucznik Fiodor A. Stepun, doktor filozofii, bliski eserom. Biuro Polityczne nieprzypadkowo pojawiło się w sierpniu 1917 r., gdyż celem jego powstania było wojskowo-administracyjne i propagandowe wsparcie programu Korniłowa uzdrowienia sytuacji w kraju i armii (Сенин 1995, 145).

Zasadniczym problemem życia politycznego Rosji między lutym i październikiem 1917 r. niewątpliwie pozostawała kwestia kontynuowania wojny. Była ona decydująca dla przyszłej władzy politycznej, w największym stopniu dotyczyła bowiem losu armii i interesów wojskowych. Stosunek do wojny stał się głównym punktem, wokół którego rozwinęła się konfrontacja w środowisku wojskowych. Nastroje mas żołnierskich w znaczącej mierze opierały się na przekonaniu, iż konsekwencją przewrotu rewolucyjnego nieuchronnie stanie się zakończenie wojny. Pod wpływem propagandy partii rewolucyjnych żołnierze uznawali ją za jeden

z wytworów poprzedniego, niesprawiedliwego ładu społecznego. Na skutek rosnących antywojennych dążeń żołnierzy i marynarzy następował szybki upadek dyscypliny i zdolności bojowej. Godny uwagi jest fakt, iż najwyższe dowództwo wojskowe skłonne było całkowicie zdjąć z siebie odpowiedzialność za stan wojska, tłumacząc go wyłącznie demokratycznymi zmianami i skutkami antywojennej propagandy. W raportach dowództwa wojskowego składanych rządowi szczególnie koncentrowano się na działalności delegatów partii i organizacji politycznych, prowadzących w armii agitację polityczną i tym sposobem podrywających jej ducha bojowego. Jednocześnie władze nie rezygnowały z prowadzenia agitacji przeciwstawnej, pokazującej korzyści z kontynuowania wojny, która realizowana była przy akceptacji dowództwa. W celu jej organizacji zostały zmobilizowane znaczące siły i środki rządu, partii politycznych i organizacji społecznych, usilnie propagujących rządową linię na rzecz dalszego prowadzenia działań wojennych (Сенин 1990, 213). Można twierdzić, że wiosną i latem 1917 r. armia, zarówno na tyłach, jak i na froncie, stała się areną propagandowego zmagania się partii „wojny” i partii „pokoju”, w których zwycięstwo przypadło tej drugiej, liczniejszej.

Świadkowie tych wydarzeń zwracali uwagę na to, że wybór żołnierzy w tych warunkach nie był polityczny z punktu widzenia formy, tj. nie oznaczał świadomego i konsekwentnego wsparcia tej czy innej opcji partyjnej (Брусилов 2001, 208–209). W rzeczywistości, ze względu na niski poziom piśmienności i tradycyjnej mentalności, chłopci wcieleni do wojska słabo przyjmowali polityczną propagandę dowolnego rodzaju, ale czerpali z niej to, co było dla nich zrozumiałe i odpowiadało ich wyobrażeniom i interesom. Przy tym niezrozumienie i odrzucenie wojny przez żołnierzy było silniejsze niż zarówno patos agitatorski, jak i argumenty dowódców. Ofensywa na froncie południowo-zachodnim zakończyła się katastrofą 16 czerwca 1917 r. pod Tarnopolem przede wszystkim z powodu odmowy żołnierzy udziału w walce.

Postępujące procesy rozkładu i katastrofalny upadek zdolności bojowej armii doprowadziły przedstawicieli dowództwa i zwolenników podniesienia dyscypliny i ładu do sformułowania idei powołania jednostek specjalnych, opartych na zasadach służby ochotniczej. Autorzy podobnych projektów zakładali, że takie jednostki, wchłaniając tych najbardziej zdolnych i gotowych do walki, będą przykładem dla żołnierzy i zdołają pociągnąć ich za sobą, co miało być szczególnie istotne w związku z przygotowaniami do letniej ofensywy na froncie. Tworzenie jednostek szturmowych i jednostek „śmierci” nabrało latem 1917 r. zauważalny rozmach i przekształciło się ze zjawiska czysto wojskowo-organizacyjnego w zakrojoną na szeroką skalę kampanię polityczną, która objęła nie tylko armię czynną, lecz także tyły frontu, wpływając na dalszy bieg konfliktu w kraju. Zaostrzenie walki politycznej szybko zmieniło poglądy dowództwa i kierownictwa politycznego na cele i perspektywy formacji ochotniczych. O ile początkowo były one rozpatrywane w kontekście wykorzystania na froncie i jednocześnie jako środek oddziaływania

wychowawczego na pozostałe wojska, o tyle okoliczności ofensywy letniej i następującego po niej kryzysu politycznego zmusiły władze i wojskową górę do ujrzenia w oddziałach szturmowych swojego jedynego zbrojnego oparcia na wypadek wewnętrznej konfrontacji.

Wydarzenia lipcowe w Piotrogradzie, w których jednostki wojskowe i organizacje skupiające żołnierzy i oficerów stały się aktywnymi uczestnikami po obydwu stronach konfliktu, świadczyły o głębokim rozłamie w armii, odpowiadającym głównym tendencjom życia społeczno-politycznego w Rosji. W tych warunkach przedstawiciele wyższego dowództwa wojskowego gotowi byli wystąpić jako samodzielna siła polityczna, wyrażająca interesy narodowe. Ich pozycja została przedstawiona na zwołanym 16 lipca 1917 r. w Naczelnym Dowództwie zebraniu, które można uznać za epokowe wydarzenie w stosunkach między władzą państwową i dowództwem wojskowym. Centralne miejsce w toku zebrania zajęło wystąpienia generała A. I. Denikina, który zarzucił ministrowi A. F. Kiereńskiemu, a częściowo i dowódcy naczelnemu A. A. Briusilowowi, niewiedzę i fałszywą ocenę stanu wojsk i zaproponował szereg zmian, które powinny jego zdaniem położyć kres niszczeniu armii. W istocie zakładały one zakaz ingerowania kierownictwa politycznego w sprawy armii i przywrócenie pełni władzy dowódcom. Analogiczną pozycję zajął L. G. Kornilow, nieobecny w Naczelnym Dowództwie, który wysłał w tej sprawie telegram do zebranych (Гребенкин 2015, 341–342). Żądania Denikina i Kornilowa brzmiały jak deklaracja polityczna w imieniu całego dowództwa i oficerów armii rosyjskiej – samodzielnej siły społecznej, której znaczenie i miejsce powinno być uznane przez państwo. Nieprzypadkowo emigracyjny badacz, generał Mikołaj N. Gołowin, odnotowywał, że większość wskazanych zmian mogła być zrealizowana jedynie metodami siłowymi w warunkach dyktatury wojskowej (Головин 1937, 135).

Na lipiec–sierpień 1917 r. przypada okres krótkotrwałego aliansu kierownictwa politycznego i dowództwa wojskowego, bazującego na częściowej zbieżności interesów. Naczelne władze wojskowe w osobie nowego głównodowodzącego Kornilowa i władze polityczne w osobie premiera-ministra Kiereńskiego ruszyły na spotkanie, licząc na opanowanie sytuacji w armii i w kraju. Osiągnięcie tych celów wydawało się możliwe jedynie z zastosowaniem radykalnych metod. Kornilow wystąpił jako inicjator przywrócenia kary śmierci na froncie. Została ona wprowadzona 12 lipca 1917 r., jednak i wcześniej praktykowano rozstrzeliwanie bez sądu dezertersów i naruszających dyscyplinę. Dokonywały tego oddziały karne ochotników-żołnierzy z jednostek szturmowych (Ратьковский 2015, 51–56). W zaistniałej sytuacji podobna polityka „przykręcania śruby” ze strony władzy jedynie prowokowała falę przemocy i nieuchronnie prowadziła do zamiany armii w społeczność dotkniętą nieszczęściem wojny domowej

Projekt wprowadzenia władzy silnej ręki na rzecz kontynuowania wojny nie mógł być przygotowywany otwarcie, dlatego przybrał charakter spisku Rządu Tymczasowego z Naczelnym Dowództwem wojsk rosyjskich. Jednak jego realizacja okazała się

niemożliwa wobec braku wzajemnego zaufania i poszanowania jego uczestników. Podział między nimi doprowadził do wystąpienia generała Korniłowa przeciwko rządowi i sierpniowego kryzysu politycznego, w którym rola sił zbrojnych była wiodąca i ujawniła nowe możliwości. Po pierwsze, Naczelne Dowództwo wystąpiło ze skrajnie prawych pozycji jako samodzielna strona konfliktu, reprezentująca interesy partii „wojskowej”. Po drugie, ujawnił się brak jedności nawet w wyższych kręgach wojskowych, ponieważ absolutna większość dowódców wojskowych wstrzymała się od aktywnego wsparcia Korniłowa i podporządkowała się rządowi. Wreszcie, ze szczególną ostrością ujawnił się problem „pewności” wojsk, gdyż jednostki, wciągnięte w Korniłowowską awanturę, nie wykazały zdecydowania, aby pójść do końca za swoim dowódcą.

Likwidacja buntu Korniłowa przez rząd z dużym wsparciem sił demokratycznych zauważalnie zmieniła całe polityczne spektrum w Rosji. Usuając jego prawe skrzydło w osobie zbuntowanych generałów, Kiereński z nowym „republikańskim” rządem automatycznie przesunął się od centrum w kierunku prawicy, dlatego potrzebował zwłaszcza wsparcia wojskowych. Pozycję wojskowej góry jesienią 1917 r. określała nie tyle lojalność wobec rządu Kiereńskiego, ile dążenie do przeciwstawienia się rosnącemu w wojsku wpływowi Rad i bolszewików. Posiadając sankcję rządu, Naczelne Dowództwo przystąpiło do przygotowania nowego kontrrewolucyjnego wystąpienia, znanego w rosyjskiej literaturze historycznej pod nazwą „druga korniłowuszczyzna” (Поликарпов 1990, 289–326). We wrześniu–październiku 1917 r. odbywały się zakrojone na szeroką skalę przemieszczenia wojsk z frontów na tyły, w kierunku Piotrogradu i innych dużych centrów przemysłowych oraz węzłów kolejowych. Te przedsięwzięcia z trwogą odbierane były przez siły lewicowe i demokratyczne, niewątpliwie wpłynęły na decyzję kierownictwa bolszewickiego o przejęciu władzy.

Wydarzeń przewrotu październikowego w Piotrogradzie nie sposób wyobrazić sobie bez udziału formacji wojskowych. Znacząca część stołecznego garnizonu zachowała neutralność, ale na jego „biegunach” określiły się najbardziej upolitycznione kontyngenty. Żołnierze gwardyjskich pułków rezerwy i marynarze floty bałtyckiej byli główną siłą zbrojną po stronie Komitetu Wojskowo-Rewolucyjnego. Rząd opierał się na junkrach ze szkół wojskowych i jednostek szturmowych, ale oni ani pod względem liczebności, ani możliwości bojowych nie byli w stanie przeciwstawić się siłom przewrotu (Соколов 1985, 244–262). Podobnie, jak to było w lutym, przebieg wydarzeń rozstrzygał się nie w gabinetach władzy i kwaterach sztabów, a na ulicach miast i w okolicach Piotrogradu dzięki wysiłkowi najbardziej licznych i uzbrojonych uczestników – żołnierzy i marynarzy.

We współczesnej historiografii rosyjskiej powszechnym uznaniem cieszyła się koncepcja „człowieka z bronią” – wojskowego wyemancypowanego od państwa, zastępującego bezsilną lub pozbawioną autorytetu władzę (Булдаков 1997, 373).

W rzeczywistości jednak „człowiek z bronią” nie był jedynym produktem rozpadu starej armii. Na jej ruinach powstawały nowe zjawiska, struktury, nurty, którym przyszło odegrać swoją rolę w kolejnym etapie walki politycznej.

Wśród licznych historycznych precedensów, w które obfitował rok 1917 w Rosji, za jeden z głównych może zostać zapewne uznany następujący: po raz pierwszy w epoce zmian wywołanych wojną światową większość ludności rosyjskiej używała możliwość wywarcia decydującego wpływu na rozwój sytuacji politycznej i w konsekwencji na wizerunek i losy kraju. Wobec słabości legitymistycznych instytucji demokratycznych i braku tradycji, masy wyrażały swoją wolę poprzez bezpośrednie działanie. W tych warunkach wielomilionowa armia czasu wojny wystąpiła jako najbardziej wpływowe „kolegium wyborców”, które zagłosowało za pokojem i przebudową społeczeństwa.

Bibliografia

- BAZANOV, S. N. (2003), *Bor'ba za vlast' v deystviyushchey rossiyskoy armii (oktyabr' 1917 – fevral' 1918 gg.)*. Moskva. [Базанов, С. Н. (2003), *Борьба за власть в действующей российской армии (октябрь 1917 – февраль 1918 гг.)*. Москва.]
- BULDAKOV, V. P. (1997), *Krasnaya smuta. Priroda i posledstviya revolyutsionnogo nasiliya*. Moskva. [Булдаков, В. П. (1997), *Красная смута. Природа и последствия революционного насилия*. Москва.]
- BURDZHALOV, E. N. (1971), *Vtoraya russkaya revolyutsiya*: Moskva. Front. Periferiya. Moskva. [Бурджалов, Э. Н. (1971), *Вторая русская революция*: Москва. Фронт. Периферия. Москва.]
- GOLOVIN, N. N. (1937), *Rossiyskaya kontrevolyutsiya v 1917–1918 godakh*. I–V. Prilozheniye k «Illyustrirovannoy Rossii» na 1937 god. Riga. [Головин, Н. Н. (1937), *Российская контрреволюция в 1917–1918 годах*. I–V. Приложение к «Иллюстрированной России» на 1937 год. Рига.]
- GOLOVIN, N. N. (2001), *Voyennyye usiliya Rossii v mirovoy voyne*. Zhukovskiy/Moskva. [Головин, Н. Н. (2001), *Военные усилия России в мировой войне*. Жуковский/Москва.]
- GREBENKIN, I. N. (2015), *Dolg i vybor: Russkiy ofitser v gody mirovoy voyny i revolyutsii. 1914–1918 gg.* Moskva. [Гребенкин, И. Н. (2015), *Долг и выбор: Русский офицер в годы мировой войны и революции. 1914–1918 гг.* Москва.]
- KOSHUBEY, V. S. (1910), *Vooruzhennaya Rossiya, eye boyevyye osnovy*. Paris. [Кочубей, В. С. (1910), *Вооруженная Россия, ее боевые основы*. Paris.]
- KOZHEVIN, V. L. (2005), *Deyatel'nost' Soyuza ofitserov armii i flota (may – avgust 1917 g.)*. W: *Voprosy istorii*. 9, 137–142. [Кожевин, В. Л. (2005), *Деятельность Союза офицеров армии и флота (май – август 1917 г.)*. W: *Вопросы истории*. 9, 137–142.]
- MARTYNOV, E. I. (1927), *Tsarskaya armiya v Fevral'skom perevorote*. Leningrad. [Мартынов, Е. И. (1927), *Царская армия в Февральском перевороте*. Ленинград.]
- MURATOV, Kh. I. (1958), *Revolutsionnoye dvizheniye v russkoy armii v 1917*. Moskva. [Муратов, Х. И. (1958), *Революционное движение в русской армии в 1917*. Москва.]
- NAZARENKO, K. B. (2011), *Flot, revolyutsiya i vlast' v Rossii: 1917–1921*. Moskva. [Назаренко, К. Б. (2011), *Флот, революция и власть в России: 1917–1921*. Москва.]
- POLIKAROV, V. D. (1990), *Voyennaya kontrevolyutsiya v Rossii. 1905–1917 gg.* Moskva. [Поликарпов, В. Д. (1990), *Военная контрреволюция в России. 1905–1917 гг.* Москва.]
- RAT'KOVSKIY, I. S. (2015), *Vosstanovleniye v Rossii smertnoy kazni na fronte letom 1917 g.* W: *Noveyshaya istoriya Rossii*. 1(12), 48–58. [Ратьковский, И. С. (2015), *Восстановление в России смертной казни на фронте летом 1917 г.* W: *Новейшая история России*. 1(12), 48–58.]

- SENIN, A. S. (1995), *Voyennoye ministerstvo Vremennogo pravitel'stva*. Moskva. [Сенин, А. С. (1995), *Военное министерство Временного правительства*. Москва.]
- SENIN, A. S. (1990), *Kornilovskaya al'ternativa*. W: *Istoriki otvечayut na voprosy*. 2. [Сенин, А. С. (1990), *Корниловская альтернатива*. W: *Историки отвечают на вопросы*. 2.]
- SOBOLEV, G. L. (1985), *Petrogradskiy garnizon v bor'be za pobedu Oktyabrya*. Leningrad. [Соболев, Г. Л. (1985), *Петроградский гарнизон в борьбе за победу Октября*. Ленинград.]
- SOLNTSEVA, S. A. (2002), *Komissary v armii revolyutsionnoy Rossii (fevral' 1917 g. – mart 1918 g.)*. W: *Otechestvennaya istoriya*. 3, 83–99. [Солнцева, С. А. (2002), *Комиссары в армии революционной России (февраль 1917 г. – март 1918 г.)*. W: *Отечественная история*. 3, 83–99.]
- TARASOV, K. A. (2017), *Soldatskiy bol'shevizm. Voyennaya organizatsiya bol'shevikov i levoradikal'noye dvizheniye v Petrogradskom garnizone (fevral' 1917 – mart 1918 g.)*. Sankt-Peterburg. [Тарасов, К. А. (2017), *Солдатский большевизм. Военная организация большевиков и леворадикальное движение в Петроградском гарнизоне (февраль 1917 – март 1918 г.)*. Санкт-Петербург.]

Źródła

- BRUSILOV, A. A. (2001), *Moi vospominaniya*. Moskva. [Брусилов, А. А. (2001), *Мои воспоминания*. Москва.]
- DENIKIN, A. I. (1991), *Oчерki russkoy smuty. Krusheniye vlasti i armii. Fevral' – sentyabr' 1917 g.* Moskva. [Деникин, А. И. (1991), *Очерки русской смуты. Крушение власти и армии. Февраль – сентябрь 1917 г.* Москва.]
- GLOBACHEV, K. I. (2009), *Pravda o russkoy revolyutsii. Vospominaniya byvshego nachal'nika Petrogradskogo okhrannogo otdeleniya*. Moskva. [Глобачев, К. И. (2009), *Правда о русской революции. Воспоминания бывшего начальника Петроградского охранного отделения*. Москва.]
- Iz vospominaniy... (1921), *Iz vospominaniy generala Lukomskogo*. W: *Arkhiv russkoy revolyutsii*. 2. Berlin. [Из воспоминаний генерала Лукомского. W: *Архив русской революции*. 2. Берлин.]
- MSTISLAVSKIY, S. D. (1922), *Pyat' dney: Nachalo i konets fevral'skoy revolyutsii*. Berlin/Peterburg/Moskva. [Мстиславский, С. Д. (1922), *Пять дней: Начало и конец февральской революции*. Берлин/Петербург/Москва.]

DZMITRY MATVEICHYK

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-0672-2285>

Narodowe Historyczne Archiwum Białorusi

ROZWÓJ BIOGRAFISTYKI I REGIONALISTYKI POWSTANIA STYCZNIOWEGO NA BIAŁORUSI W HISTORIOGRAFII POLSKIEJ OKRESU MIĘDZYWOJENNEGO

The Development of Biography Studies and Regional Studies of the 1863–1864 Uprising in Belarus in Polish Historiography of the Interwar Period

WYRAZY KLUCZOWE: historiografia, powstanie styczniowe, Białoruś, II Rzeczpospolita, regionalistyka, biografistyka

KEYWORDS: historiography, January Uprising, Belarus, Second Rzeczpospolita, biography studies, regional studies

ABSTRACT: The scope of the study is historiography development in interwar Poland (1918–1939), in particular, the accumulation of facts and the development of value judgments about the 1863–1864 Uprising on the territory of Belarus. The analysis was conducted on the basis of the Biography Studies and Regional Studies of the Uprising, published during the mentioned period (books, scientific and popular articles in magazines and newspapers). It shows that the area of these studies was actively developing during the interwar twenty years, which resulted in the creation of about 70 publications. However, the Polish historians at that time were not able to overcome political bias, introduce a large number of documentary sources and generally to turn to large-scale integrated scientific researches.

Okres międzywojenny był czasem prężnego rozwoju historiografii polskiej. Badacze zwrócili uwagę na rozmaite problemy, których rozwiązanie było niemożliwe lub poważnie utrudnione w okresie poprzednim (w warunkach Imperium Rosyjskiego) z powodów ideologicznych. Jedną z takich kwestii było powstanie styczniowe. Rozwojowi badań sprzyjało także i to, że na terenach, które weszły w skład II Rzeczypospolitej pozostały zasoby archiwalne (Wilno, Grodno, Warszawa, Lwów), w których znajdowała się ogromna ilość dokumentów dotyczących powstania styczniowego.

Badaniom źródłoznawczym w tym okresie sprzyjało ukazywanie się wspomnień dotyczących styczniowej insurekcji, które rozwijało się jednocześnie w dwóch kie-

runkach: publikowania wcześniej nieznanych pamiętników oraz – co jest szczególnie ważne – tworzenia informacyjnych prac bibliograficznych (wykazów). Poza tym wydawano dokumenty wydobyte z archiwów. Gromadzenie danych faktograficznych prowadziło do zwiększenia liczby napisanych na ich podstawie prac naukowych.

Oprócz wymienionych wyżej czynników rozwojowi historiografii sprzyjało to, że był to czas tworzenia ideologii nowego państwa, a jeden z jego przywódców – Józef Piłsudski – sam był badaczem powstania i autorem kilku popularnonaukowych książek na temat jego dziejów (Handelsman 1937/1938; Piłsudski 1913).

Dorobek historiografii w tej dziedzinie nie został zapomniany przez potomnych. Zwracali się do niego wszyscy bez wyjątku późniejsi badacze powstania, zwłaszcza ci, którzy pracowali na terenie Polski, również tej powojennej (PRL), która miała już inne granice. Temat ten stał się przedmiotem analiz już w okresie międzywojennym, czemu dały wyraz artykuły J. Iwaszkiewicza i H. Mościckiego (Iwaszkiewicz/Mościcki 1935; Mościcki 1938), a także S. Pomarańskiego (Pomarański 1937/1938). Później wielokrotnie powracali do niej w swoich obszernych pracach S. Kieniewicz (Kieniewicz 1972), D. Fajnhauz (Fajnhauz 1999) i wielu innych badaczy. Jednakże nie da się znaleźć ani jednej próby poddania analizie tej dziedziny historiografii pod kątem tego, w jakim stopniu w okresie międzywojennym zostały zbadane dzieje powstania na terenie Białorusi¹.

W badaniach nad dziejami powstania styczniowego na Białorusi okresu międzywojennego najwięcej sukcesów osiągnięto w dwóch obszarach: b i o g r a f i s t y c e i r e g i o n a l i s t y c e, co było swoistą reakcją historiografii na okres poprzedni, kiedy to brak dostępu do wielu źródeł uniemożliwiał pełnowartościowe badania.

Poczynając od 1918 roku, liczba prac naukowych z zakresu b i o g r a f i s t y k i stale wzrastała z tym, że w pierwszych latach tego okresu ta tendencja była hamowana przez trudną sytuację międzynarodową Polski, przede wszystkim wojnę z bolszewikami. W pierwszej kolejności wydawano wówczas szkice biograficzne znanych uczestników powstania. Tak więc w 1918 roku M. Dubiecki wydał niewielką broszurę o Romualdzie Traugucie (Dubiecki 1918).

Generalnie rzecz biorąc, nowy okres rozwoju historiografii polskiej powstania styczniowego rozpoczął się od analizy dorobku okresu poprzedniego. E. W. Maliszewski w swoim artykule z 1919 roku podjął próbę przeglądu publikacji na ten temat wydanych w latach 1910–1918 (Maliszewski 1919). W rozważaniach wskazał rozmaite luki i nieścisłości w historiografii powstania, w szczególności brak pełno-

¹ Warto poczynić pewne uściślenia. Niżej będzie mowa nie tylko o terenach współczesnej Republiki Białoruś, lecz także o Wilnie i Wileńszczyźnie. Są ku temu dwa powody. Po pierwsze, w okresie międzywojennym Wileńszczyzna była częścią państwa polskiego i wraz z sąsiednimi regionami Białorusi stanowiła jedną całość administracyjną. W Wilnie działało najbardziej aktywne środowisko miejscowych historyków, skupionych wokół Uniwersytetu Stefana Batorego, Archiwum Państwowego w Wilnie, czasopisma „Ateneum Wileńskie” i innych instytucji. Po drugie, podczas powstania Wilno było wspólnym centrum działalności powstańczej dla wszystkich litewsko-białoruskich guberni i to właśnie w tym mieście znajdowały się wszystkie organy dowodzące powstaniem na terenie dzisiejszej Litwy i Białorusi.

wartościowych prac monograficznych, nierozwinięte źródłoznawstwo, stroniczą i emocjonalną interpretację wydarzeń itd. Jednym z problemów był dla Maliszewskiego brak „dokładnego przedstawienia udziału Litwy w powstaniu, choć wiadomo, jak udział ten był wybitny i gorący” i „brak w naszym piśmiennictwie historycznym ujęcia w pewną całość wysiłków zbrojnych prowincji dawnej Litwy”² (Maliszewski 1919, 1). Wymieniał on kilka sposobów uporania się z tymi problemami, a jednym z nich miało być „opracowanie słownika biograficznego uczestników tego okresu naszych dziejów” (Maliszewski 1919, 17).

Wskazując cel, Maliszewski sam się też zabrał do jego realizacji. Już w okresie przed odzyskaniem niepodległości gromadził potrzebne informacje. Odkrycie nieznanych materiałów w archiwach rosyjskich stało się dodatkowym bodźcem do pracy. Do obszaru poszukiwań zostały dołączone materiały z archiwum wileńskiego i warszawskiego. Korzystano również z dokumentów pochodzących z zasobów Muzeum Polskiego w Rapperswilu (Szwajcaria), które zostały przekazane do Warszawy, z niektórych prywatnych kolekcji, prasy krajowej i emigracyjnej, pamiętnikarstwa itd. W latach dwudziestych Maliszewski sporządził kartotekę zawierającą około 25 tys. nazwisk, która miała być wydana w przyszłości. Jednakże jego niespodziewana śmierć w 1928 roku przerwała pracę (Pomarański 1937/1938, 431–433), a sama kartoteka nie przetrwała II wojny światowej. Znany jest jeden projekt, w którym była wykorzystywana: w ramach popularyzacji wiedzy o niektórych powstańcach, czym Maliszewski zajmował się w latach 1921–1922, prowadząc na łamach gazety „Żołnierz Polski” rubrykę „Wodzowie powstania styczniowego”.

W latach trzydziestych XX wieku w Archiwum Państwowym we Lwowie sporządzano podobną kartotekę pod kierownictwem znanego historyka, źródłoznawcy i wieloletniego dyrektora tego archiwum Eugeniusza Barwińskiego³. Liczyła ona ponad 20 tys. kart (Barwiński 1937/1938), ale również i w tym przypadku nie doszło do wydania w formie książkowej.

Niemniej jednak systematyczne prace nad zbieraniem materiałów biograficznych wydały owoce w postaci artykułów w „Polskim słowniku biograficznym”, który zaczął się ukazywać w 1935 roku pod auspicjami Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie. W okresie międzywojennym wydano cztery tomy tej serii, w których m.in. znalazły się biografie Michała Elwira Andriolliego autorstwa T. Jabłońskiego (Jabłoński 1935), jednego z przywódców powstania na Mohylewuszczyźnie, Ignacego Brzostowskiego autorstwa R. Mienickiego (Mienicki 1937), dowódcy oddziału święciańskiego, Gustawa Czechowicza autorstwa J. Sokulskiego (Sokulski 1938) i wielu innych.

² Tu i dalej pisownia i interpunkcja cytowanych wypowiedzi zostaje zachowana w wersji oryginalnej.

³ Bardziej szczegółowo o lwowskim ośrodku badań nad historią powstania styczniowego, zob. monografię L. Michalskiej-Brachy (Michalska-Bracha 2011).

W omawianym okresie wydano kilka słowników biograficznych. W tej dziedzinie największe zasługi przypisać należy dyrektorowi Muzeum Państwowego w Grodnie Józefowi Jodkowskiemu. Materiałami archiwalnymi zaczął się on zajmować jeszcze w czasach rozbiorowych, a w latach dwudziestych kontynuował tę pracę. Dzięki niej powstał pierwszy słownik biograficzny uczestników powstania z województwa grodzieńskiego, który później został wydany w serii publikacji w latach 1921–1926 (Jodkowski 1921; 1923; 1926) (bardziej szczegółowo o działalności Jodkowskiego jako badacza dziejów powstania zob. Matveichyk 2015).

W 1931 roku J. Maliszewski wydał słownik biograficzny powstańców zawierający 352 hasła, spośród których kilkadziesiąt dotyczyło powstańców z guberni białorusko-litewskich (Maliszewski 1939). Podstawą do jego sporządzenia były materiały Komisji Kwalifikacyjnej dla weteranów powstań narodowych przy Ministerstwie Spraw Wojskowych. Jednak największe sukcesy w zbieraniu informacji biograficznych osiągnął Paweł Franciszek Kubicki. W 1931 roku rozpoczął on wydawanie swego fundamentalnego dzieła „Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i ojczyzny w latach 1861–1915”. Do wybuchu II wojny światowej udało mu się wydać trzy części, z których każda składała się z kilku tomów. Dla badacza dziejów powstania na Białorusi najbardziej interesująca jest część druga, na którą składają się cztery tomy (Kubicki 1936a; 1936b; 1936c; 1938). Biogramy przedstawicieli zakonnego i parafialnego duchowieństwa katolickiego zostały umieszczone w pierwszym, drugim i trzecim tomie i liczyły w sumie ponad 2 tys. haseł. Większość z nich dotyczy księży represjonowanych w latach sześćdziesiątych XIX wieku w związku z systemem terroru wprowadzonym przez Michaiła Murawjowa i jego następców wobec Kościoła Katolickiego na terenie generał-gubernatorstwa wileńskiego, kowieńskiego i grodzieńskiego. Podstawą pracy Kubickiego była ogromna leczba dokumentów z najrozmaitszych państwowych i konsystorskich zasobów archiwalnych, w tym z Grodna, Wilna, Rygi, Kowna, Poniewieża i innych miast. Jednak dużą wadą tej pracy jest stronniczość interpretacji danych. Na te, jak też na niektóre inne wady, tj. „chaotyczność i brak systemu w podanym wykazie źródeł”, nieuzasadnione przytaczanie informacji o niektórych osobach itd. zwracano uwagę w recenzji opublikowanej w „Ateneum Wileńskim” (W. G. P. 1936).

Z surową krytyką pracy Kubickiego, a dokładnie jej części pierwszej, która nie dotyczyła terenów Białorusi, wystąpił Z. Nagrodzki (Nagrodzki 1935). Pod względem sposobu prezentacji materiału jego rozważania mają charakter bardziej eseju niż badania naukowego i są ukierunkowane na zwalczanie jednostronnego wizerunku księdza-męczennika, który występuje u Kubickiego. Z powodu takiego podejścia Nagrodzki sam stał się przedmiotem krytyki. J. Dąbrowski w „Ateneum Wileńskim” twierdził, że autor „nie był, niestety, sprawiedliwy wobec duchowieństwa katolickiego, nie był obiektywny [...]” (Dąbrowski 1937, 623). Jednak i sam Dąbrowski też nie był bezstronny.

Kilkadziesiąt biogramów lekarzy z ziem białorusko-litewskich, którzy brali udział w powstaniu lub ucierpieli wskutek represji, zawiera praca L. Zembrzuskiego (Zembrzuski 1927). Z kolei L. Kryczyński w latach trzydziestych opublikował mały słownik biograficzny Tatarów, którzy uczestniczyli w powstaniu. Jednak podane przez niego informacje są dosyć wyrywkowe i niepełne z powodu niewystarczającego wykorzystania źródeł archiwalnych (Kryczyński 1935; 1932). Alfabetyczny spis nazwisk osób, które brały udział w powstaniu w powiecie święciańskim sporządziła w swojej pracy J. Jakubianiec-Czarkowska (Jakubianiec-Czarkowska 1934, 110–119). W 1935 roku W. Karbowski opublikował, jako dodatek do swojego szkicu (zob. niżej), „wykaz imienny uczestników powstania styczniowego w powiecie lidzkim i w partii Ludwika Narbutta”, sporządzony „na podstawie druków i materiałów niedrukowanych”. Zawiera on informacje o około 200 osobach, takie jak wiek, zawód przed wybuchem powstania, udział w powstaniu, los po jego zakończeniu itd. (Karbowski 1935, 162–174).

Badania biograficzne cechowało to, że zwracano tu szczególną uwagę na wybitnych działaczy powstania, wskutek czego powstawały osobne publikacje (artykuły i monografie) dotyczące konkretnych osób. Tak więc L. Beynar badał działalność w latach 1861–1863 Aleksandra Askierki, jednego z przedstawicieli obozu „białych” (Beynar 1933), ks. L. Broel-Plater wydał szkic biograficzny o swoim stryju i imienniku, dowódcy dyneburskiego oddziału powstańczego Leonie Platerze (Broel-Plater 1939), S. Ciechanowski – napisał artykuł o Janie Józefie Wańkowiczu, który działał razem z Romualdem Trauguttem na południowo-zachodniej Białorusi (Ciechanowski 1925), R. Kiersnowski – o dowódcy bychowskiego (zadrujskiego) oddziału Ildefonsie Ancypie (Kiersnowski 1938), M. Dubiecki – o naczelniku wojewódzkim Apollinie Hofmeisterze (Dubiecki 1923), E. Ehrenkreutzówna – o Ignacym Zdanowiczu, jednym z popleczników Konstantego Kalinowskiego (Ehrenkreutzówna 1931/1932). Jabłoński podał niektóre wcześniej nieznane informacje biograficzne o malarzu M. E. Andriollim, który był jednym z sympatyków Ludwika Narbutta (Jabłoński 1932). Pomarański prześledził perypetie służby wojskowej Traugutta w okresie przedpowstańczym (Pomarański 1929) i jego działalność na stanowisku dyktatora powstania (Pomarański 1921), a książd J. Jarzębowski spróbował narysować „oblicze duchowe” ostatniego dyktatora powstania (Jarzębowski 1936). Szkic H. Mościckiego o Kalinowskim wyróżnia się swoją objętością, ma on jednak charakter popularnonaukowy (Mościcki 1937).

W międzywojennej biografistyce powstania na Białorusi najbardziej wybija się postać dowódcy oddziału lidzkiego Ludwika Narbutta, któremu poświęcono dwie książki. W 1934 roku Z. Kowalewska najpierw na łamach „Dziennika Wileńskiego” (w styczniu, lutym i marcu), a później jeszcze w formie nadbitki wydała jego szkic biograficzny (Kowalewska 1934). Już w następnym roku ukazała się książka W. Karbowskiego (Karbowski 1935). Jednak obie te prace były raczej popularnonaukowe, gdyż ich autorzy postawili sobie za cel nie analizę działalności Narbutta,

lecz heroizację jego osoby. Drugi szkic w ogóle został przygotowany specjalnie dla potrzeb kampanii propagandowej związanej z obchodami rocznicy powstania styczniowego przez 76 Lidski Pułk Piechoty im. L. Narbutta w 1933 roku. W obu szkicach zaledwie częściowo podane są źródła, na podstawie których je napisano, i oba są przepełnione heroicznym patosem. Niemniej jednak te szkice mają określoną wartość źródłową. Przykładowo Z. Kowalewska opublikowała liczne fragmenty ze wspomnień siostry Narbutta Teodory Mońcuńskiej.

W kontekście rozwoju biografistyki trzeba wspomnieć o pracy T. Lubińskiej, która ukazała się w 1932 roku i była poświęcona życiu i działalności Józefa Kalinowskiego, jednego z ostatnich członków Wydziału Wykonawczego na Litwie (Lubińska 1932). W tej pracy dwa rozdziały (drugi i trzeci) opowiadają o jego udziale w powstaniu, aresztowaniu i procesie sądowym. Jednakże praca nie jest całkowicie nowym tekstem: jest to skrócona wersja wcześniejszej francuskojęzycznej pracy J.-B. Bouchara, która ukazała się w 1923 roku (Bouchard 1923).

Warto też wspomnieć o obszernym (ok. 100 stron) szkicu biograficznym poświęconym Zygmuntowi Sierakowskiemu autorstwa F. Rawity-Gawrońskiego. Szkic ten w tamtych czasach stanowił najobszerniejsze i najpełniejsze studia nad życiem i działalnością jednego z najbardziej znanych przywódców powstania na ziemiach białorusko-litewskich (Gawroński-Rawita 1928). Jednak na jego wartości zaważył charakter publicystyczny, emocjonalne zaangażowanie autora i brak odpowiedniego warsztatu naukowo-badawczego.

Regionalistyka powstania styczniowego w Białorusi rozwijała się w tym okresie równie prężnie. Prace na ten temat zaczęły się pojawiać już w pierwszych latach istnienia niepodległego państwa polskiego. Przykładowo w 1920 roku, czyli w czasie trwania wojny polsko-bolszewickiej, E. Maliszewski ogłosił drukiem obszerny artykuł „Rok 1863 na kresach mohilewskich” (Maliszewski 1920a; 1920b). W tekście tym zostały szczegółowo omówione kwestie, takie jak: przygotowanie do powstania, jego przebieg i konsekwencje. Ma on jednak dwie istotne wady. Po pierwsze, w trakcie jego przygotowania materiały archiwalne nie były wykorzystywane, a cały tekst bazuje na materiałach już wcześniej wydanych. Po drugie, Maliszewski był mocno zaangażowany w życie polityczne, co znalazło wyraz w tendencji do heroizacji powstańców i w ogóle katolickich mieszkańców Mohylewщины. Ostatni akapit autor kończy w stylu zupełnie propagandowym: „[...] nawet najdalsze kresy dawnej Rzeczypospolitej ciężać będą zawsze ku Polsce...” (Maliszewski 1920b, 33). Broszura jednak została zauważona przez współczesnych. M. K. Dubiecki w swojej recenzji napisał: „[...] drobna co do rozmiarów, niemniej jest wagi co do swej wartości” (Dubiecki 1922, 210).

W latach dwudziestych stosunkowo niewielu było naśladowców E. Maliszewskiego w dziedzinie regionalistyki. Warto wspomnieć jedynie o niewielkim artykule B. Breżgi, poświęconym kwestii mariengazeńskiej w powiecie lucyńskim w 1863 roku (Breżgo 1925). Artykuł jest o tyle interesujący, iż za podstawę jego

napisania posłużyły materiały znajdujące się na terenie ówczesnej Białoruskiej Radzieckiej Republiki Socjalistycznej, a mianowicie w Witebskim Archiwum Historycznym. Wiązało się to z tym, że Breżgo w ciągu kilku lat był współpracownikiem tego archiwum, a w 1925 roku przeniósł się na stałe do niepodległej Łotwy. Jest to jedyny znany przypadek korzystania z materiałów radzieckich w międzywojennej historiografii polskiej powstania styczniowego.

Liczba prac na temat historii regionalnej w latach trzydziestych stale wzrastała. Były jej poświęcane publikacje specjalistyczne; czasami też odpowiednie informacje pojawiały się w pracach ogólnych dotyczących historii niektórych regionów. W 1930 roku została wydana obszerna monografia O. Hedemanna o historii powiatu brasławskiego. Dwa rozdziały z tej książki (IX oraz X) poświęcono wydarzeniom bezpośrednio związanym z powstaniem i ich konsekwencjom (Hedemann 1930, 216–267). Oparte one były prawie wyłącznie na materiałach Archiwum Państwowego w Wilnie i zawierały ogromną liczbę danych faktograficznych, np. o oddziałach powstańczych Jana Jelskiego (Jodki) i Leona Czechowicza, o losie wielu ich uczestników itd. Hedemann porusza przy tym wiele kwestii o charakterze analitycznym. Przykładowo twierdzi, że chłopci byli wrogo nastawieni do powstańców, a jako przyczynę wskazuje „tło ekonomiczne” (Hedemann 1930, 244) i zaznacza, że czynnik etniczny lub wyznaniowy był tutaj nieistotny.

Ponieważ praca Hedemanna okazała się, jak na tamte czasy, czymś wyjątkowym, została natychmiast zauważona przez współczesnych i otrzymała kilka recenzji. E. Łopaciński w „Ateneum Wileńskim” wskazał kilka nieścisłości w książce, ale rozdziały poświęcone bezpośrednio powstaniu określił jako „znakomicie opracowane” (Łopaciński 1931/1932, 381). R. Mienicki w swojej recenzji opublikowanej w „Kwartalniku Historycznym” również wskazał szereg usterek, ale w rozdziałach o powstaniu, z wyjątkiem odnośnika do jednego ze źródeł, braków nie znalazł (Mienicki 1931).

W 1930 roku rozpoczyna się rozwój badań nad dziejami powstania na zachodnim Polesiu. Dyrektor Muzeum Poleskiego w Pińsku Roman Horoszkiewicz w niewielkim szkicu krajoznawczym poruszył kwestię wydania osobnej monografii o dziejach powstania w tym regionie (Horoszkiewicz 1930). Za naśladowcę Horoszkiewicza w tej dziedzinie można uznać Henryka Kamieńskiego-Jastrzębca. W 1933 roku opublikował krótki, o charakterze krajoznawczym, artykuł publicystyczny o kilku grobach powstańców, które odkrył on na Polesiu (Kamieński-Jastrzębiec 1933).

Silnym bodźcem dla rozwoju historiografii powstania stał się 70-letni jubileusz jego wybuchu, który był obchodzony w II Rzeczypospolitej hucznie i na najwyższym poziomie państwowym. Już w następnym roku ukazało się kilka odpowiednich prac. W pierwszym rzędzie zasługuje na wymienienie praca Jakubianiec-Czarkowskiej na temat dziejów powstania w powiecie święciańskim, wydana przez Święciański Oddział Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego (Jakubianiec-Czarkowska 1934).

Bazuje ona na materiałach dokumentalnych pochodzących przeważnie ze zbiorów Archiwum Państwowego w Wilnie oraz szeregu innych źródeł (periodyki, pamiętniki). Jej książka generalnie nosi znamiona pracy naukowej, jednak autorka nie potrafiła całkiem uwolnić się od wpływu czynników pozanaukowych. Nawet w krótkiej przedmowie stwierdziła: „W pracy swojej starałam się w miarę możliwości odtworzyć obraz krwawych zmagających przodków naszych z przemocą najeźdźcy” (Jakubianiec-Czarkowska 1934, 5). Tak więc książkę charakteryzują emocjonalnie zabarwione oceny, a styl jest zasadniczo publicystyczny.

Praca ta została zauważona przez współczesnych, a w prasie pojawiło się sporo komentarzy, przeważnie krytycznych. Jako pierwszy zareagował W. Charkiewicz w artykule „Książka fenomen niechlujstwa” opublikowanym w gazecie „Słowo” 22 stycznia 1934 roku (nr 22). Oburzył go sposób przygotowania książki do druku od strony technicznej: niski poziom języka polskiego autorki i równie niski poziom pracy korektorskiej. W jednym z emocjonalnie napisanych fragmentów posuwa się on do tego, iż proponuje publikację w ogóle zniszczyć, aby nigdy nie trafiła do rąk czytelników właśnie z tego powodu, iż Jakubianiec-Czarkowska „nie włada swobodnie językiem polskim ani w mowie, ani w piśmie. [...] Autorce o takich kwalifikacjach został dodany do pomocy korektor – albo kompletny analfabeta, albo też człowiek, który tylko od czasu do czasu miewał rzadkie chwile przytomności umysłowej” (Charkiewicz 1934). W sumie Charkiewicz znalazł w tekście aż 525 błędów. Oceniano tę książkę i w innych czasopismach. W krótkiej wzmiance w gazecie „Pion” autor ukryty pod kryptonimem W. R. pisał: „Energia Świąciańskiego Oddziału Pol. Tow. Krajoznawczego [...] zasługuje na prawdziwe uznanie”, ale i tam autorkę krytykowano za kiepską stylistykę (W. R. 1935). Jeszcze później Mościcki w czasopiśmie „Nowa Książka” dokonał oceny analitycznej, wskazując jako pozytywne strony książki postawienie problemu i energię autorki, a jako negatywne – „nie dość wyrobiony styl i fatalną korektę” (Mościcki 1935). Najbardziej szczegółową analizę pracy przeprowadził Kiersnowski w „Ateneum Wileńskim” (Kiersnowski 1935). Jako profesjonalny badacz i źródłoznawca ocenił książkę bardzo krytycznie. Swoją recenzję rozpoczął słowami:

Kto nie wykorzystał wszystkich dostępnych materiałów drukowanych, a sięga do zbiorów archiwalnych i owoc swych studiów ogłasza drukiem – naraża się na niebezpieczeństwo, że obraz przezeń narysowany będzie wypaczony i zamiast korzyści, szkodę tylko przynieść może. Niebezpieczeństwa tego nie uniknęła Janina Jakubianiec-Czarkowska [...] (Kiersnowski 1935, 484–485).

Kiersnowski szczegółowo, strona po stronie, punktuje wszystkie błędy merytoryczne popełnione przez Jakubianiec-Czarkowską. Ostrze jego krytyki jest wymierzone głównie w aspekt źródłoznawczy. Zarzuca mianowicie powierzchowne korzystanie z dostępnych źródeł archiwalnych, wskazuje liczne luki w korzystaniu z opublikowanych materiałów i piętnuje zbyt dowolną interpretację istniejącej faktografii.

W 1934 roku swój wkład do historiografii powstania wniosło też Kuratorium Wileńskiego Okręgu Szkolnego. Kuratorium wydało dwa szkice o przebiegu powstania w dwóch województwach: wileńskim i nowogródzkim. Broszura A. Krzyszkowskiej „Powstanie styczniowe na Wileńszczyźnie” ma charakter popularnonaukowy, gdyż była przeznaczona nie tyle dla społeczności akademickiej, ile dla potrzeb dydaktycznych, a wydana została w serii „Biblioteczka poradni dydaktyczno-wychowawczej przy Kuratorium okręgu szkolnego wileńskiego” z dopiskiem: „Pomoc dla nauczyciela realizującego program publicznej szkoły powszechnej na Wileńszczyźnie i Nowogródzkiej” (Krzyszkowska 1934). Niemniej jednak bazuje ona na kilkudziesięciu wydanych źródłach i dziełach naukowych, w związku z czym ma określoną wartość historyczną jako praca podsumowująca. Broszura Cz. Zgorzelskiego ma podobny charakter i jest poświęcona dziejom powstania na terenie województwa nowogródzkiego (Zgorzelski 1934). Podstawą jej napisania też były materiały drukowane, które cechowały się wyraźnym ukłonem w stronę dziedzictwa pamiętnikarskiego. Obie wymienione powyżej broszury mają wiele wad wynikających głównie z tego, iż autorzy nie byli profesjonalnymi badaczami. W obu tekstach popełniono sporo błędów faktograficznych (daty, imiona, wydarzenia, liczby itd.). Zarówno na te, jak i na inne popełnione tam uchybienia zwracał uwagę Kiersnowski w swoich recenzjach, zaznaczając, że broszury nie nadają się na materiał pomocniczy dla nauczycieli w trakcie realizacji programu nauczania (Kiersnowski 1936a; 1936b). Ale krytyka Kiersnowskiego była często jednostronna, gdyż analizował on dzieła popularnonaukowe z perspektywy czysto naukowej, a w swojej argumentacji i rozważaniach przytaczał dobrze mu znane materiały z Archiwum Państwowego w Wilnie, które autorom recenzowanych prac były nieznane lub dla nich trudno dostępne.

W 1935 roku R. Mienicki wydał broszurę o dziejach powiatu nowogródzkiego w okresie Imperium Rosyjskiego (Mienicki 1935). Ma ona również charakter popularnonaukowy, mimo iż w trakcie pracy nad nią autor korzystał z niektórych materiałów z Archiwum Państwowego w Wilnie. Powstaniu styczniowemu poświęcono rozdział piąty (najbardziej rozległy), w którym wydarzenia opisane są dość szczegółowo, jakkolwiek w formie publicystycznej (autor czasami posuwa się nawet do wprowadzenia dialogów między rozmówcami). Elementy aparatu naukowego też zostały opracowane tylko częściowo: jedynie na końcu książki pojawiają się bibliografia i wykaz źródeł, na podstawie których tekst został napisany.

W 1935 roku w Prużanach ukazała się książka M. Rozanowa „Powiat prużański: szkic historyczny” wydana przez Prużański Powiatowy Związek Międzykomunalny (Rozanow 1935). Część opracowania jest poświęcona dziejom powstania (s. 20–28), ale oparta jest jednak prawie wyłącznie na drukowanych „Materiałach archiwalnych Muzeum Murawjowskiego” wydanych w latach 1913–1915. Na uwagę zasługuje wykorzystanie wspomnień uczestnika powstania Feliksa Skoczyńskiego,

napisane w 1930 roku prawdopodobnie nigdy nie zostały wydane, a później zaginęły. Wiadomości o powstaniu przedstawiono tam szkicowo, tzn. bez szczegółów.

Podobną strukturę wewnętrzną ma broszura K. Zdańskiego o dziejach powiatu brzeskiego (Zdański 1936). Jest ona zupełnie nienaukowa z metodologicznego punktu widzenia, zawiera jednak pewne informacje o niektórych oddziałach powstańczych działających w 1863 roku oraz działaniach przeciwko nim ze strony wojsk rosyjskich. Samodzielnych badań w tym obszarze Zdański nie prowadził, a większość wiadomości została zaczerpnięta z pracy S. Zielińskiego. Współcześni, jak np. L. Żytkowicz, odebrali pracę na ogół dość krytycznie (Żytkowicz 1937).

W 1937 roku F. Guściora podjął próbę odpowiedzi na pytania postawione wcześniej przez Horoszkiewicza i przedstawienia opisu dziejów powstania na Polesiu (Guściora 1937). Dokonał tego jedynie w formie szkicu popularnonaukowego, przeznaczonego dla celów dydaktycznych, który został opublikowany przez „Dziennik Urzędowy” Kuratorium Brzeskiego Okręgu Szkolnego (Guściora 1937). Z historiograficznego punktu widzenia praca ta jest interesująca wyłącznie jako próba zebrania w jednym tekście wiadomości rozsianych w różnych opracowaniach.

Ostatni rok przedwojenny był szczególnie płodny dla badań nad dziejami powstania na ziemiach białoruskich. W. Dobaczewska poszła w kierunku wskazanym przez Krzyszkowską i wydała szkic o życiu politycznym mieszkańców Wilna i Wileńszczyzny w latach 1863–1914, zwracając szczególną uwagę na zmiany w życiu społecznym po zdławieniu powstania (Dobaczewska 1938). A. Grzymała-Przybytko w kilku numerach gazety „Ziemia Lidzka” opublikował zarys dziejów powstania w powiecie lidzkim (Grzymała-Przybytko 1938a) oraz relację swojej babci i krewnych ze wspomnień o powstaniu (Grzymała-Przybytko 1938b). Jednak na wartości obu prac zaważył ich popularnonaukowy charakter, brak wykorzystania źródeł archiwalnych i publicystyczny styl narracji.

Za symboliczny koniec rozwoju historiografii powstania w omawianym okresie można uznać konferencję naukową zorganizowaną 22 i 23 stycznia 1938 roku w Warszawie przez Towarzystwo Miłośników Historii z okazji 75. rocznicy wybuchu powstania styczniowego. Konferencja zgromadziła niemal wszystkich liczących się w tamtym czasie badaczy dziejów powstania z całej II Rzeczypospolitej. Zakres tematów podjętych na konferencji był bardzo szeroki. Wszystkie materiały z obrad, w tym protokoły posiedzeń, zostały opublikowane w osobnym numerze czasopisma „Przegląd Historyczny” (1937/1938). Podczas konferencji m.in. zanalizowano dotychczasowy dorobek historiograficzny i dokonano próby wskazania kierunków dalszego rozwoju badań nad dziejami powstania. Jednak realizacji tych zamiarów przeszkodził wybuch II wojny światowej, który faktycznie zamknął ten okres rozwoju historiografii polskiej.

Tak więc lata międzywojenne były dosyć owocne dla rozwoju biografistyki i regionalistyki w historiografii polskiej powstania styczniowego. W stosunkowo krótkim czasie – około 20 lat – napisano kilkadziesiąt szkiców biograficznych

zarówno o znanych i zasłużonych uczestnikach powstania, jak i o powstańcach z mniej znanymi nazwiskami. Przeprowadzono badania nad dziejami powstania w skali mikro (z reguły w powiatach), co zaowocowało specjalnymi publikacjami i rozdziałami w pracach zbiorowych. Wzbogacono i rozszerzono materiał faktograficzny do dalszych badań. Jednak polscy badacze tego okresu często nie potrafili uniknąć politycznej stronniczości, w związku z czym ich prace były często naznaczone emocjonalnym wartościowaniem i heroizacją powstańców. Pojawiało się też wiele prac, które można zaliczyć do publicystyki historycznej. W przypadku niektórych badaczy wyraźnie dał o sobie znać brak warsztatu naukowego, co skutkowało niepełnym wykorzystaniem źródeł i formułowaniem konkluzji bez odpowiedniego uzasadnienia. Do licznych wad tego okresu w polskiej historiografii dodać też należy i to, że wiele archiwalnych zasobów źródłowych II Rzeczypospolitej nie zostało wykorzystanych.

Bibliografia

- BARWIŃSKI, E. (1937/1938), Kartoteka powstańców 1863 r. opracowana na podstawie akt Archiwum Państwowego we Lwowie. W: *Przegląd Historyczny*. 14, 376–378.
- BEYNAR, L. (1933), Działalność Aleksandra Oskierki w Wilnie w latach 1861–1863. W: *Księga pamiątkowa Koła Historyków Słuchaczy Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie*. Wilno, 334–354.
- BREŹGO, B. (1925), Z dziejów powstania 1863 r. na Inflantach. W: *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6–8 XII 1925*. T. 1: Referaty. Sekcja 3. Lwów.
- BROEL-PLATER, L. (1939), Leon Plater: Bohater powstania 1863 roku w Inflantach Polskich. Lwów.
- BOUCHAUD, J. B. (1923), Pologne, Russie, Sibérie: Joseph Kalinowski: officier du génie dans l'armée russe, exilé en Sibérie, carme déchaussé d'après ses mémoires et sa correspondance, influence contraire du catholicisme et du schisme moscovite sur la civilisation. Liège.
- CHARKIEWICZ, W. (1934), Książka fenomen niechlujstwa. W: *Słowo*. 22, 2.
- CIECHANOWSKI, S. (1925), Towarzysz walk Traugutta major Wańkowicz-Leliwa. W: *Przegląd Współczesny*. 2, 233–242.
- DĄBROWSKI, J. (1937), [Recenzja:] Nagrodzki Zygmunt – Rola duchowieństwa katolickiego w godzinie prób i cierpień na terenach Litwy i Białejrusi 1863–1883. Wilno, 1935, str. 145. W: *Ateneum Wileńskie*. 12, 622–627.
- DOBACZEWSKA, W. (1938), Wilno i Wileńszczyzna w latach 1863–1914. Dzieje ruchów społecznych i politycznych. Wilno.
- DUBIECKI, M. (1918), Bohaterski naczelnik powstania styczniowego (Romuald Traugutt). Warszawa [etc.].
- DUBIECKI, M. (1922), [Recenzja:] Maliszewski Edward: Rok 1863 na kresach Mohilewskich. Wydawnictwo „Straży Kresowej”. Warszawa, 1920, str. 33. W: *Kwartalnik Historyczny*. 36, 210–211.
- DUBIECKI, M. (1923), Apolin Hofmeyer, naczelnik województwa Brzesko-Litewskiego w powstaniu styczniowym. W: *Ateneum Wileńskie*. 2, 230–252.
- EHRENKREUTZÓWNA, E. (1931/1932), Ignacy Zdanowicz kasjer i naczelnik powstańczy Wilna (rok 1863). W: *Ateneum Wileńskie*. 160–183.
- FAJNHAUZ, D. (1999), 1863: Litwa i Białoruś. Warszawa.
- HANDELSMAN, M. (1937/1938), Józef Piłsudski jako historyk roku 1863. W: *Przegląd Historyczny*. 2, 623–627.
- HEDEMANN, O. (1930), Historia powiatu brasławskiego. Wilno.
- HOROSZKIEWICZ, R. (1930), Rok 1863 na Polesiu. W: *Ziemia*. 2, 28–29.

- GAWROŃSKI-RAWITA, F. (1928), *Monografie z powstania styczniowego*. Warszawa.
- GRZYMAŁA-PRZYBYTKO, A. (1938a), *Zarys dziejów powstania styczniowego w powiecie lidzkim*. W: *Ziemia Lidzka*. 4, 45–47; 5/6, 61–63; 7/8, 87–90; 11, 137–139; 12, 153–160.
- GRZYMAŁA-PRZYBYTKO, J. (1938b), *Ze wspomnień o 1863 r.* W: *Ziemia Lidzka*. 5/6, 59–60.
- GUŚCIORA, F. (1937), *Powstanie styczniowe na Polesiu. Brześć nad Bugiem*.
- IWASZKIEWICZ, J./MOŚCICKI, H. (1935), *Przegląd badań nad dziejami Litwy po rozbiorach (do r. 1905)*. W: *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie*. T. 1: Referaty. Lwów, 45–51.
- JABŁOŃSKI, T. (1932), *Nieznane szczegóły z życia Andriollego*. W: *Tygodnik Illustrowany*. 37, 563–564.
- JABŁOŃSKI, T. (1935), *Andriolli Michał Elwiro*. W: *Polski słownik biograficzny*. T. 1. Kraków, 95–96.
- JAKUBIANIEC-CZARKOWSKA, J. (1934), *Powstanie 1863 r. w powiecie święciańskim. Święciany*.
- JARZĘBOWSKI, J. (1936), *Duchowe oblicze Traugutta*. W: *Przegląd Powszechny*. 7–9, 81–99.
- JODKOWSKI, J. (1921), *Rok 1863 w powiecie grodzieńskim*. W: *Echo Grodzieńskie*. 18, 1–2; 28, 3; 31, 3; 32, 3; 33, 3; 34, 3; 36, 3; 160, 3; 162, 2; 166, 2; 167, 2–3; 168, 2; 169, 2; 171, 3; 172, 2–3; 173, 2; 174, 4; 175, 2; 176, 2; 177, 2; 179, 2.
- JODKOWSKI, J. (1923), *Rok 1863 w powiecie Grodzieńskim (Notatki i uzupełnienia)*. W: *Echo Grodzieńskie*. 17, 2–3.
- JODKOWSKI, J. (1926), *Sylwety z roku 1863*. W: *Nowe Życie*. 8, 2–3.
- KAMIENSKI-JASTRZĘBIEC, H. (1933), *Lasy i moczary poleskie w walkach 1863 roku*. W: *Ziemia*. 30–32.
- KARBOWSKI, W. (1935), *Ludwik Narbutt: życiorys wodza w powstaniu styczniowym na Litwie*. Grodno.
- KIENIEWICZ, S. (1972), *Powstanie styczniowe*. Warszawa.
- KIERSNOWSKI, R. (1935), [Recenzja:] *Jakubianiec-Czarkowska Janina. Powstanie 1863 roku w powiecie święciańskim*. Nakładem święciańskiego Oddziału Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Święciany 1934, str. 120. W: *Ateneum Wileńskie*. 484–494.
- KIERSNOWSKI, R. (1936a), [Recenzja:] *Krzyszowska Anna – Powstanie styczniowe na Wileńszczyźnie, opracowała...*, Wilno 1934, s. 40. W: *Ateneum Wileńskie*. 666–676.
- KIERSNOWSKI, R. (1936b), [Recenzja:] *Zgorzelski Czesław – Powstanie styczniowe na terenie wojwództwa nowogrodzkiego, opracował...*, Wilno 1934, str. 32. W: *Ateneum Wileńskie*. 676–681.
- KIERSNOWSKI, R. (1938), *Powstańcy słonimscy*. W: *Słowo*. 22, 6.
- KOWALEWSKA, Z. (1934), *Dzieje powstania lidzkiego. Wspomnienie o Ludwiku Narbucie*. [Wilno].
- KRYCZYŃSKI, L. (1932), *Przyczynek w sprawie stosunku tatarów litewskich do powstania 1863 r.* W: *Rocznik Tatarski*. 262–276.
- KRYCZYŃSKI, L. (1935), *Materiały do historii udziału tatarów litewskich w powstaniach narodowych*. W: *Rocznik Tatarski*. 451–453.
- KRZYSZKOWSKA, A. (1934), *Powstanie styczniowe na Wileńszczyźnie*. Wilno.
- KUBICKI, P. (1936a), *Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i ojczyzny w latach 1861–1915 : materiały z urzędowych świadectw władz rosyjskich, archiwów konsystorskich, zakonnych i prywatnych. Cz. 2: Dawna Litwa i Białoruś. T. 1: Przedmowa, źródła i pomoce, wstęp zawierający okólniki rządu rosyjskiego krępujące wolność Kościoła i uciemiężające ducha narodowego i bojownicy za sprawę Kościoła, kler świecki i zakonny*. Sandomierz.
- KUBICKI, P. (1936b), *Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i ojczyzny w latach 1861–1915 : materiały z urzędowych świadectw władz rosyjskich, archiwów konsystorskich, zakonnych i prywatnych. Cz. 2: Dawna Litwa i Białoruś. T. 2: Za sprawę ojczyzny, kler świecki (A–O)*. Sandomierz.
- KUBICKI, P. (1936c), *Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i ojczyzny w latach 1861–1915 : materiały z urzędowych świadectw władz rosyjskich, archiwów konsystorskich, zakonnych i prywatnych. Cz. 2: Dawna Litwa i Białoruś. T. 3: Za sprawę ojczyzny, kler świecki (P–Ż) i kler zakonny*. Sandomierz.
- KUBICKI, P. (1938), *Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i ojczyzny w latach 1861–1915 : materiały z urzędowych świadectw władz rosyjskich, archiwów konsystorskich, zakonnych i prywatnych. Cz. 2: Dawna Litwa i Białoruś. T. 4: Niszczenie przez rząd rosyjski katolickich kościołów, kaplic, klasztorów, dzwonnicy, budynków kościelnych itd., domówienie i zestawienia w tablicach*. Sandomierz.

- ŁOPACIŃSKI, E. (1931/1932). [Recenzja:] Hedemann Otton. Historia powiatu brasławskiego. Wilno 1930, str. XXXI+483+mapa. W: Ateneum Wileńskie. 377–381.
- LUBIŃSKA, T. (1932), Życiorys W. O. Rafała od św. Józefa (Kalinowskiego) karmelity bosego. Kraków.
- MALISZEWSKI, E. (1919), Wydawnictwa z lat ostatnich o powstaniu styczniowym (1910–1918). Warszawa.
- MALISZEWSKI, E. (1920a), Rok 1863 na kresach mohilewskich. I. Ziemia i ludzie. II. Akcja zbrojna. III. Po burzy. W: Wschód Polski. 8/9, 27–59.
- MALISZEWSKI, E. (1920b), Rok 1863 na kresach mohilewskich. Warszawa.
- MALISZEWSKI, J. (1931), Uczestnicy powstania styczniowego zesłani i internowani. Warszawa.
- MATVEICHYK, D. (2015), Dzieynasć Yuzafa Yadkouskaha pa dasliedavanni i papuliaryzacyi historyi paustannia 1863–1864 hadou. W: Archiwarus. 13, 174–188. [Матвейчук, Д. (2015). Дзейнасць Юзафа Ядкоўскага па даследаванні і папулярызаванні гісторыі паўстання 1863–1864 гадоў. W: Архіварыус. 13, 174–188.]
- MICHALSKA-BRACHA, L. (2011), Między pamięcią a historiografią. Lwowskie debaty o powstaniu styczniowym (1864–1939). Kielce.
- MIENICKI, R. (1931), [Recenzja:] Hedemann Otton: Historia powiatu brasławskiego. Wilno 1930, nakładem sejmiku brasławskiego, str. XXXI+483. W: Kwartalnik Historyczny. 45, 371–377.
- MIENICKI, R. (1935), Ziemia nowogrodzka w dobie porozbiorowej. (1793–1915). Wilno.
- MIENICKI, R. (1937), Brzostowski Ignacy. W: Polski słownik biograficzny. T. 3. Kraków, 49.
- MOŚCICKI, H. (1935), [Recenzja:] Jakubianiec-Czarkowska Janina: Powstanie 1863 roku w powiecie święciańskim. Święciany. Nakładem Święciańskiego Oddziału Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, str. 119. W: Nowa Książka. 5, 246–247.
- MOŚCICKI, H. (1937), Konstanty Kalinowski – dyktator Litwy w r. 1863. W: Polska Zbrojna. 22, 5.
- MOŚCICKI, H. (1938), Historiografia powstania styczniowego ostatnich lat piętnastu. 1923–1937. Warszawa.
- NAGRODZKI, Z. (1935), Rola duchowieństwa katolickiego w godzinie prób i cierpień na terenach Litwy i Białejrusi (1863–1883). Wilno.
- PILSUDSKI, J. (1913), 22 stycznia 1863 r. Z rysunkami H. Minkiewicza i E. Rydza w tekście. Poznań.
- POMARAŃSKI, S. (1921), Generał Romuald Traugutt, ostatni naczelnik narodu. Zamość.
- POMARAŃSKI, S. (1929), Wojskowa służba Traugutta. W: Bachulski, H. (red.), Księga pamiątkowa ku uczczeniu 25-letniej działalności naukowej prof. M. Handelsmana. Warszawa.
- POMARAŃSKI, S. (1937/1938), „Biografistyka” powstania styczniowego. W: Przegląd Historyczny. 2, 428–434.
- Przegląd Historyczny 1937/1938: Przegląd Historyczny (1937/1938), 2.
- ROZANOW, M. (1935), Powiat prużański: szkic historyczny. Prużana.
- SOKULSKI, J. (1938), Czechowicz Gustaw. W: Polski słownik biograficzny. T. 4. Kraków, 310–311.
- W. G. P. 1936: W. G. P. (1936), [Recenzja:] Kubicki Paweł ks. Biskup Sufragan Sandomierski. – Bojownicy Kapłani za sprawę Kościoła i Ojczyzny w latach 1861–1915. Sandomierz 1936, str. CXVI+976. W: Ateneum Wileńskie. 658–664.
- W. R. (1935), [Recenzja:] Janina Jakubianiec-Czarkowska, Powstania 1863 roku w powiecie Święciańskim. Święciany, 1934. Nakładem Święciańskiego Oddziału Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. W: Pion. 4, 6–7.
- ZDAŃSKI, K. (1936), Przyczynki do dziejów powiatu brzesko-litewskiego i ziem nim objętych. Warszawa.
- ZEMBRZUSKI, L. (1927), Złota księga Korpusu Sanitarnego Polskiego 1797–1918. Warszawa.
- ZGORZELSKI, C. (1934), Powstanie styczniowe na terenie województwa nowogrodzkiego. Wilno.
- ŻYTKOWICZ, L. (1937), [Recenzja:] Zdański Ksawery – Przyczynki do dziejów powiatu brzesko-litewskiego i ziem nim objętych. Warszawa 1936, str. 132. W: Ateneum Wileńskie. 633–634.

PIOTR PUCHALSKI

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-4530-959X>

University of Wisconsin-Madison

POLITYKA NARODOWOŚCIOWA I KOLONIALNA ZWIĄZKU RADZIECKIEGO W UJĘCIU HISTORIOGRAFII AMERYKAŃSKIEJ

Nationality and Colonial Policies of the Soviet Union in U.S. Historiography

WYRAZY KLUCZOWE: ZSRR, USA, polityka narodowościowa, kolonializm, historiografia

KEYWORDS: USSR, USA, nationality policy, colonialism, historiography

ABSTRACT: Changes in American interpretations of Soviet nationality policies have reflected broader shifts in U.S. historiography of the former U.S.S.R. Notwithstanding pro-Soviet apologists, U.S. scholars initially viewed the Soviet expansion into neighboring non-Russian lands as forced and integral to the emergence of the Soviet “party-state.” In effect, the Soviet rule, in particular outside of ethnic Russia, was perceived as brutal and often colonial in nature. The fall of the Soviet empire and resulting political relaxation, however, presented a turning point for the field, ushering in the so-called “archival revolution.” Consequently, the topic literature increasingly interpreted Soviet policies no longer as necessarily colonial but instead responsible for generating modern nationalities, or at least national categories. At the same time, the Soviet-era ideological divisions among U.S. scholars have not completely disappeared, while the more recent postmodern tendencies have affected the field in both positive and negative ways. Theoretical approaches that encourage comparative analysis and the deconstruction of analytical categories are used productively to maintain critical distance but also carry the risk of moral relativism.

Polityka narodowościowa Związku Radzieckiego stanowiła przedmiot zainteresowania amerykańskich badaczy od zarania zimnej wojny, gdyż uważali oni wielonarodowy charakter swego geopolitycznego adwersarza za jego potencjalną słabość. Zgłębiano wtedy genezę tejże polityki w kontekście powstawania radzieckiego „państwa-partii” (*party-state*) i jego wczesnej ekspansji na ziemie nierosyjskie, a także starano się zrozumieć jej współczesne konsekwencje. Pierwsze amerykańskie interpretacje tematu podkreślały różne formy represji przeciwko szczepom i narodom „uwięzionym” w radzieckim imperium, szczególnie w okresie stalinowskim. Nie oddawały one jednak należycie roli, którą przywódcy owych narodowości odgrywali we współtworzonym przez nich aparacie państwowym. Po 1991 r.

pojawiły się z kolei opracowania zarówno wysoce empiryczne, jak i porównawcze, którym zaczęło sprzyjać częściowe otwarcie poradzieckich archiwów i odprężenie w światowej polityce. W historiografii amerykańskiej nastąpił jednak również zwrot ku postmodernizmowi, który odcisnął swoje piętno na stanie dzisiejszej literatury.

R. Pipes, jeden z najważniejszych historyków ZSRR, uważał pozorne wspieranie przez bolszewików struktur narodowych swojej partii za konsekwencję marksistowskich wywodów Lenina, według których państwa narodowe miały służyć budowie socjalizmu (Pipes 1997, 21). Bolszewicy marzyli o stworzeniu nowoczesnych narodów, silników napędowych socjalizmu, aby następnie włączyć nowe twory w struktury imperium. Pipes zaznaczał jednak, że Sowietci uznali konsolidację władzy i odbudowę zniszczonej gospodarki za ważniejsze od autonomii narodowych struktur partyjnych (Pipes 1997, 244). Echa myśli Pipesa można usłyszeć w dziełach innych słynnych sowietologów, takich jak M. Malia (1994) i P. Kenez (1985), lecz zdobył on także wielu naśladowców wśród mniej znanych amerykańskich uczonych. Dla przykładu podobne założenie przyjął J. Borys, który uważał sowietyzację Ukrainy za część procesu kształtowania się Związku Radzieckiego poprzez ujednolicenie aparatu partyjnego. Obalenie ukraińskiej Rady, której członkami byli mienszewicy i eserowcy, stanowiło według Borysa część schematu powstrzymywania samostanowienia się państw socjalistycznych niepodległych od bolszewickiej Rosji (Borys 1980, 356–357). Wymienić należałoby również opracowanie W. Connora, w którym ukazuje on schemat manipulowania komunistami o poglądach „narodowych” (Connor 1974).

Pomimo tych wczesnych dzieł, jakże krytycznych wobec radzieckiej polityki narodowościowej, pisano także i w zgoła innym tonie. Dla przykładu A. J. Mayer sugerował, że Lenin nie promował samostanowienia narodów socjalistycznych jedynie w duchu marksistowskim, lecz również dla wzniesienia ruchów narodowowyzwoleńczych w zachodnich mocarstwach kolonialnych. W ten sposób Lenin miał zmusić Wilsona, Lloyd George’a i Clemenceau do przyjęcia analogicznych dyskursów o samostanowieniu narodów w wersji niekomunistycznej. Według Mayera polityka narodowościowa ZSRR nie stanowiła zatem swego rodzaju pustej skorupy czy też przekłamania, lecz zachęcały do niej bolszewików ich geopolityczne ambicje (Mayer 1964). Podobnie M. Lewin, w swojej analizie korespondencji Lenina z czasów jego rekonwalescencji (1922–1924), przedstawiał argumenty przemawiające za odróżnieniem „wielkorosyjskiego szowinizmu” Stalina od mniej złowrogiej polityki narodowościowej tego pierwszego. Dojście do władzy Stalina stanowiło dla autora koniec prawdziwej narodowej autonomii w Związku Radzieckim (Lewin 2005, 66–68). To Stalinowi przypisywał Lewin upadek autonomicznych ruchów Envera Paszy, Sułtana Galijewa i Mykoły Skrypnyka, a także zaznaczał, że status Buchary, Krymu i Ukrainy stał się obiektem ostrego konfliktu pomiędzy Stalinem a jego mistrzem, Leninem. Także i R. C. Tucker (1977) wybielał poglądy Lenina, kierując swą krytykę radzieckiej polityki narodowościowej w stronę Stalina. Przedstawiał

on radzieckiego dyktatora jako prawicowego imperialistę i rosyjskiego mesjanistę, który na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych przeprowadził „thermidorową” kontrrewolucję przeciw narodowym strukturom ZSRR.

Oprócz dzieł traktujących o ideologiczno-politycznym konflikcie pomiędzy różnymi ośrodkami władzy powstały również opracowania na temat konsekwencji radzieckiej polityki narodowościowej. Dotykały one następujących, powiązanych wątków: wielkiego głodu na Ukrainie w latach 1932–1933, kwestii deportacji mniejszości narodowych, a także kolonialnych taktyk rządzenia Azją Środkową. W kontekście wielkiego głodu nie sposób nie wspomnieć o słynnym dziele R. Conquesta (1987), w którym autor stwierdzał jednoznacznie, że odpowiedzialny za Hołodomor Stalin kierował się chęcią pozbycia się ludności o silnej narodowej tożsamości. W kontekście deportacji z kolei Conquest określał Sowietów mianem „zabójców narodów” (*nation killers*), którzy na przemian niszczyli i rehabilitowali narody, kierując się nie marksistowskimi dogmatami, lecz prerogatywami politycznymi (Conquest 1970, 12). Było to założenie, którego dowodzili również autorzy monografii o losach konkretnych narodów czy grup etnicznych deportowanych z miejsca zamieszkania. Dla przykładu, posiłkując się źródłami przechwyconymi od Sowietów, I. M. Matley (1979) pisał, iż deportacje ingryjskich Finów zależały od stosunków politycznych ZSRR z Niemcami i Finlandią.

Przełom lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych stanowił w USA okres, w którym opublikowane zostały dzieła historyka rosyjskiego A. Niekricza. Oskarżał on w jednym z nich Stalina o przypisywanie całym mniejszościom narodowym zbiorowej odpowiedzialności za kolaborację z Niemcami podczas II wojny światowej, przywołując słynny mit białego konia, którego Hitler miał rzekomo dostać od wdzięcznych za uwolnienie spod radzieckiego jarzma ludów nierosyjskich (Nekrich 1981, 177–179). Poza tym amerykańskie opracowania z tamtych lat dotyczyły również zbrodniczych efektów kolektywizacji w Azji Środkowej. Dla przykładu, M. B. Olcott dowodziła, iż główną motywację katastrofalnej gospodarczo kolektywizacji w Kazachstanie stanowiła „destrukcja fundamentów tradycyjnej władzy” i stworzenie „nowego kazachskiego człowieka” (Olcott 1981, 125). Cenioną książką z tego okresu jest też dzieło G. J. Massella (1974), w którym autor opisywał fenomen tzw. proletariatu zastępczego, czyli azjatyckich kobiet, które zastępowały Sowietom robotniczą awangardę rewolucji potrzebną do rozbicia tradycyjnego modelu rodziny społeczeństw nomadzkich.

Nie licząc zatem opracowań komunistycznych apologetów pokroju Mayera czy Tuckera, okres zimnej wojny obfitował w publikacje ostro krytykujące zarówno założenia ideologiczne radzieckiej polityki narodowościowej, jak i jej zbrodnicze skutki podczas kolektywizacji na Ukrainie czy też deportacji mniejszości narodowych. Zapowiedź interpretacyjnych zmian, które miały niebawem nastąpić, stanowiła jednak książka o Gruzji autorstwa R. G. Suny’ego. Opisywał on w niej *korienizację*, czyli tworzenie przez Sowietów narodowych struktur partyjnych

przy jednoczesnej proliferacji narodowych szkół, teatrów i czasopism (Suny 1988, 233–259). To właśnie na tym narodotwórczym aspekcie radzieckiej polityki skupiły się amerykańskie opracowania powstałe już po okresie zimnej wojny. Impuls dla wznowienia badań w USA stanowił nie tyle sam rozpad imperium, ile jego podział dokonany wzdłuż granic narodowościowych poszczególnych republik. Suny sugerował wtedy, że marksistowska polityka narodowościowa zemściła się podczas gorbaczowskiej pierestrojki, kiedy narodowi przywódcy socjalistycznych republik stopniowo odsunęli się od Moskwy na podstawie wymyślonych pół wieku wcześniej tożsamości narodowych. Argumentował on, że Sowieci manipulowali narodowymi tożsamościami ludów nierosyjskich dzięki różnego rodzaju ankietom, spisom ludności, systemom podatkowym czy granicom administracyjnym (Suny 1993, 124–126).

Najbardziej kontrowersyjne zaprzeczenie negatywnych, zimnowojennych interpretacji radzieckiej polityki narodowościowej stanowił artykuł Y. Slezkina z 1994 r., w którym porównywał on ZSSR do mieszkania komunalnego i sugerował, iż w swoim imperium Sowieci promowali „etniczną różnorodność” (*ethnic particularism*). Slezkine twierdził, że zachodni uczeni źle oceniali radziecką politykę, przykładając ją do „burżujskich” standardów samostanowienia się narodów, według których narody definiowało się poprzez ich język i kulturę. Historyk ten uznawał z kolei radziecką politykę za „widowiskowo udaną próbę pomieszaną przez państwo pojęć języka i kultury z biurokracją napędzaną systemem kwotowym” (Slezkine 1994b, 414). Slezkine uważał zarówno leninowską korenizację, jak i stalinowskie święta dedykowane głównym narodowościom ZSRR za próby walki z „wielkorusyjskim szowinizmem”. W monografii na temat rosyjskiego stosunku do „małych ludów północy” Slezkine komplikował jednak swoją teorię, sugerując, iż to właśnie „wielkorusyjski szowinizm”, czyli stare metody kolonialnego rządzenia tajgą i tundrą, powstrzymywały interwencjonistyczne (i zarazem ludobójcze) zapędy Sowietów (Slezkine 1994a, 390–392).

Niedługo po książce Slezkina ukazało się opracowanie L. Violi na temat reakcji rosyjskiego chłopstwa na kolektywizację. Przy jej pisaniu autorka korzystała z teorii „wewnętrznego kolonializmu” (*internal colonialism*) rozwiniętej dwadzieścia lat wcześniej przez A. Gouldnera (1977), który tak właśnie nazywał stalinowskie kampanie „dekułakizacyjne”. Viola opisywała zatem dekułakizację jako brutalną ekstrakcję państwowej daniny z zacofanej i obcej peryferii kolonialnej w celu sfinansowania maszyny przemysłowej sowieckiej metropolii, czyli industrialnego centrum (Viola 1996, 3–12). Jednocześnie M. Gelb (1995) sugerował, iż Sowieci dekułakizowali w szczególności grupy narodowościowe o największej świadomości narodowej. Dzieła Violi i Gelba przyczyniły się do powrotu do analizowania radzieckiej polityki narodowościowej jako *de facto* polityki kolonialnej, a walk klasowych jako *de facto* zmagania na tle narodowościowym.

Kolejny przełom w tym zakresie stanowił artykuł P. Holquista napisany na podstawie odtajnionych archiwaliów dotyczących „dekozakizacji”. Autor stwierdzał w nim, iż polityka eksterminacji Kozaków dońskich przez bolszewików na początku 1919 r. stanowiła radykalną manifestację polityki narodowościowej. Czystek dokonanych na Kozakach nie powodowały ani marksistowskie przesłanki, ani prawa wojny, lecz względy rasowe. Były one bowiem aktem „profilaktycznej higieny politycznej” (*prophylactic political hygiene*), która stygmatyzowała w zoologiczny sposób Kozaków jako posiadającą wrodzone kontrrewolucyjne nastawienie grupę narodowościową (Holquist 1997, 139). W celu osiągnięcia czystego ciała politycznego bolszewicy uciekali się zatem do przesłanek biologicznych, mieszając ze sobą pojęcia klasy i rasy. F. Hirsch (2002) przestrzegała jednak przed zrównywaniem podobnych rasowych tendencji bolszewickich do ludobójczej polityki nazistowskiej. Zwracała ona uwagę na sowieckie zrozumienie terminu „rasa”, które miało według niej charakter raczej społeczno-historyczny aniżeli czysto rasowy. Nie oznaczało to jednak, że polityka wychodząca z założenia walki klasowej okazywała więcej szacunku dla ludzkiego życia aniżeli niemiecki hitleryzm.

Zainteresowanie amerykańskich uczonych polityką narodowościową ZSRR osiągnęło apogeum na przełomie ubiegłego i obecnego stulecia, przy czym powstałe wtedy opracowania należy sklasyfikować jako dzieła analizujące temat z perspektywy systemowej oraz na takie, które skupiły się na skutkach owej polityki w aspekcie funkcjonowania społeczności lokalnych. Artykuł T. Martina zaliczał się z pewnością do tej pierwszej kategorii. Autor poruszał w nim kwestię sowieckich czystek etnicznych z okresu stalinowskiego, twierdząc, iż deportacje mniejszości narodowych z terenów przygranicznych miały na celu konsolidację owych mniejszości, a nie stworzenie jednolitego radzieckiego państwa narodowego. Martin uważał zatem, że nie nastąpiła definitywna cezura pomiędzy stworzoną w 1913 r. przez Stalina polityką korenizacji, zakładającą dbanie o narody dawnego Imperium Rosyjskiego, a późniejszymi represjami. Przyświecał im bowiem w praktyce jeden cel (Martin 1998, 816). Według niego radzieckiej polityki narodowościowej nie powinno się rozumieć jako przejawu marksistowskiej ideologii, lecz jako rezultat zmagania sowieckiej ksenofobii z kilkoma doktrynami geopolitycznymi, m.in. z „doktryną Piemontu” (*Piedmont Principle*), według której Związek Radziecki miał stać się centrum przyciągania bezpaństwowych narodów. Innymi słowy, sowiecka paranoja związana z rzekomymi obcymi wpływami w kraju neutralizowała w interpretacji Martina możliwości pozyskania ukraińskich czy białoruskich sprzymierzeńców przy pomocy powierzchownie unarodowionych sowieckich instytucji (Martin 1998, 829–832).

W późniejszej monografii Martin określił radziecką politykę narodowościową anachronicznym terminem „akcji afirmatywnej” (*affirmative action empire*), który odnosi się do polityki wyrównywania szans społecznych mniejszości rasowych i narodowych w USA. Autor pisał wtedy, iż owa radziecka akcja afirmatywna

polegała na „rozbrajaniu [rosyjskiego] nacjonalizmu poprzez tworzenie poszczególnych «form narodowych» dla nierosyjskich grup mniejszościowych” (Martin 2001, 3). Był to jednak opis tylko jednego aspektu radzieckiej polityki przestudiowanej przez Martina, a konkretnie tzw. przesłanki kolonialnej (*Colonial Premise*), której przeczyły inne radzieckie doktryny wymienione w jego książce (Martin 2001, 6–8). Dlatego też zarówno termin „imperium akcji afirmatywnej”, jak i główne założenie dzieła Martina spotkały się z krytyką innych amerykańskich uczonych.

W odróżnieniu od Martina, który studiował odtajnione dokumenty centralnej administracji ZSRR, aby zrozumieć wykonywanie polityki narodowościowej przez „miękkie” (*soft-line*) i „twarde” (*hard-line*) radzieckie instytucje państwowe (Martin 1999), F. Hirsch badała archiwalia pochodzące z Azji Środkowej, skupiając się na roli grup i jednostek, m.in. radzieckich etnografów, w tworzeniu się sowieckiego imperium. Hirsch dowodziła, iż rządowi rzeczoznawcy praktykujący jeszcze za czasów caratu, np. S. F. Oldenburg, zostali zatrudnieni przez Sowietów w celu zebrania danych etnograficznych na temat narodów i plemion znajdujących się na terenie ZSRR. Mieli oni następnie zinterpretować znalezione informacje w zakresie określonych celów geopolitycznych, np. do wyznaczenia odpowiednich granic pomiędzy socjalistycznymi republikami (Hirsch 2005, 21–22). Hirsch podkreślała przy tym, iż przywódcy narodowi i wodzowie plemion często manipulowali spisami ludności i gospodarczymi statystykami swoich republik, dzięki czemu uzyskiwali konkretne korzyści od rządu centralnego oraz narzędzia do walki z regionalnymi rywalami. Ostateczne decyzje dla państwa podejmowano w ramach kompromisu pomiędzy Gosplanem a Narkomatami (Hirsch 2005, 65). Hirsch zapisała się zatem w historiografii amerykańskiej jako jedna z pierwszych uczonych, którzy zwrócili uwagę na znaczenie jednostek pokroju Oldenburga w państwie uznawanym za totalitarne.

Rolą jednostek w kontekście kształtowania radzieckiej polityki narodowościowej w Azji Środkowej zainteresowali się kolejni historycy. Posiłkując się materiałami z archiwów z Moskwy i Kazachstanu, P. Michaels ukazała związki między rozwojem nowoczesnej medycyny a wykorzystywaniem jej przez Sowietów do umacniania władzy w Kazachstanie. Podkreślała ona zarówno próby kategoryzowania Kazachów jako „brudnych” i „zacofanych” przez radzieckich lekarzy i członków aparatu państwowego, jak i miejscowe reakcje wobec tej propagandy, przejawiające się poprzez nieustającą popularność medycyny domowej (Michaels 2003, 4–7). Michaels zaznaczała przy tym, iż kadry medyczne celowo tworzone w Kazachstanie głównie z kobiet, aby jednocześnie spełnić obietnicę postępu, wypromować kolaborującą środkowoazjatycką elitę kolonialną i przyczynić się do upadku tradycyjnych wartości. Chociaż państwowe kampanie na rzecz nowoczesnego macierzyństwa rozpoczęte w 1923 r. nie zdobyły dla radzieckiej władzy popularności wśród większości kazachskich kobiet, to jednak Sowietom udało się w dużej mierze wpłynąć na ich praktyki zdrowotne i uzyskać szablony dla podobnych kampanii w innych częściach imperium

(Michaels 2003, 150–152). Wprowadzenie nowoczesnych rozwiązań podwyższyło standard życia niektórych osób, ale także umożliwiło państwu przejęcie kontroli nad społeczeństwem (Michaels 2003, 44 i n.).

Michaels i inni naukowcy stwierdzali, że radziecką politykę narodowościową w Azji Środkowej przenikało europejskie poczucie wyższości kulturowej. Dla przykładu, w swojej monografii na temat Rosyjskiego Towarzystwa Kolonialnego w Taszkencie, historyk J. Sahadeo stwierdzał, iż stosunki panujące pomiędzy oficerami carskiej armii, słowiańskimi chłopami, muzułmańskimi kobietami oraz środkowoazjatyckimi notablami odzwierciedlały zasadnicze różnice pomiędzy rosyjską misją cywilizacyjną a duchem rewolucyjnym, które ujawniły się po przejęciu przez komunistów władzy w mieście (Sahadeo 2007, 7). Według niego odzwierciedlały one zasadnicze różnice pomiędzy rosyjską misją cywilizacyjną a duchem rewolucyjnym, które ujawniły się po przejęciu w mieście władzy przez Sowietów. Wewnętrzne zaprzeczenia radzieckiej polityki narodowościowej najlepiej ilustrowała sytuacja, w której robotnicy rosyjscy odmówili swoim środkowoazjatyckim kolegom udziału w strukturach władzy pomimo nadejścia odpowiednich instrukcji z rewolucyjnej centrali w Moskwie. Taszkentem musiano zatem ze względu na ową ksenofobię rządzić z wojskowych baraków otaczających miasto, całkiem jak za czasów kolonialnych (Sahadeo 2007, 187–188, 207–209).

Międzywojenne próby niesienia „postępu” i „oświecenia” muzułmanom, w tym przypadku kampanie ściągania chust mieszkankom Uzbekistanu (*hujum*), stanowiły również temat opracowania D. Northropa. Pisał on, że dramatyczne akty publicznego ściągania chust interpretowano raczej jako oznakę nieprzyjaznej ingerencji przypominającej czasy kolonialne aniżeli nową politykę postępu. Według Northropa istniały w tym zakresie również inne problemy dla władzy radzieckiej. Pomimo tego, iż udało się „wyzwolić” wiele kobiet i nakłonić je do pracy w Żenotdielu czy Komsomołu, ich życie przed II wojną światową utrudniały słabość radzieckiego aparatu państwowego w Azji Środkowej oraz ciągłe „zacofanie” miejscowego ludu (Northrop 2004). Władza radziecka nie działała bowiem na terenach kolonialnych Azji Środkowej jedynie w imieniu rewolucji, lecz także w poczuciu europejskiej misji cywilizacyjnej, której symbolem stały się projekty infrastrukturalne pokroju Wielkiego Kanału Fergańskiego (Northrop 2004, 14–24). Sam tytuł monografii Northropa, czyli *Veiled Empire*, odnosi się zresztą zarówno do kampanii ściągania chust, jak i do ukrytej kolonialnej natury sowieckiego imperium.

Mniej krytycznie od Northropa do polityki narodowościowej odnosiła się A. Edgar, według której jej kolonialny charakter w Azji Środkowej należało oceniać nie po jej rezultatach, lecz po intencjach. Zaznaczała przy tym, że radziecki proces „wyzwalania” muzułmańskich kobiet miał w tamtym wystąpił także w laickiej Turcji, a niekoniecznie w koloniach mocarstw zachodnich (Edgar 2006). Edgar uczestniczyła również we wspomnianych już amerykańskich dyskusjach na temat narodów jako konstrukcji społeczno-kulturowych i oddziaływania jednostek,

zapożyczonych przez uczonych pokroju Jamesa C. Scotta (Scott 1977). Edgar np. dowodziła, że naród turkmeński powstał na podstawie konglomeratu kontrolowanych przez Sowietów miejscowych plemion nomadzkich. Turkmeńska tożsamość narodowa wyrosła poprzez skrzyżowanie radzieckiej ideologii i prerogaty w politycznych ze zwyczajami społeczno-gospodarczymi i wierzeniami religijnymi poszczególnych szczepów (Edgar 2004). Według Edgar Związek Radziecki niekoniecznie niszczył zatem narody, lecz prowadził prawdziwe procesy narodotwórcze poprzez negocjacje z wybranymi grupami etnicznymi. Aparat sowiecki nie różnił się przy tym od innych aparatów państwowych, które podobnymi procesami nacjonalizowały swoich obywateli (Edgar 2004, 8–9).

W tym miejscu należy zaznaczyć, że jednym z najnowszych trendów historiografii amerykańskiej na temat polityki narodowościowej Związku Radzieckiego jest zainteresowanie historią sowieckich terenów przygranicznych, które z kolei wiąże się z ogólnym zainteresowaniem tak zwanymi *borderlands*, także wśród historyków Europy Środkowo-Wschodniej (Bartov/Weitz 2003). Według jednej z teorii *borderlands*, społeczności o mieszanej tożsamości narodowej mieszkające na takich terenach wpływają na charakter władz państw ościennych (Baud/Schendel 2012, 3–13). M. David-Fox wysunął tego rodzaju założenie w swoich rozważaniach na temat natury rosyjskiej nowoczesności, w której argumentował, iż zjawiska industrializacji i biurokratyzacji stanowiły rezultat zwiększonego przepływu osób i informacji na *borderlands* Związku Radzieckiego (David-Fox 2015, 1–18). Bardziej konkretnie koncept *borderlands* ujęła K. Brown w swojej historii XX-wiecznego Polesia, którą ukazała z perspektyw polskiej, radzieckiej i lokalnej. Według Brown zarówno administracja polska, jak i radziecka starały się w okresie międzywojennym uczynić region narodowo homogenicznym. W przypadku Polesia po stronie radzieckiej pierwotnie nie udawało się to nie tylko ze względu na opór rdzennych mieszkańców, którzy nie czuli specjalnej więzi z resztą państwa, lecz także ze względu na źle zorganizowaną biurokrację i zbyt restrykcyjne kategorie narodowe zdefiniowane przez Sowietów. Mieszkańcy Polesia przybrali narzucone im przez państwo narodowości dopiero podczas czystek i deportacji w okresie stalinowskiego terroru. Utożsamianie się z narodowością oficjalnie uznawaną za jedną z sowieckich mogło stanowić bowiem korzyść dla osób na zesłaniu, jednocześnie z narodowości raz przybranej nie dało się łatwo zrezygnować. Brown pisała zatem, iż Związek Radziecki nie stanowił wcale „więzienia narodów”, lecz sowieckie „tożsamości narodowe same w sobie stanowiły kolonie karne dla jednostek zawieszonych pomiędzy nimi” (Brown 2009, 11).

Podobny wniosek wynika z lektury opracowania S. Redlicha (2012) na temat Żydowskiego Komitetu Antyfaszystowskiego, w którym opisane zostały zmienne postawy radzieckiego aparatu represji wobec Żydów w czasie wojny i po niej. Zaznacza on oczywiście, że pozycja Żydów zależała od polityki, ale kategorii Żyda samej w sobie nie poddawano dyskusji. Redlich podaje w tym kontekście przykład

Henryka Erlicha i Wiktora Altera, członków polskiego Bundu, którzy po wielu nieudanych próbach przekonania Sowietów do swojej polskiej narodowości zostali zamordowani jako żydowscy działacze. Równie ciężkie prześladowania dotknęły polskie kobiety deportowane w głąb Związku Radzieckiego ze wschodnich kresów napadniętej Polski. Jak pisze K. B. Jolluck, Polki represjonowano wyjątkowo ciężko w gułagach i innych miejscach zesłania ze względu na ich narodowość i płeć. Jolluck wskazuje jednak, że bohaterki jej monografii nie traktowały żadnego z tych wyznaczników tożsamości jako „kolonii karnej”, lecz identyfikowały się ze swoimi rodaczkami w ramach pewnego rodzaju sprzeciwu wobec polityki zwalczania narodów nieradzieckich i niszczenia różnic pomiędzy płciami (Jolluck 2002).

Na koniec warto wymienić popularne ostatnimi czasy w USA podejście do pisania historii z perspektywy transnarodowej lub ponadnarodowej, czyli *transnational approach*. Do prób przyjęcia takiego podejścia w historiografii Związku Radzieckiego zaliczyć należy m.in. książkę P. Babirackiego, która stanowi ciekawą dywagację o charakterze radzieckiej „miękkiej siły” (*soft power*) w Polsce okresu stalinizmu. Autor ukazał w niej ponadnarodowe środowiska zawodowe i polityczne działające na terenie powojennego imperium sowieckiego, np. stowarzyszenia naukowców i reżyserów teatralnych, które starały się w sposób łagodny promować socjalistyczną władzę pomimo kontrskutecznych w tym zakresie działań stalinowskiego aparatu represji (Babiracki 2015, 235–237). Jako przykład opracowań dotyczących kwestii narodowościowej, które stosują *transnational approach*, wymienić można z kolei artykuł na temat schematów migracji narodowościowych na terenie Związku Radzieckiego. Jego autorzy zastanawiają się w nim: „czy i dlaczego migranci [...], poprzez zamieszkanie w innym państwie związkowym, stali się bardziej narodowi, narodowo obojętni czy jeszcze inni” (Siegelbaum/Page Moch 2016, 986).

W ramach podsumowania należy zauważyć, iż historiografia amerykańska powstała po 1991 r. umniejszała zdolność radzieckiej administracji centralnej do kontrolowania narodów nierosyjskich i relacji pomiędzy nimi, szczególnie w okresie międzywojennym. Zamiast tego podkreślano potrzebę negocjowania z poszczególnymi grupami w celu zapewnienia sobie ich poparcia dla projektu socjalistycznego. Historycy pokroju Hirsch i Edgar zaznaczali rolę etnografów i plemiennych wodzów w kształtowaniu radzieckiej polityki narodowościowej w Azji Środkowej. Ich badania umożliwiła oczywiście „rewolucja archiwalna”, która nastąpiła ćwierć wieku temu, a dzięki której Amerykanie uzyskali dostęp do rosyjskich archiwów i nie musieli już posilkować się wyłącznie samizdatem, radziecką prasą, przemycanymi dokumentami i sprawozdaniem uchodźców politycznych. Powoli odchodzi się od systemowego podejścia do tematu, jakie stosował Martin w przypadku swojego „imperium akcji afirmatywnej”, a zamiast tego rośnie zainteresowanie *borderlands* i *transnational approach*. Pomimo tych zainteresowań, wspólnych dla badaczy zarówno Związku Radzieckiego, jak i Europy Środkowo-Wschodniej, nadal brakuje należytego kontaktu i wymiany spostrzeżeń pomiędzy

obiema grupami. Jak zostało to opisane w niniejszym przeglądzie, wielu uczonych interpretowało rozpad imperium ZSRR wzdłuż dzisiejszych granic jako konsekwencję moskiewskiej polityki tworzenia kategorii narodowych. Naukowcy zajmujący się historią naszego regionu mają jednak zgoła inne zdanie na ten temat, podkreślając znaczenie polskiej kultury dla powstania niepodległej Ukrainy, Białorusi i Litwy (Snyder 2003; Weeks 2015).

Najnowsze opracowania na temat kwestii narodowościowej Związku Radzieckiego nie skupiają się już na określonym miejscu i narodzie, lecz podążają za postmodernistyczną tendencją amerykańskiej akademii do dekonstruowania kategorii analitycznych. Do jej pionierów należą naukowcy kojarzeni z nowoczesną szkołą nacjonalizmu (Anderson 2006; Brubaker 2004; Gellner 2008; Hobsbawm 2012). To właśnie w szczególności kwestionowanie kategorii narodu w amerykańskim środowisku humanistycznym urosło ostatnimi czasy do rozmiarów imperatywu: w mniej lub bardziej bezpośredni sposób wymaga się go od młodych naukowców. Przy czym funkcjonuje również termin *performative turn*, odnoszący się do analizowania owych kategorii pod kątem ich „odgrywania” przez postaci historyczne, np. respondentów ankiet naukowych. Popularność takiego podejścia w naukach humanistycznych dobrze ilustruje fakt, iż owo odgrywanie (*performance*) kategorii, w tym tożsamości seksualnych czy też płciowych (*gender*), stanowiło w 2018 r. temat przewodni konwencji Association for Slavic, East European, & Eurasian Studies (ASEEES 2018), a także jednego z najnowszych numerów czasopisma *The Slavic Review* (Mole 2018).

Zastosowanie postmodernistycznych warsztatów teoretycznych – dekonstrukcja kategorii, podejście transnarodowe – pozwalają historykowi na utrzymanie krytycznego dystansu do materiału źródłowego. Przy czym warsztaty owe zachęciły historyków pokroju Hirsch do konstruktywnego przestudiowania oddziaływania jednostek na panujące ustroje społeczno-polityczne. W praktyce istnieje jednak ryzyko, że postmodernizm stopniowo staje się zakamuflowaną wersją marksizmu kulturowego, według którego historia jest nieprzerwanym pasmem zmagania cywilizacji, a konkretnie Zachodu (burżuazji) z kulturami pozaeuropejskimi (proletariatem) (Peterson 2018, 306–307). Jest to zarazem ryzyko odejścia od pisania empirycznego i oceny konkretnych fragmentów historii na rzecz nadmiernej relatywizacji zjawisk. Już umniejsza się – chociaż nie zawsze z premedytacją – znaczenie ideologii marksistowskiej dla ludobójstw dokonanych na narodach, a skupia się na jej rzekomo złym wykonaniu, podobnych zjawiskach rzekomo występujących na Zachodzie, a nawet dobrych intencjach radzieckiej polityki. Zapomina się, że każda ideologia kolektywu wyzuta z wartości takich jak jednostkowa wolność słowa czy sumienia, a jednocześnie oparta na tożsamości grupowej – klasowej bądź rasowej – nieuchronnie prowadzi do ludobójstwa.

Bibliografia

- ANDERSON, B. (2006), *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. New York.
- BABIRACKI, P. (2015), *Soviet Soft Power in Poland: Culture and the Making of Stalin's New Empire, 1943–1957*. Chapel Hill/North Carolina.
- BARTOV, O./WEITZ, E. D. (red.) (2013), *Shatterzone of Empires: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands*. Bloomington/Indiana.
- BAUD, M./SCHENDEL, W. (2012), *A Comparative Approach to Borderlands*. W: Hämäläinen, P./Johnson, B. H. (eds.), *Major Problems in the History of North American Borderlands: Documents and Essays*. Boston/Massachusetts, 3–13.
- BORYS, J. (1980), *The Sovietization of Ukraine, 1917–1923: The Communist Doctrine and Practice of National Self-Determination*. Edmonton/Alberta.
- BROWN, K. (2009), *A Biography of No Place*. Cambridge/Massachusetts.
- BRUBAKER, R. (2004), *Ethnicity Without Groups*. Cambridge/Massachusetts.
- CONNOR, W. (1984), *The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy*. Princeton/New Jersey.
- CONQUEST, R. (1970), *The Nation Killers: The Soviet Deportation of Nationalities*. Londyn.
- CONQUEST, R. (1987), *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine*. New York.
- DAVID-FOX, M. (2015), *Crossing Borders: Modernity, Ideology, and Culture in Russia and the Soviet Union*. Pittsburgh/Pensylwania.
- EDGAR, A. L. (2004), *Tribal Nation: The Making of Soviet Turkmenistan*. Princeton/New Jersey.
- EDGAR, A. L. (2006), *Bolshevism, Patriarchy, and the Nation: The Soviet 'Emancipation' of Muslim Women in Pan-Islamic Perspective*. W: *Slavic Review*. LV/2, 252–272.
- GELB, M. (1995), *An Early Soviet Ethnic Deportation: The Far-Eastern Koreans*. W: *The Russian Review* LIV/3, 389–412.
- GELLNER, E. (2008), *Nations and Nationalism*. Ithaca/New York.
- GOULDNER, A. (1977), *Stalinism: A Study in Internal Colonialism*. W: *Telos*. XXXIV, 5–48.
- HIRSCH, F. (2000), *Toward an Empire of Nations: Border-Making and the Formation of Soviet National Identities*. W: *The Russian Review*. LIX/2, 201–226.
- HIRSCH, F. (2002), *Race without the Practice of Racial Politics*. W: *Slavic Review*. LXI/1, 30–43.
- HIRSCH, F. (2005), *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge & the Making of the Soviet Union*. Ithaca/New York.
- HOBBSBAWM, E. J. (2012), *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge/Massachusetts.
- HOLQUIST, P. (1997), „Conduct Merciless Mass Terror”: Decossackization on the Don, 1919. W: *Cahiers du monde russe*. XXXVIII/1, 127–162.
- JOLLUCK, K. R. (2002), *Exile and Identity: Polish Women in the Soviet Union During World War II*. Pittsburgh/Pensylwania.
- KENEZ, P. (1985), *The Birth of the Propaganda State: Soviet Methods of Mass Mobilization, 1917–1929*. Cambridge/Massachusetts.
- LEWIN, M. (2005), *Lenin's Last Struggle*. Ann Arbor/Michigan.
- MALIA, M. (1994), *The Soviet Tragedy: A History of Socialism in Russia, 1917–1991*. New York.
- MARTIN, T. D. (1988), *The Origins of Soviet Ethnic Cleansing*. W: *The Journal of Modern History*. LXX/4, 813–861.
- MARTIN, T. D. (1999), *Interpreting the new archival signals: Nationalities policy and the nature of the Soviet bureaucracy*. W: *Cahiers du monde russe*. XL/1, 113–124.
- MARTIN, T. D. (2001), *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*. Ithaca/New York.

- MASSELL, G. J. (1974), *The Surrogate Proletariat: Moslem Women and Revolutionary Strategies in Soviet Central Asia, 1919–1929*. Princeton/New Jersey.
- MATLEY, I. M. (1979), The Dispersal of the Ingrian Finns. W: *Slavic Review*. XXXVIII/1, 1–16.
- MAYER, A. J. (1964), *Wilson vs. Lenin: Political Origins of the New Diplomacy 1917–1918*. Cleveland/Ohio.
- MICHAELS, P.A. (2003), *Curative Powers: Medicine and Empire in Stalin's Central Asia*. Pittsburgh/Pennsylvania.
- MOLE, R. C. M. (2018), Introduction to „Soviet and Post-Soviet Sexualities”. W: *Slavic Review*. LXXVII/1, 1–5.
- Nekrich, A. (1981), *The Punished Peoples: The Deportation and Fate of Soviet Minorities at the End of the Second World War*. New York.
- NORTHROP, D. (2004), *Veiled Empire: Gender and Power in Stalinist Central Asia*. Ithaca/New York.
- OLCOTT, M. B. (1981), The Collectivization Drive in Kazakhstan. W: *The Russian Review*. XL/2.
- PETERSON, J. B. (2018), *12 Rules for Life. An Antidote to Chaos*.
- PIPES, R. (1997), *The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917–1923*. Cambridge/Massachusetts.
- REDLICH, S. (2013), *War, the Holocaust and Stalinism*. New York.
- SAHADEO, J. (2007), *Russian Colonial Society in Tashkent, 1865–1923*. Bloomington/Indiana.
- SCOTT, J. C. (1977), *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*. New Haven/Connecticut.
- SIEGELBAUM, L. H./PAGE MOCH, L. (2016), Transnationalism in One Country? Seeing and Not Seeing Cross-Border Migration within the Soviet Union. W: *Slavic Review*. LXXV/4, 970–986.
- SLEZKINE, Y. (1994a), *Arctic Mirrors: Russia and the Small Peoples of the North*. Ithaca/New York.
- SLEZKINE, Y. (1994b), The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism. W: *Slavic Review*. LIII/2, 414–452.
- SNYDER, T. (2003), *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999*. New Haven/Connecticut.
- SNYDER, T. (2012), *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*. New York.
- SUNY, R. G. (1988), *The Making of the Georgian Nation*. Bloomington/Indiana.
- SUNY, R. G. (1993), *The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union*. Palo Alto/Kalifornia.
- ASEEES Convention Theme (2018). W: <http://www.aseees.org/convention/2018-convention-theme> [dostęp 11.05.2018].
- TUCKER, R.C. (1977), Stalinism as Revolution from Above. W: Tucker, R. C./Brus, W. (red.), *Stalinism: Essays in Historical Interpretation*. New York, 77–110.
- VIOLA, L. (1996), *Peasant Rebels under Stalin: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*. New York.
- WEEKS, T. R. (2015), *Vilnius Between Nations, 1795–2000*. DeKalb/Illinois.

IZABELA LEWANDOWSKA

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-0853-7913>

GRACJAN GIŻEJEWSKI

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-3542-6071>

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

ORAL HISTORY W ROSJI I POLSCE – PRÓBA PORÓWNIANIA

Oral history in Russia and Poland – comparison attempt

WYRAZY KLUCZOWE: historia mówiona (*oral history*), archiwa historii mówionej, historia społeczna, Rosja, Polska

KEYWORDS: oral history, archives of oral history, public history, Russia, Poland

SUMMARY: The aim of this article is to note the similarities and differences in the oral history of Russia and Poland. It is based on academic literature and the public presence of oral history in both countries, and analyzes the development of research on oral history as well as shows the presence of this method in academic studies. It also presents the non-governmental activities of social organizations. The comparative studies arrive at the conclusion that oral history centers in Russia are developing vigorously on the institutional (academic) level, whereas in Poland more on the council and civic levels. It is important to establish a collaboration between researchers from both countries in order to improve the method and run common projects on that matter.

1. Historia badań nad *oral history*

Oral history to metoda naukowa wykorzystywana w badaniach współczesnej historii na całym świecie. Jej początki datuje się na lata 20. XX w. w Stanach Zjednoczonych, potem rozwinęła się w Wielkiej Brytanii, Włoszech, Niemczech. W polskiej literaturze naukowcy-oraliści odwołują się głównie do badań podejmowanych w tych czterech krajach. Nie ma w języku polskim artykułu prezentującego dokonania radzieckiej/rosyjskiej *oral history*. Celem niniejszego tekstu jest więc przybliżenie polskim czytelnikom tego zagadnienia, a także próba porównania badań rosyjskich i polskich. W niektórych aspektach podejmowane działania są podobne, w innych zaś różne. Oczywiście, będzie to tylko zarys problemu, który wymaga pogłębionej analizy. Ze wstępnych badań komparatystycznych wydaje się on bardzo interesujący, a badacze obu krajów mogą się wzajemnie inspirować i podejmować wspólne inicjatywy.

W Rosji pierwsze kroki w zapisywaniu przekazów ustnych podjęto na początku XX w. Po przejściu władzy przez bolszewików w październiku 1917 r. zapis źródeł został poparty przez państwo. Z inicjatywy Włodzimierza Lenina został utworzony dział propagandy gramofonowej, w którym przechowywano przemówienia przywódców radzieckich. W 1918 r. powstał Instytut Żywej Mowy. Podczas 10 lat jego działania udało się zebrać 600 nagrań. Od 1920 r. aktywnie prowadzono zapisy wspomnień uczestników ruchu rewolucyjnego. Powołano wówczas komisję ds. studiowania materiałów historycznych związanych z rewolucją październikową i Rosyjską Partią Komunistyczną. Na początku badała ona źródła mówione, które pozwalały zachować pamięć o wydarzeniach odnoszących się do rewolucji. Idea opisanie oddolnego życia w tamtych czasach była bardzo popularna, szczególnie że przybliżano społeczność bolszewików czy żołnierzy Armii Czerwonej. Niestety, w 1928 r. komisję zlikwidowano jako zbyt groźną dla nowo kształtującej się władzy (Melnikova 2006, 4). W 1932 r. powstało Centralne Państwowe Archiwum Nagrań Dźwiękowych, ale przez wiele lat jego działalność była ograniczona. Praktyka zbierania ustnych przekazów ponownie ożywiła się po napaści Niemiec hitlerowskich na ZSRR, czyli po 1941 r. Pracownicy komisji specjalnej chodzili na front, odwiedzali szpitale i spisywali historie żołnierzy. Zebrano w ten sposób kilkadziesiąt tysięcy nagrań, z których 4 tys. przechowuje się obecnie w Archiwum Naukowym Instytutu Historii Rosyjskiej (Орлов 2014).

W Polsce zaczęto interesować się zbieraniem relacji ustnych dopiero po II wojnie światowej, co wiązało się z udokumentowaniem zbrodni faszystowskich. W powstałym Państwowym Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu od połowy lat 50. zaczęto na szeroką skalę zbieranie relacji więźniów. Uzyskane wywiady transkrybowano i przechowywano w formie pisemnych wspomnień. Obecnie muzeum ma zespół oparty na ustnych relacjach świadków „Oświadczenia” (161 tomów), relacje i zeznania zawarte w aktach radzieckiej Komisji Badania Zbrodni Niemiecko-Faszystowskich Agresorów (7 tomów), relacje robotników przymusowych (4 tomy), relacje dotyczące ewakuacji więźniów Konzentrationslager Auschwitz Birkenau w 1945 r. (7 tomów, 1144 strony), akta procesów przeciwko zbrodniarzom z załogi KL Auschwitz oraz wspomnienia i ankiety spisane przez więźniów. W przechowywanych w muzeum ponad 700 filmach dokumentalnych znajdują się wypowiedzi około 1300 więźniów oraz 100 nagrań filmowych całościowych relacji (czas emisji obejmuje 123 godziny) (Lewandowska 2011, 81–82). W 1955 r. powstało ogólnopństwowe Archiwum Dokumentacji Mechanicznej przekształcone w 2008 r. w Narodowe Archiwum Cyfrowe. Najstarsze nagrania dźwiękowe pochodzą z 1889 r. Kolekcję można podzielić na dwie grupy: „Sekcja Polska Radia Wolna Europa” – 17 tys. nagrań oraz „Nagrania różnego pochodzenia”, przy czym 5% obejmuje okres do 1939 r., 10% pochodzi z czasów II wojny światowej, a 85% to okres Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Razem zebrano 40 tys. nagrań (Ibidem, 89).

W latach 50. XX w. w Związku Sowieckim zaprzestano zbierania ustnych relacji od zwykłych ludzi, koncentrowano się na przekazach wybitnych działaczy państwowych. Wiadomo zatem, że były to teksty propagandowe i niezbyt zgodne z rzeczywistością. W następnej dekadzie zaczęły powstawać nielegalne stowarzyszenia i organizacje, których celem było gromadzenie informacji na temat znanych działaczy społecznych oraz badanie fonodokumentów jako nowego rodzaju źródła historycznego (Орлов 2014). W ramach podziemnej prasy w latach 70. i 80. ubiegłego wieku powstał pewien rodzaj alternatywnej historiografii, która opierała się przede wszystkim na osobistych wspomnieniach. Dysydentki i dysydenci nagrywali na taśmie rozmowy z osobami, które przeżyły stalinowskie obozy (Sherbakova 1992, 2000). Przy pomocy wspomnień – np. o kolektywizacji, trockistowskiej opozycji czy studenckich nielegalnych grupach z lat 40. – próbowali przekazywać prawdziwe wersje historii lub patrzeć na nie w innym świetle niż oficjalna władza radziecka (Stephan 2004, 4).

Pojęcie ustnej historii weszło do sowieckiego naukowego dyskursu dopiero w połowie lat 70., ale dotyczyło sfery ściśle archiwalnej. Środowisko profesjonalnych badaczy zajmujących się historią mówioną, a szczególnie D. P. Ursu, znało światową literaturę dotyczącą tego zagadnienia, jak np. prace J. Vansiny, P. Thompsona czy A. Portelli. Ursu próbował stworzyć narodową historiografię *oral history*, która wykorzystywałaby także rosyjską tradycję epicką. Dla przykładu podawał pisane kroniki starorosyjskie, a także późniejsze XVIII- i XIX-wieczne, które opierały się na przekazach ustnych. Pozytywnie odnosił się także do łączenia studiów nad folklorem ustnym i źródłami historycznymi, wskazując na konieczność interdyscyplinarności badań nad historią mówioną (Ursu 1989, 3–31). Inaczej do wykorzystania historii mówionej podchodził V. M. Surinov, który jako profesjonalny historyk upatrywał w relacjach oralnych przede wszystkim ich prawdziwości i zasadności w historycznych badaniach (Surinov 1976, 89–98).

W Polsce dopiero w 1968 r. głos w tej sprawie na forum naukowym zabrała historyk czasów powojennych K. Kersten, która uznała relacje ustne jako typ źródła historycznego (Kersten 1968, 316–329). Za nią poszli inni historycy i metodolodzy historii, np. T. Łepkowski, który odróżnił historię ustną przekazywaną w formie wywiadu, relacji lub rozmowy, świadomie zorganizowanej przez badacza, od tradycji ustnej, czyli spisanej w pamięci dziejów ludów (często plemiennych), i historii ludowej, inaczej historii „drugiego obiegu” opowiadanej w domach i kościołach (Łepkowski 1981, 441–443). Innym wybitnym badaczem był J. Topolski, który również wyróżnił trzy rodzaje źródeł oralnych: 1) informacje o przeszłości przechowywane w pamięci przez specjalnie powołanych do tego ludzi, typowe dla afrykańskiej tradycji ustnej; 2) informacje uzyskiwane przez historyka w toku wywiadów pochodzące z indywidualnej wiedzy udzielających wywiadu o rzeczywistości (to jest dzisiaj uznawane za rdzeń badań *oral history*); 3) informacje zawarte w źródłach pisanych, których powstanie było inspirowane (wywołane) przez historyka,

np. spisywanie pamiętników na różnego rodzaju konkursy (Topolski 1983, 273–277). W latach 80. XX w. uznano także relacje ustne za nowe rodzaje dokumentów archiwalnych (Karczowa 1989; Robótka/Ryszewski/Tomczak 1989, 162–167; Robótka 1988, 112–115, 148–168).

2. Działania organizacji pozarządowych w okresie przemian ustrojowych i państwowych

Okres pierestrojki w Związku Sowieckim oraz Solidarności w Polsce spowodował szersze otwarcie na zbieranie relacji ustnych, będących zapisem pamięci drugiego obiegu, a więc historii nieoficjalnej, nienaznaczonej ideologią państwową. Pod koniec lat 80. XX w. zarówno w Rosji, jak i w Polsce zaczęto dużą wagę przywiązywać do tworzenia kolekcji relacji ustnych. Pierwsze impulsy do kreowania badań nad *oral history* po przełomie 1989 r. w Polsce i 1991 r. w Rosji przyszły właśnie ze strony organizacji pozarządowych, które zaczęły interesować się zapomnianymi grupami społecznymi i szczególnymi historycznymi wydarzeniami. Chodziło przede wszystkim o danie alternatywy dla oficjalnej narracji historycznej i politycznej (Melnikova 2006, 6–8).

W Warszawie w 1987 r. powołano Ośrodek Karta, który jako pierwszy zaczął nagrywać wywiady z Polakami represjonowanymi przez ZSRR, deportowanymi z Kresów Wschodnich, więźniami łagrów, żołnierzami podziemia antykomunistycznego (Lewandowska 2010a, 119). W 2003 r. z tego ośrodka wyodrębniła się nowa instytucja – Dom Spotkań z Historią (DSH) w Warszawie, do której przeniesiono archiwum zebranych relacji. Obecnie zbiory Ośrodka Karta i DSH liczą ponad 5,5 tys. opracowanych archiwalnie nagrań audio lub wideo, a także ponad 30 tys. zdjęć z rodzinnych albumów (<http://dsh.waw.pl/historia-mowiona>).

W Rosji natomiast najbardziej znanym stowarzyszeniem zajmującym się propagowaniem wiedzy historycznej i ochroną praw człowieka stał się założony w 1988 r. „Memoriał” (<http://www.memo.ru>). Ośrodek historii mówionej tej pozarządowej organizacji przeprowadził kilkaset wywiadów audio i wideo z byłymi więźniami obozów koncentracyjnych. Stowarzyszenie realizuje obecnie projekt „Ostatni świadkowie”. Jedną z jego organizatorek A. Kosłowa mówi, że wielu świadków z zaniepokojeniem dopytuje się w siedzibie „Memoriału”, czy dokumenty i relacje, które przekazują do archiwum organizacji, nie trafią czasem w „niepowołane ręce”. Wartościowe są nie tylko relacje o szczegółach działań represyjnych, które w oficjalnych dokumentach władzy się nie pojawiają, lecz także informacje świadków o psychicznych skutkach represji (<https://www.berliner-zeitung.de/ein-oral-history-projekt-aus-russland-bricht-das-schweigen-der-stalinzeit-antworten-auf-spaete-fragen-15059400>). Memoriał organizuje też corocznie konkurs dla uczniów

„Rosja. Wiek XX”, który ma pozyskać młodsze pokolenie do pracy badawczej ze źródłami mówionymi i prywatnymi dokumentami ich bliskich i znajomych (<http://urokiistorii.ru>). Strona internetowa „Przypominam sobie” z opowiadaniem ustnymi i pisemnymi na temat II wojny światowej funkcjonuje w Internecie od 2000 r. (obecnie także w języku angielskim). Kierownik projektu A. Drabkin próbuje przechowywać i udostępniać wspomnienia weteranów wojennych w formie opowiadań. Jego grupa składa się z zaangażowanych współpracowników z różnych rosyjskich miast i z zagranicy, którzy do tej pory przeprowadzili ponad 300 wywiadów (<https://iremember.ru>).

Od przełomu XX i XXI w. rozpoczyna się okres powszechnego użycia mediów do popularyzacji badań naukowych oraz dokumentacji życia społecznego, w tym zasobów *oral history*. Bezpłatna przestrzeń informacyjna dała możliwości obcowania z e-kulturą, e-wiedzą i e-archiwami. Dla badań nad *oral history* ważne są następujące sfery e-kultury: elektroniczne formy nowoczesnej komunikacji (Internet, serwisy społecznościowe, fora i strony internetowe), elektroniczne dziedzictwo kulturowe (muzea online, galerie i wystawy zawierające m.in. fragmenty wywiadów), edukacja online, elektroniczne środki masowego przekazu (branżowe czasopisma online z zakresu historii mówionej), a także elektroniczne systemy odniesienia (archiwa, encyklopedie, słowniki i biblioteki) (Baeva 2017, 177).

3. Inicjatywy uczelni wyższych po 1991 roku

Po fazie tworzenia oddolnych inicjatyw obywatelskich przyszedł czas na sformalizowanie działań i nadanie im charakteru naukowego. W 1989 r., a więc jeszcze w schyłkowej fazie funkcjonowania Związku Sowieckiego, została zorganizowana w Kirowie pierwsza konferencja poświęcona problemom historii mówionej, wynikiem której było powstanie Towarzystwa Historii Mówionej. Zorganizowano potem kolejne ogólnorosyjskie konferencje. Dwie z nich odbyły się w 1989 i 1991 r. w Kirowie, natomiast kolejna w 1992 r. w Kaliningradzie (Rebrova 2009, 293).

Po upadku Związku Sowieckiego *oral history* przeżywała fazę konsolidacji. Naukowcy zdobywali doświadczenia, opracowywali techniki i programy przeprowadzania wywiadów. W tym okresie na kilku rosyjskich uniwersytetach utworzono pierwsze ośrodki badawcze historii mówionej (m.in. na Rosyjskim Państwowym Uniwersytecie Humanistycznym w Moskwie, przewodnictwo D. Chubova; na Ałtajskim Uniwersytecie Pedagogicznym w Barnaule, przewodnictwo M. Demin i T. Ščegłova; na Uniwersytecie Pedagogicznym w Vjatce, przewodnictwo V. Berlin-skih; na Uniwersytecie Państwowym w Kaliningradzie, przewodnictwo J. Kostjašov). Wielu wykładowców opracowało kursy historii mówionej dla studentów historii i tworzyło specjalne plany nauczania (Ibidem). Zaczęto też szerzej interesować się

historią kultury, wydarzeniami zorientowanymi na folklor, historią współczesną i antropologią, wykorzystując do badań przekazy ustne. W konsekwencji metoda ta systematycznie wkracza do tradycyjnych badań naukowych. W Rosji zostały stworzone trzy ważne ośrodki badawcze: 1) Centrum Wizualnej Antropologii i Oral History na Rosyjskim Państwowym Uniwersytecie Humanistycznym w Moskwie; 2) Centrum Oral History na Europejskim Uniwersytecie w Sankt Petersburgu oraz 3) centrum badawcze na Państwowym Uniwersytecie w Pietrozawodsku (Melnikova 2006, 7). Ponadto prężne badania i nauczanie prowadzi też Uniwersytet Pedagogiczny w Woroneżu. W Moskwie na Rosyjskim Państwowym Uniwersytecie Nauk Humanistycznych *oral history* należy do przedmiotów obligatoryjnych na kierunkach archiwistyka, historia i politologia. W zajęciach oprócz wykładów wprowadzających w terminologię, zadania i cele *oral history*, rozwój historii nauki i umiejscowienie dyscypliny w socjologicznym, antropologicznym, historycznym i etnologicznym krajobrazie naukowym wykładowcy odwołują się do studiów *gender* i badań totalitaryzmu. Zajęcia przechodzą w praktyczne ćwiczenia dotyczące różnych technik przeprowadzania wywiadów i metod ich analizy. Na zaliczenie studenci samodzielnie przeprowadzają wywiady, które są transkrybowane i wspólnie analizowane (Kuhlmann 2003).

Również w Polsce wykłada się historię mówioną na kilku uniwersytetach: Uniwersytecie Warszawskim (na kierunku historia, socjologia, antropologia kulturowa, kulturoznawstwo – D. Kałwa, P. Filipkowski, M. Rakoczy), na Uniwersytecie Jagiellońskim (na kierunku historia – M. Kurkowska-Budzan, M. Jarząbek), na Uniwersytecie Łódzkim (na kierunku socjologia – K. Kaźmierska) oraz na Uniwersytecie Warmińsko-Mazurskim (na kierunku historia – I. Lewandowska). Niestety, ośrodki naukowe w Polsce nie prowadzą projektów *oral history* instytucjonalnie. Czynią to jedynie poszczególni badacze w ramach własnych zainteresowań, ewentualnie we współpracy z organizacjami pozarządowymi.

W Rosji to właśnie ośrodki uniwersyteckie realizują projekty oparte na historii mówionej. Oto kilka przykładów. W 2001 r. ośrodek *oral history* na Uniwersytecie Europejskim w Sankt Petersburgu został wsparty przez Open Society Institute (Soros Foundation) i Centre for Oral History Indiana University (Indiana, USA). Ośrodek ma na celu rozwój badań i naukę analizowania wspomnień ustnych. Do kluczowych projektów ośrodka zaliczają się „Bamovcy» o kolei bajkalsko-amurskiej: historia ostatniej budowy socjalizmu” (pod przewodnictwem T. Voronina, 2006–2007) i „Oblężenie w życiu i wspomnieniach mieszkańców Leningradu” (pod przewodnictwem E. Campbell, 2001–2002 i V. Kalendarova, 2002–2003). Efektem projektu dotyczącego Leningradu był m.in. tom zawierający opowiadania ustne o oblężeniu miasta (Rebrova 2009, 294).

W Woroneżu znajduje się regionalny ośrodek historii mówionej pod przewodnictwem N. Timofeeva. Ośrodek ten został utworzony w 2000 r., gdy Państwowy Uniwersytet Pedagogiczny w Woroneżu oferował fakultatywne seminarium „Obraz

Niemiec i Niemców w oczach żołnierzy Wielkiej Wojny Ojczyźnianej”. Badacze tego ośrodka realizowali projekty takie jak „Człowiek i epoka: portrety współczesnych” (2008) oraz „Indywidualne wspomnienia i zbiorowa pamięć o okupacji i działaniach wojennych w regionie Woroneża 1942–1943” (2009). Wspólnie z Niemieckim Instytutem Historycznym w Moskwie organizowane są grupy robocze i konferencje tematyczne związane z historią mówioną. Ośrodek posiada stronę internetową zawierającą listę realizowanych projektów, konferencji i publikacji (<http://www.historyvoice.ru>).

W 2004 r. założono ośrodek historii mówionej na Państwowym Uniwersytecie w Pietrozawodsku (kierownictwo: A. Golubev). Naukowcy badają interakcję między państwem a społeczeństwem w epoce sowieckiej oraz historię Karelii jako sowieckiego terenu pogranicznego. Realizowali projekty, których celem było badanie zmian w życiu codziennym w Związku Sowieckim od lat 30. do 50. ubiegłego wieku, historii fińskiej imigracji do sowieckiej Karelii w latach 30., historii fińskiej okupacji Karelii i jej miejsca w pamięci ludzi. Efektem wywiadów jest seria monografii poświęconych historii mówionej, która ukazuje się od 2006 r. pod tytułem „Historia mówiona w Karelii”. Ośrodek ma własną stronę internetową, na której można znaleźć także inne informacje (<http://oralhist.karelia.ru>).

4. Instytucje publiczne i niepubliczne oraz ich projekty

O ile w Rosji historią mówioną zajmują się nieliczne stowarzyszenia i instytucje niepubliczne, o tyle w Polsce jest ich stosunkowo dużo. Oprócz wspomnianego już wyżej warszawskiego Ośrodka Karta i DSH bardzo prężnie działają: w Lublinie – Brama Grodzka Teatr NN (<http://teatrnn.pl/historiamowiona>) i we Wrocławiu – Centrum Historii Zajezdnia (<http://www.zajezdnia.org/historia/swiadcowie-historii>), które zorganizowały archiwa historii mówionych, realizują różne projekty dokumentacyjne, organizują warsztaty i konferencje poświęcone metodzie *oral history*. Projekty takie powstają też na użytek muzeów (Kuzko-Zwierz 2015, 91–110), m.in. Muzeum Powstania Warszawskiego (<https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej.html>), Muzeum Solidarności w Gdańsku (<http://www.ecs.gda.pl>), Muzeum Historycznego w Elku (<http://muzeum.elk.pl/historia>), Muzeum Pamięci Sybiru w Białymstoku (<http://sybir.bialystok.pl/pl/strefapamieci/historiamowiona>). Od 2009 r. działa Polskie Towarzystwo Historii Mówionej (<http://pthm.pl>), które organizuje coroczne warsztaty z historii mówionej i co kilka lat ogólnopolskie i międzynarodowe konferencje¹.

¹ Współautorka tego tekstu również należy do tego towarzystwa i uczestniczy w organizowanych przez nie naukowych i warsztatowych spotkaniach (Lewandowska 2010b, 36–37).

Warte podkreślenia jest posiadanie przez polskie środowisko historyków-oralistów własnego specjalistycznego pisma „Wrocławski Rocznik Historii Mówionej” (<http://wrhm.pl>), wydawanego od 2011 r. Funkcję redaktora naczelnego pełni W. Kucharski. Czasopismo jest miejscem prezentacji wieloaspektowych badań naukowych poświęconych metodologii *oral history*, źródłem informacji o aktualnie prowadzonych badaniach, projektach, organizowanych konferencjach i nowościach wydawniczych, których tematyka dotyczy *oral history*. Każdy numer zawiera ważne artykuły zarówno polskich, jak i zagranicznych badaczy, a także transkrypcje źródeł mówionych. Trzeba podkreślić, że rocznik wydawany jest przez stowarzyszenie Ośrodek „Pamięć i przyszłość”, a więc organizację społeczną, pozarządową i pozauczelnianą. Takiego branżowego pisma nie znaleziono jednak po stronie rosyjskiej.

W Rosji w 2004 r. biznesmen M. Prochorow założył pierwszą charytatywną fundację (<http://www.prokhorovfund.ru/fund>), która w 2010 r. zaczęła obsługiwać nowy program pod nazwą „Ustnaja istoria”. Jego celem jest stworzenie zbioru relacji mówionych naukowców i stworzenia publicznego archiwum dostępnego online. Obecnie zarchiwizowanych jest 275 wywiadów ze 158 rozmówcami (<http://oralhistory.ru>). Podobną inicjatywę podjął Instytut Filozofii Rosyjskiej Akademii Nauk, który realizuje interaktywny projekt „Filozofia w przestrzeni publicznej”. W jego ramach nagrywa, archiwizuje i udostępnia online wypowiedzi filozofów bądź związane z filozofią, przybliżając to zagadnienie szerokiemu odbiorcy (https://iphras.ru/video_usthist.htm). Niestety, nie wszystkie projekty historii mówionej są udostępniane publicznie. Przykładem niech będzie realizowany w latach 2004–2005 przez Instytut Problemów Społeczeństwa Obywatelskiego międzynarodowy projekt „Żywe głosy historii”. Wzięło w nim udział 400 ośrodków z 85 rosyjskich miast. Współpracownicy tego projektu, najczęściej z organizacji młodzieżowych, nagrywali frontowych weteranów II wojny światowej oraz weteranów straży tylnej (Rebrova 2009, 298).

5. Wybrane projekty międzynarodowe z udziałem Rosji i Polski

Do głównych projektów realizowanych w latach 2005–2006 w Rosji zaliczany jest projekt „Dokumentacja biograficznego wywiadu z byłymi robotnikami niewolniczymi i przymusowymi” (<http://www.zwangsarbeit-archiv.de>). Jego kierownikiem merytorycznym był niemiecki badacz A. Plato. Archiwum pod skróconą nazwą „Praca przymusowa 1939–1945” przypomina o ponad 20 mln ludzi, którzy musieli pracować dla nazistowskich Niemiec. Zarchiwizowano w nim prawie 600 rozmów z byłymi przymusowymi robotnikami z 26 krajów, które można – po uprzednim zalogowaniu się – odsłuchać w całości. Ponadto są tam transkrypcje, tłumaczenia, fotografie oraz krótkie biografie. Wywiady w 25 językach dostępne

są również poprzez „Forced Labor 1939–1945” (angielski), „Принудительный труд 1939–1945” (rosyjski) i „Nucená práce 1939–1945” (czeski). Poniżej podano tylko podzbiory dotyczące Polski i Rosji: „Polska – Berliński Warsztat Historyczny” 11 osób udzielających wywiadu, „Polska – Karta, Warszawa” 62 osoby udzielające wywiadu, „Polska – Podgórski Poniatowa” 5 osób udzielających wywiadu; „Rosja – Akademia Moskwa” 10 osób udzielających wywiadu, „Rosja – Memoriał Moskwa” 35 osób udzielających wywiadu, „Rosja – Memoriał Sankt Petersburg” 15 osób udzielających wywiadu, „Rosja – Regionalny ośrodek w Woroneżu” 10 osób udzielających wywiadu. Na podstawie zebranych relacji powstało kilka prac naukowych (Plato/Leh/Tonfeld 2008; Данченко 2012), a regionalny ośrodek historii mówionej w Woroneżu razem z Wolnym Uniwersytetem Berlińskim z myślą o rosyjskich szkołach rozwinął platformę online odnoszącą się do pracy przymusowej (<https://obuchenie-na-osnove-intervyu.org>). Platforma „Обучение на основе интервью” jest od października 2017 r. dostępna dzięki Fundacji „Pamięć, odpowiedzialność i przyszłość”. Kursy dla nauczycieli i seminaria wspierają rosyjskie szkoły przy korzystaniu z niej na zajęciach edukacyjnych.

Inny międzynarodowy projekt to „Mauthausen Survivors Documentation Project”, realizowany w latach 2002–2003 w kilkunastu krajach europejskich, Stanach Zjednoczonych, Kanadzie i Izraelu, w tym także w Polsce i Rosji. Ze strony polskiej realizował go Ośrodek „Karta”, mający duże doświadczenie w nagrywaniu relacji już od końca lat 80. ubiegłego wieku (Madoń-Mitzner 2011). „*Ocaleni z Mauthausen* to – jak pisał jeden z jego koordynatorów w Polsce P. Filipkowski – obok dokumentacji fundacji Spielberga, zapisującej doświadczenie Holokaustu, największy prowadzony w Europie program badawczy oparty na historii mówionej” (Filipkowski 2002, 133–135).

6. Wybrane pozycje naukowe i popularnonaukowe wykorzystujące relacje ustne

Jednym z wielu przykładów jest praca powstała jako efekt rosyjskiego projektu opartego o historyczne podłoże realizowanego przez Uniwersytet Państwowy w Kaliningradzie. Ukazuje ona obraz Prus Wschodnich w świetle relacji sowieckich migrantów, którzy osiedlili się na terenie dawnych terytoriów niemieckich, które po II wojnie światowej przypadły Związkowi Sowieckiemu, tj. w obwodzie kalinigradzkim (Vostochnaia Prussija 2002). W języku polskim ukazała się także publikacja dotycząca tych problemów, szczególnie poczytna wśród badaczy zajmujących się dziejami Prus Wschodnich (Kostiaszow 2000).

W 2003 r. Centrum *Oral History* na Europejskim Uniwersytecie w Sankt Petersburgu wydało bardzo ważną publikację „Khrestomatija po ustnoi istorii” [Reader on

Oral History] autorstwa M. Loskutovej. Zawarto tam przekłady kilku znaczących artykułów badaczy zagranicznych stanowiących bazę dla badań nad *oral history*, tj. A. Portelliego, J. Vansiny, P. Thompsona, L. Passerini i innych. Przetłumaczono także w oddzielnych publikacjach książki P. Thompsona i J. Assmana. Oczywiście tego typu metodologicznych publikacji dla rosyjskich czytelników istnieje więcej (Melnikova 2006, 9).

Niestety w Polsce nie udało się do tej pory napisać ani oddzielnego podręcznika dotyczącego *oral history*, ani wydać zbioru ważnych tekstów. Prace nad tymi publikacjami trwają już kilka lat, efektu końcowego jednak nie widać. Powstają natomiast pojedyncze książki naukowe wykorzystujące tę metodę, które w części pierwszej, wprowadzającej, zwykle poświęcają znaczną część na charakterystykę metody. Są to prace poświęcone doświadczeniu II wojny światowej (Filipkowski 2010), życiu prywatnemu Polaków w okresie PRL-u (Klich-Kluczevska 2005), Polakom w Kazachstanie (Kudela-Świątek 2013), podziemiu zbrojnym po II wojnie światowej (Kurkowska-Budzan 2009) czy też pojedynczym osobom, które odegrały ważną rolę w regionie (Lewandowska 2015). Po stronie rosyjskiej mamy zaś publikacje dotyczące doświadczenia osób represjonowanych w GUŁagu (Convery 2014, 107–108), donosicielom w okresie stalinowskim i ich wpływie na losy winnych, ale często i niewinnych, ludzi (Perks 2008, 107–108) czy też ciągle żywej pamięci obrońców Leningradu (Clapperton 2007, 49–60).

7. Zakończenie

Po analizie porównawczej stanu historii mówionej w Rosji i Polsce nasuwa się kilka refleksji. Jeżeli weźmie się pod uwagę historię badań nad tą metodą i zauważenie potrzeby zbierania relacji ustnych, w Rosji pojawiło się to już po rewolucji październikowej, a w Polsce dopiero po II wojnie światowej. W drugiej połowie XX w., kiedy dominował okres komunistyczny i ograniczenie swobody wypowiedzi, nastąpiło zahamowanie rozwoju tej metody. Pierwsze symptomy odwilży zauważyć można dopiero pod koniec lat 80., wtedy to powstały w Polsce Ośrodek „Karta”, a w Rosji zaś Stowarzyszenie „Memoriał”. Wraz z upadkiem komunizmu i Związku Sowieckiego nastąpiło duże przyspieszenie, które trwa do dzisiaj. Elementy podobne w obu krajach to występowanie badań *oral history* na uniwersytetach. Różnicą jest większe natężenie prac naukowych w Rosji, które koncentrują się w specjalnie do tego celu powołanych centrach akademickich. Natomiast polscy badacze prowadzą badania indywidualne, współpracując często z ośrodkami pozarządowymi. W obu krajach występują też stowarzyszenia i fundacje, które zbierają relacje, organizują archiwa społeczne i spotkania warsztatowe, publikują książki. Wydaje się jednak, że liczba i intensywność działań organizacji pozarządowych jest większa w Polsce niż w Rosji. W Polsce działa również Polskie Towarzystwo Historii Mówionej oraz

wydawane jest specjalistyczne czasopismo „Wrocławski Rocznik Historii Mówionej”, które skupiają historyków-oralistów z całego kraju. W Rosji natomiast – najprawdopodobniej ze względu na olbrzymi obszar kraju – powstały regionalne centra badawcze, np. w Moskwie, Sankt Petersburgu, Woroneżu, Pietrozawodsku. Autorzy artykułu mają nadzieję, że w przyszłości uda się nawiązać wspólne kontakty między oralistami obu krajów.

Bibliografia

- BAEVA, L. (2017), Values of Mediasphere and E-Culture. W: Przegląd Wschodnioeuropejski. XVIII/1, 173–184.
- CLAPPERTON, J. (2007), The siege of Leningrad as sacred narrative: conversations with survivors. W: The Journal of Oral History Society. 35/1, 49–60.
- CONVERY, D. (2014), Gulag voices: oral histories of Soviet incarceration and exile. W: The Journal of Oral History Society. 42/2, 107–108.
- DANCHENKO, E. L. (2012), Batraki ponevole. Prinuditel'nyy trud „vostochnykh rabochikh” v sel'skom khozyaystve natsistskoy Germanii (1941–1945 gg.). Voronezh. [Данченко, Е. Л. (2012), Батраки поневоле. Принудительный труд „восточных рабочих” в сельском хозяйстве нацистской Германии (1941–1945 гг.). Воронеж.]
- FILIPKOWSKI, P. (2002), Ocaleni z Mauthausen. W: Karta. 34–35, 133–135.
- FILIPKOWSKI, P. (2010), Historia mówiona i wojna: doświadczenie obozu koncentracyjnego w perspektywie narracji biograficznych. Wrocław.
- KARCZOWA, H. (1989), Taśmoteka Archiwum Dokumentacji Mechanicznej w Warszawie. Dokumentacja dźwiękowa dotycząca lat 1901–1972. Przewodnik. Warszawa/Łódź.
- KERSTEN, K. (1968), Relacje jako typ źródła historycznego W: Pamiętnik X Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie, 17–21 września 1968 r. Referaty plenarne. Sekcje VII–XI. Warszawa, 316–329.
- KLICH-KŁUCZEWSKA, B. (2005), Przez dziurkę od klucza. Życie prywatne w Krakowie 1945–1989. Kraków.
- KOSTIASZOW, J. W. (red.) (2000), Przesiedleńcy opowiadają. Pierwsze lata Obwodu Kaliningradzkiego we wspomnieniach i dokumentach. Olsztyn.
- KUDELA-ŚWIĄTEK, W. (2013), Odpamiętane. O historii mówionej na przykładzie narracji kazachstańskich Polaków o represjach na tle narodowościowym i religijnym. Kraków.
- KUHLMANN, A. (2003), Zwischenbericht über den Aufenthalt an der Staatlichen Universität der Russischen Humanwissenschaften (RGU), Moskau, im Rahmen des trilateralen Programmes „Transformation and Identities in European Societies” vom 7. Januar bis 25. März 2003. W: <http://www.trilat.uni-bremen.de/berichte/ZwischenberichtKuhlmann.pdf> [dostęp 25.11.2017].
- KURKOWSKA-BUDZAN, M. (2009), Antykomunistyczne podziemie zbrojne na Białostocczyźnie. Analiza współczesnej symbolizacji przeszłości. Kraków.
- KUZKO-ZWIERZ, K. (2015), Historia mówiona w muzeach. Przegląd projektów prowadzonych przez polskie placówki muzealne. W: Wrocławski Rocznik Historii Mówionej. V, 91–110.
- ŁEPKOWSKI, T. (1981), Historia ustna i „historia ludowa”. W: Kwartalnik Historyczny. 2, 441–443.
- LEWANDOWSKA, I. (2009), Historycy wobec metody oral history. Przegląd polskiej literatury naukowej. W: Świigoń, M. (red.), Historia – archiwistyka – informacja naukowa. Prace dedykowane Profesorowi Bohdanowi Ryszewskiemu. Olsztyn, 127–138.
- LEWANDOWSKA, I. (2010a), Oral history in modern Poland – studies, educational projects, scientific associations. W: Narojczyk, K./Świigoń, M./Wolny, M. (red.), History, Archive Studies Information Science: methodological issues. Olsztyn, 115–124.
- LEWANDOWSKA, I. (2010b), Polskie Towarzystwo Historii Mówionej (PTHM/POHA). W: Wiadomości Historyczne. II, 36–37.

- LEWANDOWSKA, I. (2011), Oral history we współczesnej Polsce – badania, projekty, stowarzyszenia. W: Wrocławski Rocznik Historii Mówionej. I, 81–103.
- LEWANDOWSKA, I. (2015), Konserwatorskie zwierzenia. Rozmowy z Lucjanem Czubielem konserwatorem zabytków w Olsztynie 1956–1993. Wywiad-rzeka. Materiały źródłowe. Olsztyn.
- LOSKUTOVA, M. (2003), Khrestomatija po ustnoi istorii. Sankt Petersburg.
- MADON-MITZNER, K. (oprac.) (2011), Relacje polskich więźniów obozów nazistowskich systemu Mauthausen-Gusen. Warszawa.
- ORLOV, I. B. (2014), Ustnaya istoriya. W: Alekseyeva, V. V. i dr. (red.), Teoriya i metodologiya istorii. Volgograd, 335–355. [Орлов, И. Б. (2014), Устная история. W: Алексеева, В. В. и др. (ред.), Теория и методология истории. Волгоград, 335–355.]
- PERKS, R. (2008), The whisperers: private life in Stalin's Russia. W: The Journal of Oral History Society. 36/2, 107–108.
- PLATO, A./LEH, A./TONFELD Ch. (Hrsg.) (2008), Hitlers Sklaven. Lebensgeschichtliche Analysen zur Zwangsarbeit im internationalen Vergleich. Wien.
- REBROVA, I. (2009), Oral History im heutigen Russland. W: BIOS [Zeitschrift für Biographieforschung, Oral History und Lebensverlaufsanalysen]. 22/2, 293–300.
- ROBÓTKA, H. (1988), Metodyka archiwalna. Opracowanie dokumentacji geodezyjno-kartograficznej, technicznej, audiowizualnej (fotografii, filmów i mikrofilmów, nagrań). Toruń, 112–125, 148–162.
- ROBÓTKA, H./RYSZEWSKI, B./TOMCZAK, A. (1989), Archiwistyka. Warszawa, 162–167.
- SHERBAKOVA, I. (1992), The Gulag in Memory. W: Passerini L. (ed.), Memory and totalitarianism. Oxford.
- SHERBAKOVA, I. (2000), Nur ein Wunder konnte uns retten. Leben und Überleben unter Stalins Terror. Frankfurt am Main.
- STEPHAN, A. (2004), Erinnertes Leben: Autobiographien, Memoiren und Oral History – Interviews als historische Quellen, 4. W: <https://epub.ub.uni-muenchen.de/627/1/Stephan-Selbstzeugnisse.pdf> [dostęp 18.11.2017].
- TOPOLSKI, J. (1983), Teoria wiedzy historycznej. Poznań, 273–277.

Netografia

- <http://dsh.waw.pl/historia-mowiona>
- <http://muzeum.elk.pl/historia>
- <http://oralhist.karelia.ru>
- <http://oralhistory.ru>
- <http://pthm.pl>
- <http://sybir.bialystok.pl/pl/strefapamieci/historiamowiona>
- <http://teatrnn.pl/historiamowiona>
- <http://urokiistorii.ru>
- <http://wrhm.pl>
- <http://www.ecs.gda.pl>
- <http://www.historyvoice.ru>
- <http://www.memo.ru>
- <http://www.prokhorovfund.ru/fund>
- <http://www.zajezdnia.org/historia/swiadcowie-historii>
- <http://www.zwangsarbeit-archiv.de>
- https://iphra.ru/video_usthist.htm
- <https://iremember.ru>
- <https://obuchenie-na-osnove-intervyu.org>
- <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej.html>
- <https://www.berliner-zeitung.de/ein-oral-history-projekt-aus-russland-bricht-das-schweigen-der-stalinzeit-antworten-auf-spaete-fragen-15059400>

EKONOMIKA

ROMAN KISIEL

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3282-1378>

WIESŁAWA LIZIŃSKA

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-6957-2846>

PAULINA ROSOCHACKA

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

MIGRACJE ZAROBKOWE POLAKÓW W KONTEKŚCIE BREXITU

Gainful Migrations of Poles in the Context of Brexit

WYRAZY KLUCZOWE: migracja, migracja zarobkowa, brexit, Unia Europejska, Wielka Brytania

KEYWORDS: migration, gainful migration, Brexit, European Union, Great Britain

ABSTRACT: The purpose of the work was to diagnose the scale of the phenomenon of labor migration of Poles to Great Britain. Data on population flows were used (emigration, immigration and migration balance) in 2004–2014. An attempt was also made to diagnose migration changes caused by the Brexit referendum. For this purpose, data were used in the years 2014–2016. The secondary data from Eurostat, the Macroeconomic Data Bank and Demographic Year 2017 (CSO) were used to analyze and assess the phenomenon of migration in the analyzed periods. The majority of migrant workers came to the British Isles in 2006. In the following years, interest in going abroad for long-term was not so great. There were definitely more Polish residents who decided to go for a short-term than for long-term. Another such a big interest in going for long-term to Great Britain took place in 2013. This tendency did not last too long. The referendum did not have a big impact on the short-term migration. However, it reduced the willingness to go away for long-term.

1. Wstęp

Zjawisko migracji swoje początki bierze od czasów, kiedy zaczęły tworzyć się większe skupiska ludności związane z określonym obszarem. W związku z tym można powiedzieć, że migracje są integralną częścią dziejów ludzkości (Kaczmarczyk 2015). Ludzie przemieszczają się z każdego państwa na świecie, a źródłem nasilania się tego zjawiska jest ewidentna poprawa warunków w zakresie mobilności ludności (Woźniak 1999).

Migracja jest złożonym zjawiskiem, które wymaga szczegółowej analizy i rozpatrywania go w szerokim kontekście. Zjawisko to niezaprzeczalnie problem demograficzny, socjologiczny, politologiczny, ekologiczny, kulturoznawczy i ekonomiczny, lecz na podstawie tych nauk nie jest możliwe jego pełne wyjaśnienie i zrozumienie (Kuciński 2004).

Migracje zagraniczne determinuje wiele czynników. Chodzi nie tylko o samo ich występowanie i oddziaływanie, ale często o postrzeganie ich jako sił motywujących potencjalnych migrantów do zmiany kraju zamieszkania i pracy. Są to czynniki typu ekonomicznego, jak i pozaekonomicznego. Charakter ekonomiczny czynników wynika przede wszystkim z nierównomiernego wyposażenia krajów w zasoby siły roboczej. To z kolei przyczynia się do międzynarodowego zróżnicowania stawek płac, możliwości zatrudnienia itp. Jednym z istotnych czynników ekonomicznych mających wpływ na rozwój migracji zagranicznych jest również kształtowanie się koniunktury gospodarczej, co wpływa na rozmiary popytu na pracę (Siek/Bednarczyk 2009, 163–164).

Zmiana miejsca zamieszkania bądź pobytu na jakiś czas za granicą powoduje różne konsekwencje, które dotyczą zarówno kraju pochodzenia migrantów, jak i kraju ich przyjmującego. Skutki te mogą mieć różny charakter i wywierać wpływ na sferę gospodarczą, a także społeczną. Zasięg i skala tego procesu spowodowała, że migracje stały się jednym z najistotniejszych międzynarodowych problemów współczesnego świata (Piklikiewicz 2000).

Ruch migracyjny ma duże znaczenie w Unii Europejskiej. To właśnie on kształtuje obecny bilans demograficzny w większości krajów tej organizacji gospodarczej, a tym samym wpływa na wzrost lub spadek liczby ludności oraz stosunek liczby osób w wieku produkcyjnym do liczby osób w wieku poprodukcyjnym. [...] Migracje zagraniczne mogą pomóc krajom Unii Europejskiej w walce z problemami demograficznymi wynikającymi ze starzenia się społeczeństwa. [...] Poza tym migracje zagraniczne wpływają na wzrost lub spadek bezrobocia, kształtowanie wizerunku oraz polityki zagranicznej poszczególnych krajów, a także wzrost lub spadek zainteresowania danymi obszarami przez inwestorów zagranicznych (Nowotnik 2011, 60).

W 2004 r., kiedy Polska wstąpiła do UE, a wiele państw zniosło barierę dotyczącą swobodnego przepływu ludności, emigracja Polaków o charakterze ekonomicznym do Wielkiej Brytanii miała masowy charakter. Dla Polaków powodem wyboru Wielkiej Brytanii na cel emigracji były względy ekonomiczne. Kraj ten w tym czasie prowadził aktywną politykę imigracyjną, sytuacja na rynku pracy była korzystna, a gospodarka należała do najpotężniejszych w Europie (Byczek 2014). W tym samym roku stwierdzono, że brytyjska gospodarka odczuwa niedobór ok. 600 tys. pracowników. Decydując się na złagodzenie przepisów w zakresie polityki migracyjnej, władze sądziły, że napływ ludności będzie kształtował się w granicach 25–30 tys. rocznie (Grabowska-Lucińska/Okólski 2009). „Jednak okazało się, że napływ był

kilkanaście razy większy niż prognozowano już w pierwszym roku. W 2004 r. do Wielkiej Brytanii przybyło 439 tys. imigrantów” (Fihel 2007, 4).

Przez ostatnie kilkanaście lat najchętniej wybieranym przez Polaków krajem emigracji była Wielka Brytania. W wyniku napływu zbyt dużej liczby ludności państwo to zaczęło borykać się z problemami. Władze Wielkiej Brytanii, chcąc rozwiązać tę kwestię, 23 czerwca 2016 r. zorganizowały referendum w sprawie pozostania w Unii Europejskiej lub ewentualnego jej opuszczenia. Wynik głosowania był jednoznaczny – mieszkańcy zdecydowali w większości, że nie chcą być w UE. Data referendum stała się początkiem brexitu, natomiast zgodnie z traktatem lizbońskim Wielka Brytania powinna opuścić UE w ciągu 2 lat od rozpoczęcia procedury¹.

Brexit zapoczątkował wiele zmian nie tylko w Wielkiej Brytanii, lecz także w całej Europie. Jest to zjawisko, które nie wystąpiło do tej pory w żadnym kraju UE. To Wielka Brytania jako pierwsza zdecydowała się na tak odważny krok i podjęła decyzję o opuszczeniu UE. W ostatnim czasie słowo to było na ustach niemal każdego Europejczyka. Terminologia tego rzeczownika pochodzi od połączenia początkowego członu *br-* od słowa *Britain* i słowa *exit*, czyli „wyjście”. Brexit to określenie używane potocznie, natomiast dokładnie oznacza proces, w którym Wielka Brytania opuszcza UE (Tomaszewski 2015).

[...] Kluczowym argumentem na rzecz Brexitu stało się przekonanie o negatywnym wpływie masowej imigracji z innych państw UE na rynek pracy Wielkiej Brytanii. Emigranci stworzyli bowiem dodatkową konkurencję na rynku pracy, zwłaszcza dla Anglików legitymujących się najniższymi kwalifikacjami (Kundera 2017, 59).

Brexit to proces, który jednoznacznie wiąże się ze zniesieniem swobody przepływu ludności, czyli ograniczeniem imigracji zarobkowej. Jego skutki będą odczuwać zarówno imigranci mieszkający w Wielkiej Brytanii, jak i mieszkańcy tego kraju. Opuszczenie przez Wielką Brytanię struktur UE spowoduje wiele zmian w brytyjskiej gospodarce i na rynku pracy. Brak pracowników sprawi, że wzrosną płace, czyli wzrośnie koszt zatrudnienia, a to z kolei wpłynie na spadek konkurencyjności gospodarki tego państwa (Borońska-Hryniewiecka 2016).

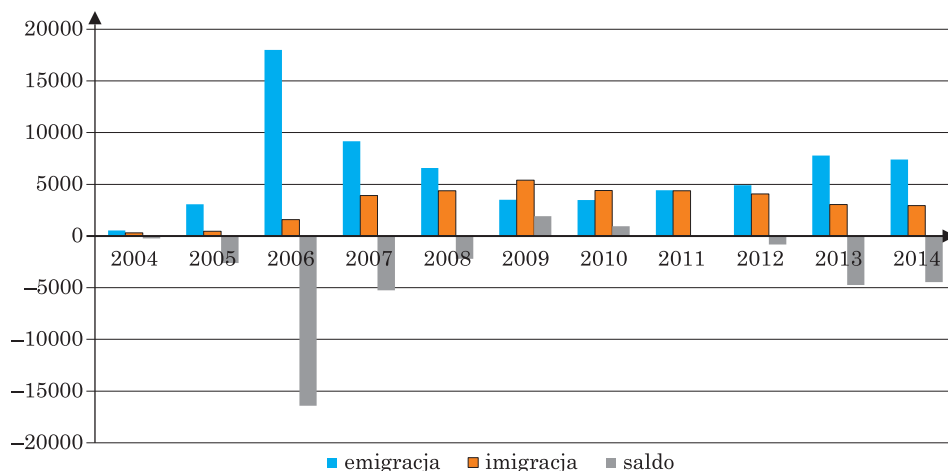
Celem niniejszego artykułu jest ukazanie skali zjawiska migracji zarobkowych Polaków do Wielkiej Brytanii, dlatego wykorzystano dane dotyczące przepływu ludności (emigracja, imigracja oraz saldo migracji) w latach 2004–2014. Jest to okres, w którym zaszło wiele istotnych zmian w migracji Polaków. Oprócz tego próbowano ustalić, czy i jakie zmiany spowodowało referendum w sprawie brexitu w migracji ludności na Wyspy Brytyjskie. W tym celu wykorzystano dane dotyczące migracji w latach 2014–2016. Do analizy i oceny zjawiska migracji w badanych okresach posłużono się danymi wtórnymi z Eurostatu, Banku Danych Makroekonomicznych oraz *Rocznika demograficznego 2017*, które pochodzą z Głównego Urzędu Statystycznego.

¹ <http://www.lexlege.pl/traktat-o-unii-europejskiej/art-50/> [dostęp 20.08.2018].

2. Migracja do Wielkiej Brytanii w latach 2004–2014

Wejście Polski do UE w maju 2004 r. miało wielki wpływ na skalę, charakter i kierunek emigracji Polaków. Zmiany, jakie zaszły na europejskim rynku pracy, które wynikały bezpośrednio z rozszerzenia członkostwa unijnego, spowodowały, że sposobność podjęcia pracy w każdym z krajów Unii decydowała o wyraźnej skłonności do zmiany miejsca zamieszkania przez ludność nowo przyjętych krajów członkowskich. W tym czasie większość państw starej UE, obawiając się napływu imigrantów, hamowała dostęp do własnych rynków pracy. Wyjątkiem były Wielka Brytania, Irlandia i Szwecja, które otworzyły swój rynek pracy dla mieszkańców nowo przyjętych państw (Podgórzńska 2016).

Polacy bardzo chętnie korzystali z możliwości wyjazdu za granicę, dla wielu z nich wyjazd był najlepszą alternatywą. Największa fala emigracji Polaków nastąpiła w 2006 r., gdy do Wielkiej Brytanii przyjechało na stałe 17,9 tys. Polaków, tj. o 14,9 tys. więcej niż rok wcześniej (rysunek 1). W tym czasie z Wysp na stałe do swojej ojczyzny wróciło tylko 1,5 tys. osób. Do 2008 r. więcej Polaków przyjeżdżało niż wyjeżdżało na stałe do Wielkiej Brytanii, natomiast od 2009 r. sytuacja się odwróciła. W 2009 r. 5,4 tys. imigrantów opuściło Wyspy, a przyjechała prawie połowa mniej obywateli Polski (3,5 tys.), co mogło być pośrednią przyczyną obecnego w tym czasie kryzysu finansowego w Europie. Od 2011 r. znów wzrosło zainteresowanie wyjazdem do Wielkiej Brytanii, jednak – jak pokazuje saldo migracji – przyjechało tylko o 56 osób więcej niż wyjechało. Według statystyk GUS

Rys. 1. Emigracja Polaków do Wielkiej Brytanii i imigracja Polaków z Wielkiej Brytanii oraz saldo w latach 2004–2014 (migracja na pobyt stały)

Źródło: opracowanie własne na podstawie GUS, Zestawienie: Główne kierunki emigracji i imigracji w latach 1966–2014 (migracje na pobyt stały), Warszawa, 20.08.2015

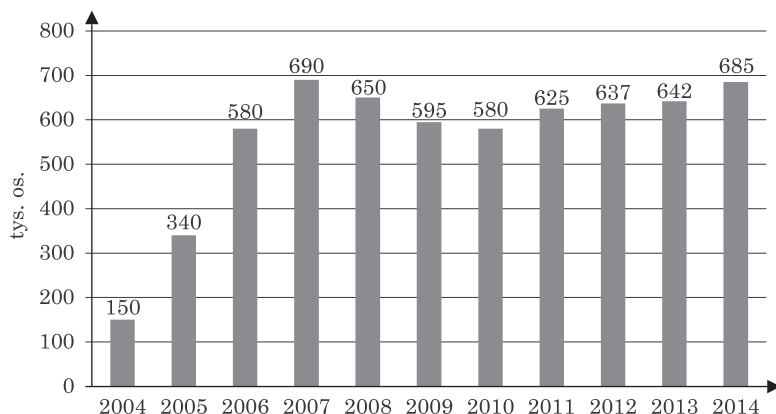
w 2014 r. osiedliło się na stałe w Wielkiej Brytanii 7,3 tys. osób, a wyemigrowało na stałe 2,9 tys. osób, tj. najmniej od 2006 r.

Powyzsza analiza danych potwierdza tylko, jak wielu Polaków zdecydowało się zostać na stałe w Wielkiej Brytanii. Dogodne warunki życia, jakie zastali na miejscu, utwierdziły ich tylko w tym, że podjęli słuszną decyzję. Dla polskiej gospodarki to jednak była wielka strata, gdyż wyjechali młodzi i bardzo dobrze wykształceni ludzie, których oczekiwania nie zostały spełnione w kraju.

Od kilkudziesięciu lat w Wielkiej Brytanii dostrzega się wysokie saldo migracji. W związku z wieloma zmianami w polityce migracyjnej oraz wzbogacaniu się UE o kolejne kraje napływ ludności stał się coraz większy, a Wielka Brytania zyskała największą popularność. Z danych Eurostatu wynika, że Wielka Brytania jest drugim krajem, który przyjął najwięcej imigrantów w 2015 r. (631,5 tys.). Trzecie miejsce natomiast zajmuje w przypadku emigrantów (299,2 tys.) (według danych EUROSTAT z 2017 r.). Ze względu na nasilający się problem związany z imigracją zaczęto proponować zmiany w polityce migracyjnej tego kraju.

Warto podkreślić, że skala imigracji Polaków do Wielkiej Brytanii, jaka miała miejsce po 2004 roku, dla rządu brytyjskiego była zaskoczeniem. Szacowano, że przybędzie około 13 tys. pracowników z krajów UE – osiem w skali rocznej. Brytyjski system nie uwzględnia oczywiście osób, które pracują nielegalnie. Poza tym system ten rejestruje tylko wejście na brytyjski rynek, bez skreślania osób, które już go opuściły. Statystyki te pokazują jednak, że Polacy w Wielkiej Brytanii stanowią najliczniejszą grupę pracowników z „nowych” państw członkowskich (Duszczyk/Wiśniewski 2006, 8).

Dla porównania na rysunku 2 przedstawiona została emigracja Polaków do Wielkiej Brytanii na pobyt czasowy. W 2004 r. zdecydowanie więcej, bo 150 tys. osób,

Rys. 2. Emigracja Polaków do Wielkiej Brytanii na pobyt czasowy w latach 2004–2014

Źródło: opracowanie własne na podstawie GUS, Informacja o rozmiarach i kierunkach emigracji z Polski w latach 2004–2016, Warszawa, 16.10.2017

podjęło decyzję o wyjeździe na pewien czas za granicę. Również w 2006 r. najwięcej polskich emigrantów od momentu wejścia Polski do UE wyjechało za granicę (690 tys.). Liczba czasowych imigrantów na Wyspach rok później zmalała do 650 tys. i ta tendencja malejącej liczby imigrantów utrzymywała się aż do 2010 r. Natomiast od 2011 r. zauważalny jest ponowny wzrost emigracji do Zjednoczonego Królestwa, który utrzymywał się aż do 2014 r.

Powyższe dane liczbowe pokazują, jak olbrzymia jest skala migracji Polaków do Wielkiej Brytanii. Dane opublikowane przez brytyjski urząd statystyczny (ONS) dowodzą, że pod koniec 2014 r. w Wielkiej Brytanii mieszkało 853 tys. Polaków. Z tego względu Polacy są największą mniejszością narodową zamieszkującą Wyspy Brytyjskie². Zasoby siły roboczej wzbogacone o polskich pracowników sprawiły, że brytyjska gospodarka mogła się ciągle prężnie rozwijać, jednak dalszy i nieoczekiwany napływ zbyt wielu imigrantów w kolejnych latach okazał się sporym obciążeniem i problemem dla Wielkiej Brytanii.

3. Migracja Polaków do Wielkiej Brytanii przed i po referendum w sprawie brexitu

Referendum w sprawie brexitu, które zapoczątkowało proces wyjścia Wielkiej Brytanii z UE, spowodowało istotną zmianę uwarunkowań w migracji Polaków. Niepewność dotycząca dalszych losów polskich obywateli na Wyspach sprawia, że wielu z nich zastanawia się nad wyjazdem za granicę bądź powrotem do kraju.

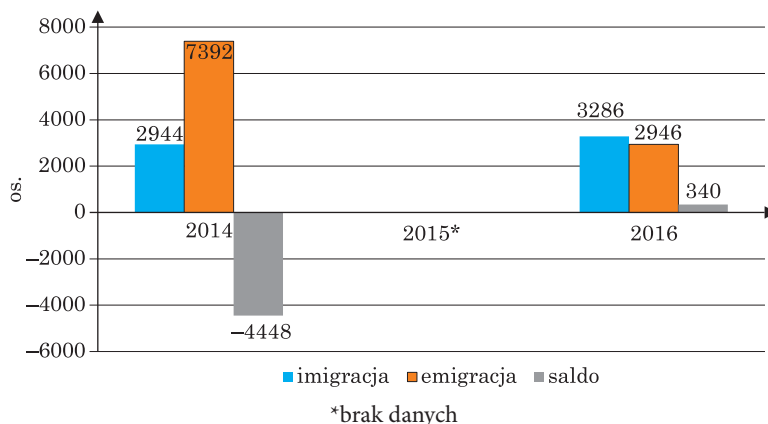
Na rysunku 3 zaprezentowano dane na temat migracji Polaków na pobyt stały do Wielkiej Brytanii w latach 2014–2016. Zauważyć można, że znacząco zmalała liczba emigrujących osób – z 7392 osób w 2014 r., czyli przed referendum w sprawie brexitu, do 2946 osób w roku referendum. Natomiast, co ciekawe, Polacy, którzy wyemigrowali na stałe, zaczęli wracać do kraju, gdyż – jak pokazują liczby – skala zjawiska imigracji wzrosła o 342 osób. Dla porównania w 2014 r. ogółem wyjechało na stałe 28,1 tys. mieszkańców Polski, natomiast wróciło z zagranicy 12,3 tys. osób. W 2016 r. sytuacja ta diametralnie się zmieniła, a mianowicie saldo migracji było dodatnie, co oznacza, że osób powracających z zagranicy było więcej niż opuszczających kraj. Z oficjalnych danych wynika, iż w tym czasie ogółem wyjechało 12 tys. mieszkańców Polski, a wróciło o 1,5 tys. osób więcej, czyli 13,5 tys. W 2017 r. tendencja ta utrzymywała się na podobnym poziomie, jednak saldo migracji było niższe o 0,1 p.p. i wynosiło 1,4³.

Spadek zainteresowania wyjazdami do Wielkiej Brytanii może być m.in. wynikiem poprawiających się warunków na polskim rynku pracy.

² Według danych Office of National Statistics (GB), <https://www.ons.gov.uk> [dostęp 7.09.2018].

³ <https://bdm.stat.gov.pl/> [dostęp 16.09.2018].

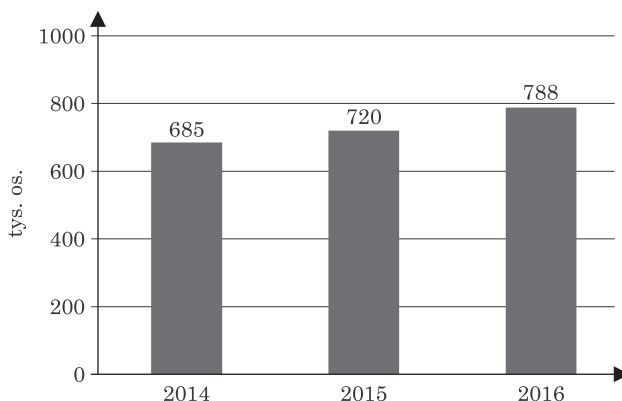
Systematyczny wzrost popytu w gospodarce sprzyja rosnącemu zapotrzebowaniu na pracę, co przekłada się na dalszy wzrost zatrudnienia i obniżenie bezrobocia. W konsekwencji umacnia się pozycja pracowników w negocjacjach płacowych i rośnie udział firm prognozujących wzrost płac, co sprzyja przyspieszeniu wzrostu wynagrodzeń (Raport o inflacji 2018).

Rys. 3. Migracje zagraniczne Polaków na pobyt stały do Wielkiej Brytanii

Źródło: opracowanie własne na podstawie GUS, Rocznik demograficzny 2017, Warszawa, 13.10.2017

W przypadku emigracji Polaków na pobyt czasowy do Wielkiej Brytanii sytuacja wygląda nieco inaczej (rysunek 4). Po pierwsze zdecydowało się na czasową emigrację niż na pobyt stały. Pod koniec 2015 r. wyjechało 720 tys. osób, w porównaniu do 2014 r. było to o 35 tys. więcej. Z kolei pod koniec 2016 r., czyli po ogłoszeniu referendum,

Rys. 4. Emigracja Polaków na pobyt czasowy do Wielkiej Brytanii

Źródło: opracowanie własne na podstawie GUS, Rocznik demograficzny 2017, Warszawa, 13.10.2017

wyemigrowało 788 tys. osób, czyli o 68 tys. więcej w stosunku do roku poprzedniego (w porównaniu do 2014 r. aż o 103 tys. więcej).

Oznacza to, że wielu polskich emigrantów decydowało się na wyjazd, żeby zdążyć przed brexitem. Polacy korzystali z ostatniej szansy na zarobienie pieniędzy, gdyż nikt tak naprawdę nie wiedział, jak będzie wyglądała sytuacja migracyjna po zakończonym procesie brexitu. Po referendum jednak można zauważyć wiele zmian na brytyjskim rynku pracy. Oficjalne dane ONS pokazują, że coraz więcej bezrobotnych Brytyjczyków podejmuje pracę. Stopa bezrobocia w pierwszym kwartale 2016 r., czyli jeszcze przed referendy, wynosiła 5,1%, natomiast już w kolejnym kwartale była niższa o 0,2 p.p. Bezrobocie w tym kraju ciągle spada, a w 2017 r. było najniższe od 1974 r. i wynosiło 4,4%⁴. Adekwatnie do sytuacji: jeżeli spada bezrobocie, to wzrasta zatrudnienie. W pierwszym kwartale 2018 r. wskaźnik zatrudnienia wynosił 75,6% i był wyższy o 1,4 p.p. w porównaniu do pierwszego kwartału 2016 r. W związku z tym można powiedzieć, że poprawiła się sytuacja materialna wielu brytyjskich rodzin, które dotąd utrzymywały się z zasiłków socjalnych czy innych źródeł dochodu. Przeciętne tygodniowe wynagrodzenie ogółem, jak podaje ONS, w marcu 2016 r. wynosiło 491 £, rok później o 12 £ więcej, a dwa lata po referendum wzrosło do 515 £⁵.

4. Podsumowanie

Rok 2004 to niewątpliwie okres przełomowy dla polskiej migracji do Wielkiej Brytanii. Swobodny przepływ ludności spowodował, że bez żadnych przeszkód Polacy mogli wyjechać za granicę. W 2006 r. na Wyspy Brytyjskie przybyło najwięcej migrantów zarobkowych od momentu przystąpienia Polski do UE. W kolejnych latach zainteresowanie wyjazdem za granicę na stałe nie było aż tak duże jak przed 2006 r. Zdecydowanie więcej mieszkańców Polski decydowało się na wyjazd czasowy niż na stałe. Kolejne tak duże zainteresowanie wyjazdem na stałe do Wielkiej Brytanii nastąpiło w 2013 r., jednak tendencja ta nie utrzymywała się zbyt długo.

Referendum w sprawie brexitu, które odbyło się w 2016 r., spowodowało, że Polacy już tak chętnie nie chcieli wyjeżdżać na stałe do Zjednoczonego Królestwa, a wielu z tych, którzy wyjechali, postanowiło wrócić do Polski. Referendum nie miało dużego wpływu na migrację na pobyt czasowy, gdyż stosunkowo dużo obywateli Polski wyemigrowało w celach zarobkowych do Wielkiej Brytanii.

⁴ <https://www.ons.gov.uk/employmentandlabourmarket/peoplenotinwork/unemployment/timeseries/mgsx/lms> [dostęp 17.09.2018]

⁵ Office of National Statistics (GB), <https://www.ons.gov.uk> [dostęp 17.09.2018].

Bibliografia

- BOROŃSKA-HRYNIEWIECKA, K. (2016), Wpływ Brexitu na sytuację imigrantów ekonomicznych w Wielkiej Brytanii: implikacje dla Polski i polskich obywateli. W: *Biuletyn, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych*. 24, 1–2.
- BYCZEK, R. (2014), Emigracja Polaków do Wielkiej Brytanii i jej wpływ na rozwój turystyki przyjazdowej Brytyjczyków do Polski. W: *Turystyka i Rekreacja*. 14, 123–135.
- DUSZCZYK, M./WIŚNIEWSKI, J. (2006), Analiza społeczno-demograficzna migracji zarobkowej Polaków do państw EOG po 1 maja 2004 roku. Warszawa.
- FIHEL, A. (2007), Najnowsza migracja z Polski do Wielkiej Brytanii. W: *Biuletyn Migracyjny*. 12, 1–6.
- GRABOWSKA-LUCIŃSKA, I./OKÓLSKI M., (2009), *Emigracja ostatnia*. Scholar, Warszawa.
- KACZMARCZYK, T. (2015), Migracja – charakterystyka zjawiska. W: *Zeszyty Naukowe Państwowej Szkoły Zawodowej im. Witelona w Legnicy*. 16/3, 7–15.
- KUCIŃSKI, K. (2004), Migracje w teorii ekonomii. *International*. W: *Journal of Management and Economics*. 15, 8–20.
- KUNDERA, J. (2017), *Brexit*. Wrocław.
- NOWOTNIK, D. (2011), Migracje zagraniczne w krajach Unii Europejskiej w warunkach kryzysu gospodarczego. W: *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*. 18, 59–69.
- PIKLIKIEWICZ, M. (2000), *Międzynarodowe stosunki gospodarcze na przełomie wieków*. Warszawa.
- PODGÓRZAŃSKA, R. (2016), Emigracja Polaków do Wielkiej Brytanii w latach 2004–2016. Implikacje dla stosunków polsko-brytyjskich. W: *Przeszłość Demograficzna Polski*. 3, 177–204.
- SIEK, E./BEDNARCZYK, J. L. (2009), Kryzys ekonomiczny a migracje ludności Polski do wybranych krajów. W: *Rocznik Żyrardowski*. 7, 161–172.
- TOMASZEWSKI, J. (2015), Wybrane aspekty polityki bezpieczeństwa Wielkiej Brytanii. W: *Kwartalnik: Bezpieczeństwo Narodowe*. 36, 25–40.
- WOŹNIAK, R. B. (1999) *Socjologiczne implikacje migracji cudzoziemców w Polsce. Studium pogranicza polsko-niemieckiego*. Szczecin.

Źródła internetowe

- <http://www.lexlege.pl/traktat-o-unii-europejskiej/art-50>
- <https://bdm.stat.gov.pl>
- <https://www.ons.gov.uk/peoplepopulationandcommunity/populationandmigration/internationalmigration/datasets/populationoftheunitedkingdombycountryofbirthandnationality>
- <https://www.ons.gov.uk/employmentandlabourmarket/peoplenotinwork/unemployment/timeseries/mgsx/lms>
- <https://www.ons.gov.uk/employmentandlabourmarket/peopleinwork/earningsandworkinghours/timeseries/kab9/emp>

IHOR HURNYAK

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-0926-2456>

Ivan Franko National University of Lviv

ALEKSANDRA KORDONSKA

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-5316-9630>

University of Warmia and Mazury in Olsztyn

ANALYSIS OF INSTITUTIONS INTERACTION IN UKRAINIAN ECONOMY BY USING GAME THEORY MODELS

KEYWORDS: business, game theory, institutional theory, interaction, institutions, Nash equilibrium, Nash disequilibrium, oligarchy, society, Ukraine

ABSTRACT: This article is an attempt to analyse the functioning of the institutional environment through the prism of institutional interaction and cooperation between actors in the shadow and official economy. The authors suggest somewhat unusual mechanisms for understanding the most problematic current issues of interinstitutional cooperation in Ukraine. The investigation is based on current game theory, in particular an approach to interactions in the context of such models as “loyal business – opposition business”, “IMF – Ukraine”, “Ukrainian society – oligarchic groups”, which allow the sources, causes and consequences of the defacto functioning command system to be demonstrated. The research, which combined approaches to the innovative economy, the institutional economy and the theory of games is a good basis for explaining why a positive outcome, known as institutional cooperation, has not been achieved in the interaction between oligarchic groups and Ukrainian society as a result of a repetitive “game” for two decades. It is proposed to use Nash disequilibrium to disturb an ineffective economical system for receiving the effect similar to Josef Schumpeter’s creative destruction approach in entrepreneur role identification. In this way a synergy between game theory and innovation economics was implemented.

1. Introduction. Brief characteristic of the institutional environment functioning in Ukraine

One of the most fundamental facts regarding long-term economic development in the last century is the effectiveness of institutions and their interactions with society. If, at the end of the 20th century, scientists had just started to consider the importance of strengthening market institutions, then at the beginning of the 21st century institutional factors have a major role in explaining the success

of market transformations. According to O. Williamson, the institutional economy is a bridge to economic development, while institutions are a “hidden hand” in the economy’s management (Williamson, 2004).

The peculiarity of Ukraine’s development is the simultaneous evolution of market transformation and the establishment of statehood as well as the principles of democracy. Institutions that are the framework of competitiveness in developed countries are not sufficiently developed in Ukraine. Moreover, the Ukrainian state, with a centralized form of government, provides support mostly to those industry sectors that belong to oligarchic groups which form the elite authority at any particular time. State policy is manifested in regulating the macroeconomic situation, basically by using the depreciation of the national currency and therefore by exporting raw materials at a lower cost, while in developed countries attention is paid to economic growth through improvement of conditions for doing business, interactions between state authority, business and society, as well as industrial modernization as a key factor in competitiveness on the world market. Ukrainian citizens are trying to create and develop small and medium business for domestic demand and foreign economic activity, while the state’s measures do not simplify, but rather complicate, the business conditions and also increase the tax burden. Consequently, Ukraine has a high level of shadow economy while the investment climate is unfavourable.

The “«Taste of Life» As a Mechanism of Overcoming Corruption” (Hurnyak/Kordonska 2018), was an attempt to consider the degree of an individual’s satisfaction from living, functioning and carrying out their own activity in society in accordance with economic rules and regulations. To solve this problem, three approaches were applied by considering the “taste of life” as a function of state authorities’ services, shadow activity and communal budget. Based on statistical modelling and the results of expert surveys in 50 communities in the Ukrainian environment, the authors identified the degree of state regularities in society. The results indicate that the behaviour of those individuals who want everything to be taken over by the state and those who do not want to change anything (the shadow budget is approximately equal to the official budget in Ukraine) is similar, because the shadow sector works very effectively (from their point of view) and therefore the efficiency of the state and the community should be built through the effectiveness or inviolability of the shadow sector.

A. Tiffin stresses the importance of an effective institutional mechanism, noting that Ukraine has sufficient potential to be an economically developed country, since its labour force is relatively educated, the conditions for agriculture are among the most favourable in the world, and the infrastructure is also relatively developed (Tiffin 2006). Considering the ineffectiveness of the Ukrainian economy in contrast to other Central Eastern European countries, Tiffin mentions that institutions in Ukraine after the proclamation of independence have not been transformed

and, instead of moving towards a more market-oriented system, the institutional mechanism in Ukraine became a “vacuum”, and therefore this environment has been closed to innovation and production activities. He states that economic growth and quality of life development in Ukraine can be achieved by increasing efficiency rather than an accumulation of factors, which in turn depends on the authorities’ ability to create market-oriented institutions in order to implement reforms. He believes that Ukraine has a chance to become an “economic miracle” with an annual growth of 8.5% of GDP and a doubling of GDP per capita over ten years, in the case of correct implementation of institutional market-oriented reforms.

V. Filipchuk notes that the Ukrainian economic model is an example of closed institutions (Filipchuk 2013). From a historical point of view, Ukraine entered the 21st century with destructive, closed soviet political and economic institutions. In the 1990s Ukraine experienced only a “facade” transformation of institutions, while its western neighbours, Poland and the Baltic countries, started a period of European integration and institutional transformation to European models. The situation that took place in Ukraine in 2004, is described by V. Filipchuk as a classic example of what D. Acemoglu, S. Johnson and J. Robinson have mentioned: on the one hand, the victory of the reforming forces, on the other, their inability to create open institutions, which caused the creation of “a vicious circle of poverty” – the closeness of political institutions, the concentration of economic resources in the hands of a narrow circle of people, the economic decline of the majority of the population (Acemoglu/Johnson/Robinson 2002). Accordingly, we have a lack of incentives for economic activity, an increase in the shadow sector and emigration as a means of survival.

All these theoretical arguments presented above are confirmed by research by the Foundation for “Effective Governance”, according to which the low assessments of the Ukrainian business environment are caused by the following problems:

1. *Aggravating regulatory environment.* Complex bureaucratic procedures and excessive regulation create significant barriers to business activity. In a survey of business executives 61.1% of them mentioned the administrative regulation of business by the authorities (such as obtaining permits, creating the required reporting) as being extremely burdensome. On the one hand, cumbersome regulatory procedures, frequent rule changes and the order of their application significantly complicate business activity. On the other hand, a significant concentration of authority in the hands of officials contributes to corruption.

2. *“Bloated” and inefficient apparatus of state officials.* The current structure of the command system is not significantly different from that which worked in Soviet times. The remuneration, lack of motivation, corrupt hiring of employees, lack of an adequate system of evaluation of the efficiency of the officials’ work generally promote the importance of personal political ties.

3. *Opacity and low level of accountability.* The central and local authorities are not accountable to citizens. Feedback mechanisms, as well as effective citizen influence, which are important in maintaining the effectiveness of the system of deterrence and counterbalance, do not work.

2. Institutional interactions in Ukraine – game theory models

The main issue among scientists concerning the institutional system in Ukraine is why Ukraine, unlike most of its European neighbours, has not managed to go beyond the transformation period and move from institutions of the command system to institutions of a market economy. As a result of this imbalance, according to the estimations of the American Association of Accountants, the identification of the Ukrainian system is proposed to be described as a totalitarian or upgraded oligarchy.

In order to understand the functioning of the institutional system, we have to consider institutional interactions which are an illustrative framework for explaining sources, causes and consequences of the system functioning. In this context we want to propose an analysis of such *models* of society interactions as: 1) loyal business – opposition business; 2) International Monetary Fund¹ – Ukraine; 3) Ukrainian society – oligarchic groups.

3. Methodological basis

For such an analysis instruments of institutional economy would traditionally be used. At the same time, taking into account the absence of any significant influence of society on formal institutions and its clearly increasing distance from official institutions (by emigration, shadow economy, absence of actual mechanisms of influence etc.), we propose to use separate models of game theory²; game theory is not a traditional method for such investigation through research. An analysis of such models and the corresponding matrices of payoffs allows the reasons for non-fulfillment of a well-known “folk theorem”³ in Ukraine to be investigated,

¹ Hereafter: IMF.

² See also: D. McNulty, The Basics Of Game Theory. In: <https://goo.gl/AH2w8t> [Access 20.08.2017].

³ Folk theorems are used in Economics especially in the field of game theory and specifically to repeated games. This theorem is said to be satisfactorily fulfilled when the equilibrium outcome in a game that is repeated an infinity number of times is the same as the feasible and strongly individual rational outcome in the one-shot game. The outcome is said to be in equilibrium, because any attempt at trying to increase a player's individual outcome will imply a decrease in at least one other player's individual outcome. The origin of this theorem is unknown but it appeared in the late fifties, and became quickly

and why society till nowadays has been not unable to switch to mutually beneficial cooperation to be understood. Additionally, an analysis of the proper long term inequality in the case of non-rational actors should also be considered. It is proposed to create disturbance in the system with the aim to force this system by all available resources to overcome this disturbance, but in the direction of achieving cooperation.

The purpose and objectives of this research are to study the level of choice rationality in Ukrainian society based on models of institutional interactions. Using the results of the analysis an attempt will be made to argue the reasons for not fulfilling the *folk theorem* in the conditions of domestic society functioning or, conversely, to argue its actual execution. Moreover, we will try to solve this problem in case of irrationality.

4. Theoretical basis

The main theoretical base of the study is the research of R. Hall Varian presented in “Microeconomics”, which combines the tools and methods of game theory, institutional economics, mathematical analysis, innovation and behavioural economics (Varian 2010). Among other scientists, the issue of institutional interactions are analysed by J. W. Friedman, R. Gibbons, S. J. Grossman, O. D. Hart, C. Hurtado, J. H. Moore, J. E. Stiglitz. Among Ukrainian authors, we would like to highlight the recent work of Volodymyr Bilotkach (Bilotkach 2006).

The famous economist, US academic, and professor at the University of Chicago, Richard Thaler, who won the 2017 Nobel Prize for his work on behavioural economics should also be mentioned here. Nudge theory has been criticized by some sections of the political right for being overly paternalistic, while it has also been described as a neoliberal idea by the left because it relies on individual choice instead of overt state intervention. Unlike the field of classical economics – whereby decision-making is based on cold-headed logic – behavioral economics allows for irrational actions and attempts to understand why this might be the case. Thaler has provided a more realistic analysis of how people think and behave when making economic decisions. This relevant investigation is closely related to our attempts to understand institutional interactions.

known and spread within the game theory academia, and this is the reason why it became known as folk theorem. James W. Friedman in his article “A Non-cooperative Equilibrium for Supergames” (1971), was the first to write and publish a paper in which he thoroughly dealt with the theorem.

5. Game theory models and results of the study

5.1. Model 1: “loyal business – opposition business”

Let us suppose that we have two players: the [*Opposition Financial Group* (OFG)] and the [*Loyal Financial Group* (LFG) and the *Government* (we consider these together, since their common interest and mutual support are clearly observed)]. Among the possible tools for the opposition group, we distinguish: *consent to the sale and voluntary payment of debt* and *disagreement with the sale and refusal to pay debt*. Among the possible tools for the LFG are: *forced withdrawal and requirement for debt payment* and *purchase of shares and readiness to cover debt*. The maximum possible win in the matrix of payoffs will be accepted conditionally as 100 points. The loss of the enterprise and forced debt payment are separately estimated at 50 points. Transaction costs related to underreporting of the stock market, law enforcement and a judicial system which inhibits complete property elimination, even on the basis of a court decision, will be accepted respectively as 20 and 10 points. According to the above conditions the payoffs matrix in the case of a model of a competitive game of game theory will be as follows (table 1).

Table 1. The payoff matrix of the model “loyal business – opposition business”

		Opposite financial group	
		Sale and willingness to cover the debt	Refusal to sell and to cover the debt
Loyal financial group + government	Enforced confiscation and requirement for debt payment	50; – <u>50</u>	<u>90</u> ; – 90
	Acquisition of shares and readiness to cover the debt	<u>80</u> ; – 80	0; <u>0</u>

In the case of interaction in the upper left corner (50; –50) we have a situation of ongoing negotiations (or perhaps their imitation) with respect to the company’s fate and the availability of a debt decision. The lower right corner (0; 0) presents the situation without solution. According to the underlined points which represent the wins in this case, we can state that this model doesn’t demonstrate the balance of the Nash in the traditional sense.

In view of it, let’s try to use the mixed Nash equilibrium model. Let’s assume that “*p*” is the probability that LFG will choose a *policy of enforced confiscation and an unconditional demand for debt payment*. Let’s ignore the imitation possibility. Then independence from the decision of another player can be obtained from the equality:

$$(-50)*p + (-80)*(1 - p) = (-90)*p + 0*(1 - p) \quad (1)$$

Similarly, let's assume that " q " is the probability that the OFG will choose a *sales strategy and willingness to cover the debt*. Then the condition of independence of the choice can be shown as follow:

$$50 \cdot q + 90 \cdot (1 - q) = 80 \cdot q + 0 \cdot (1 - q) \quad (2)$$

The results of these probabilities ($p = 8/12$ and $q = 9/12$) indicate that the most acceptable solution for both sides is the combination of strategies in the upper left corner, when groups demonstrate mutual readiness to solution, but only partially fulfil their promises. This behaviour, obviously, is not rational and reflects potentially possible solutions of irrational players. Obviously, such a system has to be deduced from equilibrium.

Let's try to use a Nash disequilibrium point:

$$\beta_i = \min_{a_{-i} \in A_{-i}} \max_{a_i \in A_i} u_i(a_{-i}, a_i), \quad (3)$$

where A – joint action space of player; i – level of utility of i player. In this case it can be mentioned a Schumpeter's⁴ theory of *creative destruction*, which can be used for the case of different society's game actors. We will try to assume the most influencing disruptive choice that system can to overcome (table 2).

Table 2. The payoff matrix of the model "loyal business – opposition business": Nash disequilibrium

		Opposite financial group	
		Sale and willingness to cover the debt	Refusal to sell and to Cover the debt
Loyal financial group + government	Enforced confiscation and requirement for debt payment	50; – 50	90; – 90* Quasi – formal decision
	Acquisition of shares and readiness to cover the debt	80; – 80 False cooperation	0; 0

Note: * – Refusal and compulsory withdrawal accompanied by the state authority inability to the adequate fulfilment of the formal rules

So, in this case (table 2) we demonstrate the destruction of ineffective system functioning with the aim to provoke using possible system resources to move in direction of collusion, but now on the base of rationality.

⁴ *Creative destruction* – a term coined by Joseph Schumpeter in "Capitalism, Socialism and Democracy" in 1942, describes the "process of industrial mutation that incessantly revolutionizes the economic structure from within, incessantly destroying the old one, incessantly creating a new one". This occurs when innovation deconstructs long-standing arrangements and frees resources to be deployed elsewhere. Since Schumpeter, the term has been adopted into many other contexts outside of economic theory. See: Creative Destruction. In: <https://goo.gl/aaVnJ2> [Access 20.08.2017].

5.2. Model 2: “IMF – Ukraine”

For analysing the interaction between the IMF and Ukraine it will be used the “game of obligations” model. The basis of this model is the famous fable about the frog and scorpion⁵. We will assume the complete loss of the player as (–100) points and his full winnings as 100 points. Then, 20 points will show a decision making by “looking back” at the IMF’s response but “keeping in mind” the use of such a guaranteed opportunity; as well as show the desire to get credit despite anything, paying too much attention and resources to this transaction and simultaneously doing nothing in the field of effective usage of existing production factors (table 3).

Table 3. Payoff matrix of the model “IMF – Ukraine”

		IMF	
		Readiness to provide a loan	Refusal to provide a loan
Ukraine	Lending terms approval	–100; <u>50</u>	–20; 0
	Lending terms refusal	<u>80</u> ; <u>0</u>	<u>100</u> ; <u>0</u>

The Nash equilibrium is highlighted by underlined points in the matrix and can be reached by combination in the lower right and left corners. At the same time, it is clear that this decision in the model is rational but completely contrary to existing government practices in Ukraine. That’s why our next attempt is to provoke the system by achieving the Nash disequilibrium in the subgame (table 4).

Let we change for this case our condition for Nash disequilibrium:

$$\beta_i = \min_{a_i \in A_i} \max_{a_{-i} \in A_{-i}} u_i(a_i, a_{-i}). \quad (4)$$

The proposed disturbance step could be the next:

Table 4. Payoff matrix of the model “IMF – Ukraine”: Nash disequilibrium

		IMF	
		Readiness to provide a loan	Refusal to provide a loan
Ukraine	Approval of IMF lending terms	– <u>100</u> *; <u>50</u>	–20; 0
	Refusal of lending terms	80; <u>0</u>	100; <u>0</u>

Note: * – a necessary condition for development is considered as refusal to stabilize the inefficient system.

⁵ *Fable about the frog and scorpion* (briefly). A frog and a scorpion are on the river bank and are looking for a variant of a joint or separate crossing to the other side. The scorpion offers a common cross to the frog: it will sit on the back of the frog and they will cross the river. Frog for a long time does not agree to such offer, fearing a scorpion bite. The last assures that he understands: the consequence of such step will be their common death. The arguments turned out to be quite persuasive for the frog. Somewhere in the middle of the river crossing, the scorpion stung the frog, arguing such an act of its “immutable nature”. Some researchers explain the fail of the “frog” by its misconceptions about potentially possible strategic “scorpion” decisions. See: The Scorpion and the Frog. In: <http://allaboutfrogs.org/stories/scorpion.html> [Access15.08.2017].

Consequently, in this case cooperation with IMF is a way of Nash disequilibrium aimed to provoke society to make the opposite choice.

5.3. Model 3: “Ukrainian society – oligarchic groups”

For illustration the interaction between oligarchic groups and Ukrainian society we will use the model of subordination, by other words “When the strength is weakness” (Varian 2010). The model of subordination is built on the basis of the relationship of animals, one of which by its characteristics should act as dominant in everything. At the same time, as it turned out in practice, in the situation of getting food, the dominant player made the efforts to get it, while the results of his work were used by the subordinated and weaker side. Considering Model 3, let’s assume the player’s maximum win or his maximum loss for 5 points. The only 1 point assessment for the oligarchic groups shows a consequence of the joint readiness of players to work on the basis of formal institutions of a market economy, while such groups are characterised by the lack of skills and habits, stable shadow schemes, behavioural heuristics, different value orientations and so on. An estimate of (– 4) in the lower right corner (table 5) is the result of the inevitable collapse of the system built on informal institutions, result of the failure in competition between the formal and informal sector in favour to informal⁶.

Table 5. The payoff matrix of the model “Ukrainian society – oligarchy”

		Ukrainian society (dominant player)	
		Willingness to pay taxes	Emigration, tools of the shadow economy
Oligarchy (subordinate player)	Promotion of market economy instruments	1; <u>4</u>	<u>0</u> ; 1
	Obstacles to the functioning of market economy instruments. Prevalence of informal decisions	<u>3</u> ; 1	–4; <u>2</u>

According to underlines in table 5, this model does not demonstrate the Nash equilibrium in the traditional sense. So, let’s use the model of the mixed equilibrium once again.

Let us assume p – as the probability of choosing by oligarchy the way of *promoting the market economy tools*, while q – as the probability of choosing

⁶ It should be emphasized, that for more accurate estimations of model results, it would be reasonable to demonstrate the *beta*-coefficients of linear regression models. But, in this case, we are interested not in the accuracy of numerical data but in comparative estimates. The correlation matrices constructed in this way confirm the approximate numerical estimates proposed in this article, and will be presented in subsequent articles.

by the Ukrainian society a *willingness to pay taxes*. Then we can demonstrate the equation of choice independence as follows:

$$1 \cdot q + (1-q) \cdot 0 = 3 \cdot q + (-4) \cdot (1-q) \quad (5)$$

$$4 \cdot p + 1 \cdot (1-p) = 1 \cdot p + 2 \cdot (1-p) \quad (6)$$

From these equations we get: $q = 2/3$; $p = 1/4$.

Thus, the optimal choice (Nash equilibrium) in this game will be the transition of oligarchic groups to the “obstacles to the functioning of market economy instruments” with a probability of 3/4 and the choice of Ukrainian society “willingness to pay taxes” of 2/3. The current situation in Ukrainian economy seems to be Mixed Nash Equilibrium. So again, as in previous analyses, we are faced with the problem of irrational choice.

Thus, let's realize in this case the same approach of Nash disequilibrium (table 6):

Table 6. The payoff matrix of the model “Ukrainian society – oligarchy”: Nash disequilibrium

		Ukrainian society (dominant player)	
		Willingness to pay taxes	Emigration, tools of the shadow economy
Oligarchy (subordinate player)	Promotion of market economy instruments*	1; 4	0; 1
	Obstacles to the functioning of market economy instruments. Prevalence of informal decisions**	3; 1	-4; 2

Note: * – market rules promotion (from the side of actors that are not beneficial from them and will simulate changes);

** – informal rules promotion and no real opposition from society. Such a system will inevitably crash.

On this basis, we can talk about the special role of the shadow economy in Ukraine, which has no analogues in world practice.

Some researchers focus on more detailed models for analysing the possibilities of social development. Here should be mentioned in particular the *Rubinstein bargaining model* (Rubinstein 1982), which requires the presence of two players, their complete awareness, changeability of offers at each stage of the game and common time discount. However, this model in the absence of an agreement leads to the winnings' elimination and is not appropriate in our analysis of institutional cooperation. At the same time, this is perhaps the only model of repetitive interaction that allows proposing the most acceptable offer from one player to another at the first stage of the game.

For illustration the approach called *folk theorem*, firstly proposed at the end of 60s of 20st century, we will use the simple matrix of payoffs “cooperation – violation of the agreement” (table 7).

Table 7. The payoff matrix of the model “cooperation – violation of the agreement”

	Cooperation	Violation of the agreement
Cooperation	3; 3	1; $\underline{5}$
Violation of the agreement	$\underline{5}$; 1	$\underline{2}$; $\underline{2}^*$

Notes: * – Nash equilibrium

The folk theorem argues that the equilibrium of repetitive interaction can be more successful for all players in their interaction than the equilibrium result of a one-stage game. Surely, such formulation is substantially simplified, but at the same time is sufficient for analysing the need of players’ rationality for its implementation. For proving this theorem, researchers determine a possible set of elections in the following way:

$$\{3; 3; \dots; 3; 3; 5; \{1; 2\}, \{1; 2\}, \dots, \{1; 2\}, 3; 3; \dots; 3; 3; \dots\}$$

The problem occurs when the reaction to the break of agreement leads to an endless set of solutions between 1 and 2, which obviously overrides all the previous solutions during the average utility calculation. Therefore, rational players in the repetitive game converge eventually into a “collusion” or “agreement”.

Now let’s imagine that the players are not rational and exists the difference between reality and the balance of the Nash equilibrium, like the results of our models proposed above. Accordingly, the duration of the transition between $\{1; 2\}$ and 3 may be delayed for an indefinite period of time, which still has happened in Ukraine. So, let’s try to demonstrate the Nash disequilibrium (disturbing step in the context of Schumpeterian entrepreneurship like in previous models) in case of *cooperation – violation of the agreement* model (table 8).

Table 8. The matrix “cooperation – violation”: Nash disequilibrium

	Cooperation	Violation of the agreement
Cooperation	$\underline{3}$; 3	1; 5
Violation of the agreement	$\underline{5}$; $\underline{1}^*$	2; $\underline{2}$

Notes: * – player’s choice is to disturb the system

By understanding the vulnerability and ineffectiveness of the system, we consciously choose to its imbalance the first step of the Schumpeterian approach, with the simultaneous understanding that huge resources of the system in this case will be directed towards the achievement of cooperation or conspiracy.

6. Conclusions

Consequently, it was made the attempt to combine approaches of the innovative economy, the institutional economy and the game theory for the analysis of Ukrainian society that is overwhelmed by the consequences of the command system. The results of interinstitutional research based on the payoff matrix of the interactions between “loyal business – opposition business”; “IMF – Ukraine”; “Ukrainian society – oligarchic groups” allow confirming irrationality of the players’ choice. With this in mind, the non-fulfilment of the *folk theorem* was analysed with taking into account the actors’ non-rationality in a potentially possible interactions and, therefore, their inability to effective equilibrium achievement was revealed. That’s why with the aim of system changing to market one it is proposed to stress it by using the mechanism of Nash disequilibrium combined with traditional Schumpeterian approach. The analysis results clearly demonstrate the need to change the system as a whole, since any of the individual reforms is absorbed by it and leads to the inaccessibility of general social cooperation.

References

- ACEMOGLU, D./JOHNSON, S./ROBINSON, J. (2002), Reversal of fortunes: geography and institutions in the making of the modern world income distribution. In: *The Quarterly Journal of Economics*. 117/4, 1231–1294.
- BILOTKACH, V. (2006), A Tax Evasion – Bribery Game: Experimental Evidence from Ukraine. In: *The European Journal of Comparative Economics*. 3, 31–49.
- Competitive Ukraine, Project of the Foundation for Effective Government, Retrieved November, 17, 2017. URL: <http://www.feg.org.ua/en>.
- FILIPCHUK, V. (2013), What future is waiting for Ukraine? In: *Mirror of Weekend*, Retrieved November, 10, 2017. URL: <https://goo.gl/QDp4KM>.
- FRIEDMAN, J. (1990), *Game Theory with Applications to Economics*. New York.
- GIBBONS, R. (1992), *Game Theory for Applied Economist*. New York.
- GROSSMAN, S. J./HART, O. D. (1986), The Costs and Benefits of Ownership: A Theory of Vertical and Lateral Integration. In: *Journal of Political Economy*. 94/4, 691–719.
- HART, O./MOORE, J. (1990), Property Rights and the Nature of the Firm. In: *Journal of Political Economy*. 98/6, 1119–1158.
- HURTADO, C. (2015), A Version of the Folk Theorem. URL: http://www.econ.uiuc.edu/~hrtmdmrt2/Teaching/GT_2015_19/L13.pdf
- HURNYAK, I./KORDONSKA, A. (2018), “Taste of Life” as a Mechanism of Corruption Overcoming. *Comparative Economic Research*. In: *Central and Eastern Europe*. 21(2), 69–80. URL: <https://doi.org/10.2478/cer-2018-0012>.
- RODRIK, D./SUBRAMANIAN, A./TREBBI, F. (2002), Institutions Rule: The primacy of institutions over geography and integration in economic development. In: *NBER Working Paper*, 9305, 47.
- RUBINSTEIN, A. (1982), Perfect equilibrium in a Bargaining model. In: *Econometrica*. 50/1, 97–109.
- STIGLITZ, J. E. (1998), Towards a new paradigm for development: strategies, policies, and processes. In: *Prebisch Lecture at UNCTAD*, UNCTAD. URL: <https://www.semanticscholar.org/paper/>

Towards-a-New-Paradigm-for-Development-%3A-Strategies-Stiglitz/a0b93b3aeeb17cfce3c-8c4f2bd67beb8562f195a.

TIFFIN, A. (2006), Ukraine: the cost of weak institutions. In: IMF Working Paper. WP/06/167, 1–29.

VARIAN, H. R. (2010), Intermediate Microeconomics. A Modern Approach. New York.

WILLIAMSON, J. (2004), A short history of the Washington Consensus. Barcelona. URL: <https://piie.com/publications/papers/williamson0904-2.pdf>

WILLIAMSON, O. E. (2002), The Theory of the Firm as Governance Structure: From Choice to Contract. In: Journal of Economic Perspectives. 16/3, 171–195.

NICHOLAS PRIMACHEV

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-0192-2894>

TATYANA FRASYNYUK

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-3458-3796>

National University “Odessa Maritime Academy”

UKRAINE: AN EXAMPLE OF LIMITS OF BALANCE AND ASYMMETRIC REACTION IN THE MARITIME TRADE MARKET

KEYWORDS: shipping companies, balance, normalization of parameters, positioning stability, Ukraine

ABSTRACT: This article deals with the principles of reaction of shipowners' structures on the set of changes in the maritime trade market's parameters. There are features of decision-making within the uncertain variability of the maritime trade market. Thus there are subsystems clearly realizing prioritizing strategies, and subsystems that choose the form of reaction to changes in the conditions of limited resources in the structure of the global maritime transport industry. Maintaining a balance, as the most effective condition of any market, plays a special role in maritime transport due to the high cost of fleet deadweight and the intensity of the crews' work. Therefore, the clarity and timeliness of the response to external changes in traffic flows and carrying capacity of competing shipping companies becomes paramount.

1. Introduction

The assessment of uncertainty behavior in the medium of freight traffic formation is a characteristic feature of a shipping company's positioning as a business structure. It should be noted that during a normalized lifecycle, phases of formation, flowering and the loss of potential competitiveness may alternate in a random order. In these circumstances, the desire of shipowners for the most rapid increase in transport capacity and profits is formed during the active state of the freight market. This is what determines the formation of periods of unbalanced state in the maritime trade market.

Under these conditions the institutional mechanisms for regulatiio of merchant shipping are gradually formed (Kotlubay 2011).The problem is the allocation of economic and legal regulators of justice and security for transport fleet development.Special attention is paid to controlling the activities of substandard shipping companies, as a factor of an asymmetric response to the current operating conditions of the maritime trade market.A subject of such regulation is the working and living conditions of seafarers on board.

Three objectives – to achieve financial stability, efficient use of the transport factor and management of energy security – acquire fundamental significance in contemporary conditions of the globalization of international trade (Primachev 2011). The urgency of solving these problems is due to the initial unequal distribution of raw material and energy resources by regions of production, which determines the role of the transport service reliability.

Therefore, competitive solutions to the same problems are constantly formed. In this regard, it is enough to consider the role of the energy strategy of the European Union and Russia. Attention is focused on providing not only the first problem, but also political goals. Alternative embodiments of energy resource supplies are simultaneously viewed. In this regard, it suffices to mention the “Blue Stream” project of deliveries of Russian gas to Europe via Turkey, bypassing Ukraine. At the same time, Turkey, the United States and Azerbaijan are implementing a gas pipeline project through Turkey to Bulgaria from the Shah Deniz field of similar capacity.

Under these conditions it is important that the formation of an adequate maritime transport policy for Ukraine and the nature of the reaction of business structures to permanent changes should be established. Therefore, the role of task research and selection of the individual stages in the formation of competitive capacity for the national maritime transportation industry is growing.

2. Literature Review

The priority for maritime transport development within the system of stable positioning of the national industrial complex in the international labor division is widely covered (Nikolaeva 2008; Primachev 2009; Primachev/Klimek et al. 2014). Therefore, we cannot agree with theoretical justifications for the abandonment of marine transport potential on the basis that there is no cargo base. Unfortunately, for a long period sectoral leadership was not competent in the management of maritime transport. Firstly, the entire global merchant fleet is positioned not on the basis of national freight, but on the marketing technologies of the global freight market. Secondly, the largest capacity of the “Antarctica” fishing fleet has virtually disappeared without the disappearance of the world’s fish stocks. And, thirdly, the ability to interact officials and experts in the selection of transmission of state property into private hands, indicates a peculiar professionalism in the new managers.

Under these conditions the nature of the approaches of a number of researchers (Kotlubay 2004; Zhikhareva/Kotlubay/Kibik 2012; Ilchenko 2012; Primacheva/Senko/Frasinyuk 2015) to the choice of fleet positioning strategy in the constantly changing environment of the fleet’s functional activity deserves attention.

3. Purpose

The national merchant fleet is not developing because of the uncertainty of the institutional position of the marine transport industry of Ukraine, and the contradictions between stevedoring companies and the state port control which have formed in the port structure. Under these conditions the competing companies: Constanta, Novorossiysk and Burgas have implemented development projects of \$2.1 billion. In a normal economic and legal regime not less than half of these investments could be the basis for improvement of the technical and economic level of the port terminals of Ukraine.

At the same time administrative regulation in the context of globalization, on security and environmental criteria has led, to a certain extent, to a weakening of strategies for cost reduction. During the boom of maritime transportation with the growth in freight rates it was imperceptible. However, with a reduction in vessel employment for cargo transportation the high average costs have predetermined financial disaster for a number of shipping companies. It is therefore important to note the preservation of the role of the principle of adequacy of the technical level and competitive prime cost in the development strategy.

In this respect, the main purpose of research is the systematization of conditions to achieve a balanced state of subsystems in the Maritime transport industry on changes in the maritime trade market performance conditions. Special attention is paid to the selection of reaction asymmetry to leadership strategies for prioritizing the leading operators.

4. Results

The global transport industry and its separate specialized components (Kotlubay 2011) operate on a basis formed by the standards of conduct in terms of objectivity of economic competition and survival strategies (fig. 1). A system of modes of behavior of separate transport companies or logistics complexes has also formed, resulting in a constantly optimized structure of capital assets, owners and operators. The share of objects with inadequate behavior is reduced on perfect competition market.

Creating a second (international) trade fleet register by individual states takes a special place in the asymmetric reaction to the functioning of the global maritime transport industry. International registers, as a rule, do not fall into the black list, as is the case regarding flags of convenience. Therefore, the risk of unexpected losses is reduced. Fear of an inflow of foreign specialists and its impact on employment in the maritime industry is considered to be the only opposition to the establishment of a second register.

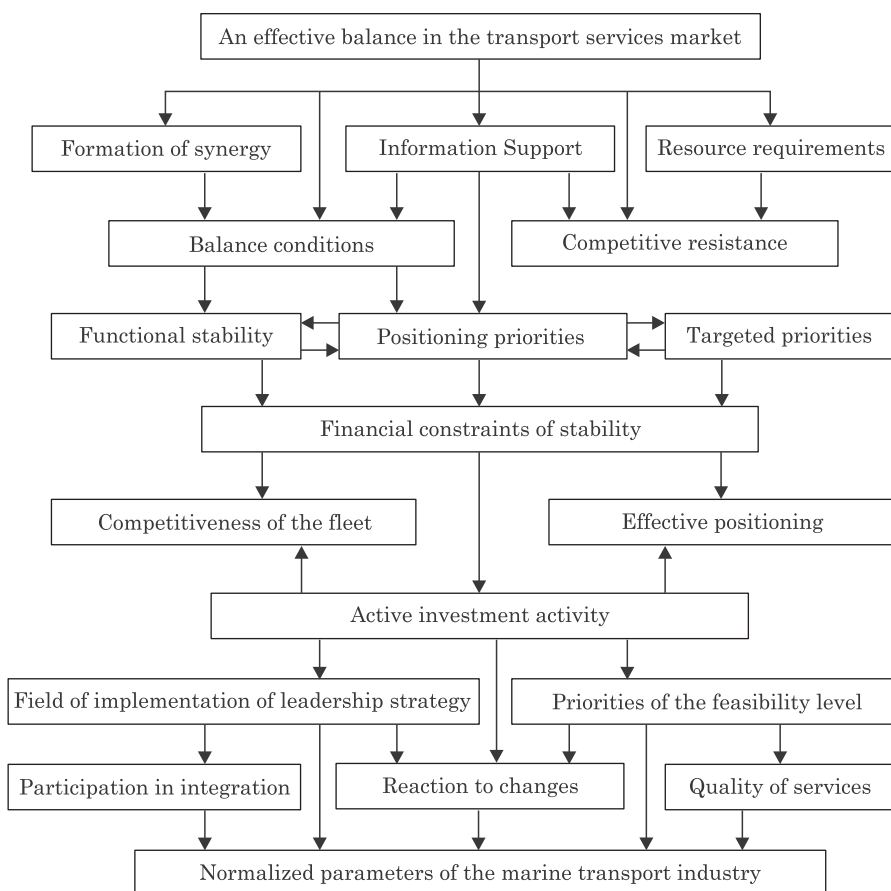

Figure 1. Principles and conditions of management of sustainable marine transport enterprise development
Source: developed by authors

From the standpoint of rational economic activity all services should be reimbursed by an appropriate cash flow. In this condition the registration services of the second register are limited to the amount that is sufficient to cover the administrative costs of keeping the register and payment of the relevant employees' work.

It should be noted that the parameters of participation of individual subsystems in the global maritime transport industry are predetermined by a complex set of external conditions and internal fundamental restrictions. The stability of the positioning of the fleet and ports in the global maritime trade market are becoming targets. At the same time an evaluation of possible qualitative changes is essential, and the risk of follow-on economic and investment decisions is associated with this.

Not only the nature of competition in the international labor division among the conditions for sustainable development and positioning of the productive capacity

of subsystems of the maritime transportation industry, but also the strengthening of principles of the international regulation of merchant shipping on safety systems and environmental criteria should be emphasized. Therefore, solving the problems of financial sustainability of shipping companies is complicated. Retention of a functional position in the segment of specialized shipping company or Sea Trade Port becomes a major factor, as it may seem questionable from the side. The need for activization of investment activity is the most important condition, together with the factor of separation of shipping companies on the basis of full compliance with the conditions of the current state of the marine trade market.

In this case, the technical and economic competence of fleet of operators determines the nature of its participation in the integration processes. The ability to implement the chosen competitive strategy and to ensure adequate quality of transportation services is paramount. The parameters of the activity of the fleet or ports in servicing freight flows of foreign trade should not be regulated by the administration and agreeing system. It should be remembered that maritime transport companies operate in the open market and the level of tariffs is restricted not only by their own costs, but alternative transportation directions.

The value of effective positioning on innovative benefits amplifies among entrepreneurial criteria in the development of global maritime trade market subsystems. It has been emphasized by the tendency to accelerate the use of container carriers' since 2014. The increase in use compared to the previous year was 27% and reached 50 thousand TEU. The average age of container carriers that were sent for scrap in 2014 was 21. Subsequently, container ships have been sent for scrapping before the expiry of the normative life cycle. This means that the process of reducing the age at which vessels are scrapped becomes a regularity. Against this background, we should note the increase in production capacity of new container carriers at a higher rate than the formation of cargo flows. Such an asymmetry of decisions adversely affects the development opportunities of the fleet of such countries as Ukraine.

At the same time it is necessary to focus on the most important factors of maritime trade market development, among which are: 1) the current state and prospects of development of the international labor division; 2) the degree of freedom and conventional regulation on the basis of merchant shipping standards; 3) the level of business efficiency of shipping companies and trading ports; 4) the state of competition in the management system of the technical and economic level of the fleet and freight terminals; 5) the cyclical nature of the price performance in the segment of production factors and operator activity.

In the world of the seaborne trade industry a concentrated wave of accumulation and renewal of fixed capital of shipping companies started in the period of activation of global economic growth in 2004–2008 (table 1).

Table 1. Developments in international seaborne trade and world fleet, selected years

Years	International seaborne trade, selected years (Millions of tons loaded)	World merchant fleet (Millions of tons Dwt)	Productivity of 1 ton Dwt
2000	5 984	798	7.5
2005	7 109	896	7.93
2006	7 700	960	8.02
2007	8 034	1 043	7.7
2008	8 229	1 118	7.36
2009	7 858	1 192	6.59
2010	8 409	1 276	6.59
2011	8 748	1 396	6.27
2012	9 197	1 534	5.99
2013	9 514	1 625	5.85
2014	9 843	1 691	5.82
2015	10 047	1 745	5.75

Source: Developed by the author using the ideas of publications by UNCTAD 2000–2015

In this case, a strategy of extensive expansion of China's merchant fleet actually should be considered as a new phenomenon. If the "traditional maritime powers" strategies provided the expansion of positions on freight flows, then ensuring transport independence of residents' participation in the international labor division lay at the heart of China's position. This means that the fleet, despite the scale, does not apply to the main regulators of the balance of payments active state. Image component of the national flag's fleet acquires fundamental importance.

Thus, in spite of the significant resistance of global trade turnover parameters (fig. 2), there is not only a slowdown in productivity growth in the fleet, but also its downfall, since 2006. This is due to the asymmetry of the reaction of the individual segments of the merchant fleet to the tightening of system security standards

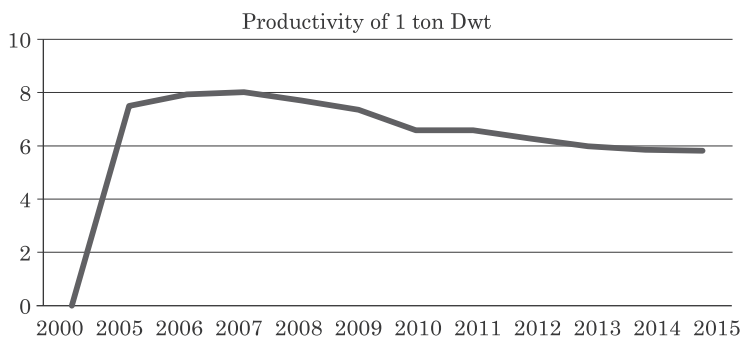

Figure 2. Formation of global maritime trade market asymmetry

Source: Developed by author

on the one hand, and the concentration of investment activity in certain sectors of maritime transport on the priority scale of the economy, on the other.

Net income is of fundamental importance in the management system of macroeconomic growth and enterprise structures. Peculiarities of functioning of the maritime trade market and the international labor division, in accordance with the basic laws of the market, determine the balance and the differentiation of products and services at the pricing level (Vinnikov 2005). The demand and orientation of its productive capacity restrict the price component in a system of high efficiency. The perceived value of margin assessment by consumers of utility services has a major impact on the diversity of approaches to the management of the net result. Rational use of the resource potential must generate a sustainable ratio in the growth rate of production and economic results of the fleet due to the growth of productivity.

The main condition for the balanced development of the global maritime transport industry is algebraically presented as follows

$$\sum e_{ni}k_{ui}D_{vi} \leq \sum Q_i l_i p_{ri} \leq \sum G_j c_{sat},$$

Where e_{ni} – rate of return of capital of the shipping company; k_{ui} – the cost of 1 ton deadweight of ships; D_{vi} – deadweight of specialized vessel groups; Q_i – volume of transportation of certain types of goods; l_i – average transportation distance of these goods; p_{ri} – profit rate of transport unit performance; G_j – volume of foreign trade for the respective positions; C_{sat} – transportation costs for the delivery of goods to the markets for implementation under the terms of efficiency for the manufacturer.

Unfortunately, Ukraine, for the entire period of political independence, ignored the main provisions of the theory of J. M. Keynes on the development of macroeconomics. And from the standpoint of the priority of a socio-political approach, it turned out to be the poorest country in Europe, with, however, an availability of natural resources that exceeds their availability in the EU. With global economic growth of 3 percent, Ukraine, over the past 5 years, has reduced its GDP and foreign trade by 40%. This is why the volume of cargo turnover at the ports is decreasing annually. The production structure of the country does not meet the requirements of transit cargo flows, and this predetermined their significant reduction. In this respect, China's decision to develop a container terminal in Gdansk following the strategy of the "New Silk Road" rather than in the nearest port of Ukraine, is typical.

The export-import operations of Ukrainian residents are 90 percent secured by a foreign merchant fleet. Even in the government's strategy for the development of transport in Ukraine until 2030, there is no clear approach to the formation of a merchant fleet under the Ukrainian flag. The only position where Ukraine

retains the semblance of a maritime state is in the seafaring labor market, where officers-citizens of the country occupy 5th-6th place. However, students who already have a higher education are being trained in maritime universities, which underlines the lack of confidence of the able-bodied population in the development of the Ukrainian economy, and its ability to provide decent wages.

These examples highlight the need to clearly use the principles of economic development which are implemented in the EU.

5. Conclusions

Unfortunately, not all intentions, decisions and projects for the effective use of Ukrainian transit capacity were implemented. This means that the most important part of the national economy did not participate fully in ensuring balanced economic growth.

Classically, profits should be made in a system of balanced competition on the basis of the principle of cost leadership, and should be based on the positioning scale for qualitative parameters predetermining the objective of price increases or tariff rates. Traditionally, this involves increasing productivity within the limits of the law of diminishing returns.

The globalization of economic relations forms a strategic line ahead of the curve of certain macroeconomic structures. At the same time, enterprise systems division, including maritime transport industry, form integration relations, providing both commercial and synergistic results. These units counteract withheld monopolization of the position in the investment market. Always in the interest of the survival of the individual units it is important to avoid a situation which deviates from any forms of cooperation.

The problem in different profitability of the investment programs remains in an economy built on the management of profit and its normative distribution. Therefore modulations (asymmetry) of capital are formed, followed by violation of balance and the fall of market segment stability. Therefore, the principle of rational differentiation and consideration of other results of the humanization of the economy is important.

Fostering of economic growth in the global economy is based on the natural laws of the economy and the system of special tools. As a part of the latter in the mega economic relations there is the use by developed countries of economic assistance to developing countries, on the one hand, and the export of capital from business structures on the criteria of cheapness of resources and market development on the other hand. This technology is predetermined by the? significant differentiation of the level of development of various countries taking into account national

peculiarities. This is related to features of formation of cargo flows and the shipbuilding segment.

Shipbuilding as one of the components of the maritime industry of the country, usually develops in accordance with the laws of the market, but within a system of certain institutional support from the state. Ukrainian shipbuilding capacity is not used because of its technical inadequacy in relation to current requirements, the duration of the production vessels and limited skill of the workers, which for the period of the industry's collapse have parted on shipbuilding bases in the world.

The versatility of the formation conditions of the target results and potential, providing functional efficiency of maritime transport enterprises, determines the choice of the mechanism and tools of the strategic objectives management. The collection and inconsistency of interests of all participants of economic relations in specific phases of the market situation exacerbate the differentiation of the assessment of the situation based on the criteria of financial stability. Approaches to the sustainable positioning of the individual subsystems of maritime transport are therefore differentiated.

References

- ILCHENKO, S. (2012), *Ukraine in the world transport system: prospects for the functioning and development*. The National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Market Problems and Economic and Ecological Research. Odessa.
- KOTLUBAY, O. (2004), *Economic mechanisms of merchant shipping in Ukraine*. Odessa.
- KOTLUBAY, O. (2011), *Problems of the theory and practice of development of sea transport of Ukraine*. Odessa.
- NIKOLAEVA, L. (2008), *The principles of sustainable development of the shipping companies in the global maritime trade market*. Odessa.
- PRIMACHEV, N. (2009), *Methods for measuring the efficiency of maritime transport complex*. Odessa.
- PRIMACHEV, N. (2011), *Problems of world seaborne trade market balance*. Odessa national maritime academy. Odessa.
- PRIMACHEV, N./KLIMEK, H. et al. (eds.) (2014), *The problems of sustainable development of the global Maritime transport industry's subsystems*. Odessa/Gdansk.
- PRIMACHEVA, N./SENKO, E./FRASINYUK, T. (2015) *Anticrise management in commercial shipping*. Odessa.
- Review of Maritime Transport (2011), United Nations, Geneva. URL: http://unctad.org/en/Docs/rmt2011_en.pdf.
- Review of Maritime Transport (2012), United Nations, Geneva. URL: http://unctad.org/en/PublicationsLibrary/rmt2012_en.pdf.
- Review of Maritime Transport (2013), United Nations, Geneva. URL: http://unctad.org/en/PublicationsLibrary/rmt2013_en.pdf.
- Review of Maritime Transport (2014), United Nations, Geneva. URL: http://unctad.org/en/PublicationsLibrary/rmt2014_en.pdf.
- Review of Maritime Transport (2015), United Nations, Geneva. URL: http://unctad.org/en/PublicationsLibrary/rmt2015_en.pdf.
- Review of Maritime Transport (2016), United Nations, Geneva. URL: http://unctad.org/en/Docs/rmt2016_en.pdf.
- VINNIKOV, V. (2005), *Problems of the integrated development of sea transport*. Odessa.
- ZHIKHAREVA, V./KOTLUBAY, A./KIBIK, O. (2012), *Economics of Sea Transport*. Kharkiv.

ZBIGNIEW KLIMIUK

ORCID <http://orcid.org/0000-0002-8555-3522>

Instytut Pracy i Spraw Socjalnych w Warszawie

GOSPODARCZO-MILITARNE PROBLEMY I DYLEMATY ZWIĄZKU RADZIECKIEGO W LATACH 30. XX WIEKU

The economic and military problems and dilemmas of the Soviet Union in the 1930s

WYRAZY KLUCZOWE: Związek Radziecki, gospodarka radziecka, polityka gospodarcza, industrializacja, pierwsza i druga pięciolatka, inwestycje, sektor militarny, wydatki militarne, handel zagraniczny, bariera wzrostu gospodarczego

KEYWORDS: Soviet Union, Soviet economy, economic policy, industrialization, first and second five-year plan, investments, military sector, military expenditure, foreign trade, barrier of economic growth

ABSTRACT: In December of 1927, the 15th Congress of the Communist Party of the Soviet Union approved the guidelines for the elaboration of a five-year plan of the economic development of the country. According to J. Stalin, “the basic task of the five-year plan was to set [...] a technologically backward country – on the tracks of a new modern technology”. The idea entailed make the Soviet Union an industrial state, strong one as well as completely self-sufficient and independent of the capitalist world. At the same time, the task of transforming the country into an industrial state was combined with a different objective, namely to completely rid the economy of capitalist elements, which in turn was to lead directly to the creation of a socialist society. At the same time the creation of a modern industry was to serve as a basis for the retooling and reorganization of not only the industrial sector, but also of transport and agriculture in accordance with the precepts of socialism. In the case of the agricultural sector, the objective was defined as the transformation of agricultural holdings into large collective farms, which was supposed to lead to the creation of a socialist economic base in the countryside (with peasants being perceived as an obstacle for this effort), with the ultimate objective of preventing the restoration of capitalism in the Soviet Union. The five-year plan was also aimed at creating necessary economic and technical foundations which would allow to overtake the leading capitalist economies (United States, Great Britain, Germany, France, Japan) in the perspective of a few years (5–6 years). This objective was to be energetically pursued in order to be achieved at the turn of the first and second five year plan. However, the economic reality turned out to be more complicated and the strategy of “catching up and overtaking” was systematically delayed, which – unavoidably – stirred up irritation and rage in the circles of Joseph Stalin. The leap from the “kingdom of coercion” to the “kingdom of freedom” turned out to be a spectacular flop. Purges and terror (addressed also at the party-state apparatus, army and security organs) in the 1930s, which caused millions of victims, did not bring the expected economic effects. The engulfing atmosphere of threat and fear led to paralysis, which in turn resulted in declining

economic efficiency. At that time, a distinctive barrier to economic growth surfaced in the Soviet economy, namely the impossibility of achieving an increase in production on the basis of existing assets, which was due to the quality of management and the inefficiency of the economic system. Economic growth was thus possible only through new investments – the phenomenon (known as the so-called investment pressure) which was besetting the socialist economies until their very end. The existence of such a barrier was also confirmed by the course of the implementation of the third (unfinished) five-year plan (for the period 1938–1942).

1. Wstęp

W sytuacji „wrogiego otoczenia imperialistycznego” sprawy obronności miały dla ZSRR istotne znaczenie. Już XIV Zjazd WKB(b) (grudzień 1925 r.) zalecał podjęcie różnorodnych przedsięwzięć w celu wzmocnienia zdolności obronnych kraju. Problemy te były również rozpatrywane na XV Zjeździe partii (grudzień 1927 r.) (KPZR 1957, 228). W dyrektywie dotyczącej pierwszego planu pięcioletniego czytamy: „Biorąc pod uwagę możliwości napaści zbrojnej państw kapitalistycznych na państwo proletariackie należy przy opracowaniu planu pięcioletniego poświęcić maksimum uwagi sprawie jak najszybszego rozwoju tych gałęzi gospodarki narodowej w ogóle, a przemysłu szczególnie, którym przypada główna rola w zapewnieniu obrony i stabilizacji gospodarczej kraju w czasie wojny. Na zagadnienia obronne [...] należy skierować uwagę organów planowania i organów gospodarczych. Zagadnieniu temu powinna poświęcać nieustanną uwagę cała partia” (KPZR 1957, 487).

W pierwszej pięcioletce (1928–1932) założono doprowadzenie stanu liczebnego armii i wyposażenia, szczególnie w artylerię, lotnictwo i broń pancerną, do poziomu równego głównym przeciwnikom (Brutkus 1932). W drugiej pięcioletce (1933–1937) postawiono zadanie stworzenia armii zdolnej do obrony kraju jednocześnie na kilku frontach. Zwiększono możliwości produkcyjne przemysłu lotniczego, czołgowego i stoczniowego. W trzeciej pięcioletce (1938–1942) nastąpiło dalsze wzmocnienie „obronności”, która w latach 1939–1940 (po zawarciu układu Ribbentrop-Mołotow) przyjęła formę agresji na kraje Europy Środowo-Wschodniej. XVIII Zjazd WKP(b) (marzec 1939 r.) uwzględniając sytuację międzynarodową, zalecił przyspieszenie rozwoju przemysłu obronnego (szczególnie lotniczego i czołgowego) oraz stworzenie rezerw państwowych, zwłaszcza paliwa, energii elektrycznej i sprzętu wojskowego. W miarę pogarszania się sytuacji międzynarodowej (do której istotnie przyczynił się bez wątpienia sam Związek Radziecki) następowało radykalne zwiększenie mocy produkcyjnych przemysłu obronnego (przyspieszona budowa zakładów i częściowa konwersja) i tworzenie rezerw oraz zapasów mobilizacyjnych na okres 4–6 miesięcy. W pierwszych tygodniach II wojny światowej (1939 r.) podjęto decyzję o 2–2,5-krotnym zwiększeniu zdolności produkcyjnych przemysłu obronnego w ciągu od 1,5 roku do 2 lat.

2. Wydatki zbrojeniowe

Rozmiary i tempo tworzenia potencjału „obronnego” odzwierciedlały wydatki przeznaczone na obronę. W drugiej pięciolatce stanowiły one oficjalnie 12,7% budżetu państwa, a w czasie 3,5 roku trzeciej pięciolatki wzrosły do 26,4%. Decydujące znaczenie dla stworzenia potencjału ekonomiczno-obronnego miały druga i trzecia. Przemysł obronny rozwinięty w drugiej pięciolatce dostarczył uzbrojenia i techniki bojowej 2,8 razy więcej niż w pierwszej. Wzrastające możliwości produkcyjne radzieckiego przemysłu obronnego w latach 1930–1937 przedstawia tabela 1.

Tabela 1. Możliwości produkcyjne radzieckiego przemysłu obronnego

Rodzaj uzbrojenia	Liczba sztuk	Średnia roczna		
		lata 1930–1931	lata 1932–1934	lata 1935–1937
Samoloty (ogółem)	Sztuk	860	2 595	3 578
w tym:				
bombowce		100	252	508
myśliwce		120	326	1 278
Czołgi	Sztuk	740	3 371	3 139
Artyleria (ogółem)	Sztuk	1 911	3 778	5 020
w tym:				
małego kalibru		1 040	2 196	3 609
średniego kalibru		870	1 602	1 381
Karabiny	Sztuk	174 000	256 000	397 000

Źródło: Historia Wielkiej Wojny 1964, 532

Krótki przegląd linii rozwojowej polityki obronnej Związku Radzieckiego w zestawieniu z doświadczeniami II wojny światowej prowadzi do wniosku o generalnej słuszności tej polityki, która postulując ogólny wzrost możliwości obronnych i ataku, koncentrowała się na rodzajach techniki odgrywających w wojnie decydującą rolę (lotnictwo, broń pancerna). Systematyczne i przyspieszone tempo prac w zakresie wzrostu i rozbudowy potencjału wojennego Związku Radzieckiego połączone były z oficjalnymi zapewnieniami jego przedstawicieli o pokojowej polityce tego kraju. Z okazji XX-lecia Rewolucji Październikowej (1937) W. Mołotow stwierdził np.

Znana jest również rola państwa radzieckiego w stosunkach międzynarodowych. Oparty na wielkiej przyjaźni narodów ZSRR zajmuje szczególną pozycję wśród innych państw w największych wydarzeniach międzynarodowych. [...] Międzynarodowa polityka Związku Radzieckiego była we wszystkich tych latach niezmienna. Nikt nie wskaże bardziej wiernego i konsekwentnego zwolennika pokoju. Słuszne będzie stwierdzenie,

że konsekwentne realizowanie polityki pokoju i dążenie do utrwalenia pokojowych stosunków międzynarodowych jest wyrazem wiary naszego kraju we własne siły. Odbywa się u nas nieustanny wzrost gospodarki narodowej, nieustanny wzrost budownictwa kulturalnego i nie mamy żadnej potrzeby wszczynania zewnętrznych awantur. Niech zajmują się tym inni, jeśli już tak bardzo pali się im grunt pod nogami. Nie ukrywam jednak, że troszczymy się o Armię Czerwoną i jej potęgę i nie zapominamy o możliwości awantur zwłaszcza ze strony faszystów (Mołotow 1937, 7–8).

Na posądzenia o eksport rewolucji komunistycznej do innych krajów ze względu na brak sytuacji rewolucyjnej (wybieg taktyczny) Mołotow stwierdził tylko tyle, iż historyczną zasługą Rewolucji Październikowej jest to, iż z chwilą jej zwycięstwa

spełniły się marzenia mas pracujących i wszystkich najlepszych przedstawicieli ludzkości. Od tego czasu datuje się rywalizacja dwóch światów opartych na przeciwstawnych sobie zasadach, rywalizacja nowego społeczeństwa ze starym, rywalizacja socjalizmu z kapitalizmem. Rywalizacja ta przykuwa do siebie uwagę we wszystkich krajach [...]. Najważniejszą jednak rzeczą, w której przejawia się obecnie międzynarodowe znaczenie ZSRR, jest szczególnie wpływ polityczny Związku Radzieckiego na umysły i nastroje mas pracujących innych krajów (Mołotow 1937, 4–8).

Ocena rozwoju ekonomicznego i sytuacji gospodarczej Związku Radzieckiego nie pozostawiała w opinii Mołotowa żadnych wątpliwości. Było to jego zdaniem jedno wielkie pasmo sukcesów, na które cieniem kładły się tylko czynniki obiektywne: zacofana struktura gospodarcza Rosji carskiej, I wojna światowa, wojna domowa w latach 1917–1921 oraz oczywiście działalność szpiegów, dywersantów i sabotażystów, których liczba w opinii władz radzieckich z upływem czasu systematycznie rosła. Mołotow stwierdził więc:

Jeśli produkcja całego wielkiego przemysłu (w cenach lat 1926/27) równała się w 1913 r. 11 miliardom rubli, a w roku 1920 spadła do 1,7 miliarda rubli, to w bieżącym, 1937 roku, osiąga ponad 90 miliardów rubli. A zatem w porównaniu z poziomem przedwojennym produkcja przemysłowa wzrosła już z górą ośmiokrotnie. Dodajcie do tego jeszcze jedno – wspomniany przedwojenny poziom produkcji przemysłowej osiągnęliśmy dopiero w roku 1926. A zatem z górą ośmiokrotny wzrost produkcji przemysłowej w stosunku do poziomu przedwojennego dokonał się u nas w ciągu zaledwie 11 ostatnich lat. Wszystkie gałęzie przemysłu rozwinęły teraz pracę całą parą. W wielu gałęziach przeprowadzono gruntowną rekonstrukcję na zasadach przodującej techniki współczesnej. Szereg największych gałęzi przemysłu zostało zbudowanych na nowo: w dziedzinie budowy maszyn, chemii, metalurgii itd. Przemysł przedrewolucyjnej Rosji stał na piątym miejscu wśród innych krajów, na czwartym w Europie. Przemysł Związku Radzieckiego zajął pierwsze miejsce w Europie (Mołotow 1937, 10).

3. Sytuacja gospodarcza

Tymczasem sytuacja gospodarcza Związku Radzieckiego (nawet jej ocena na podstawie oficjalnych danych) nie przedstawiała się w sposób tak jednoznaczny (Glass 1929, 82). Punktem krytycznym stał się przełom lat 1937 (koniec drugiej pięciolatki) oraz 1938 (początek trzeciej pięciolatki). Ekonomiczny i polityczny stan Związku Radzieckiego miał w 1937 r. pierwszorzędne znaczenie. Był to ostatni rok realizacji drugiej pięciolatki (1933–1937), po upływie której władze radzieckie oczekiwały zasadniczych i decydujących sukcesów (Dunmore 1980). Wyniki roku 1937 miały stanowić bazę wyjściową określającą dalszy kierunek ekonomicznych i politycznych przekształceń w okresie wykonywania założeń trzeciej pięciolatki przewidzianej na lata 1938–1942. Tymczasem bilans gospodarczy w 1937 r. był ujemny (Dobb 1948). Zamiast zapowiadanej poprawy sytuacji gospodarczej nastąpiło jej odczuwalne pogorszenie. Wyniknęły z tego określone konsekwencje o charakterze politycznym polegające na szukaniu kozłów ofiarnych, na których można było przerzucić odpowiedzialność za niekorzystny rozwój trendów ekonomicznych. I tak w przemyśle ciężkim w 1937 r. niektóre gałęzie wykazywały bardzo nieznaczny wzrost produkcji, inne zaś dość duży. Podobne zjawisko można było zaobserwować w innych gałęziach gospodarki. Trudna sytuacja gospodarcza, jaka wytworzyła się w I połowie 1938 r., wynikała głównie z dysproporcji powstałych w rozwoju poszczególnych gałęzi gospodarki. Przemysł, którym zarządzał Komisarz Ludowy Przemysłu Ciężkiego, roczny plan produkcji globalnej za 1937 r. wykonał zaledwie w 88,9% (według cen z 1926–1927). Plan przewidziany na 1937 r. wynosił 52,4 mld rubli, a osiągnięta produkcja ukształtowała się na poziomie 46,6 mld rubli, wykazując w stosunku do 1936 r. wzrost o 7,4%. Przy ocenie wzrostu trzeba jednak pamiętać o szeregu uwarunkowaniach funkcjonowania tego przemysłu. W samej prasie radzieckiej zwracano uwagę na fakt, iż przemysł ciężki w 1937 r. zużył w nadmiernej ilości surowce, materiały i paliwo, wyprodukował dużo bublei, przekroczył fundusz płac i dopuścił do znacznego niewykorzystania urządzeń produkcyjnych. W 1937 r. koszty własne produkcji nie tylko nie obniżyły się w stosunku do 1936 r., lecz nawet znacznie wzrosły. Ponadto należy uwzględnić fakt, iż oprócz nienadającej się do konsumpcji produkcji, która w ogóle nie opuszczała fabryk, na rynku pojawiało się dużo produktów o bardzo niskiej jakości, które bardzo szybko się zużywały (Soviet 1953). Dlatego też po uwzględnieniu jakości poziom tej produkcji musiał ulec istotnemu zmniejszeniu. Można sformułować hipotezę, iż w 1937 r. zamiast wspomnianego przyrostu produkcji na poziomie 7,4% w stosunku do roku poprzedniego nastąpił jej spadek. Metalurgia żelazna np. nie wykonała planu i pracowała na poziomie, który uniemożliwiał zaspokojenie potrzeb całej gospodarki. W przypadku wytopu surówki stopień wykonania planu kształtował się na poziomie 90,6%, produkcji stali na poziomie 88,6%, a w przypadku

wyrobów walcowanych wynosił on 82,7%. Tak niski stopień wykonania planu doprowadził do tego, iż produkcja surówki i wyrobów walcowanych pozostała w zasadzie na poziomie 1936 r. Miało to przełożenie na pracę przemysłu metalowego, którego niedostateczna produkcja doprowadziła do tego, iż gospodarka odczuwała deficyt metali. Został on jeszcze spotęgowany niską ich jakością, niedostatecznym asortymentem oraz dużą liczbą braków. Równocześnie jeden z najpoważniejszych odbiorców metali, tj. przemysł budowy maszyn, zwiększył swoją produkcję w 1937 r. o 10,9%, nie mówiąc o ogromnym wzroście zużycia przez przemysł zbrojeniowy. Wskutek tego w handlu detalicznym odczuwano brak wyrobów metalowych, a ludność pozbawiona została możliwości zakupu wielu przedmiotów niezbędnych w gospodarstwie domowym. Jeszcze gorzej sytuacja wyglądała w metalurgii żelaznej, na którą składał się wytop cyny, miedzi i niklu. Mimo braku oficjalnych danych dotyczących tej dziedziny do takiego wniosku upoważniały opinie zawarte w prasie radzieckiej, iż najgorzej pracującą gałęzią przemysłu ciężkiego była właśnie metalurgia żelazna, a przede wszystkim przemysł wytopu miedzi. W efekcie Związek Radziecki został zmuszony do wzrostu importu metali żelaznych, w tym przede wszystkim miedzi (Bettelheim 1950).

Przemysł węglowy zgodnie z ustalonym planem miał w 1937 r. osiągnąć wydobywanie węgla na poziomie 150,1 mln t, w rzeczywistości natomiast wydobywanie osiągnęło wielkość zaledwie 122,2 mln t. Oznaczało to wykonanie planu ustalonego przez rząd radziecki w 81,6% oraz nieznaczne zmniejszenie wydobywania węgla w porównaniu z 1936 r. Miało to określone skutki dla rozwoju gospodarki radzieckiej w 1937 r., gdyż wiele jej gałęzi odczuwało ostry brak węgla, a niektóre przedsiębiorstwa (elektrownie, huty, stalownie itd.) zmuszone były czasowo przerwać pracę. Ze spadkiem wydobywania węgla połączone było obniżenie jakości i znaczny wzrost norm jego zużycia w metalurgii, w elektrowniach, w transporcie kolejowym, a także przy jego koksowaniu (zawartość popiołu w węglu wzrosła z 11,88% w 1935 r. do ponad 13% w 1937 r.).

Również niezadawalająca sytuacja wystąpiła w przemyśle naftowym. Wprawdzie w stosunku do 1936 r. wydobywanie ropy naftowej i gazu ziemnego wzrosło w 1937 r. o 4,1%, jednak wzrost ten okazał się niedostateczny dla zaspokojenia popytu wszystkich gałęzi gospodarki. Niedobór wynikał m.in. z realizowanej w tym okresie strategii przemysłowej przez władze radzieckie, polegającej na rozbudowie głównie tych dziedzin produkcji, które wymagały dużego zużycia produktów naftowych: samoloty, samochody, statki, silniki itd. Produkcja samochodów wzrosła w 1937 r. w porównaniu do 1936 r. o 48,1% i osiągnęła w 1937 r. liczbę 202 tys., produkcja silników dieslowskich oraz benzynowych łącznie była według planu na 1937 r. większa o 12,4% w stosunku do roku poprzedniego, na ogromną skalę zwiększyła się produkcja samolotów i statków połączona z mechanizacją Armii Czerwonej. Wskutek tego znacznie ograniczone zostało zużycie produktów naftowych przez ludność oraz zmniejszono w istotnym stopniu ich eksport (dotychczas w strukturze

eksportu zajmowały one jedną z czołowych pozycji). Szczególnie zapóźnione były prace związane z technologiami przetwórstwa ropy naftowej, w wyniku czego odczuwano dotkliwie braki m.in. w zakresie dostaw benzyny. Prasa radziecka w 1937 r. zwracała uwagę, iż z powodu braku paliwa czasowo unieruchomionych było w rolnictwie wiele traktorów i samochodów.

W przemyśle przetwórczym wartość rocznej produkcji osiągnęła w 1937 r. 14,9 mld rubli, zamiast przewidzianych w planie 16,2 mld rubli (plan został wykonany w 92%). Wzrost w stosunku do 1936 r. wynosił 17,7%. Mimo to nie poprawił on w sposób odczuwalny sytuacji zaopatrzeniowej tym bardziej, że jakość produkcji przemysłu lekkiego była szczególnie niska. Wszystkie fabryki bawełniane Związku Radzieckiego wyprodukowały 3212 mln m gotowych tkanin (łącznie z surówką) zamiast 3869 mln m założonych w planie (wykonanie planu na poziomie 83%). Tkanin lnianych i półlnianych wytworzono w 1937 r. 278,4 mln m, zamiast przewidzianych w planie 300 mln m. W przeliczeniu na 1 osobę wynosiło to zaledwie 1,7 m. Plan został więc wykonany w 93%. Tkanin wełnianych i półwełnianych wypuszczono 98,4 mln m (plan 101,7 mln m), co w przeliczeniu na 1 mieszkańca dawało 0,6 m. Fatalnie przedstawiała się produkcja obuwia (Roberts 1990). W 1937 r. wyprodukowano ok. 0,8 pary na 1 osobę, a cena butów skórzanych stanowiła 1,5 miesięcznej płacy robotnika (ok. 350 rubli). Statystyczny obywatel nie miał więc możliwości zakupienia choćby jednej pary obuwia w ciągu roku.

Również w rolnictwie, mimo oficjalnych zapewnień o wielkich sukcesach, sytuacja była bardzo niepokojąca. Wzrost powierzchni zasiewów był 4-krotnie wolniejszy niż przyrost liczby ludności. Pod tym względem sytuacja wyglądała znacznie gorzej niż przed 1914 r. Wtedy wzrost powierzchni zasiewów był niższy 1,5-krotnie w stosunku do wzrostu populacji. Zasiewy zbóż w 1937 r. wynosiły 102 mln ha, w 1936 r. kształtowały się na poziomie ok. 102,5 mln ha, podczas gdy w 1913 r. osiągnęły 120,7 mln ha. Również niższe w stosunku do stanu sprzed I wojny światowej były zbiory zbóż na 1 mieszkańca. W 1913 r. produkcja zbóż *per capita* wynosiła 506,2 kg, a w 1936 r. natomiast tylko 391,9 kg. W 1937 r. znacznie pogorszyła się organizacja pracy, o czym świadczyła niska jakość robót rolnych i bardzo opóźnione terminy ich wykonania. W 1937 r. wszystkie prace rolne przeprowadzone zostały gorzej i trwały dłużej niż w 1936 r. Przed kolektywizacją wszystkie zasiewy zbóż jarych kończono w terminie do 25 maja, a koniec żniw przypadał na początek października. W kolchozach natomiast zasiew zbóż jarych trwał do połowy czerwca, a sprzątanie z pól kończono wraz z pierwszym śniegiem. Wydane w 1937 r. zarządzenie o wprowadzeniu w kolchozach stałych płodozmianów, odmianowych zasiewów i rozszerzeniu produkcji roślin pastewnych jeszcze bardziej zwiększyło stopień dezorganizacji uprawy ziemi. Szczególnie katastrofalne skutki przyniosła kolektywizacja w zakresie hodowli zwierząt. W ciągu siedmiu lat (1929–1935) rolnictwo straciło ok. 18 mln koni, 21 mln krów, byków i wołów, 85 mln

owiec i kóz, 3,5 mln świń i ok. 100 mln sztuk drobiu. Powolna odbudowa pogłowia zwierząt po 1935 r. nie była w stanie zaspokoić rosnących potrzeb (Carr 1961).

Sytuacja gospodarcza ZSRR stała się również przedmiotem oficjalnej dyskusji w trakcie III Sesji Rady Najwyższej w czerwcu 1939 r., kiedy Związek Sowiecki realizował już od 1,5 roku trzecią pięciolatkę. Dotyczyła ona zarówno sytuacji budżetowej, jak i *expose* poświęconemu utworzeniu nowych komisariatów: budownictwa przemysłowego i transportu samochodowego. Z całokształtu dyskusji można było wyciągnąć jeden zasadniczy wniosek, iż utrzymanie produkcji przemysłowej ZSRR na dotychczasowym poziomie, względnie osiągnięcie nawet nieznacznego przyrostu w tej lub innej gałęzi, będzie wymagało coraz większego wysiłku ze strony czynników kierowniczych (Zaleski 1980). W sprawie budżetu na uwagę zasługiwało np. zjawisko wzrostu wydatków nieprodukcyjnych państwa sowieckiego w ostatnich latach. Analogiczny wniosek można było wyciągnąć, analizując pozycje objęte ogólną subwencją skarbu państwa na rzecz gospodarki. Wydatki inwestycyjne (prace inwestycyjne oraz MTS) zostały zapreliminowane w wysokości zbliżonej do roku poprzedniego (1938 r.) i stanowiły 56,9% wydatków ogółem, wobec 62,8% w 1938 r. Nie należało przy tym zapominać, iż znaczna część subwencji na MTS była kierowana na pokrycie deficytu wydatków bieżących i dlatego pozycji tej nie można było traktować jako ściśle inwestycyjnej (Sowieckaja socjalistyczeskaja 1957, 240–265).

Istotnemu zwiększeniu (z 5,44 mld rubli do 10,1 mld rubli) uległy zasiłki przeznaczone na powiększenie kapitałów obrotowych przedsiębiorstw. Jak wynikało z *expose* komisarza finansów S. Zwierewa 2,6 mld rubli zostało przeznaczone na pokrycie niedoboru powstałego na skutek niewykonania planu finansowego w tej dziedzinie przez sektor przedsiębiorstw państwowych w 1938 r. Kapitały obrotowe tych przedsiębiorstw wynoszące na koniec poprzedniego roku 46,6 mld rubli miały więc wzrosnąć (włączając całość subwencji) do 56,7 mld rubli. Tak znaczny wzrost miał się niewątpliwie przyczynić do poprawy sytuacji w przemyśle. Niemniej jednak sam fakt, iż prawie 20% kapitałów obrotowych pochodziło ze specjalnej subwencji państwa świadczył o tym, że gospodarka przedsiębiorstw sowieckich pozostawała w dalszym ciągu bardzo wiele do życzenia. O słabości finansowej gospodarki ZSRR świadczył również fakt, iż udział budżetu państwa w finansowaniu robót inwestycyjnych miał być w 1939 r. większy niż w roku poprzednim. W 1938 r. całość preliminowanych robót inwestycyjnych wynosiła 35,76 mld rubli, w tym udział skarbu państwa kształtował się na poziomie 24,88 mld rubli, co stanowiło 69,6%. W 1939 r. wydatki inwestycyjne zostały zaplanowane na poziomie 34,73 mld rubli, udział skarbu państwa został określony w wysokości 25,14 mld rubli, co stanowiło już 72,3%. W odniesieniu do poszczególnych działów gospodarki preliminowane kredyty zostały według planu na 1938 r. i 1939 r. podzielone odpowiednio w sposób następujący: przemysł – 17,46 mld rubli i 17,59 mld rubli (udział budżetu państwa 13,06 mld rubli); rolnictwo – 2,47 mld rubli i 1,59 mld rubli (udział budżetu – 1,28 mld rubli); komunikacja, telefony, telegraf i poczta – 6,82 mld rubli

i 4,96 mld rubli (udział budżetu – 1,86 mld rubli); handel i „zagotowki” – 0,66 mld rubli i 0,49 mld rubli (udział budżetu – 0,31 mld rubli); budownictwo mieszkaniowe i kulturalne – 8,35 mld rubli i 2,33 mld rubli (udział budżetu – 1,53 mld rubli). Z danych tych wynika, iż tylko w dziale transportu i poczty udział budżetu państwa był stosunkowo niski. Fakt, że plan robót inwestycyjnych przewidziany na 1939 r. był niższy w porównaniu z planem na 1938 r. można było tłumaczyć tym, iż plan za rok poprzedni nie został wykonany i to z bardzo znacznym odchyleniem w stosunku do norm preliminowanych. Podawano np. w przemówieniach, iż Komisariaty Przemysłu Ciężkiego, Budowy Maszyn i Przemysłu Leśnego wykonały plan robót inwestycyjnych w 1938 r. na poziomie tylko ok. 70–75%, tj. prawie w wysokości kredytów preliminowanych na ten cel z budżetu państwa. Sytuację w tym obszarze omówił dość szeroko A. Mikojan. Jako najważniejsze przyczyny złego stanu prac inwestycyjnych wymienił następujące:

- ogromne rozdrobnienie trustów budowlanych powstałe na skutek podziału dawnych komisariatów przemysłowych na mniejsze jednostki (np. w przemyśle ciężkim, maszynowym i lekkim ilość trustów po ostatniej reorganizacji wzrosła tylko z 59 do 130);

- złe wykorzystanie maszyn i zasobów siły roboczej przez trusty, co wynikało m.in. z przeprowadzonego czysto biurokratyczną metodą podziału maszyn, narzędzi i pracowników między poszczególne „rozdrobnione” trusty, bez uwzględnienia ich istotnych potrzeb i możliwości dalszej pracy;

- brak koordynacji pracy poszczególnych trustów, co powodowało niepotrzebne straty czasu i uniemożliwiało właściwe ich wykorzystanie (m.in. stwierdzono, iż pewna część trustów permanentnie nic nie robi).

Zcentralizowanie budownictwa przemysłowego w jednym komisariacie mogło zdaniem A. Mikojana usunąć powyższe braki i jednocześnie odciążyć kierownictwo przedsiębiorstw w sprawach związanych z budownictwem oraz umożliwić im zajęcie się w większym stopniu produkcją. Jednakże wbrew twierdzeniu referenta, iż nowy komisariat miał już „jasno określony zakres pracy” należało stwierdzić, iż jego kompetencje nie dawały się w sposób wyraźny określić (sam Mikojan oświadczył zresztą, że nie wiadomo jeszcze, czy np. budowa stacji elektrycznych będzie należała do niego). W zasadzie nowy komisariat miał zająć się przede wszystkim budową nowych obiektów przemysłowych i związanym z nim budownictwem mieszkaniowym (z wyłączeniem rolnictwa i komunikacji). Jak się wydaje, kredyty przeznaczone na ten cel były ogromne i obejmowały minimum 2/3 środków preliminowanych na całość robót inwestycyjnych. Tak np. dla 20 komisariatów przemysłowych (6 przemysłu ciężkiego, 3 – maszynowego, 2 – lekkiego, 3 – spożywczego, 4 – obronnego, Komisariatu Przemysłu Leśnego oraz Komisariatu Zagotowek) Mikojan podał, iż na 16,4 mld rubli kredytów przeznaczonych na inwestycje na realizację nowych obiektów skierowano 11,9 mld rubli.

Problem ten miał dla Związku Sowieckiego znaczenie pierwszorzędne, gdyż utrzymanie poziomu produkcji, względnie jego niewielki wzrost, zależało wyłącznie od możliwości uruchomienia nowych zakładów przemysłowych (Glass 1934, 21). Oznaczało to, iż w gospodarce sowieckiej pojawiła się już w sposób wyraźny bariera wzrostu gospodarczego związana ze złą organizacją i fatalnym zarządzaniem uniemożliwiająca osiągnięcie przyrostu produkcji na bazie istniejącego majątku. Świadczyły o tym zarówno wyniki 1938 r., jak i początek 1939 r. Mimo tego dla niektórych działów (np. przemysł żelazny) dotychczasowy zakres robót inwestycyjnych zaczynał być niewystarczający do utrzymania dotychczasowej wielkości produkcji na skutek irracjonalnej eksploatacji. W tych warunkach było rzeczą zrozumiałą, iż na budownictwo przemysłowe oraz na prace inwestycyjne w ogóle musiały być skierowane olbrzymie nakłady. Trudno było stwierdzić, czy utworzenie nowego komisariatu przyczyniło się do poprawy sytuacji. Według projektodawców w jego skład miała wejść znaczna liczba już istniejących trustów budowlanych należących do poszczególnych komisariatów przemysłowych. Ponieważ komisariaty te musiały nadal same prowadzić prace budowlane w ramach przedsiębiorstw już istniejących, należało przewidywać, iż w całym szeregu przypadków odpowiednie jednostki ulegną przy reorganizacji typowej dla systemu sowieckiego dezorganizacji. Oznaczało to, iż prace inwestycyjne i remontowe w tych przedsiębiorstwach ulegną zahamowaniu. Nie było wykluczone, że wywołany w ten sposób spadek zdolności produkcyjnych starych zakładów będzie większy niż przyrost produkcji spowodowany ewentualną poprawą sytuacji z powodu budowy nowych fabryk (Miszustin 1938, 24–56).

Sprawa budownictwa mieszkaniowego nie znalazła właściwego rozwiązania w czasie Sesji pomimo tego, iż duża liczba prelegentów podkreślała doniosłość tego problemu wobec fatalnych warunków bytu, w jakich znajdowali się robotnicy w bardzo wielu ośrodkach, co stanowiło przyczynę wzrostu płynności siły roboczej. Dlatego też rząd starał się przerzucić ciężar finansowy w tym zakresie na samorządy i organizacje gospodarcze. Wskazywało na to zmniejszenie kredytów preliminowanych na ten cel w ogólnym planie inwestycyjnym w porównaniu z 1938 r. Prasa sowiecka pełna była w dalszym ciągu informacji, z których wynikało, iż w 1938 r. nie osiągnięto (poza kilkoma większymi miastami – Moskwa, Leningrad) istotnej poprawy w tej dziedzinie. Podano kilka danych na temat wykonania planów budownictwa mieszkaniowego przez przemysł w I kwartale 1939 r. Ludowy Komisariat Paliwa wykonał plan kwartalny w 64%, Przemysłu Żelaznego – 61%, Chemicznego – 63%, Leśnego – 58%. Jak widać dane te były jeszcze niższe niż wykonanie planów robót inwestycyjnych o charakterze przemysłowym. Komisariat Przemysłu Elektrycznego desygnował np. w I kwartale 1939 r. na budownictwo mieszkaniowe 320 tys. rubli zamiast 8 mln preliminowanych. Nie należy przy tym zapominać, iż zarówno w przypadku budownictwa mieszkaniowego, jak i robót inwestycyjnych procent wykonania planów w skali kredytów był w ZSRR

z reguły wyższy niż procent faktycznie wykonanych robót, gdyż wszystkie kosztorysy przekraczano, a często budowano bez kosztorysu i bez planu (Leites 1984).

Expose Mikojana w sprawie utworzenia Ludowego Komisariatu Budownictwa zawierała jeszcze kilka interesujących kwestii. Wynikało z niego, iż liczba robotników zatrudnionych przy robotach budowlanych zmniejszyła się pomimo rozszerzenia zakresu tych robót. W 1932 r. wydatki na roboty inwestycyjne wynosiły 19,4 mld rubli, a liczba zatrudnionych 3126 tys. W 1937 r. natomiast odpowiednio: 33,2 mld rubli oraz 2348 tys. zatrudnionych. Mikojan oświadczył, iż plan trzeciej pięcioletki przewidywał dalsze zwiększenie wydajności pracy przy pracach budowlanych (o 85%), a liczba robotników miała ulec zmniejszeniu o 15% w celu uzupełnienia braku rąk do pracy w innych gałęziach przemysłu. W ten sposób rząd sowiecki starał się zredukować liczbę niepotrzebnie zatrudnionych w zakładach istniejących na rzecz nowych jednostek produkcyjnych, próbując drogą pośrednią zwiększyć przeciętną wydajność pracy robotnika. W tym miejscu należy również odnotować wyraźne potępienie przez Mikojana stachanowskiej rekordomanii (Katz 1975, 567–590). Mówiąc o konieczności racjonalizacji pracy i skrócenia czasu budowy, wystąpił on jednocześnie przeciwko „wyhodowanym w cieplarnianych warunkach rekordom”, które w żadnym wypadku nie mogły służyć za wzór (prasa sowiecka podawała swojego czasu przykład, iż dom wybudowany rzekomo w 3 dni przez jakiegoś kierownika stachanowca, budowano faktycznie przez 8 tygodni).

W odniesieniu do gospodarki przedsiębiorstw sowieckich III Sesja Rady Najwyższej dostarczyła dosyć ciekawych materiałów (Schwarz 1958). Komisariaty przemysłu ciężkiego, maszynowego i leśnego osiągnęły w 1938 r. zamiast czystego zysku deficyt w wysokości 2,3 mld rubli. Gospodarka w tych dziedzinach była deficytowa i opierała się na subwencjach państwowych. Świadczyły o tym również inne dane i suma budżetów na 1939 r. wymienionych komisariatów, która wynosiła 21,4 mld rubli. Jako pokrycie miało służyć tylko 7,9 mld środków własnych, pozostała kwota w wysokości 13,5 mld rubli miała pochodzić ze Skarbu Państwa. Straty będące wynikiem samych metod eksploatacji zwiększyły się jeszcze na skutek olbrzymiej liczby braków, marnotrawstwa surowców i materiałów potrzebnych do produkcji oraz przekroczenia funduszu płac. Komisariat Budowy Maszyn Ciężkich wyprodukował w 1938 r. braki na sumę 143 mln rubli. Wszystkie trzy wymienione pozycje wynosiły dla tego komisariatu w 1938 r. 320 mln rubli, zaś dla Komisariatu Ogólnej Budowy Maszyn – 167 mln rubli. Narkomzag „zmarnował” ok. 600 mln rubli przy planie produkcji brutto na poziomie 1950 mln rubli. Komisariat Przemysłu Leśnego przekroczył fundusz płac o 175 mln i nie wykonał planu produkcji brutto w wysokości 598 mln przy planie 2891 mln rubli. Komisariat Przemysłu Żelaznego miał w 1938 r. 600 mln rozchodów „bezchozajstwiennych” i 383 mln braków. W MTS-ach straty z powodu nieodpowiedniego zużycia paliwa i wadliwie prowadzonych remontów przekroczyły poziom 0,5 mld rubli. Ponadto MTS-y zalegały stale z wypłatą premii dla pracowników. Straty w przemyśle elektrotechnicznym

z kolei przekroczyły 300 mln rubli. Komisariat Przemysłu Elektrotechnicznego przewidywał w 1939 r. deficyt na poziomie 275 mln rubli przy planie wydatków 5700 mln rubli.

Pomimo deficytowych pozycji największych gałęzi przemysłu przedsiębiorstwa uzyskały w 1938 r. 15,7 mld rubli zysków. Należy oczywiście w tym miejscu odróżnić czysty zysk od zysku w ogóle, od którego państwo potrącało sobie jeszcze podatek i od którego odliczano jeszcze szereg innych świadczeń. Według planu zyski te miały wynieść w 1939 r. 26,3 mld rubli, tj. wzrosnąć w stosunku do 1938 r. o 67,5%. Główną część zysków generował przemysł lekki i spożywczy, pracujący bezpośrednio na zaspokojenie potrzeb ludności. Zwiększenie zysków przedsiębiorstw państwowych w 1939 r. miało nastąpić poprzez zmianę poziomu i struktury cen. Wynikało to zresztą z faktu, iż wartość produkcji brutto miała wzrosnąć w 1939 r. o 14,5%. Osiągnięcie tak znacznego zwiększenia zysków było możliwe tylko poprzez podwyższenie cen fabrycznych, gdyż nawet planowane obniżenie kosztów własnych miało przynieść tylko 2,9 mld oszczędności. Nasuwało się pytanie, czy rewizja i zmiana cen fabrycznych wpłynie na ceny rynkowe (Nutter 1962). Podwyżka taka już nastąpiła dla wielu produktów. Miała ona ułatwić osiągnięcie planowanego pułapu wewnętrznego obrotu towarowego na poziomie 154 mld rubli (138,5 mld rubli w 1938 r.). Oczywiście trudno było przewidzieć, jak wysoka będzie ta podwyżka, gdyż oficjalnie rząd sowiecki głosił od kilku lat zasadę utrzymania cen stałych i podniesienia poziomu życia poprzez wzrost płac. Wzrost cen rynkowych w I kwartale 1939 r. w porównaniu z rokiem ubiegłym wynosił: mięso – 155,8; masło – 146,3; kielbasa – 165; konserwy – 154; wyroby cukiernicze – 125. Dla wartości produkcji wszystkich komisariatów przemysłu spożywczego – 114,7. Z expose Bułganina w sprawie utworzenia Komisariatu Transportu Motoryzacyjnego wynikało złe użytkowanie parku motoryzacyjnego. Dane wskazywały, iż samochody ciężarowe wykonywały mniej więcej połowę pustych przebiegów.

4. Handel zagraniczny

W celu realizacji planów uprzemysłowienia kraju rząd radziecki był zmuszony dokonać wielu posunięć (Timofiejew 1967, 24–30). Poprzez forsowanie eksportu utworzono zasoby dewizowe potrzebne na pokrycie importu wyposażenia niezbędnego dla budowanych zakładów przemysłowych. Trzeba przy tym pamiętać, że działo się to w okresie światowego kryzysu gospodarczego i Związkowi Radzieckiemu nie było łatwo znaleźć zbyt na swoje towary za granicą (Zołotarjew 1967, 30–48). Dlatego też niejednokrotnie sprzedawano eksportowane towary poniżej cen kształtujących się wówczas na rynku światowym. Uzyskanymi w tych warunkach zasobami dewizowymi gospodarowano możliwie jak najoszczędniej i przeznaczono

je prawie wyłącznie na zakup urządzeń przemysłowych. Z tych też powodów konieczne było zrezygnowanie z importu dóbr konsumpcyjnych, a importowano tylko urządzenia przemysłowe i to do tych gałęzi przemysłu, które po uruchomieniu dawały podstawy do rozwoju dalszych działów gospodarki narodowej. Głównym więc celem był rozwój przemysłu służącego wytwarzaniu środków produkcji.

Wysokość obrotów handlu zagranicznego ZSRR uzależniona została od zdolności eksportowej kraju i od możliwości uzyskania kredytów na międzynarodowym rynku finansowym. Gigantyczny program uprzemysłowienia, realizowany w okresie planów pięcioletnich, wymagał olbrzymich inwestycji maszynowych (Patoliczew 1968, 4–14). Wobec niemożności dokonania zapłaty za import maszyn w drodze równowartościowego eksportu, ZSRR musiał korzystać z kredytów, które ze względu na duże ryzyko wypłacalności były bardzo kosztowne. Niezdolność eksportowa ZSRR w okresie pierwszego planu pięcioletniego była wynikiem niemożności wykorzystania posiadanych bogactw naturalnych na skutek powojennej dewastacji. Naturalną podstawę eksportu radzieckiego stanowiły produkcja roślinna ze zbożem i drzewem na czele oraz surowce, zwłaszcza mineralne (Struktura handlu zagranicznego 1938).

Po zakończeniu pierwszego planu pięcioletniego obroty handlu zagranicznego ZSRR uległy zredukowaniu, co można tłumaczyć wieloma przyczynami. Przede wszystkim uruchomiono własne przemysły – energetyczny i maszynowy, zabezpieczające techniczno-ekonomiczną niezależność kraju. Rozwój własnego przemysłu pozwolił znacznie zredukować import maszyn i urządzeń, na które w okresie 1929–1932 przypadała prawie połowa całego importu (Otmar Berson 1933). Rząd radziecki stopniowo ograniczał import, wykorzystując w coraz większym stopniu urządzenia własnego przemysłu. W okresie pierwszego planu pięcioletniego był np. zmuszony importować z krajów kapitalistycznych ok. 15 tys. samochodów, przeznaczając na to ponad 180 mln rubli złotem. W ciągu drugiego planu ZSRR wyprodukował już 550 tys. samochodów i to całkowicie uwolniło kraj od importu z zagranicy.

W okresie drugiego planu pięcioletniego w dziedzinie handlu zagranicznego nastąpiły znaczne zmiany. Zamiast, jak poprzednio, czasowych zezwoleń wprowadzono upoważnienia stale wystawiane przez Komisariat Handlu Zagranicznego poszczególnym przedsiębiorstwom na prowadzenie transakcji zagranicznych (Podłoże nowego systemu 1935). Nie naruszało to jednak w niczym samej zasady państwowego monopolu handlu zagranicznego, gdyż przedsiębiorstwa działały nadal w ramach ustalonych z góry planów eksportowo-importowych oraz przepisów licencyjnych i dewizowych. W celu poprawy bilansu handlowego ZSRR przeprowadził również daleko idące restrykcje w dziedzinie importu i osiągnął nadwyżki eksportowe, które pozwoliły spłacić poważną część zaciągniętych poprzednio długów zagranicznych. Bilans handlowy Związku Radzieckiego deficytowy w 1931 r. (na sumę 293 mln rubli w złocie) oraz w 1932 r. (129 mln rubli) przekształcił się już w 1933 r. w bilans dodatni (141 mln rubli) i pozostał nim także

w 1934 r. (186 mln rubli) (W.G.D. 1936). Równocześnie w ZSRR nastąpił wzrost wydobywania złota po 1931 r., osiągając wartość 100 mln rubli rocznie i zwiększając w ten sposób rezerwy i możliwości walutowe państwa (Glass 1936). Równocześnie przemysł wydobywczy, po przeprowadzeniu niezbędnych inwestycji, zwiększył znacznie możliwości eksportowe.

W latach 1935 i 1936 bilans handlowy Związku Radzieckiego był zrównoważony. W 1937 r. obroty handlu zagranicznego przewyższyły pod względem wartości o ponad 15% poziom obrotów z 1936 r. Ponieważ wzrost wartości nastąpił jedynie po stronie eksportu, więc saldo bilansu handlowego w 1937 r. było dodatnie i zamknęło się nadwyżką w wysokości ok. 380 mln rubli (Struktura handlu 1938). Zmieniła się również struktura handlu zagranicznego w tym okresie. Związek Radziecki zaczął eksportować głównie produkty przemysłowe, metale, urządzenia, a w znacznie mniejszej ilości zboże i produkty spożywcze. Natomiast import urządzeń w okresie drugiego planu pięcioletniego zmniejszył się 4-krotnie w porównaniu z pierwszym. W 1937 r. udział krajów europejskich w handlu zagranicznym ZSRR wyniósł 56% wartości obrotów, krajów azjatyckich – 20% i krajów obu Ameryk – 15% (Struktura handlu 1938).

Zaznaczyły się też w tych latach zmiany w kierunkach handlu zagranicznego ZSRR. Malowały obroty z Niemcami, a zwiększały się obroty z Wielką Brytanią i USA (Kuczyński/Witkowski 1947). Złożyły się na to przyczyny polityczne i ekonomiczne. Z jednej strony dojście w Niemczech do władzy Hitlera i partii nazistowskiej, a więc utworzenie rządu faszystowskiego o nastawieniu wybitnie antykomunistycznym, musiało doprowadzić do ograniczeń w stosunkach handlowych (Himmer 1972), z drugiej zaś kredyty udzielone w 1936 r. Związkowi Radzieckiemu przez Wielką Brytanię sprzyjały wzrostowi obrotów handlowych między obu krajami. Opierając się na tych kredytach, Związek Radziecki zwiększył w szczególności zakupy maszyn. Również finansisci z USA zaoferowali swoje kredyty. Było to możliwe m.in. dlatego, że w 1934 r. rząd USA uznawał oficjalnie władze Związku Radzieckiego. Pojawienie się obok niemieckich konkurencyjnych niejako kredytów brytyjskich i amerykańskich było wynikiem pewnych sukcesów osiągniętych przez ZSRR w trakcie realizacji pierwszego planu pięcioletniego i wywiązywania się z zaciągniętych zobowiązań (Holzman 1968, 803–825). Pamiętać przy tym należy, że w okresie realizacji pierwszego planu pięcioletniego, a więc w okresie wzmożonych inwestycji w ZSRR, we wszystkich państwach kapitalistycznych panował kryzys gospodarczy. Związek Radziecki ze swym dużym zapotrzebowaniem na maszyny i urządzenia przemysłowe stawał się cennym rynkiem zbytu. Mimo to udział handlu zagranicznego ZSRR w obrotach światowych był bardzo niski i wynosił: w 1929 r. – 1,4%, w 1932 r. – 2,5%, w 1933 r. – 1,1% i w 1937 r. – 1,1% (Mały Rocznik 1939, 167).

5. Pozycja ZSRR w gospodarce światowej

W okresie międzywojennym Związek Radziecki zajmował terytorium ok. 1/10 powierzchni kuli ziemskiej, które zamieszkiwała 1/12 ludności świata. Na obszarze tym były zlokalizowane częściowo rozpoznane i zagospodarowane bogate oraz różnorodne złoża surowcowe, co stwarzało dogodne warunki do rozwoju przemysłu. Przed rewolucją przemysł Rosji carskiej był jednak stosunkowo słabo rozwinięty, gdyż brak było wielu podstawowych gałęzi, szczególnie przemysłu maszynowego (Fabierkiewicz 1926). Udział Rosji carskiej (w granicach z 1913 r.) w globalnej produkcji przemysłowej gospodarki światowej wynosił 5,5%, w granicach powojennych z 1920 r. – 4,5%. W wyniku zniszczeń spowodowanych przez I wojnę światową, a szczególnie przez wojnę domową, produkcja przemysłowa w 1920 r. spadła do ok. 1% produkcji światowej. Rozwój ZSRR w warunkach gospodarki planowej był statystycznie bardzo dynamiczny. Mimo ogromnych zniszczeń produkcja osiągnęła poziom przedwojenny (z 1913 r.) w 1926 r., a w 1929 r. przekroczyła ten poziom o blisko 60%. W 1938 r. produkcja przemysłowa ZSRR była już statystycznie prawie 6,5-krotnie wyższa niż w 1913 r. W ostatnim roku przed wybuchem wojny z Niemcami, tj. w 1940 r., produkcja przekroczyła poziom produkcji z 1913 r. ponad 7,5-krotnie. W wyniku tak szybkiego rozwoju ZSRR już w 1938 r. stał się jednym z czterech największych mocarstw przemysłowych świata (Szeliga 1967, 34–78). Według danych Ligi Narodów udział produkcji przemysłowej ZSRR w latach 1936–1938 był szacowany nawet na 18,5% produkcji przemysłowej świata. Na podstawie późniejszych danych radzieckich szacujących stosunek produkcji przemysłowej Związku Radzieckiego do produkcji przemysłowej Stanów Zjednoczonych na 65% w 1963 r. oraz wskaźników wzrostu produkcji przemysłowej w latach 1937–1963 można łatwo stwierdzić, iż dane Ligi Narodów znacznie przeszacowywały produkcję radziecką. Opierając się na danych radzieckich, można obliczyć, iż w 1937 r. produkcja przemysłowa ZSRR odpowiadała w przybliżeniu 36% produkcji przemysłowej USA. Udział Stanów Zjednoczonych w 1937 r. był szacowany na ok. 35,7% produkcji przemysłowej krajów kapitalistycznych, tj. produkcji liczonej bez ZSRR i powojennych krajów bloku komunistycznego (Kleer 1967). Produkcja przemysłowa ZSRR w 1937 r. może być oceniana na ok. 10–11% ogólnej produkcji przemysłowej świata (Bailes 1978). Odpowiadała ona w przybliżeniu produkcji ówczesnych Niemiec i była nieco wyższa od produkcji przemysłowej Wielkiej Brytanii (ok. 9,7% produkcji światowej).

Szybki wzrost przemysłu kontrastował wyraźnie ze stopniem zaangażowania Związku Radzieckiego w światowej wymianie towarami i usługami. Udział eksportu radzieckiego w eksporcie światowym w okresie międzywojennym wynosił tylko ok. 1,3%. Duża stopa wzrostu produkcji przemysłowej i globalnej przy stabilnym w zasadzie handlu zagranicznym powodowała szybki wzrost samowystarczalności

gospodarczej i kurczenie się stopnia zaangażowania w gospodarce światowej w porównaniu z 1913 r. Sytuacja ta stanowiła łączny efekt skutków zastosowanej przez kraje kapitalistyczne przez długi czas, tj. aż do wielkiego kryzysu – blokady handlowej oraz obranego modelu wzrostu gospodarki radzieckiej, zakładającego wysoki stopień samowystarczalności gospodarczej (Smirnov 1960). Zapoczątkowane przez kryzys 1929–1933 pogorszenie koniunktury gospodarczej oraz wysoka – mimo blokady – dynamika gospodarki radzieckiej spowodowały wzrost zainteresowania krajów kapitalistycznych handlem z ZSRR połączonego z zawieszeniem blokady w latach kryzysowych (Strumtlahl 1937).

Wyraźny wzrost eksportu radzieckiego jednak nie nastąpił, co wskazuje na wagę drugiej z wymienionych wyżej przyczyn – koncepcji radzieckiej polityki ekonomicznej. Przed I wojną światową Rosja eksportowała 6–8% swojej produkcji towarowej, a Związek Radziecki w latach 1926–1929 ok. 4%. Wykorzystując kryzys ekonomiczny lat 1929–1933, Związek Radziecki najbardziej rozwinął swój handel zagraniczny w tym właśnie okresie. Jednak nawet w 1933 r., kiedy nastąpił największy wzrost obrotów zagranicznych, eksport radziecki wynosił 3,5% produkcji, a w 1938 r. już tylko 2,5%. Sytuacja ta typowa dla całego okresu międzywojennego prowadziła do bezwzględnego i względnego obniżania udziału eksportu nie tylko w produkcji przemysłowej, lecz także globalnej (Podłóże 1935). Co prawda, sądzono wtedy, że spadek udziału eksportu jest przejściowy i dalszy szybki rozwój przemysłu spowoduje następnie szybki wzrost eksportu tak, iż jego ciężar gatunkowy w gospodarce radzieckiej wyraźnie wzrośnie. Pogląd ten sprawdził się o tyle, że w okresie późniejszym spadek udziału eksportu w produkcji uległ zahamowaniu (Sachs 1963). Główny sukces długofalowej polityki handlu zagranicznego stanowiło jednak zapoczątkowanie wzrostu pojemności rynku wewnętrznego. Istotnym czynnikiem negocjacyjnym radzieckiej polityki handlowej stała się chłonność radzieckiej gospodarki na europejskie gotowe wyroby przemysłowe. Odziedziczony regionalizm handlowy był tu umiejętnie wykorzystywany. Chociaż przewidywany przez ekonomistów radzieckich na początku każdego nowego etapu industrializacji okres przewyższenia stopy wzrostu produkcji przez stopę wzrostu eksportu nie nastąpił, jak również nie wystąpiła na szeroką skalę tendencja industrializacji eksportu i dezindustrializacji importu, to jednak w skali absolutnej można było obserwować intensyfikację powiązań gospodarki radzieckiej w ramach międzynarodowego podziału pracy (Glass 1938, 568–571). Z tego punktu widzenia wystąpiło ważne zjawisko względnego zmniejszenia się eksportu tradycyjnego. Dotyczyło to zbóż, roślin oleistych oraz produktów hodowlanych. Można było również obserwować silną dynamikę nowych typów eksportu. I tak np. eksport ropy naftowej absorbował w latach 1910–1914 10% produkcji, a w latach 1926–1927 ok. 21%. Podobna sytuacja wystąpiła w eksporcie rud metali kolorowych, stali oraz drewna (Ginzburg 1937).

Bardzo symptomatyczne zmiany wystąpiły w zakresie importu. Uprzemysłowanie umożliwiło częściową dezaeuropeizację handlu radzieckiego, co szczególnie silnie wyrażało się w imporcie. Tendencja do większej dyspersji przestrzennej, co należy podkreślić, pojawiła się w czasie, gdy w pozostałej gospodarce światowej zaczęła przeważać tendencja do regionalizacji obrotów oraz ich intensyfikacji w ramach określonych stref ekonomiczno-walutowych. Zmniejszył się stopień regionalizacji radzieckiego handlu zagranicznego. W latach 1904–1908 60% eksportu rosyjskiego było kierowane do Niemiec i Wielkiej Brytanii. Pod koniec okresu międzywojennego docierało do tych krajów niecałe 40% eksportu radzieckiego. Wtedy już tempo rozwoju handlu zagranicznego z krajami Bliskiego Wschodu i Azji wyprzedzało ogólny wzrost obrotów handlowych. Nadal jednak zależność od czterech partnerów handlowych (Niemiec, Wielkiej Brytanii, Stanów Zjednoczonych i Francji) była duża, co wynikało z potrzeb i możliwości gospodarki radzieckiej. Nic więc dziwnego, iż w tej sytuacji dążenie do oswobodzenia się z tego rodzaju zależności dyktowało forsowny i zbyt jednostronny model rozwoju ekonomicznego, który jednak wpływał silniej na modyfikację struktury importu niż eksportu (Glass 1936, 54–57). Strukturę tę bowiem tworzył popyt opierający się na: a) inwestycyjnych środkach produkcji, b) przemysłowych półfabrykatach i surowcach oraz c) środkach spożycia. Relacja według E. S. Gorfinkla dla lat 1926–1927 wynosiła w procentach odpowiednio: 27; 61,1 i 11,9. Grupa b) obejmowała ok. 3/5 importu. Było rzeczą charakterystyczną, iż w Rosji Carskiej dominowały grupy a) i c) z tym, że grupa a) miała w większym stopniu charakter restytucyjny niż inwestycyjny (Gorfinkel 1929). W okresie międzywojennym restytucyjne środki wyposażeniowe były w coraz większym stopniu eliminowane przez inwestycyjne środki kapitałowe (wzrost gospodarczy napędzany przez nowe inwestycje, a nie poprzez bardziej efektywne wykorzystanie istniejącego majątku, co wiązałoby się z jego naprawami i modernizacją). Również w grupie c) wzrastał udział surowcowych środków spożycia nad finalnymi środkami spożycia.

6. Okres poprzedzający wojnę

Ogromne znaczenie dla potencjału ekonomicznego i wojennego Związku Radzieckiego miały zasoby naturalne, a przede wszystkim zasoby surowców strategicznych. Związek Radziecki był pod względem bogactw naturalnych najzasobniejszym krajem świata. Po 1917 r. przeprowadzono olbrzymie badania geologiczne. Od 1 stycznia 1919 r. do 1 stycznia 1939 r. zbadano obszar 7,5 mln km². Na początku trzeciej pięciolatki rozpoznane zasoby węgla wynosiły 1654 mld t. Olbrzymie pokłady węgla odkryto we wschodniej części kraju: na Uralu, Syberii, w Azji Środkowej i w rejonie Peczory. Odkryte zasoby rud żelaza w 1938 r. wynosiły 267,4 mld t. Także i w tym przypadku nowe odkrycia dokonane zostały głównie we wschodnich

okręgach ZSRR. Wielokrotnie zwiększyły się w wyniku badań geologicznych zasoby metali nieżelaznych (kolorowych). Najbogatsze złoża rud miedzi odkryto na Uralu, w Kazachstanie i w Uzbekistanie. Bardzo duże były również w ZSRR zasoby metali rzadkich, które odgrywały coraz większą rolę w rozwoju przemysłu. Odkryto bogate złoża ropy naftowej m.in. w Baszkirii, zachodnim Kazachstanie i na środkowym Powołżu. Dzięki temu rozpoznane zasoby ropy naftowej wynosiły w 1938 r. 4,7 mld t. Intensywne poszukiwania geologiczne doprowadziły również do odkrycia obfitych złóż boksytów, apatytów, soli potasowych (najbogatsze na świecie) i innych (Łokszyn 1956, 305). Ujawniono także bardzo bogate zasoby surowców chemicznych, torfu itd. W wyniku tej olbrzymiej pracy w sposób bardzo istotny zwiększył się udział Związku Radzieckiego w światowych zasobach bogactw naturalnych. Na przykład pod względem zasobów rud żelaza ZSRR znalazł się na pierwszym, a węgla – na drugim miejscu na świecie (Winogradow 1957). Pierwsze miejsce zajął Związek Radziecki także pod względem zasobów ropy naftowej, zasobów hydroenergetycznych, torfu, apatytów, drewna itd. W 1938 r. miał ponad 1/5 światowych zasobów węgla, ponad połowę wszystkich zasobów ropy naftowej, ponad połowę światowych zasobów rudy żelaza, prawie 1/3 zasobów rudy manganowej, 1/4 powierzchni lasów, 60% zasobów torfu itd. (Socjalistyczeskoe stroitelstwo 1939, 31).

Dzięki olbrzymim zasobom naturalnym dokonywał się w szybkim tempie proces industrializacji kraju. Industrializacja doprowadziła do zasadniczej zmiany proporcji w gospodarce Związku Radzieckiego. Podczas gdy w 1913 r. udział produkcji przemysłowej w globalnej produkcji kraju wynosił 42,1%, to w wyniku zrealizowania przedwojennych pięciolatek podniósł się on do ok. 75%. Bardzo charakterystyczne były przy tym zmiany w strukturze samego przemysłu. O ile więc produkcja całego przemysłu w 1940 r. przewyższała poziom z 1913 r. ok. 9-krotnie, o tyle produkcja przemysłu grupy „A” przekraczała ten poziom 15-krotnie, a przemysłu grupy „B” 5-krotnie (Sowieckaja socjalistyczeskaja 1957, 259). Zmiany w strukturze produkcji przemysłowej ZSRR w latach 1927–1940 przedstawia tabela 2.

Tabela 2. Produkcja przemysłowa w latach 1927–1940 według poszczególnych grup

Lata	Struktura produkcji przemysłowej według grup (w %)	
	grupa „A”	grupa „B”
1927	36,4	63,6
1932	53,3	46,7
1937	57,8	42,2
1940	61,2	38,8

Źródło: Sowieckaja socjalistyczeskaja ekonomika 1957, 96 i n.

W grupie „A” najszybciej rozwijały się gałęzie, których produkcja tworzyła podstawy wzrostu innych gałęzi gospodarki, a więc hutnictwo żelaza, przemysł maszynowy, energetyka, przemysł chemiczny itd. W okresie poprzedzającym agresję Niemiec

hitlerowskich na ZSRR szczególną uwagę zwrócono na rozwój gałęzi przemysłu zapewniających wzrost obronności kraju. Tak np. w okresie od 1937 r. do 1939 r. produkcja przemysłu budowy maszyn ciężkich wzrosła o 14%, przemysłu budowy maszyn średnich – o 15%, a przemysłu zbrojeniowego – prawie o 47%. Stosunkowo słabsze wyniki osiągnęło w tym okresie hutnictwo żelaza. Otóż w latach 1937–1940 produkcja tej gałęzi utrzymywała się na niemal jednakowym poziomie, a w 1939 r. nastąpił nawet jej spadek w porównaniu z rokiem poprzednim (Nitkin 1960, 15). Było rzeczą oczywistą, że groziło to – szczególnie wobec szybkiego rozwoju przemysłu maszynowego – powstaniem poważnych dysproporcji w gospodarce. Dlatego też KC WKP(b) i Rada Komisarzy Ludowych podjęły 2 czerwca 1940 r. specjalną uchwałę „O środkach zapewniających wykonanie ustalonego planu wytopu surówki i stali oraz produkcji wyrobów walcowanych”. W wyniku realizacji tej uchwały w drugiej połowie 1940 r. nastąpiła wyraźna poprawa i dokonał się zwrot w pracy przedsiębiorstw hutniczych. W rezultacie w przededniu wojny niemiecko-radzieckiej hutnictwo Związku Radzieckiego było w stanie zapewnić dostawy metali do produkcji wszelkiego rodzaju uzbrojenia. Braki występowały tylko w niektórych rodzajach stali (Nitkin 1960, 17). Wiele uwagi poświęcono rozwojowi hutnictwa metali nieżelaznych. Gałąź ta wpływała w sposób bezpośredni na umacnianie obronności kraju. Zbudowano wiele potężnych zakładów hutniczych. Produkcja cyny, niklu, aluminium, ołowiu i cynku wzrosła w stosunku do 1913 r. kilkakrotnie. Rozwinięto też na wielką skalę produkcję metali rzadkich, których w Rosji w ogóle nie wytwarzano.

Duże osiągnięcia odnotował również przemysł maszynowy. W 1940 r. ZSRR wyraźnie wyprzedził pod względem produkcji w tym przemyśle większość krajów europejskich. Trzeba jednak zwrócić uwagę, że w produkcji obrabiarek mimo poważnych sukcesów (58,4 tys. obrabiarek w 1940 r. wobec 2 tys. w 1928 r.) Związek Radziecki nie dorównywał jeszcze Niemcom, które w końcu 1940 r. miały trzy razy więcej zakładów produkcji obrabiarek (ibidem, 34). Produkcja samochodów z kolei wynosiła w 1939 r. prawie 202 tys. sztuk, z czego na samochody ciężarowe przypadało 89%. Przemysł samochodowy zdolny był w zasadzie do pełnego zaspokojenia potrzeb sił zbrojnych. Duży potencjał reprezentował rozbudowany przemysł chemiczny. Rozbudowane zostały, a najczęściej zbudowane od podstaw, gałęzie o dużym znaczeniu obronnym, jak przemysł azotowy, gumowy, kauczuku syntetycznego oraz mas plastycznych. Ogółem zbudowano w ZSSR 70 nowych zakładów przemysłu chemicznego, a produkcja wzrosła od 1913 r. 25-krotnie.

Szczególne miejsce w rozwoju przemysłu radzieckiego przypadło w okresie poprzedzającym wojnę przemysłowi zbrojeniowemu. O dużej dynamice rozwoju tego przemysłu świadczą następujące dane. Podczas gdy produkcja przemysłowa jako całość wzrosła w drugiej pięcioletce o 120%, to produkcja przemysłu zbrojeniowego wzrosła w tym okresie o 286%. Roczny przyrost produkcji w latach 1928 i 1939 wynosił dla całego przemysłu 11,8% i 14,7%, a dla przemysłu zbrojeniowego odpowiednio 36,4 i 36,5%.

Pierwsza i druga pięciolatka przyniosły poważny rozwój przemysłu lotniczego Niemiej jednak w momencie wybuchu II wojny światowej nie mógł on w pełni zaspokoić ówczesnych potrzeb lotnictwa radzieckiego ze względu na agresywny, a nie obronny charakter podejmowanych i planowanych działań wojennych (przygotowania do agresji w kierunku Niemiec i Europy Zachodniej). Dlatego też w 1939 r. podjęto uchwałę przewidującą budowę w latach 1940–1941 nowych zakładów lotniczych i wzrost ogólnej mocy przemysłu lotniczego o 166% w stosunku do 1939 r. W latach 1940–1941 nastąpiła gruntowna przebudowa radzieckiego przemysłu lotniczego. Uzbrojenie lotnictwa wojskowego rozszerzono o nowe modele samolotów myśliwskich, szturmowych i bombowych. W 1939 r. radziecki przemysł lotniczy wyprodukował łącznie 10 360 samolotów, w 1940 r. – 10 565. Produkcja samolotów bojowych wzrosła w tym okresie z 6995 do 8331.

7. Podsumowanie

W grudniu 1927 r. XV Zjazd WKP(b) zatwierdził wytyczne do opracowania pięcioletniego planu rozwoju gospodarki ZSRR. Opracowany na podstawie tych wytycznych pierwszy pięcioletni plan rozwoju gospodarczego został zatwierdzony w kwietniu 1929 r. na XVI Zjeździe Partii i na V Zjeździe Rad. Według określenia J. Stalina „podstawowym zadaniem planu pięcioletniego było przedstawienie [...] kraju z jego zacofaną techniką – na tory nowej współczesnej techniki”. Chodziło o to, ażeby ZSRR z kraju rolniczego i słabego, zależnego od państw kapitalistycznych stał się państwem przemysłowym i silnym, całkowicie samodzielnym i niezależnym. Jednocześnie z zadaniem przekształcenia ZSRR w państwo przemysłowe połączono inny cel: całkowite wyparcie z gospodarki elementów kapitalistycznych, rozszerzenie socjalistycznych form gospodarki i stworzenie bazy ekonomicznej w celu likwidacji klas społecznych, co miało prowadzić do stworzenia społeczeństwa socjalistycznego. Stworzenie nowoczesnego przemysłu miało z kolei stanowić podstawę do zmiany socjalistycznego zbrojenia i reorganizacji nie tylko przemysłu, lecz także transportu i rolnictwa. W przypadku tego ostatniego cel został określony w postaci przekształcenia rzekomo słabych i rozdrobnionych gospodarstw rolnych w duże gospodarstwa kolektywne; miał on prowadzić również do stworzenia socjalistycznej bazy gospodarczej na wsi, co uniemożliwiłoby odbudowę kapitalizmu w ZSRR (problem stanowili chłopci). I wreszcie – zadaniem planu pięcioletniego było stworzenie w kraju wszystkich niezbędnych podstaw o charakterze ekonomicznym i technicznym do prześcignięcia w perspektywie kilku lat (5–6) przodujących pod względem ekonomicznym krajów kapitalistycznych (Stany Zjednoczone, Wielka Brytania, Niemcy, Francja, Japonia). Innymi słowy, cel ten miał być już zrealizowany i osiągnięty na przełomie pierwszej i drugiej pięciolatki (Glass 1937, 44–47).

Tymczasem rzeczywistość gospodarcza okazała się bardziej skomplikowana i strategia „dogonienia i wyprzedzenia” odsuwała się systematycznie w czasie, co musiało budzić w otoczeniu Stalina postępującą irytację i wściekłość. Skok z „królestwa przymusu” do „królestwa wolności” okazał się wielkim niepowiedzeniem. Czystki i terror (również w aparacie partyjno-państwowym, wojsku i organach bezpieczeństwa) w latach 30. pociągające za sobą miliony ofiar nie przyniosły spodziewanych efektów ekonomicznych. Postępująca atmosfera zagrożenia i strachu doprowadziła do paraliżu, co znalazło swój wyraz w spadającej efektywności ekonomicznej. W tym czasie pojawiła się w gospodarce ZSRR wyraźna bariera wzrostu gospodarczego, polegająca na niemożności osiągnięcia przyrostu produkcji na bazie istniejącego majątku ze względu na jakość zarządzania i nieefektywny system gospodarczy (Bobrowski 1928, 2106–2110). Wzrost gospodarczy był możliwy tylko dzięki nowym inwestycjom, co prześladowało gospodarki realnego socjalizmu do końca ich istnienia (występowało zjawisko tzw. presji inwestycyjnej). Potwierdzał to również przebieg realizacji trzeciej (niedokończonej) pięcioletki w latach 1938–1942. Konieczna była ze względów polityczno-ideologicznych i propagandowych zmiana strategii i zwrot w tym zakresie, co było *de facto* przyznaniem się do klęski mimo powtarzanych frazesów o niekończących się osiągnięciach (Bergson/Heymann 1954). Stało się to w 1939 r. na XVII Zjeździe WKP(b).

W referacie wygłoszonym na XVIII Zjeździe WKP(b) 10 marca 1939 r. Stalin stwierdził m.in.:

[...] Pod względem techniki produkcji i tempa rozwoju naszego przemysłu dogoniliśmy już i prześcignęliśmy najważniejsze kraje kapitalistyczne. Pod jakim więc względem pozostajemy w tyle? Wciąż jeszcze pozostajemy w tyle pod względem ekonomicznym, czyli pod względem rozmiarów naszej produkcji przemysłowej, przypadających na jednego mieszkańca. [...] Prześcignęliśmy najważniejsze kraje kapitalistyczne pod względem techniki produkcji i tempa rozwoju przemysłu. To bardzo dobrze. Ale tego nie dość. Należy prześcignąć je również pod względem ekonomicznym. Możemy to uczynić i musimy to uczynić. Dopiero wtedy kiedy prześcigniemy pod względem ekonomicznym najważniejsze kraje kapitalistyczne, będziemy mogli liczyć na to, że kraj nasz będzie całkowicie nasycony artykułami spożycia, że będziemy posiadali obfitość produktów i będziemy mieli możliwość dokonania przejścia od pierwszej fazy komunizmu do drugiej jego fazy (Stalin 1939, 18–20).

Nie podobna w ciągu 2–3 lat prześcignąć pod względem ekonomicznym najważniejszych krajów kapitalistycznych. Trzeba na to trochę więcej czasu. [W związku z tym należy] w dalszym ciągu rozwijać nasz przemysł, podnosić wydajność pracy, udoskonalać technikę produkcji, aby potem, gdyśmy już prześcignęli najważniejsze kraje kapitalistyczne w dziedzinie techniki produkcji i tempa rozwoju przemysłu – prześcignąć je w ciągu najbliższych 10–15 lat również pod względem ekonomicznym (Stalin 1939, 36).

Również kolejna część referatu potwierdzała niepowodzenie w zakresie polityki gospodarczej:

Nie można powiedzieć, że przeprowadzono czystkę bez poważnych błędów. Niestety błędów okazało się więcej, niż można było przypuszczać. Niewątpliwie nie będziemy więcej korzystali z metody masowej czystki. Ale czystka 1933–1936 r. była jednak nieunikniona i w zasadzie dała wynik dodatni. [...] Były w niej braki i błędy. Partia i jej KC nie ukrywały ich i starały się je naprawić. Są też poważne sukcesy i wielkie osiągnięcia, które nie powinny nas przyprawiać o zawrót głowy (Stalin 1939, 39).

Kilka miesięcy po zakończeniu XVIII Zjazdu WKP(b) Związek Radziecki dokonał zwrotu politycznego, podpisując z Niemcami 23 sierpnia 1939 r. Układ Ribbentrop-Mołotow (*de facto* Hitler-Stalin) o przystąpieniu do II wojny światowej i rozdzieleniu stref wpływów w Europie Środkowo-Wschodniej. Powstaje pytanie: jaki udział w podpisaniu wymienionego układu miały względy i kalkulacje polityczne, o których zazwyczaj się mówi i które są generalnie znane? Mniej zbadaną kwestią są natomiast ekonomiczne przyczyny zawarcia tego porozumienia z Niemcami, które mogły brać pod uwagę ratowanie obniżającej się efektywności gospodarczej Związku Radzieckiego poprzez jej zasilenie niemieckimi kapitałami i technologiami. Punktem odniesienia dla pozytywnych doświadczeń w tym zakresie były lata 20. oraz pierwsza pięciolatka realizowana w latach 1928–1932. Wtedy to wkład niemiecki był największy i przyniósł generalnie dodatnie efekty w porównaniu z drugą pięciolatką, kiedy wsparcia szukano z różnych powodów poza Niemcami (Wielka Brytania, Stany Zjednoczone). Personalnym symbolem zmian dokonujących się w ZSRR na przełomie 1938 i 1939 r. była zmiana na stanowisku szefa NKWD. Ludowego Komisarza Spraw Wewnętrznych Nikołaja I. Jeżowa (utożsamianego z „wielką czystką – jeżowszczyzną”) zastąpił 8 grudnia 1938 r. równie okrutny, ale bardziej pragmatyczny i polityczny Ławrentij Beria. Druga zmiana personalna dotyczyła stanowiska Komisarza Spraw Zagranicznych. Maksyma Litwinowa zastąpił 3 maja 1939 r. Władysław Mołotow, którego głównym zadaniem była reorientacja radzieckiej polityki zagranicznej wraz z doprowadzeniem do sfinalizowania układu niemiecko-radzieckiego. Układ ten podpisany w Moskwie 23 sierpnia 1939 r. przeszedł do historii jako układ Ribbentrop-Mołotow.

Bibliografia

- BAILES, E. K. (1978), *Technology and Society under Lenin and Stalin: Origins of the Soviet Technical Intelligentsia, 1917–1941*. Princeton.
- BARSZCZEWSKI, W. (1930), Dumping sowiecki. W: *Przegląd Gospodarczy*. 21, 890–894.
- BERKENKOPF, G. (1936), *Industrialisierung und Aussenhandel der Sowjetunion in ihrer wechselseitigen Abhängigkeit*. In: *Weltwirtschaftliches Archiv*. 43, 421–437.
- BERGSON, A./HEYMAN, H. (1954), *Soviet National Income and Product 1940–1948*. New York.
- BETTELHEIM, C. (1950), *L'Economie sovietique*. Paris.

- BOBROWSKI, C. (1928), Problem industrializacji w ZSRR. W: *Przemysł i Handel*. 51, 2106–2110.
- BRUTZKUS, B. (1932), *Der Fuenfjahresplan und seine Erfuellung*. Leipzig.
- BRUTZKUS, B. (1934), Problematyka planowej gospodarki Sowieckiej Rosji. W: *Przegląd Powszechny*. 3, 65–74.
- CARR, E. (1961), *International Relations Between the Two World Wars 1919–1939*. London.
- DOBB, M. (1948), *Soviet economic development*. London.
- DUNMORE, T. (1980), *The Stalinist Command Economy*. New York.
- FABIERKIEWICZ, W. (1926), *Rosja współczesna*. Warszawa.
- GINZBURG, A. (1937), *Wnieszniaja torgowla SSSR*. Moskwa.
- GLASS, S. (1929), Kryzys gospodarki planowej ZSSR. W: *Przegląd Gospodarczy*. 2, 79–84.
- GLASS, S. (1934), Decydujący wpływ kryzysu 1927 r. na ewolucję Partii Komunistycznej. W: *Rosja Sowiecka*. 11, 13–16.
- GLASS, S. (1935), Ciężki przemysł sowiecki w latach 1933 i 1934. W: *Przegląd Gospodarczy*. 10, 341–343.
- GLASS, S. (1936), Sprawa parytetu waluty sowieckiej. W: *Przegląd Gospodarczy*. 2, 54–57.
- GLASS, S. (1936 a), Stan przemysłu i ruch stachanowski. W: *Przegląd Gospodarczy*. 22, 745–748.
- GLASS, S. (1937), Nowa konstytucja i ustrój gospodarczy ZSRR. W: *Przegląd Gospodarczy*. 2, 44–47.
- GLASS, S. (1938), XX-lecie sowieckiego monopolu handlu zagranicznego. W: *Przegląd Gospodarczy*. 14, 568–571.
- GORFINKEL, E. S. (1929), *SSSR w systemie mirowego chaziajstwa*. Moskwa.
- HICHHORN, L. (1930), *Die Handelsbeziehungen Deutschlands zur Sowjetrussland*. Rostock.
- HIMMER, G. R. (1972), *The German-Soviet Economic Relations*, T. 2. New York.
- HOLZMAN, F. (1968), The Ruble Exchange Rate and Soviet Foreign Trade Pricing Policies, 1929–1961. W: *American Economic Review*. 58/4, 803–825.
- KATZ, B. (1975), Purges and Production: Soviet Economic Growth 1928–1940. W: *Journal of Economic History*. 567–90.
- KLEER, J. (1967), *ZSRR – pół wieku przemian gospodarczych*. Warszawa.
- KOROLENKO, A. S. (1954; 1959), *Torgowyje dogowory i sogłaszenija SSSR z inostrannymi gosudarstwami*. Moskwa.
- KPZR (1957), *KPZR w rezolucjach i uchwałach. Część II*. Warszawa.
- KUCZYŃSKI, J./WITKOWSKI, G. (1947), *Die deutsch-russischen Handelsbeziehungen in den letzten 150 Jahren*. Berlin.
- LEITES, N. (1984), *Soviet Style in Management*. California.
- LEONTIEF, W. (1934), Die Erfuellung des russischen Fuenfjahresplanes. W: *Weltwirtschaftliches Archiv*. 39, 506–546.
- ŁOKSZYN, E. (1956), *Oczerk istorii promyslennosti SSSR*. Moskwa.
- MAINZ, K. (1930), *Die Auswirkungen des Aussenhandelsmonopols auf die deutsch-sowjetrussischen Wirtschaftsbeziehungen*. Berlin.
- Mały Rocznik Statystyczny (1939). Warszawa.
- MISZUSTIN, D. (1938), *Wnieszniaja torgowla i industrializacja SSSR*. Moskwa.
- MOŁOTOW, W. (1937), W dwudziestą rocznicę Rewolucji Październikowej. Przemówienie wygłoszone 7 listopada 1937 r. URL: <http://maopd.wordpress>.
- NIKITIN, A. (1960), Sostojanije waźniejszych otriasliej promyslennosti nakanunie Wielikoj Nikieczestwiennoj Wojny. W: *Wojenno-Istoriczeskij Żurnał*. 3, 23–57.
- NUTTER, G. W. (1962), *The Growth of Industrial Production in the Soviet Union*. Princeton.
- OMSKI, W. (1939), Trzeci plan pięcioletni. W: *Polska Gospodarcza*. 21, 839–840.
- OTMAR BERSON, J. (1933), *Nowa Rosja. Na przełomie dwóch piatiletok*. Warszawa.
- PATOLICZEW, N. (1968), *Piatdziesiat lat sowietskoj wnieszniej torgowli*. W: *Wnieszniaja Torgowla*. 4, 4–14.

- PIOTROWSKI, A. (1938), U progu III pięćlatki sowieckiej. W: *Polityka Gospodarcza*. 64, 10–12.
- PIOTROWSKI, A. (1938a), Przemysł surowcowy w ZSRR w 1937 r.. W: *Przegląd Gospodarczy*. 5, 194–197.
- ROBERTS, P. C. (1990), War Communism- Product of Marxian Ideas. In *Alienation and the Soviet Economy: The Collapse of the Socialist Era*. Oakland.
- SACHS, I. (1963), *Handel zagraniczny a rozwój gospodarczy*. Warszawa.
- SCHWARZ, A. (1958), *Russia's Soviet Economy*. Englewood Cliffs.
- SMIRNOV, A. M. (1960), *Mieżdunarodnyje walitnyje i kreditnyje otnoszenija SSSR*. Moskwa.
- Socjalistyczskoje stroitelstwo* (1939), *Socjalistyczskoje stroitelstwo Sojuza SSR* (1933–1938). Moskwa.
- Soviet (1953), *Soviet Economic Growth*. Evanston (Ill.).
- Sowieckaja socjalistyczskaja ekonomika* (1957), *Sowieckaja socjalistyczskaja ekonomika 1917–1957*. Moskwa.
- STALIN, J. (1939), Referat sprawozdawczy o działalności KC WKP(b). URL: [stalin_1939_18_zjazd_wkp-b_polish.pdf](#)
- Struktura handlu* (1938), *Struktura handlu zagranicznego ZSRR*. W: *Polska Gospodarcza* 35, 432–435.
- STRUMTAHL, A. (1937), *Die große Krise*. Zürich.
- SZELIGA, Z. (1967), *Gospodarka ZSRR na tle gospodarki świata*. Warszawa.
- TIMOFIEJEW, W. (1967), *Istoriczeskoj opyt gosudarstwiennoj monopoli wnieszniej towrowli SSSR*. W: *Wnieszniaja towrowla*. 7, 24–30.
- W.G.D. (1935), *Sytuacja gospodarcza i finansowa ZSRR*. W: *Polska Gospodarcza*. 23, 736–737.
- WINICKI, L. (1939), *Problemy finansowe przemysłu sowieckiego*. W: *Polska Gospodarcza*. 2, 66–71.
- WINOGRADOW, W. M. (1957), *Wnieszniaja towrowla SSSR s kapitalistyczskimi stranami*. Moskwa.
- ZALESKI, E. (1980), *Stalinist Planning for Economic Growth, 1933–1952*. Chapel Hill.
- ZOLOTARJEW, W. I. (1967), *Osnownyje etapy razwitija wnieszniej towrowli SSSR 1917–1967*. W: *Woprosy Istorii*. 8, 30–48.

ADAM OLEKSIUK

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-1796-8125>

Szkoła Główna Handlowa w Warszawie

TADEUSZ CZACKI JAKO EKONOMISTA Z WOŁYNIA. SELEKTYWNY PRZEGLĄD DOROBKU

Tadeusz Czacki as an Economist from Volhynia. Selective Review of Achievements

WYRAZY KLUCZOWE: Tadeusz Czacki, Wołyń, Gimnazjum Wołyńskie, ekonomia polityczna, polityka fiskalna (podatkowa), polityka monetarna, handel międzynarodowy, edukacja ekonomiczna

KEYWORDS: Tadeusz Czacki, Volhynia, Volhynian school (the Liceum Krzemienieckie), political economy, fiscal (tax) policy, monetary policy, international trade, economic education

ABSTRACT: Tadeusz Czacki (1765–1813) was born in Volhynia. He was a Polish economist, historian, educator, bibliographer, numismatist, creator and organizer of the Volhynian school. From among the numerous works he published this publication focuses only on the economic themes of his writings. The most important views and postulates advocated by Tadeusz Czacki regarding economy are discussed, including tax and monetary issues and Poland's international trade with selected partners. An important contribution of the analysed author were also his efforts to develop statistical reporting of Poland. The study presents Tadeusz Czacki as an economist, economic activist, propagator of economic knowledge and a precursor of its teaching in the Volhynian school (the Liceum Krzemienieckie).

Verba volant, scripta manent.

1. Wprowadzenie

Tadeusz Czacki, którego uważa się za propagatora w Polsce m.in. nowoczesnego systemu podatkowego i wolnego handlu, prowadził badania dotyczące możliwości wymiany towarowej z Turcją i Mołdawią. Celem niniejszego opracowania jest przedstawienie dorobku naukowego Czackiego dotyczącego problematyki ekonomicznej. W kwestiach gospodarczych Czacki zabierał dosyć często głos, jednak jego poglądy w tej materii są mniej znane i rozpowszechniane w środowisku akademickim. W swoich dziełach wielokrotnie powtarzał, że silne państwo jest nierozłącznie związane z siłą gospodarczą. Niniejsza praca pokazuje, jak ważne i jednocześnie prekursorskie, oczywiście w warunkach polskich, były poglądy Czackiego

w zakresie ekonomii politycznej. Należy podkreślić rolę jego wkładu w tym obszarze dla XVIII- i XIX-wiecznej Polski, choć dzisiaj niedocenionego i zapomnianego. Dla okresu, w którym żył i tworzył Czacki, a także dla kolejnych pokoleń, w tym kontynuatorów i wychowanków, jego prace miały charakter inkluzywny, tj. powszechny, i były początkiem ważnej ogólnonarodowej dyskusji na temat przyszłości Polski. Czacki na pewno nie był indyferentny na sprawy gospodarcze, ale angażował się w nie. Jego dzieło można określić słowami samego Czackiego: „Kto krok czyni ku dobremu, już ma zasługę, bo ośmiela następców, bo wskazał przykład” (Dzieła Tadeusza Czackiego 1845/3, 457).

2. Krótki rys biograficzny Tadeusza Czackiego

Tadeusz Czacki urodził się w 28 sierpnia 1765 r. w miejscowości Poryck na Wołyniu, w rodzinie szlacheckiej (herb Świnka), natomiast zmarł 8 lutego 1813 r. w Dubnie, również na Wołyniu. Był polskim działaczem gospodarczym, ekonomistą, historykiem, pedagogiem, bibliografem, numizmatykiem, a także członkiem Komisji Edukacji Narodowej, jednym z twórców Konstytucji 3 maja oraz współzałożycielem warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, założycielem Biblioteki Poryckiej, głównym twórcą i organizatorem Gimnazjum Krzemienieckiego (nazywanego „Atenami Wołyńskimi”) i ostatnim starostą niegrodowym nowogrodzkim, sprawującym urząd w latach 1786–1792 (Knot 1937, 144–146; Węglińska 2015a; 2015b; Danowska 2006, 17–23).

Czas jego edukacji przypadł na okres oświecenia, a w związku z tym nauki pobierał w domu rodzinnym, od F. Grodzickiego. Swoją zawodową karierę rozpoczął w 1781 r. jako praktykant w sądzie nadwornym w Warszawie, ale w tym samym czasie studiował również zbiory Biblioteki Załuskich. Dzięki temu poznał się z J. Albertrandim oraz A. Naruszewiczem, a jednocześnie król wyznaczył go do realizacji uporządkowania części prywatnego archiwum królewskiego oraz Metryki Koronnej. Dzięki wykonaniu zadań związanych z powierzonymi mu funkcjami zyskał uznanie w środowisku naukowym i już w 1784 r. został działaczem Komisji Kruszcowej. Z kolei dwa lata później, bo w 1786 r., był członkiem Komisji Skarbu Koronnego, jak również członkiem oraz działaczem Kompanii Solnej. Jego praca oraz oddanie sprawom państwa spowodowały, że w tym samym roku został nagrodzony tytułem kawalera Orderu Świętego Stanisława (Knot 1937, 144–146; Węglińska 2015a; 2015b; Danowska 2006, 17–23).

Kolejnym istotnym etapem kariery państwowej Czackiego była wizyta na Wawelu w 1791 r., gdzie dokonał otwarcia grobów królewskich Zygmunta Starego oraz Zygmunta Augusta. W efekcie prowadzonych prac zabrał stamtąd cenne pamiątki, przeprowadził spis klejnotów zlokalizowanych w skarbcu królewskim oraz zabrał czaszkę, która według niego należała do Jana Kochanowskiego, a następnie

przekazał ją w darze księżnej Izabeli Czartoryskiej (Knot 1937, 144–146; Węglińska 2015a; 2015b; Danowska 2006, 17–23). „Pierwsze kroki na polu działalności publicznej ujawniły w Czackim zdolności finansisty, uczonego, ekonomisty-prawnika, historyka i pedagoga” (Krausha 1901).

W 1792 r. Czacki został odznaczony Orderem Orła Białego. W tym samym roku, ze względu na swoje zainteresowanie podróżami, założył towarzystwo żeglugowe o nazwie Czacki, Drzewiecki i spółka. Z kolei w 1803 r. z uwagi na fakt, że szkolnictwo polskie na Litwie i Rusi uzyskało autonomię, mianowano go wizytatorem szkół na obszarze guberni wołyńskiej, kijowskiej oraz podolskiej. W związku z tym zaangażował się w pracę na rzecz szkolnictwa. „Posiew, rzucony przez Czackiego na niwę naukowości i oświaty polskiej, wydał niespożyty owoc” (Krausha 1901). Czacki był założycielem w 1805 r. polskiej szkoły w Krzemieńcu na Wołyniu (zwanej inaczej Gimnazjum Wołyńskim lub Liceum Wołyńskim). Na jej inaugurację wygłosił przemówienie, które poruszało m.in. kwestie niepodległości państwa polskiego i konieczność edukowania się Polaków (Czacki 1805). Powody powołania szkoły polskiej w Krzemieńcu przez Czackiego wyjaśnia m.in. M. Danielewiczowa

[...] nurtować poczynąły w społeczeństwie tendencje wyrównywania zaległości, pragnienia przyswojenia nowych zdobyczy wiedzy, zwłaszcza z zakresu nauk matematyczno-przyrodniczych i ekonomicznych i związana z tym potrzeba uczenia się języków nowożytnych (Danielewiczowa 1937, 59)

i na kolejnych stronicach swojego opracowania dodaje:

otwarcie Gimnazjum Wołyńskiego poprzedziła akcja propagandowa, wyreżyserowana po mistrzowsku przez Czackiego. Oto powstaje szkoła „celniejsza”, polski Oxford czy Cambridge, tu będzie ognisko twórczej myśli badawczej na Wołyniu, te mury będą służyć nie tylko oświacie, ale i nauce (Danielewiczowa 1937, 68).

W Warszawie w dowód zasług dla Czackiego w 1876 r. powołano do życia Liceum Ogólnokształcące im. Tadeusza Czackiego, jedną z najstarszych szkół średnich w stolicy Polski, charakteryzującą się od początku swojego powstania wysokim poziomem nauczania i kontynuującą tradycję gimnazjum w Krzemieńcu.

3. Problematyka ekonomiczna w dorobku Tadeusza Czackiego

Działalność Czackiego była szeroka. Napisał on wiele artykułów na różne tematy, w tym (co mniej jest rozpoznane) dotyczące handlu, ekonomii i gospodarki. Podobne prace sprowadzał również z zagranicy do gimnazjum w Krzemieńcu: „uzupełniono w stopniu zadawalającym [...] dział ekonomii politycznej” (Danielewiczowa 1937, 90).

Wśród prac napisanych przez Czackiego, w ramach których problematyka gospodarcza była w mniejszym bądź większym wymiarze zarysowana, wymienić należy przede wszystkim kilka ważnych dzieł, znajdujących się w wydaniach zbiorowych jego opracowań. Niektóre artykuły Czackiego zostały publikowane np. w „Dzienniku Handlowym” z 1788 r. (m.in. „Raport o poszukiwaniach solnych za Stanisława Augusta od roku 1780”) (Danowska 2009).

Do najważniejszych jego prac o charakterze ekonomicznym¹ należy zaliczyć następujące opracowania (Dzieła Tadeusza Czackiego T. 3 1845):

- „Statystyka Polski”
- „O dziesięcinach w powszechności a w szczególności w Polsce i Litwie, i o koniecznej potrzebie utworzenia zamiany snopowej Dziesięciny na osep zbożowy”
- „O rzeczy menniczej w Polsce i na Litwie dla uczniów Wołyńskiego Gimnazjum (pisana roku 1810)”
- „O monecie polskiej i litewskiej”
- „O handlu Polski z Portą Ottomańską (pisana r. 1792)”.

We wszystkich wyżej wymienionych opracowaniach Czacki poruszał się w obszarze ekonomii politycznej, którą uważał za ważny element odbudowy państwa polskiego. Należy jednak podkreślić, że jego poglądy w zakresie ekonomii i gospodarki skupiały się z jednej strony na interpretacji przeszłych doświadczeń, które mogłyby służyć za wzór dla Polaków, z drugiej zaś formułował postulaty zmian w zakresie przede wszystkim swobody w wymianie towarowej, polityki fiskalnej (podatkowej) i monetarnej. Czackiemu chodziło o to, aby w jak najlepszy możliwy sposób gospodarka podległego wtedy kraju mogła dynamicznie się rozwijać. Warto zasygnalizować fakt, że jego dorobek nie funkcjonował w oderwaniu od naukowych organizacji ówczesnej nauki. Działalność ta wiązała się bowiem w dość ścisły sposób np. z członkostwem w Towarzystwie Przyjaciół Nauk, w którym od początku uważano go na wybitnego działacza oraz naukowca. Czacki miał bogate zbiory książek, co pozwalało wpisać go w modny ówczesnie nurt walki o naprawę ojczyzny i przebudzenie świadomości narodowej obywateli poprzez szerzenie wiedzy historycznej, ekonomicznej i prawniczej (Danowska 2009). Uważał on, że szerzenie wiedzy z zakresu ekonomii politycznej jest istotne, o czym pisze w liście do Hugona Kołłątaja: „kurs ekonomii politycznej zostanie się na rok przyszły” (Hugona Kołłątaja korespondencja listowna T. 3 1844, 231). Autor omawiając zakres tematyczny zajęć, które będą prowadzone w nowo tworzonej szkole w Krzemieńcu, stwierdza, iż na języku francuskim i nauce moralnej nauczyciel

wyłoży [...] sposoby, za pomocą których te charaktery bez żadnej z siebie samych działalności malują wyobrażenia i stają się tłumaczeniom naszego czucia, co go przywiezie

¹ Prace Tadeusza Czackiego zostały zebrane i wydane przez Edwarda Raczyńskiego, który napisał przedmowę do nich. Dzieła Czackiego znajdują się w domenie publicznej Biblioteki Narodowej.

do wywodu teorii dziewięciu części, czyli pierwiastków wchodzących w ekonomię mowy (Hugona Kołłątaja korespondencja listowna T. 3 1844, 217).

Czacki nie tylko popierał rolę i znaczenie wiedzy ekonomicznej dla ówczesnej sytuacji politycznej i gospodarczej państwa podległego oraz jego odrodzenia, ale także sam gromadził liczne książki z zakresu ekonomii politycznej (Hugona Kołłątaja korespondencja listowna T. 3 1844, 20–56). Przede wszystkim były to pozycje w języku łacińskim; w jego zbiorach można się natknąć na liczne dzieła pisane przez biskupów, m.in. „nopolitańskich”, oraz prace z archiwów „poznańskiej i kujawskiej kapituły”, a także „krakowskiej decezyi” (Dzieła Tadeusza Czackiego T. 3 1845, 6). Ważne źródło stanowiły również zgromadzone różne inwentarze, takie jak np. inwentarz „Szawelskiej ekonomii” z 1546 r., czy międzynarodowe traktaty handlowe. Czacki korzystał też ze zbiorów m.in. Józefa hrabiego Ossolińskiego, o którym pisze: „W licznych dziełach o rzeczach ojczystych, bez udziału Jego skarbów, pisma zostałyby niedokładnymi” (Dzieła Tadeusza Czackiego T. 3 1845, 6).

Czacki uważał bowiem, że wszelkie zebrane materiały umożliwią stworzenie nowego, silnego gospodarczo państwa polskiego. Zwrócił uwagę, iż w zgromadzonej literaturze ekonomicznej można znaleźć sprawdzone przepisy na praktyczne wdrożenia w zakresie prowadzonej polityki gospodarczej. Poniżej zaprezentowano selektywny przegląd jego dorobku ekonomicznego.

Pracą wpisującą się w tematykę ekonomiczną w dorobku Czackiego było opracowanie „Statystyka Polski” (Dzieła Tadeusza Czackiego T. 3 1845, 1–30). Na jego pierwszych stronicach opisywał m.in. „Ludność w proporcji rozciągłości”, „Proporcje różnych klas w Polsce” czy też „Stosunek ludności do rozciągłości ziemi w wziętym przykładzie w okolicach Warszawy” (Dzieła Tadeusza Czackiego T. 3 1845, 4–6). W paragrafie 6 autor analizuje „Fabryki w stosunku ludności kraju i potrzeb rolnictwa” (Dzieła Tadeusza Czackiego T. 3 1845, 6–7). W części 7, zatytułowanej „Jakie są fabryki, i w jakim względzie wystarczają potrzebie narodu i społeczności domowej” (Dzieła Tadeusza Czackiego T. 3 1845, 7), przybliżył proces produkcji wełny i sukna w ówczesnej Polsce, co prezentuje w poniższych słowach:

Gospodarz ma owce, wełnę sprzedając, a sukno kupując znajduje ogromną różnicę między ceną wełny, którą sprzedał, a kupionem sukna; pozna więc, że dogodniej dla niego, wyrabiać z własnej wełny. Z pomnożeniem warsztatów, monopolium w kupnie wełny jest niepodobnem, i bilans między dającym i biorącym wełnę już utrzymuje wagę między właścicielem owcy a właścicielem warsztatu (Dzieła Tadeusza Czackiego T. 3 1845, 7).

W dalszej części swojej pracy konstatuje, że Wielkopolanie byli od zawsze ważnym producentem sukna, które sprzedawali m.in. do Chin. Jednocześnie opisuje, że Ukraina „wszystko sukno kupowała w Wielkiej Polsce albo zagranicą” (Dzieła Tadeusza Czackiego T. 3 1845, 7). W kolejnej części swojego dzieła „Statystyka Polski”

o znamienym tytule „Która część kraju, w jakiej epoce, i w jakim względzie powinna być ulepszoną” stwierdza:

Wielu województw [...] nie w równym postępie czasu ulepsza się stan dóbr, azatem kraju, lecz nagle podniesienie ma związek z powiększoną masą pieniądza, spokojnością kraju, bezpieczeństwem osobistym, opieką prawa nad handlem, ułatwieniem odbytu produktów i różnymi miejscowymi okolicznościami (Dzieła Tadeusza Czackiego T. 3 1845, 8).

Dostrzega więc zróżnicowanie rozwoju społeczno-gospodarczego w poszczególnych częściach kraju. Z punktu widzenia wspólnie prowadzonej statystyki ciekawe (acz anachroniczne) jest stwierdzenie:

W piśmie statystycznym niemożna szczególnych robić tablic, lecz gdy prawdy wyrażone trafią do przekonania i zyskają wiarę, wtenczas zrobić każdy może potrzebne stosunki (Dzieła Tadeusza Czackiego T. 3 1845, 9).

Czacki porównując różne części kraju, jest świadom ich nierówności w zakresie poziomu życia obywateli. Wyraził to w następujący sposób:

Cena żyta na naszą monetę fl. 1,5 w Krakowie około 1360 r. było toż samo co na Podlasiu około 1564 r.; w wyższym Wołyniu około 1750 r., na Ukrainie około 1770 r. i nawet cokolwiek później. A tak cena żyta krakowskiego i cena onegoż na Podlasiu też sama była o dwa wieki różnicy, a na Wołyniu o cztery wieki (Dzieła Tadeusza Czackiego T. 3 1845, 9).

Autor jednocześnie zauważa, robiąc i prezentując wyliczenia, iż w okresie od 1625 do 1788 r. najszybciej rozwijała się gospodarka oraz poziom i jakość życia obywateli (co rozumie przez ilość posiadanych przez obywateli dóbr) w okolicach Warszawy (Dzieła Tadeusza Czackiego T. 3 1845, 9–10).

W kolejnej kluczowej dla Czackiego pracy „O dziesięcinach w powszechności a w szczególności w Polsce i Litwie, i o koniecznej potrzebie utworzenia zamiany snopowej Dziesięciny na osep zbożowy” (Dzieła Tadeusza Czackiego T. 3 1845, 30–80) autor nie tylko zawarł analizę ekonomiczną funkcjonowania tegoż narzędzia podatkowego na terenie kraju („kiedy była wprowadzana dziesięcina, nieznano tak wielkich i tak różnych podatków”) (Dzieła Tadeusza Czackiego T. 3 1845, 73), lecz także przeanalizował w sposób szczegółowy przepisy na temat podatków w Polsce, Litwie oraz Rusi. W podrozdziale „Czyli Litwa i Ruś, z prawa, jak mówią, powszechnego, podlega ciężarowi dziesięcin, i czyli równej powinnyści Mazowsze jest poddane” konstatował: „Ruś i Litwa najwięcej podlegała wschodniego kościoła prawdom. W kościele wschodnim nie było dziesięcin, więc i w Litwie i w ruskich krajach jej nie było” (Dzieła Tadeusza Czackiego T. 3 1845, 38).

O Mazowszu, które – jak pisał Czacki – różni się od pozostałych części kraju, zauważa: „względnie Mazowsza zupełnie przeciwne są uwagi” (Dzieła Tadeusza Czackiego T. 3 1845, 41). W swojej pracy objaśniał, czym są dziesięciny:

Były one ciężarem (dziesięciny – przyp. A. O.), kiedy cena pracy była mała, a nakładów na odrodzenie ziemiopłodów prawie nie znano. Stały się przykrzejszemi, kiedy rolnik pracą i owocem nakładu zaczął się dzielić. Broniono i odmawiano dziesięciu z równą natarczywością. Ten, co odbierał dziesięcinę, i ten co ją dawał, chciał być sprawy swojej sędzią. Naznaczono ten wydział z ziemiopłodów, bez uwagi, że może przyjdzie ten moment, kiedy ogromny kapitał będzie celniejszym środkiem do ulepszenia i utrzymania gospodarstwa; a zatem biorący tę dziesiątą część z produktów, które się odradzają, bierze tym samym i dziesiątą część nakładowego kapitału. Naznaczono równie umowy o zamianę snopowych dziesięciu na pieniądze, nie zastanawiając się, że kiedy wszystkie produkta podnoszą się w cenie pieniędzy, a żyto i owies zawsze jednakowo wyżywieniu człowieka, części bydła w naszym kraju służy, zatem kapłan na samych pieniężnych dziesięcinach mający fundusz, musi mieć kiedykolwiek nędzę w udziale (Dzieła Tadeusza Czackiego T. 3 1845, 30).

Czacki krytykuje duchowieństwo w rozdziale 5 pt. „O dziesięcinach z nowin, i z jakiego powodu biskupi dla wielu dziesięcin z nowin w Polsce przyswoili sobie prawo”, o których pisze:

aby zrobić dzieło dokładne o dziesięcinach, i uniknąć zarzutu, który był mi czyniony, iż pisząc o niech w moim dziele, opuściłem ten szczegół, jako tylko należących do kwestyi, kto ją ma brać, pisać cokolwiek w tej mierze i teraz przedsięwziąłem, zwłaszcza że mówiąc o potrzebie zgody pasterzów ludu z ludem, ośmielię się przełożyć, że prawa do wielu nowinnych dziesięcin dla biskupów, nie są tak mocne, jak się na pierwszy rzut oka zdają (Dzieła Tadeusza Czackiego T. 3 1845, 49),

a następnie dodaje: „Opór świeckich, natrętność duchownych w wymaganiu od dziesięciny, zbyt daleko posunęły w Polsce” (Dzieła Tadeusza Czackiego T. 3 1845, 62). Czacki proponuje więc w rozdziale 9 pt. „O konieczności utworzenia umów o dziesięciny”, a następnie w rozdziale 10, zatytułowanym „O prawidłach ugody, zmiany w kwestii płacenie dziesięcin”, przedkłada ugodę ogólnospołeczną, co zawarł w następujących słowach:

Rozumiem, że biorący i dający dziesięcinę przekonać się powinien, iż nie jest rzeczą rozważną zaprzeczać ten ciężar, ani jest podobną, aby dziesięciny były w tym sposobie na dalszy czas utrzymane. Trzeba więc początek dziewiętnastego wieku uczynić tym punktem, w którym na przeszłość spuści się zasłona, a wzajemna na przyszłe pokolenia będzie ustanowiona dogodność. Kiedy w czasie trwania egzystencji Polski przekładałem potrzebę tej ugody, czynione uwagi, układany projekt, przynoszę jako ważną część dziejów, mniemań w ekonomice politycznej. Czuję, że trzeba godzić interesa rolnika

z duchownymi, w niektórych miejscach panów z włościanami, samych duchownych nawet między sobą, na koniec wezwać opieki rządowej. Z prostotą w sercu, a zupełną czystością zamiarów odważam myśli moje wystawić (Dzieła Tadeusza Czackiego T. 3 1845, 75).

Na podkreślenie zasługuje więc fakt, że to ważne, a zarazem krytyczne wobec niektórych warstw społecznych, dzieło Czackiego dotyczące dziesięcin miało za cel przeorganizowanie prawa podatkowego, co według autora ostatecznie przełoży się na funkcje gospodarcze i ekonomiczne całego kraju. Pod tym względem znaczenie tej pracy należy widzieć jako co najmniej, jak na tamte czasy, istotne, gdyż jest znany fakt, iż jego projekt w niektórych regionach kraju został przyjęty, stał się także na obszarze zarządzanym przez Prusy podstawą do przeprowadzonej tam reformy systemu podatkowego.

W pracy pt. „O monecie polskiej i litewskiej” podejmuje problematykę znajdujących się w obiegu monet na terytorium Polski i Litwy. Na wstępie Czacki zauważa:

Wielu w tej mierze pisało. Ja prócz wyjaśnienia i kilku szczęśliwych odkryć cudzą w wielu rozgałęzioną pracę w moje przenoszę dzieło, i używam owoców własnych uwag, które powinność urzędu w kommissyi skarbowej zebrać kazała (Dzieła Tadeusza Czackiego T. 1 1843, 129–201).

Na dalszych stronicach pracy prezentuje „Wykład tablic monet polskich i litewskich” (Dzieła Tadeusza Czackiego T. 1 1843, I–XXVII)². Podobna tematyka, acz poświęcona jedynie Litwie, znajduje się w opracowaniu „Wykład. Tablicy monet kuficznych znajdujących w Litwie, od gminu zakładem przymierze z czartem nazwanych” (Dzieła Tadeusza Czackiego T. 2 1844, 134–147, I–VI). Kontynuację tych rozważań zawarł w materiale zatytułowanym „O rzeczy menniczej w Polsce i na Litwie dla uczniów Wołyńskiego Gimnazjum” (pisana roku 1810) (Dzieła Tadeusza Czackiego T. 3 1845, 364–455), w którym zajął się polityką monetarną. Na wstępie Czacki pisze „Urządzenie monety jest ważną częścią nauki skarbowej” (Dzieła Tadeusza Czackiego T. 3 1845, 365). Na kartach swojego opracowania omawia historyczne uwarunkowania powstania monety w Polsce i na Litwie. Autor stwierdza: „Dowiedliśmy jestestwo monety Polskiej od Bolesława Chrobrego” (Dzieła Tadeusza Czackiego T. 3 1845, 389). Czacki dowodzi więc, że monety w Polsce pojawiły się mniej więcej w tym samym okresie co w innych częściach Europy, np. w Anglii i Szkocji w IX i X w. płacono się bydłem, np. krowami, czy skórą („W Anglii i Szkocji dość długo była moneta żyjącą”) (Dzieła Tadeusza Czackiego T. 3 1845, 394). W Irlandii np. płacono rybami i owcami:

² Brak ciągłości numeracji, w tej części pracy występuje numeracja rzymska. Łącznie ta część opracowania składa się z 13 tablic.

Nie masz tedy nic osobliwego, że w kraju wówczas niezmiernie zarosłym, futro pomagało handlowi, jeden lokcieć sukna wyrównywa wartości dwóch ryb dwufuntowych (Dzieła Tadeusza Czackiego T. 3 1845, 395).

Niektóre monety wybijane były na „cienkiej blaszce”, inne na skórze, niektóre na papierze (Dzieła Tadeusza Czackiego T. 3 1845, 396). Jednak największą zasługą Czackiego w omawianej tematyce jest prezentacja całego systemu monetarnego zarówno tego obowiązującego w Polsce, jak i na Litwie. Czacki dokonał analizy porównawczej wartości pieniądza na tych terytoriach. Wykorzystał w tym celu również swoją szeroką wiedzę numizmatyczną i zainteresowania dotyczące różnych monet. Pod tym względem wykorzystywał polskie źródła archiwalne. Podstawę jego rozważań stanowiła kwestia czasu, w jakim pojawił się w obu państwach system monetarny. W swoim dziele autor prezentuje więc różne rodzaje pieniądza, które funkcjonowały, ich szacunkowe wartości, opisuje pochodzenie np. grosza a także sygnalizuje ówczesną specyfikę form płatności.

Ważnym dziełem w dorobku piśmienniczym Czackiego jest praca z zakresu handlu międzynarodowego pt. „O handlu Polski z Portą Ottomańską” (pisana r. 1792) (Dzieła Tadeusza Czackiego T. 3 1845, 327–352). W opracowaniu tym Czacki omawia handel zagraniczny Polski z imperium osmańskim. Autor zadaje następujące pytanie: „Co Polska ma za produkta, które państwo Ottomańskiemu dodawać może?” (Dzieła Tadeusza Czackiego T. 3 1845, 327). Czacki pisze: „Kilkanaście tylko rachuje się artykułów, które południowe Polski za granicę wyprzedają” (Dzieła Tadeusza Czackiego T. 3 1845, 327). Te kilkanaście produktów, o których wspomina autor, to płody rolne (ich wykaz zawarty jest w Aneksie 1 do dzieła Czackiego).

Autor omawia trudności, jak również ułatwienia we wzajemnych stosunkach handlowych, w tym traktaty i zawarte umowy handlowe. Zastanawia się: „Czy jest i którego państwa interessem, handlowi Polskiemu z Portą czynić przeszkody?” (Dzieła Tadeusza Czackiego T. 3 1845, 327). Sposób prowadzenia handlu Czacki podsumowuje następująco:

Dwojaki sposób jest prowadzenie handlu: jeden wodny, drugi lądowy. Dniestr pruje Podolskie i Braclawskie Województwo, łączy swe wody z Czarnym morzem w Alkiermanie inaczej Białogród zwanym. Dniepr między Oczakowem i Kinburnem w toż samo wpada morze. Boh równie swoje w te strony prowadzi nurty (Dzieła Tadeusza Czackiego T. 3 1845, 329).

W dalszej części dzieła omawia handel z Mołdawią. Autor docenia możliwości prowadzenia handlu z tym państwem, stwierdzając:

Bilans handlu z tym krajem okazuje: iż wszystkie produkta moldawskie i Wołoskie, wyjąwszy wina i lojów są nam albo koniecznie potrzebne, jako sól: albo kupione, drożej przedawane byźd mogą. Ten handel najlepszy był dla Polski zyskiem, bo zbytku niepomnażał, a konkurencją potrzebną do utrzymania dni ludzkich produktu, soli czynił.

Nie znała Moldawia taryff celnych; do wielości wozów stosowano clo, a najczęściej arędujący celnik stawał się losu kupca panem (Dzieła Tadeusza Czackiego T. 3 1845, 335).

Swoboda wymiany handlowej między Polską a Mołdawią jest według Czackiego wartością samą w sobie. Jednak autor dostrzega także pojawiające się trudności, gdy pisze:

Moldawia i Wołoszczyzna jest jednym krajem, acz różnym rządzona sposobem, z państwem Tureckiem. Clo więc nie może być brane dwa razy, od kupców idących w państwa Tureckie; to jest: przy wchodzie do Mołdawii i Wołoszczyzny, i wyjściu z tych prowincyi pod imieniem cla lub tranzytu (Dzieła Tadeusza Czackiego T. 3 1845, 337).

Czacki kilkakrotnie podkreśla na kartach swojej pracy konieczność dalszego rozwoju handlu z Mołdawią. W dalszej części opracowania konstatuje, że Rosja, Anglia, Francja wynegocjowały sprawiedliwe/równe dla siebie warunki handlu z Turcją, w związku z czym również Polska powinna żądać równych praw, jeśli chodzi o handel z Turcją: „Jako zaś Polska ma żądać tych samych swobód, których inne faworyzowane narody doznają” (Dzieła Tadeusza Czackiego T. 3 1845, 343). Zauważa także, że wszystkie prawa odnośnie do handlu z Portą Otomańską, które znajdują się w różnych aktach prawnych, należy ująć w jeden traktat handlowy (Dzieła Tadeusza Czackiego T. 3 1845, 339). Na kartach swojej pracy w podrozdziale „Co i jakie nam warunki handlowe upewniły, i w czym żądać należy dodatku lub objaśnienia?” (Dzieła Tadeusza Czackiego T. 3 1845, 339–350) w 49 punktach proponuje warunki handlowe, które powinny obowiązywać w relacjach z Turcją.

Na takowych dwóch prawidłach ugruntowanym, naród życzyć winien skutecznienia tych żądań, które tu się wykładają, a wsparcie ich bądź swemi, bądź cudzych państwami, w notach zostaje dla gruntownego dowodu wyjaśnionem (Dzieła Tadeusza Czackiego T. 3 1845, 339).

Postuluje całkowitą wolność w handlu na Morzu Czarnym i Morzu Białym. Reasumuje to następującymi słowami: „Wolno być ma wszystkim Polakom, i nawzajem Turkom prowadzić bez żadnej przeszkody, mieszkanie gdzie chcieć, zakładać, podatku haraczu nie opłacając”.

W ostatniej części swojej pracy: „Czyli jest którego mocarstwa interesem przeszkadzać handlowi Polski, na morzu Czarnem” Czacki dochodzi do wniosku, że fakt ożywienia handlu na Morzu Czarnym jest po części zasługą Francji. Co prawda Francja ma zawarty traktat handlowy z Rosją, ale jak pisze Czacki: „krótkiej trwałości” (Dzieła Tadeusza Czackiego T. 3 1845, 351). Autor dodaje: „Wszystkich produktów, co ma Polska potrzebuje Francya, a nawzajem Polska jej produkta konsumować będzie”. Państwem, które nie jest zainteresowane rozwojem handlu na Morzu Czarnym, może być według Czackiego Anglia, co wyraża w następujących słowach:

Przeto jest rzeczą obojętną dla Anglii, czy nasze sterty gnić będą, a interessem byż się zdaje konkurencją z Rosyją ożywić, handel Chersonu osłabić, i zyski spodziewane tego mocarstwa umniejszyć (Dzieła Tadeusza Czackiego T. 3 1845, 351–352).

Bardzo ważnym faktem dotyczącym prac naukowych Czackiego jest to, że zarówno treści poświęcone dziesięcinom (podatkom), handlowi, jak i statystyce polskiej były elementami szerzej rozumianych projektów reform gospodarczych. Ich założenia w dużej mierze opierały się na wiedzy z zakresu historii gospodarczej, co stanowiło ważny argument tegoż autora w trakcie wystąpień publicznych, kiedy uzasadniał proponowane przez siebie koncepcje jako słuszne i mające swoje uzasadnienie w już stosowanej praktyce. Podkreślał jednocześnie, że wszelaka wiedza jest podstawą nie tylko do poznania dziejów własnego państwa, lecz także filarem, na którym powinna opierać się teraźniejszość i przyszłość (Langier 1999–2001, 145–157). W koncepcji Czackiego na temat przyszłości gospodarczej i ekonomicznej kraju wyraźne było negowanie zachowań ówczesnej i przeszłej szlachty (Langier 1999–2001, 145–157).

W późniejszych latach swojej działalności naukowej i edukacyjnej skupił się na bardziej praktycznych aspektach gospodarczych oraz edukacyjnych kraju. Dążył do doskonalenia systemu nauczania, wskazując na szczególne znaczenie w nim nauki, jaką jest ekonomia i prawo. Upatrywał więc rozwoju społeczno-gospodarczego w znajomości tych dziedzin przez obywateli, w efekcie czego wprowadził w szkole w Krzemieńcu wykłady z elementami ekonomii i prawa, które – co warto podkreślić – często przygotowywał samodzielnie (Danielewiczowa 1937). Jak pisze Danielewiczowa: „miał stale przed oczyma katastrofalny stan i poziom podręczników szkolnych – i wszystkim brakom na raz pragnął zapobiec” (Danielewiczowa 1937, 71).

4. Podsumowanie i wnioski

Reasumując, należy zauważyć, że dorobek naukowy Czackiego jest bardzo obszerny i wielotematyczny. Był on uczonym, działaczem i pedagogiem oświecenia, ale wszechstronne zainteresowania upodabniają go do przedstawicieli epoki renesansu. Za życia zgromadził wiele książek, zbiorów, które uchronił przed zniszczeniem. Mimo faktu, iż sprowadzał dzieła z zagranicy, brak w jego opracowaniach odniesień do współczesnych Czackiemu wybitnych ekonomistów, jak np. A. Smith (Frydrychowicz 1959, 297–319)³ czy Th. Malthus, chociażby w kwestiach związanych z handlem. Jest to o tyle ciekawe, że czytając np. Czackiego „O handlu Polski z Portą Ottomańską” z 1792 oraz dzieło Smitha „Badania nad naturą i przyczynami bogactwa

³ Na język polski Adama Smitha, Thomasa Malthusa przełumaczył ekonomista Stanisław Kłokocki (który znał się z Tadeuszem Czackim z działalności z Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk).

narodów” z 1776 r. (2015), widać podobieństwa w zakresie prezentowanego przez obu autorów podejścia do np. wolnego handlu. Również problematyka podatkowa wydaje się zbieżna (w swoim dziele „O dziesięcinach...” Czacki identycznie jak we wcześniejszej pracy Smitha pisze, że „wszyscy członkowie społeczeństwa powinni płacić podatki”) (Zabieglik 2002, 30). Powstaje pytanie, czy to możliwe, aby Czacki nie znał dzieła Smitha i dlaczego w jego opracowaniach nie ma o nim wzmianki chociażby w przypisach? Wydaje się to mało prawdopodobne ze względu na fakt, że ekonomię polityczną Smitha na salony w Polsce wprowadził jezuicki ksiądz Michał Ossowski (1743–1799); nastąpiło to już w latach osiemdziesiątych XVIII w. W 1787 r. król Stanisław August nawet uhonorował Ossowskiego medalem z napisem *dictus novas commercii Patrii*, w dowód zasług dla wytyczenia nowych szlaków dla polskiego handlu (Zabieglik 2002, 37). A przecież Czacki w swoich dziełach dużo miejsca poświęcił właśnie tematyce ekonomii politycznej. Również nie ma żadnych odniesień w pracy Czackiego „Statystyka Polski” do bardzo głośnej pozycji Malthusa „Prawo ludności” (Malthus 2013), która ukazała się w 1798 r., mimo iż jeden z paragrafów opracowania Czackiego pt. „Fabryki w stosunku ludności kraju i potrzeb rolnictwa” (Dzieła Tadeusza Czackiego T. 3 1845, 6–7) w dość, co prawda, luźny i niepełny sposób, ale jednak nawiązuje do wyznawanych poglądów przez Malthusa (Malthus 2013). Powstaje pytanie, jaka może być przyczyna pomijania tak ważnych, a przecież współczesnych Czackiemu, autorów? Należy zauważyć, że dorobek Czackiego w zakresie problematyki ekonomicznej ma charakter przyczynkarski i sprawozdawczy. Jednak biorąc pod uwagę okres, w jakim tworzył, i miejsca, w których żył i pracował, należy jego wysiłki uznać mimo wszystko za wyróżniające się, wartościowe i społecznie cenne. W jego opracowaniach z zakresu ekonomii politycznej dostrzec można pewne braki przejawiające się w dość słabym, a często chaotycznym opisie źródeł informacji gospodarczych, z których korzystał. Natomiast interesujące jest umieszczenie przez Czackiego na końcu niektórych swoich prac indeksu autorów wraz z tytułami ich opracowań, czyli „Rejestru Autorów w tym dziele wzmiankowanych oraz z wyrażeniem ich dzieł” (zabieg tego typu ułatwia czytelnikom dotarcie do szukanych materiałów). Badając treści jego dzieł z zakresu ekonomii politycznej, można dostrzec brak staranności w opisach bibliograficznych i przypisach, w podawaniu źródeł, co budzi pewne obawy o pochodzenie danych czy faktów. Konkludując, problematyka ekonomiczna nie była obca Czackiemu, co zaowocowało próbami jej prezentowania, a także interpretowania w wybranych pracach. Czacki podejmował starania, aby przenieść swoją wiedzę w omawianym zakresie bezpośrednio na procesy związane z zarządzaniem państwem, a także aby wprowadzać do nauczania w Gimnazjum Wołyńskim w Krzemieńcu osiągnięć m.in. ekonomii politycznej. Silną gospodarkę uważał za warunek konieczny, aby naród oraz kraj mogły wydostać się z zaborów obcych mocarstw. W związku z tym jego różnorodną działalność przejawiającą się w postaci prac

o charakterze naukowym oraz przedsięwzięcia edukacyjne, których celem było petryfikowanie wiedzy ekonomicznej, należy uznać za wysoce pożyteczne dla ówczesnej Polski.

Bibliografia

- CZACKI, T. (1805), *Mowa Jasnie Wielmożnego Tadeusza Czackiego* [...] dnia 1 octobra 1805 roku, przy otwarciu Gymnazium Wołyńskiego w Krzemiencu, miana. URL: <http://ebuw.uw.edu.pl/dlibra/doccontent?id=136991>.
- DANIELEWICZOWA, M. (1937), *Życie naukowe dawnego Liceum Krzemienieckiego*, Wydawnictwa Kasy im. Mianowskiego Instytutu Pobierania Nauki. Warszawa. URL: <http://dlibra.bibliotekaelblaska.pl/dlibra/doccontent?id=24273&from=FBC>.
- DANOWSKA, E. (2006), Tadeusz Czacki 1765–1813. Na pograniczu epok i ziem. W: *Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego*, 17–23.
- DANOWSKA, E. (2009), „Dziennik Handlowy” 1786–1793 w świetle literatury przedmiotowej. W: *Rocznik Historii Prasy Polskiej*. XII, 89–106.
- Dzieła Tadeusza Czackiego, t. 1 (1843), zebrane i wydane przez Edwarda Raczyńskiego. Poznań. URL: <https://polona.pl/item/dziela-tadeusza-czackiego-t-1,NzkzMTkz/3/#info:metadata>.
- Dzieła Tadeusza Czackiego, t. 2 (1844), O litewskich i polskich prawach, o ich duchu, źródłach, związku i o rzeczach zawartych w pierwszym statucie dla Litwy 1529, zebrane i wydane przez Edwarda Raczyńskiego. Poznań. URL: <https://polona.pl/item/dziela-tadeusza-czackiego-t-2,NzkyOTY0/146/#info:metadata>.
- Dzieła Tadeusza Czackiego, t. 3 (1845), zebrane i wydane przez Edwarda Raczyńskiego. Poznań. URL: <https://polona.pl/item/dziela-tadeusza-czackiego-t-3,Nzk1NDA0/2/#info:metadata>.
- FRYDRYCHOWICZ, G. (1959), Stanisław Kłokocki: w kręgu Puław. W: *Pamiętnik Literacki: czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej*. 50/3–4, 297–319.
- Hugona Kollataja korespondencya listowna: z Tadeuszem Czackim, Wizytatorem Nadzwyczajnym Szkół w Guberniach Wołyńskiej, Podolskiej i Kijowskiej przedsięwzięta w celu urządzenia Instytutów Naukowych i Pomnożenia Oświecenia Publicznego w trzech rzeczonych guberniach, T. 3 (1844), z rękopismu wydał Ferdynard Kojasiewicz. Kraków. URL: <https://polona.pl/item/x-hugona-kollataja-korespondencya-listowna-z-tadeuszem-czackim-wizytatorem,ODE4MjQ5Mjc/4/#info:metadata>.
- KNOT, A. (1937), Czacki Tadeusz (1765–1813). W: *Polski słownik biograficzny*. IV–1/16, 144–146.
- KRAUSHA, A. (1901), Tadeusz Czacki. W: Krausha, A., *Album biograficzne zasłużonych Polaków i Polek wieku XIX*, T. I. Warszawa. URL: https://pl.wikisource.org/wiki/Album_biograficzne_zas%C5%82u%C5%BConych_Polak%C3%B3w_i_Polek_wieku_XIX/Tom_pierwszy/ca%C5%82o%C5%9B%C4%87.
- LANGIER, C. (1999–2001), Tadeusz Czacki jako historyk. W: *Prace Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie*. 8/10, 145–157.
- MALTHUS, T. R. (2013), *Prawo ludności*. Warszawa.
- SMITH, A. (2015), *Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów*. Warszawa.
- WĘGLICKA, K. (2015a), *Wielcy Kresowiaci*. Warszawa.
- WĘGLICKA, K. (2015b), *Polacy z Kresów. Znani i nieznani*. Warszawa.
- ZABIEGLIK, S. (2002), Adam Smith’s Political Economy in Poland. Review of the Problem. W: *Argumenta Oeconomica*. 2(13), 30–37.

АЛЕКСАНДР ЛАВРУК / ALEXANDR LAVRUK

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-7932-0036>

Межрегиональная Академия управления персоналом

ВИТАЛИЙ ЛАВРУК / VITALII LAVRUK

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-0778-7227>

Подольский государственный аграрно-технический университет

ПРОБЛЕМЫ ВОЗРОЖДЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ОТРАСЛИ ЖИВОТНОВОДСТВА В УКРАИНЕ

Problems of revival and development of animal husbandry in Ukraine

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: животноводство, возрождение, продукция, эффективное развитие, сельскохозяйственные животные, производство, налогообложения

KEYWORDS: animal husbandry, revival, production, effective development, farm animals, production, taxation

ABSTRACT: The problem of revival is considered and the current state of development of animal husbandry in Ukraine is investigated. The research is based on the use of state information resources and generalization of scientific developments of domestic and foreign scientists. The changes in the number of farm animals, the volume of livestock production and improving its economic efficiency are analyzed. It is established that the process of revival should be accompanied by the effective use of own financial resources and ensure the sustainable development of all sub-sectors of animal husbandry. To ensure the implementation of effective measures for the revival, stabilization and development of animal husbandry is possible through the effective use of all types of production resources, in particular the genetic potential of animals, the introduction of innovative technologies and economic levers that contribute to the profitability of animal husbandry. The main factors that directly affect the potential of livestock and poultry and increase its productivity are identified. The necessity of creation of the state special fund for revival and support of animal husbandry is specified and the directions of increase of its effective development are offered.

1. Введение

Структурные трансформационные сдвиги в экономике Украины обострили кризисные явления в аграрной сфере и обусловили существенные изменения внутренних и внешних факторов деятельности животноводческих предприятий. В это же время сократились объемы производства животноводческой продукции, увеличились расходы на содержание животных, возросла

себестоимость единицы продукции, поскольку не перекрывалась ценой ее реализации, а потому предприятия постоянно получают убытки. Такая ситуация побуждает к поиску путей возрождения и возможностей налаживания эффективных производственных процессов в животноводстве.

Необходимость осуществления возрождения ранее достигнутых производственно-технологических позиций животноводства призвана современными требованиями сельскохозяйственного производства и рыночными условиями хозяйствования животноводческих предприятий большинства регионов Украины. Животноводство является той важной отраслью, которая обеспечивает укрепление экономики страны, поставки различных диетических, витаминизированных и высококалорийных (содержат 30% калорий и 60% белка) продуктов питания для населения, сырья для консервной, мясной, текстильной, маслосираварной, кожаной отраслей промышленности, органических удобрений для растениеводства и способствует равномерному использованию средств производства, трудовых ресурсов, постоянному поступлению денежных средств товаропроизводителям животноводческой продукции. К сожалению, в последние годы стратегические возможности животноводства значительно ограничены, что побуждает к необходимости дальнейшего рассмотрения этого актуального вопроса. Соответственно целью исследования является теоретико-методологическое обоснование проблем и возможностей возрождения животноводства и разработка предложений по обеспечению его эффективного развития.

Практическое значение результатов исследования заключается в выработке рекомендаций, касающихся процесса формирования механизма возрождения и дальнейшего развития отрасли животноводства.

2. Последние исследования и публикации

Теоретическое и методологическое исследование аграрного сектора экономики, состояния и концепций развития отрасли животноводства и направлений повышения его эффективности проводилось в научных трудах отечественных ученых: В. Андрийчука, П. Березивского, В. Бовсуновского, В. Гееца, П. Кутуева и др. Однако в настоящее время эта актуальная проблема требует дальнейших углубленных и комплексных исследований в части формирования собственного видения потенциальных возможностей имеющегося генетического потенциала животных, налаживания технологических процессов производства животноводческой продукции, обоснование процесса возрождения и перспектив дальнейшего развития отрасли животноводства.

Предполагается, что процесс возрождения должен сохранить территориальные традиции, использовать лучший отечественный опыт (Степанюк 2012, 41) и опираться на инновационно - генетический потенциал сельскохозяйственных животных сельских территорий регионов Украины (Стратегические направления 2012). В то же время возрождение и развитие конкурентоспособного животноводства во всех сферах его деятельности предлагается осуществлять с широким использованием иностранной практики и опыта (Palei 2015, 168; Tilman 2001, 281).

3. Материалы и методы

Установлено, что возрождение отрасли животноводства требует не только теоретических обобщений сущности, но и разработки и реализации методологических основ формирования механизма и инструментов регулирования этим процессом. Обоснование необходимости создания гибкого и эффективного механизма возрождения позволило своевременно решать базовые проблемы, связанные с определением роли государства и степени его вмешательства в развитие животноводства, реагировать на тенденциозные изменения в повышении эффективности производства животноводческой продукции. В то же время использование практических методов исследования обеспечило укрепление производственных и трудовых отношений и усилило влияние конкретных экономических рычагов на процесс возрождения и эффективное функционирование животноводства.

Для проведения исследования во внимание принимался перечень публикаций из научных баз данных и доступных материалов в сети Internet. Получение конечных результатов исследования зависело от возможностей правильно и оптимально совместить использование различных методов (наблюдение, беседа, опрос (анкетирование), тестирование, моделирование), приемов и операций с теоретическим, статистическим материалом, практическими задачами. Это позволило выявить изменения в составе генетического потенциала, его производительности, производстве животноводческой продукции и выявить факторы, препятствующие в меняющихся экономических, социальных, политических и экологических условиях перевести отрасль животноводства на инновационный путь своего развития.

4. Основные результаты исследований

Изменения условий хозяйствования аграрных предприятий Украины вызвали необходимость выявления проблем в развитии животноводства и внедрения системы стимулов, формирующих побудительные мотивы к его возрождению и повышению эффективности производства животноводческой продукции. Прежде всего обязательным условием является учет ряда до сих пор нерешенных проблем организационно-экономического направления: нестабильные условия для развития животноводческих предприятий различных по размерам и формам хозяйствования, незначительные темпы технико-технологического обновления отраслей животноводства при высоких уровнях изношенности машин и оборудования на животноводческих фермах и использовании устаревших технологий, слабая мотивация к процессу кооперации и объединения малых производителей животноводческой продукции, неравномерность нагрузки внутреннего рынка животноводческой продукцией из-за низкой платежеспособности населения, низкий уровень конкурентных позиций животноводческой продукции на внешнем рынке, невозможность самоорганизации и защиты товаропроизводителями своих интересов при формировании конъюнктуры рынка и ведения бизнеса, большие потери животноводческой продукции из-за несовершенства логистики процесса хранения и транспортировки ее к местам реализации и переработки.

В этом контексте этапом активных общественно-экономических преобразований на производстве считается ускоренный режим возрождения и развития отрасли животноводства. Возрождение характеризует «процесс, который базируется на том, что уже имело место, но по своему содержанию, направленности и результатом значительно превышает достигнутое ранее» (Сахацкий 2000, 68). Отмечается, что если влиять на факторы, определяющие «эффективный спрос», то можно обеспечить возрождение и стабильный рост животноводства (Кейнс 1999, 54). Считаем, что возрождение животноводства характеризует процесс достижения стратегических целей, связанных с преобразованием отрасли на высоко эффективную и конкурентоспособную на внутреннем и внешнем рынках, увеличением объемов производства качественной животноводческой продукции, повышением прибыльности всех подотраслей, выравниванием процессов разбалансированности между растениеводством и животноводством.

В частности, в США поголовье крупного рогатого скота составляет 100 млн. голов (коров – 10 млн.), свиней – 60 млн. голов, бройлеров – 62 млрд. голов, что значительно превышает количество поголовья животных в Украине (Сельское хозяйство США). Молочное скотоводство в основном расположено в промышленно развитых странах Северной Америки, Европы, Новой Зеландии, Балтии,

Белоруссии, России, а свиноводство – в США, Бразилии, Германии, России, Украине, Польши (ФАО: мировой рынок мяса).

По результатам исследования помехой для воспроизведения производственно-экономического потенциала животноводческих предприятий и стабильного развития животноводства в Украине стало отсутствие и неотлаженность действенного механизма привлечения из различных источников денежных ресурсов для полного обновления, эффективного обслуживания и использования генетического потенциала животных, что повлекло появление разрушительных процессов в этой, ранее прибыльной отрасли. В результате количество поголовья сельскохозяйственных животных начало резко сокращаться практически во всех категориях хозяйств (табл. 1).

За этот длительный период можно наблюдать ежегодное уменьшение поголовья сельскохозяйственных животных и птицы, особенно крупного рогатого скота, в том числе коров. Положительным явлением является то, что доля коров возросла с 34 до 57,1%, то есть работники животноводства в основном акцентируют внимание на содержании коров для производства молока на продажу и для своих собственных нужд.

Таблица 1. Динамика изменения поголовья сельскохозяйственных животных и птицы во всех категориях хозяйств Украины, тыс. гол.

Годы	Крупный рогатый скот	В том числе коровы	Свиньи	Овцы и козы	Птица всех видов
1990	24 623,4	8378,2	19 426,9	8 418,7	246 104,2
1995	17 557,3	7 531,3	13 144,4	4 098,6	149 748,4
2000	9 423,7	4 958,3	7 652,3	1 875,0	123 722,0
2005	6 514,1	3 635,1	7 052,8	1 629,5	161 993,5
2010	4 494,4	2 631,2	7 960,4	1 731,7	203 839,8
2015	3 750,3	2 166,6	7 079,0	1 325,3	203 986,2
2016	3 682,3	2 108,9	6 669,1	1 314,8	201 668,0
2017	3 530,8	2 017,8	6 109,9	1 309,3	204 830,9
2017 в % к 1990	14,3	24,1	31,5	15,6	83,2

Источник: Сельское хозяйство Украины, 133, 134

Уменьшение поголовья сельскохозяйственных животных приводит к появлению таких проблемных вопросов:

- сокращается количество рабочих мест в сельскохозяйственном производстве, что вызывает повышение уровня безработицы на селе;
- уменьшается выход органических удобрений, что становится первопричиной быстрого снижения гумуса в почве, потерь чернозема, уменьшение урожайности сельскохозяйственных культур;

- возникает дефицит животноводческой продукции, снижается уровень удовлетворения продуктами потребностей населения;

- сокращение посевов кормовых культур не обеспечивает уровень восстановления плодородия почв из-за невозможности создания полноценных севооборотов;

- учитывая то, что животноводство обеспечивает первую ступень переработки продукции растениеводства (особенно фуражного зерна), резко уменьшается возможность получения дополнительной стоимости через реализацию продукции животноводства;

- дефицит продукции животноводства приводит к ее импорту, что побуждает вымывание валютных средств из экономики страны.

Важно помнить, что в границах обеспечения продовольственной безопасности находится проблема создания условий для оптимизации соотношения продукции собственного производства и импортной, эффективное развитие сети предприятий по переработке и торговле животноводческой продукции, формирование доступных населению цен на продукцию и продукты ее переработки. Все это отражает ту ситуацию, когда рынок продукции животноводства характеризуется несбалансированностью спроса и предложений. При этом отсутствует бесперебойный обмен (в большинстве случаев осуществляется с помощью посредников) между производителями и потребителями продукции, низкий уровень внутреннего потребления, существует зависимость от конъюнктуры внешних рынков, а также недостаточно развитая инфраструктура заготовок и сбыта животноводческой продукции и продуктов ее переработки.

Важность этих вопросов находится в компетенции продовольственной и сельскохозяйственной организации ООН (ФАО), которая указывает на необходимость сформулировать, принять и внедрять национальные политики и программы по улучшению производства продуктов питания и повышение продовольственной безопасности (ФАО: мировой рынок мяса).

Отметим, что сейчас потребления основных продуктов питания в Украине практически приблизилось к параметрам минимальной потребительской корзины, поскольку находится на низком уровне по отношению к рекомендуемым (физиологическим) нормам. Стоит отметить, что уровни производства и потребления (в расчете на одного человека) продукции животноводства практически совпадают за исключением яиц. В частности, в 2017 г. на одного человека произведено 54,6 кг мяса, 242,0 кг молока и 365 шт. яиц. При этом объем потребления по отношению к производству мяса составляет 94,7%, молока – 82,6, яиц – 74,8%, тогда как в 2000 г. эти показатели составили соответственно – 97%, 77,4 и 92,7%. В данном случае существует большая потребность в увеличении производства мяса и мясопродуктов, поскольку в 2017 г. население потребляло его только 64,6% от рекомендованной Минздравом нормы.

Бесспорно, дальнейшее сокращение поголовья скота будет способствовать негативным изменениям в структуре биологического потенциала, использовании земельных угодий, средств производства, кормовых и трудовых ресурсов. В настоящее время наблюдаются значительные различия в количестве условных голов скота и птицы и производстве животноводческой продукции в расчете на единицу земельных ресурсов (табл. 2).

Таблица 2. Объемы производства животноводческой продукции в хозяйствах Украины

Годы	Приходится поголовья сельскохозяйственных животных на 100 га сельскохозяйственных угодий, условных голов		Произведено на 100 га сельскохозяйственных угодий, ц			
	в сельскохозяйственных предприятиях	в хозяйствах населения	в сельскохозяйственных предприятиях		в хозяйствах населения	
			мяса (в убойном весе)	молока	мяса (в убойном весе)	молока
1990	61	284	80,0	481,4	508,3	2372,1
1995	40	206	31,5	268,4	306,2	2021,0
2000	18	214	14,7	122,8	303,9	2230,6
2005	18	157	26,6	116,8	215,5	2377,5
2010	22	128	55,1	107,7	189,0	1846,5
2015	21	107	70,5	128,7	170,3	1574,9
2016	20	104	71,8	130,4	164,9	1518,1
2017	20	101	71,5	133,3	165,0	1484,6
2017 к 1990, %	32,8	35,6	89,4	27,7	32,5	62,6

Источник: авторские расчеты (Сельское хозяйство Украины, 65,138,156)

Уменьшение количества условного поголовья сельскохозяйственных животных вызвало значительные отклонения в объемах производства мяса и молока не только в сельскохозяйственных предприятиях, но и в хозяйствах населения. Такой ситуации способствовало снижение за этот же период площади земельных угодий в сельскохозяйственных предприятиях на 46,4% и ее рост (в два раза) в хозяйствах населения. Количество условного поголовья животных сократилось соответственно на 82,2 и 28,1%. Все это негативно повлияло на общие объемы производства мяса, которые снизились соответственно на 52,1 и 33,7%, молока – на 85,2%, но при увеличении его на 27,9% в хозяйствах населения.

Установлено, что возрождение и дальнейшее развитие животноводства в основном находится под влиянием таких факторов (рис. 1).

Можно увидеть, что наиболее влиятельными факторами являются те, которые способны обеспечить кардинальные сдвиги в возрождении отрасли

животноводства и структуре производства животноводческой продукции, поскольку сопровождаются инновационными процессами (современные технологии, органические животноводческие продукты, обеспечение квалифицированными кадрами, современными машинами и оборудованием) и конечными результатами (снижение производственных затрат и себестоимости продукции, улучшение ее качества, роста производительности труда и прибыльности производства).

Животноводство			
Внутренние факторы	– производственное направление, – количество высокопродуктивного поголовья животных и птицы, – наличие современных животноводческих ферм и их обеспечение современной техникой, – стабильная кормовая база, – обеспечение кадрами высокой квалификации, – внедрение новых форм организации и мотивации труда, – инвестиционное обеспечение процесса возрождения отрасли, – наличие инновационных технологий производства продукции, – стимулирование возрождения производства продукции и труда, – создание надлежащих условий труда на рабочем месте	– государственное законодательное регулирование, – государственная поддержка возрождения и инновационного развития животноводства, – финансово-кредитная система, – налоговая, ценовая и таможенная политика, – конъюнктура внутреннего и внешнего рынков, – кризисные явления и инфляционные процессы	Внешние факторы
	Результаты эффективного хозяйствования		

Рисунок 1. Факторы влияния на возрождение и эффективное развитие животноводства (авторская разработка)

Одним из главных мероприятий в дальнейшем длительном и эффективном функционировании животноводства должно быть возрождение высокопродуктивного поголовья скота, улучшения его породного состава, системы содержания и кормления животных, повышение их производительности, укрепление и разнообразие кормовой базы, наращивание мощностей животноводческих предприятий и обеспечение их высококвалифицированными специалистами, способными обеспечить инновационный путь развития животноводства.

При проведении (летне-осенний период 2017 г.) выборочного опроса на предприятиях различных регионов Украины 67,8% респондентов выразили мнение о необходимости возрождения отрасли животноводства с целью создания дополнительных рабочих мест для работников сельской местности. Соответственно государство должно больше внимания уделять установле-

нию оптимальных и экономически обоснованных закупочных цен на животноводческую продукцию (отметили 33,6% опрошенных), модернизации производственных мощностей и процессов при содержании, обслуживании и кормлении животных (27,4%), финансовой поддержке (18,1%), развитии производственной инфраструктуры (11,4%) и социальной сфере села (9,5%).

Установлено, что благодаря земельной реформе в частные руки перешло большое количество земельных ресурсов, владельцы которых юридически оформили на них право собственности. Большинство из них свои земельные паи отдали в аренду. В результате животноводческие предприятия были лишены стабильной кормовой базы и практически перестали существовать, поскольку резко уменьшилось поголовье крупного рогатого скота, овец и коз. Такая ситуация объясняется еще и тем, что в рацион этих животных входят стеблевые корма (силос, сенаж, сено) и корнеплоды, производство которых осуществляется на местной кормовой базе. В то же время арендные договора не предусматривают долгосрочное гарантирование наличия стабильной земельной площади, которая отводится под кормовые культуры.

В противоположность животным рацион свиней и птицы в основном состоит из концентрированных кормов, которые без особого труда можно приобрести на внутреннем рынке. Следует отметить, что содержание этих видов животных и птицы не требует жесткой привязки к кормовым угодьям. В итоге их поголовье уменьшилось не так уж существенно.

Установлено, что в хозяйствах населения также возникли проблемы с кормовыми ресурсами, поскольку плату за использование земельных паев арендаторы осуществляют денежными средствами, зерновой продукцией или продуктами питания (крупы, подсолнечное масло, мука). В основном в хозяйствах населения на 1 га приусадебных участков приходится больше условных голов по сравнению с рекомендациями мировой практики (0,9 голов), что приводит к хронической нехватке кормов для жвачных животных и является результатом снижения их количества. Этой проблеме зарубежные ученые и непосредственные работники предоставляют должное внимание (Lyons 2001; Parr 2003, 1–8).

Сокращение поголовья животных в Украине создало проблемы и для отрасли растениеводства. Отсутствие органических удобрений вызвало потребность больше вносить минеральных веществ, гербицидов и пестицидов. Это на начальной стадии обеспечило экономический эффект, но впоследствии стали беднеть почвы, а в последующие годы – теряться значительные площади чернозема. Практически невозможно было улучшить ситуацию с сохранением плодородия почв через малый перечень культур, которые выращивали землевладельцы. Более того, с севооборотов изымались кормовые культуры (клевер, эспарцет, люцерна), которые пополняли землю азотом.

Потеря биоразнообразия привела к монокультуре (выращивание однообразных растений на ограниченных участках земли), что гарантирует выживание большого количества вредителей и болезней, борьба с которыми практически проводится с помощью химических препаратов. Все это имеет пагубное влияние на экосистему (Food and Agriculture Organization 2002). Решить эту проблему возможно путем увеличения поголовья животных и количества кормовых культур, выращиваемых на ограниченных участках земли.

В контексте указанного возможность возрождения и повышения конкурентоспособности животноводческих предприятий на инновационной основе в основном определяется способностью к нововведениям и напрямую зависит от оптимального соотношения источников финансирования их инновационного развития. В данном случае важно, чтобы государство внедряло специальные социальные программы для поддержки животноводства и создавала благоприятные условия для его эффективного функционирования.

Установлено, что полную дееспособность производственных процессов можно достичь в комплексе с наиболее важными и модернизированными инструментами (высокоэффективные и ресурсосберегающие технологии), которые могут обеспечить в 1,5–2 раза выше продуктивность животных по сравнению с функционирующими обычными технологиями на животноводческих фермах и приспосабливаться к организационным изменениям самой производственной системы, требованиям и потребностям отрасли животноводства. Кроме этого обязательно следует учитывать такие важные вопросы: 1) отсутствие полноценной государственной поддержки отрасли; 2) запущенность племенной и репродуктивной составляющей при ведении животноводства; 3) несовершенство законодательной базы по стимулированию внутренних и внешних инвестиций; 4) долгосрочность периода (5–7 лет) окупаемости инвестиций; 5) отсутствие экономических стимулов возрождать животноводство владельцами земельных ресурсов, которые отдают предпочтение развитию растениеводства; 6) отсутствие квалифицированных кадров, способных внедрять на животноводческих фермах прогрессивные технологии и современную высокопроизводительную технику, позволяющую максимально реализовать генетический потенциал животных.

По нашему мнению, выход с кризисной ситуации товаропроизводителей продукции животноводства находится в прямой зависимости от внутреннего потенциала страны, создание максимально благоприятных условий для оптимизации численности поголовья и объемов производства продукции животноводства. Для этого необходимо усилить свободный доступ отечественных и иностранных инвесторов к информационным ресурсам, характеризующих состояние и условия предпринимательской и инвестиционной деятельности. Исследования показали, что для полного возрождения животноводства

необходимы значительные инвестиции, которые отсутствуют у государства, а частные предприниматели не заинтересованы инвестировать развитие отрасли и длительное время ждать желаемых доходов.

В контексте указанного считаем, что пусковым механизмом для возрождения животноводства должно стать создание государственного специального фонда для его полноценной поддержки. Источником пополнения специального фонда будут иметь место отчисления из прибыли в размере 5–10% от общих результатов деятельности сельскохозяйственных предприятий, выращивающих только продукцию растениеводства.

Следовательно, базой для отчисления денежных средств целесообразно принять наличие условных голов в расчете на гектар сельскохозяйственных угодий. Налогообложение предприятий осуществляется в том случае, когда на единицу земельной площади приходится 0,5 условных голов. Таким образом, чем больше животных приходится на единицу земельной площади, тем меньше налог. Максимальный размер вычета в спецфонд поддержки животноводства должны осуществлять те хозяйства, в которых животноводство полностью отсутствует. В то же время хозяйства, где на 1 га сельскохозяйственных угодий приходится более 0,5 условных голов освобождаются от налога в специальный фонд (рис. 2).

Промежуточные результаты хозяйственной деятельности (от 0 до 0,5 условных голов в расчете на 1 га сельскохозяйственных угодий) предлагается облагать дифференцированным налогом, а при наличии в хозяйствах от 0,5 до 0,9 условного поголовья – следует ввести дифференцированную поддержку из созданного фонда. Это позволит значительно уменьшить нагрузку на госбюджет, а при полном возрождении животноводства исчезнет потребность в функционировании специального фонда. Сейчас государственную поддержку животноводства можно будет осуществлять за счет недефицитного госбюджета.

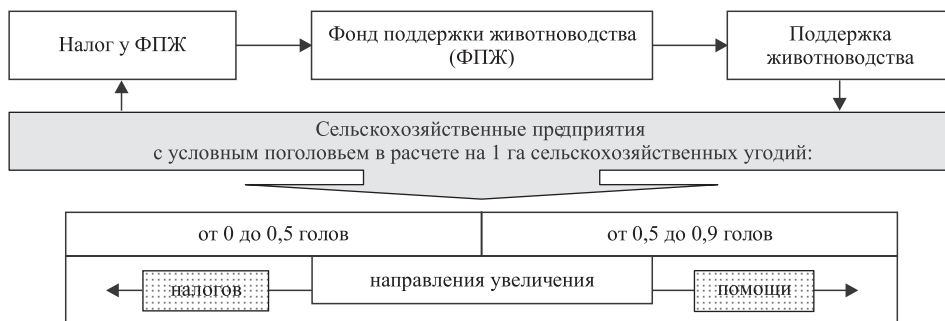

Рисунок 2. Порядок стимулирования развития животноводства в сельскохозяйственных предприятиях (авторская разработка)

5. Заключение

Считаем, что, несмотря на ряд нерешенных проблем в Украине, существуют возможности организационно-экономического направления по возрождению и обеспечения устойчивого развития животноводства, в частности отраслей скотоводства, овцеводства и коневодства (оговариваются достаточно большими производительными площадями естественных пастбищ и окультуренных сенокосов), которые обеспечат увеличение объемов мясной и молочной продукции. Учитывая то, что эти, как и другие подотрасли, являются в основном трудоемкими, то в сельской местности успешно будет решаться проблема создания дополнительных рабочих мест, круглогодичной занятости, использования труда более половины сельского населения и увеличение его доходов.

Кроме благоприятных природно-климатических условий и имеющихся земельных, трудовых ресурсов для обеспечения возрождения и функционирования животноводства необходима эффективная государственная защита, поскольку до сих пор наблюдаются негативные тенденции в его развитии, отражающие сокращение поголовья животных, снижение продуктивности скота, ухудшение его качественного состава. Такие обстоятельства в перспективе потребуют постоянной государственной поддержки развития животноводства с целью восстановления генетического потенциала отрасли, повышения продуктивности животных и обеспечения населения высокопитательными продуктами животного происхождения. Наряду с этим необходимо создать условия для возрождения племенного дела и развития селекционных программ, усиления ветеринарно-санитарного контроля, модернизации технико-технологических процессов, внедрения инновационных технологий производства качественной животноводческой продукции.

Библиография

- Combating drought (2018), Combating drought a top-priority for near east countries. URL: http://www.fao.org/waicent/ois/press_ne/english/2002/3084-en.html.
- FAO (2018), FAO: mirovoy rynok myasa trevozhit. URL: <http://www.proagro.com.ua/periodical/basic/as334/7357.html>. [FAO (2018), FAO: мировой рынок мяса тревожит. URL: <http://www.proagro.com.ua/periodical/basic/as334/7357.html>.]
- Food and Agriculture Organization (2002), Organic Agriculture, Environment and Food Security. Rome.
- Gosudarstvennaya sluzhba stataistiki Ukrainy (2017), Selskoe khozyaistvo Ukrainy. Kiev. [Государственная служба статистики Украины (2017), Сельское хозяйство Украины. Киев.]
- Gosudarstvennaya sluzhbastatistiki Ukrainy (2017), Balansy i potrebleniya osnovnykh produktov pitaniya naseleniem Ukrainy. Kiev. [Государственная служба статистики Украины (2017), Балансы и потребления основных продуктов питания населением Украины. Киев.]
- KEYNES, J. (1999), Obschaya teoriya zanyatosti, procenta i deneg. Kiev. [Кейнс, Дж. М. (1999), Общая теория занятости, процента и денег. Москва.]

- LYONS, R. K./MACHEN, R. V. (2001), Stocking rate: The key grazing management decision. Texas Agricultural Extension Service, L-5400. URL: <http://rangeweb.tamu.edu/extension/rangedetect/index.htm>.
- PALEI, T. (2015), Assessing the Impact of Infrastructure on Economic Growth and Global Competitiveness. B: *Procedia Economics and Finance*. 23, 168-175.
- PARR, T. W./SIEB, A. R./BATTARBEE, R. W. et al. (2003), Detecting environmental change: science and society-perspectives on long-term research and monitoring in the 21st century. B: *Sci Total Environ*. 310/1-3, 1-8.
- САХНАС'КИЙ, М. П. (2000), *Problemy vidrozhennya sil'skoho hospodarstva*. Kyiv. [Сахацький, М. П. (2000), *Проблеми відродження сільського господарства*. Київ.]
- Sel'skoe khozyaistvo SShA (2018), URL: http://geoknigi.com/view_country.php?Id=100. [Сельское хозяйство США (2018), URL: http://geoknigi.com/view_country.php?Id=100.]
- СТЕПАНЮК, А. (2012), *Zhivotnovodstvo v Ukraine – vozrozhdenie ili upadok? V: Agrobiznes segonya*. 11, 40-43. [Степанюк, А. (2012), *Животноводство в Украине – возрождение или упадок? В: Агробизнес сегодня*. 11, 40-43.]
- Strategicheskies napravleniya (2012), *Strategicheskies napravleniya razvitiya selskogo khozyaistva Ukrainy v period do 2020 goda*. Kiev. [Стратегические направления (2012), *Стратегические направления развития сельского хозяйства Украины на период до 2020 года*. Киев.]
- TILMAN, D./FARGIONE, J. et al. (2001), Forecasting agriculturally driven global environmental change. In: *Science*. 292, 281-284.

**SPOŁECZEŃSTWO, POLITYKA,
STOSUNKI MIĘDZYNARODOWE**

ELINA ASRIYAN

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-4970-3527>

Russian-Armenian University

NVARD MELKONYAN

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-4750-2879>

Yerevan State University

BRANDING SPECIFICITIES OF THE ARMENIAN “VELVET REVOLUTION”

KEYWORDS: brand, branding, naming, revolution, velvet revolution, symbols, Armenia

ABSTRACT: The so-called modern-day “colored revolutions” implemented in various parts of the globe have their specificities. The development of social communication and its changes in quality have in fact influenced the implementation of “colored revolutions”, as well as its technologies. In the process of branding the Armenian velvet revolution, several important tasks were set: to make actions of disobedience and protests recognizable as revolutionary actions, to present the velvet revolution as a continuation and result of protest actions that were taking place in the country over the past ten years, and the last task concerned the need to unite different social segments around a common idea. The success and desire of a velvet revolution as a brand was conditioned by the following: considering the psychological peculiarities of perception of a person, presenting the revolution as the only opportunity for addressing the political problems in the country and pointing out succeeded key messages, conformity with the target audience’s desires, social needs, expectations, and ideas about future; effective and balanced communication mechanisms with the target audience.

Information technologies applied in modern processes of social and political nature tend to become the fundamental indicators that differentiate current processes from the dynamic changes taken place in both political and social fields in the past. D. Evstafiev, a Russian social scientist, mentioned: “Changing the role and positioning of communication within society results in the emergence of new political behaviors, i.e. patterns” (2013, 342). The development of social communication and its changes in quality have in fact influenced the implementation of “colored revolutions”, as well as its technologies.

The so-called modern-day “colored revolutions” implemented in various parts of the globe have their specificities. However, if before the development of the information era they have been fulfilled based on different scenarios, nowadays both the planning and the implementation of revolutions are distinguished by the widespread and coordinated use of a number of technologies borrowed from

corporate marketing and branding. Today, the formation of revolutionary branding has become a unique technology of high demand in both political marketing and branding (Yurakov 2015).

At the modern stage of public policy transformation, the competition for power resources makes a smooth transition towards media and virtual domains. Political brands as instrumental resources often act as “soft power” for the purpose of strengthening the positions within political institutions, subjects, territories, nations, and countries.

The construction of political brands is a continuous process, and if the brand’s appearance to the majority of the public is ceased, it simply stops its existence. Therefore, not only the technology of brand formation but also its long-term management strategy gains particular importance (Kazimirchik 2015, 2).

As one of the key tools in solving the proposed political problems, every political brand shall be in compliance with the expectations, needs and ideas of the audience and followers and ensure effective communication. Brand strength, success, efficiency, and demand directly depend on the peculiarities of the followers’ perception. In other words, at the stages of formation and promotion of a political brand, the skills of its proper and clear positioning become even more crucial. The need for a political brand, i.e. a corporate style and its elements originate from the necessity of the formation of a corresponding self-identification and, in fact, becomes a substitute for a political platform, i.e. program for the revolutionary forces. In this case brand becomes a condition for political communication and, in fact, a process of a political communication as well as a result of political communication in the formation of corresponding perceptions.

The key element of brand identity process is the process of naming and brand name selection. The name selected for revolutionary actions, besides being easy to utter, remember and creating specific mood and attitude, should also be recognizable as a revolution and match with such acts of political disturbances, at the same time, it should emphasize the specificity of that particular one.

That said, a name shall be selected for the revolution. If in the past revolutions remained in history by their geographical names or by the name of the month during which they had been implemented, today naming serves as a key message for the target audience. The revolution that took place in Armenia during the months of April and May was named as “velvet revolution” with semantic reference to the “velvet” revolutions that took place in Poland, Hungary, Bulgaria, Czechoslovakia and other places back in 1989, which resulted in reforms in the political systems in those countries and in fact, in the collapse of the socialist camp thus putting an end to history, as defined by the Japanese-American political scientist Francis Fukuyama in 1992 (Fukuyama 1992).

The name itself allows to categorize the phenomenon classifying amongst other phenomena, and, in this case the concept “velvet” is derived from the meth-

odology of implementing revolutions according to G. Sharp (2005, 77), where the idea of tolerance is the basis, and the velvet itself brings together soft power and implementation of uprising of ardent nature. The "velvety" nature of the revolutions pointed out their difference from classical (or even class) revolutions, the scenario was bloodless, peaceful, non-violent. They were implemented through mass protests and peaceful acts of disobedience and, as in most domestic and foreign media references, "not even a piece of glass was broken".

The definition "velvet" contained a clear statement both for international and local communities, although avoiding the use of another proper name, at the same time distinguished the Armenian Revolution from the modern-day revolutions of other nature that followed the "velvet" revolutions in the new millennium and were classified as "colored" revolutions.

It is noteworthy that the participants of the revolutions who took into account almost every single detail in terms of branding and were acting under a unified concept did not come up with a special name for the civic disobedience. Most likely, it was conditioned by the fact that it was not desirable to create parallels with those of "colored" revolutions that took place in several post-Soviet countries, which were also aiming at changing the geopolitical vector, opposing the Russian influence (Orange Revolution, Ukraine, 2004, Revolution of Roses, Georgia, 2003, Revolution of Tulips, Kirgisia, 2005)

It is interesting that when the change of power had in fact taken place and the victory of the revolutionary forces was announced, the mass media made less than effective attempts to use various names for the revolution, such as "white" (on the one hand, pointing out that it was peaceful and non-violent, on the other hand, opposing to the "colored" qualification, as "white" in that case indicated absence of color). Based on a series of symbolic revolutionary actions and static image elements, they named it a revolution of "backpacks", a revolution of "open hands", as well as a revolution of "livestreams", because live broadcasting was the main form and platform of communication between leader of the revolution and his followers.

At turning points of the history, when people have the need for unifying symbols, the symbolic component of a political brand is significantly enhanced. Therefore, when forming these brands, it is important to use significant symbols for the audience, preserving their meaning, i.e. the semantics. New symbols are introduced only when needed, when it is no longer possible to express message important for the brand through already known symbols (Melkonyan 2007, 110). As Yu. Lotman stated: "A symbol never belongs only to one synchronic section of culture; it always cuts across that section vertically, coming from the past and passing on into the future" (Lotman 1987, 11).

The origination process of social interoperability is associated with the response to symbols. This context of symbol study combines both sides of the reality, namely

symbolic and social. It is a secondary sign and, at the same time, a catalyst for both social and political actions, which simultaneously carries such functions as social integration (unification) and identification.

Upon branding the “velvet” revolution, there were several important matters that should be considered in terms of use of symbols, such as:

1. Make the acts of disobedience recognizable as revolution, mainly through creating moods similar to actions in different countries.

2. Introduce the “velvet revolution” as a continuation of protests of various types taken place in the country during the recent years with the goal of unifying the entire country’s protestant potential.

3. Unite around and target at a common idea people of different social backgrounds, sex, age, and different interests.

One of the main functions of the brand is identification, i.e. it is necessary that a product, service or phenomenon is not only unique and distinct but is also identifiable and recognized as such. The perception of essential features and elements of the phenomenon is essential for its understanding by the audience. Understanding the subject or phenomenon means to name it mentally, categorize, generalize, and define it amongst a particular class of phenomena. The perception of the phenomenon is accompanied by the empirical experience of a person or society. Political events taking place during the months of April and May could have been recognizable as a revolution solely by combining with a certain empirical experience of the society and by reproducing the elements of revolutions that had already taken place. Such elements may include as follows:

1. Modern revolutions usually take place after elections (Sitnova 2011, 145), when the discussion on the issue of legitimacy becomes a catalyst for social unification, i.e. mobilization. That’s why such revolutions are called electoral. The revolution in Armenia also took place after the former President Serzh Sargsyan was elected as the Prime Minister by the National Assembly, despite the fact that it had been prepared much earlier. The issue of the legitimacy of the newly elected Prime Minister S. Sargsyan was raised by the opposition after 2008 and 2013 elections. It is important, that in all the countries where revolutions have been implemented, legitimacy, the main prerequisite of the government has been the targeted.

2. The non-violent nature of the revolution that took place in the Republic of Armenia was in agreement with such names as Revolution of love and solidarity given to it as the common identifiable element that united all the post-Soviet revolutions. The first such example was the revolutions that took place in Baltic countries in late 80s, which were only able to oppose the powerful USSR not through violence but with mass force.

3. Peaceful disobedience actions such as live chains of people holding hands seemingly spontaneous, consisting of mostly young people, that served as means of expressing unity, blocking roads and hindering traffic. Among many such actions,

one can refer to the live chain of 600 km in length organized in the summer of 1989 in Latvia, Lithuania, and Estonia, which was one of the first such experiments in the USSR territory as well as the white circle in Moscow in 2012, which, unlike the first precedent, had no results for various reasons.

4. Dominance of visual communications such as the use of caricatures, fictional demotivators, photos, posters, and various visual installations is also typical of recent visual revolutions, during which the Internet and modern media both local and international, are filled with a variety of visual images that create stable coexistence with those events and make them distinctive and recognizable. These visual posters were usually depicting on groups of people of different ages, sex, occupations who participated in disobedience activities. For example, one of the most memorable photos of these days was the blocking of a street with baby strollers by mothers or hindering the traffic by little children's toys, bicycles, and cars. The images of rallies or marches were being distributed, emphasizing the number of participants, the crowded square photos taken from above with drones and the tricolor flag floating over above the crowd were among the most impressive one.

5. The most important element of recognition was the involvement of youth in all processes, as in Czechoslovakia, Ukraine, and in Armenia. The Czechoslovak Revolution took place against the Communist Party's single-party rule involving both senior citizens and students. However, the student protest demonstration of November 17, 1989 authorized by the authorities, was a prelude to the Velvet Revolution. The demonstration ended with clashes with the police and mass arrests. On November 20, Czechoslovakian students announced a strike. In fact, the Armenian revolutionary actions also started with the active involvement of students. Students of YSU and a number of other institutes expressed their loyalty to N. Pashinyan's protest of April 13, 2018 who arrived in Yerevan from Gyumri, declared a strike and joined the disobedience.

The next issue of political brand-communications is to present the “velvet” revolution as a continuation of a variety of protests taking place in the country during the recent years, with the goal of unifying the entire country's protesting potential. This Armenian political disobedience that took place during the months of April and May has been presented as a protest against the problems accumulated over the last decade as a continuation and conclusion of previous unsuccessful movements uniting and mobilizing its participants. During rallies and demonstrations, such slogans as “We are the owners of our country”, “The policemen are ours”, etc. could be heard most of which were inherited from previous movements (“I'm against”, “Electric Yerevan”, movements of environmental nature).

This movement was initially different from all political actions and protests taken place during the recent years in Armenia. There were no promises nor programs, no numbers nor arguments, and not even political proposals. In essence, the common idea uniting all the activists of the previous movements and the citizens in general,

was one, i.e. the rebellion against the current authorities, their denial. This movement was organized with clear account of some successful and unsuccessful protestant movements of past years, however it was clear that people were coming out to the streets not for the sake but against. The slogan “Make a step, deny Serzh” became the main message that was perceived and welcomed by all the participants of the revolutionary actions.

The actualization of the mythical image of the “Anti-hero” (antagonist) is generally one of the basic technologies of image and brand communication, if one wants to emphasize the specific, different qualities of the offer, there has to be a comparison. In general, the image of the enemy is to some extent necessary for any society for its formation, self-identification, and unification of its identity. The myth of the struggle with the enemy is in the basis of national leadership from the beginning, as there is no victory without the renaissance of the country, society. The anti-hero or enemy can also be hidden, latent, anonymous. Enemies are, first and foremost, a socio-psychological constitution because as such they can act as individuals, political or other social groups, and countries. Enemies may even not exist in reality (Melkonyan 2007, 129).

Usually, the technique of building the enemy’s image is somewhat different from the construction of the challenges set to be overcome by the hero-savior in a myth. During the Armenian “velvet revolution” these issues were not only noticed and pointed out, but they were fully grounded by the guiltiness of the current authorities at the time, moreover, they were individualized and personalized in the image of the third president of Armenia and the acting prime-minister Serzh Sargsyan during the protests. By denying him the whole failed system was being denied.

The myth of “Anti-hero” was skillfully combined with the myth of “Hero-Savior” in the symbolic field of revolutionary branding. The myth of “Hero” is especially important in times of extreme instability such as the existence of numerous socio-economic problems, the distrust towards the existing authorities and the government. Thus, the desire of a strong hero, i.e. a charismatic leader is developed. Such leader is attributed to all the positive changes in society as well as the capabilities and ways of implementing new ones. The myth of “Hero – Savior” attributes some of the crucial characters to specific characters; the hero must be gifted with excellent talent of a commander, with high morals, and other qualities. In the context of the “velvet revolution” the following values became actual: truth, justice, freedom from the dictator, tolerance, which consequently became the main symbols of the “velvet” revolution.

According to this series of symbols, the symbolic persona was certainly Nikol Pashinyan, the leader of the revolution, who was an important part of the revolution brand along with his image strategy. The leader’s image was opposed to the image of the authorities, creating a socio-psychological effect of a contrast as well as

similarities with the symbols of revolution and struggle, for example, comparing Pashinyan with Mahatma Gandhi, Nelson Mandela, Ernesto Che Guevara.

Based on its chronology, the movement began earlier than the civil disobedience. On March 31, Pashinyan started "My Step" campaign at Vardanants Square in Gyumri. After walking through different cities in Armenia, he reached Yerevan without a suit, wearing a soldier's uniform and carrying a backpack. He left an impression of someone who is tired of injustice, who had gone through a long way both directly and indirectly, had been in different situations, faced difficulties, and the applied symbolism was accessible and understandable to masses.

In general, the external imaging in the symbol is associated with its internal ideological content, the image may be insignificant, schematic, etc., but it must definitely be substantial and constantly emphasize that the appearance is the inner essence (Melkonyan 2012, 37). From this point of view symbols implemented in Pashinyan's external image were very clear and readable, they were explicitly interpreted, explained by the audience, and generated a corresponding response. Pashinyan's visual image should emphasize the complex past, maturity, and experience. His beard solved these issues by adding age and masculinity and meanwhile reminding the heroes of the Karabakh Movement. The military shirt is the symbol of the army, safety, the beard is associated with fedayi image, which later made a clear reference to the nation's most beloved and admired hero Monte. It is peculiar that Monte's image as a symbol was reviewed and interpreted; he was perceived not as a hero-symbol of the Artsakh war but of struggle and self-sacrifice.

In the myth of "Hero" often the magic tools help him in his mission, in this case, during the civil rebellion, for Pashinyan such an attribute was his backpack that has been with him (until now) during the most important events, such as the failed negotiations with S. Sargsyan, marches, public speeches, etc. Even on Facebook social network, Pashinyan's backpack has a page which today has gathered thousands of followers. Such a phenomenon is not new in political branding and image making, it can be called a static attribute of the image, which itself becomes so recognizable that only the visual representation of that attribute is enough for the connection based on territorial affiliation combination to emerge and become actual (eg. Churchill's cigar, M. Thatcher's purse, J. Salтан's pipe, etc.). A role of such attribute played the cap with "Dukhov" writing on it (which was immediately popularized)¹, which Pashinyan was wearing on the triumphant day after his 24-hour imprisonment.

Along with opposing the myths about the "Hero" and the "Antihero" for the purpose of bringing together the protestant potential for revolutionary actions

¹ The author of the brand writing "Dukhov" is the art director of Bet Construct, Ara Aslanyan, who mentioned that "Dukhov" was the advertising conceptual basis for the Football World Cup, however in the very beginning of the movement it was decided to grant "Dukhov" to the revolution.

the dichotomy of “We – They” was also emphasized, which in essence is the basis of managing of all modern colored revolutions. “We” are the representatives of the national rebellion, “They” are the rest. In the case of the Armenian Revolution, “They” included not only the representatives of the current authorities, but also everyone who was not in the Republic square and were not openly supporting the revolutionaries. The psychological analysis of the behavior of people in the center of revolution allows to conclude that they had developed the psychological phenomena called confluence. Confluence is a type of distortion of reality perception that qualifies the perception of the absence of existing borders between the individual and the surroundings, and by the individual’s perception himself and the outer world become as one. Such unification takes place during rituals, and upon the complete unification within a group the individual surprisingly feels the way he or she is. It is the perception of the absence of borders that explains the existence of exalted emotions and deep feelings. An individual in a confluence state demands similarities and does not tolerate any differences, and if he or she notices them, the response is aggression.

The Armenian “velvet” revolution was accompanied by quite active digital revolutionary actions on social networks, first of all on Facebook. On this Internet platform, the idea of an illusionary majority was created, visual and verbal calls were made, revolutionary slogans and posters were posted, which were changing in line with the rapidly changing events.

Any other point of view became imperceptible and ignored, for which there were several reasons: conformism, the psychological security of the majority, which has been mentioned by S. Asch, E. Noelle-Neumann (1991), and others. Alternative thinking was being mocked on causing aggression, and perceived as betrayal. The perception of the world, as it often happens in transition and crisis stages, has resulted in dichotomic perceptions, i.e. conflict between black and white, evil and good. The myth “We – They” was modernized and started to spread awakening and activating a number of myths within political communications, through which an attempt was made to solve the third most important issue in terms of applying symbolism in political branding: unification and consolidation of people of different social backgrounds, gender, age, and having different interests around a unified idea.

In the context of the “velvet” revolution, the myth of the unification, i.e. “Unity”, also became crucial which is a type of a myth about identification. From the moment that the social-economic crisis challenges the stability of the identification system an individual immediately starts looking for support in identifying himself with a group or an ethnos. Very often it is about unification with a referent group. One of such examples is the Ukrainian crisis the solution of which the Ukrainians found in membership at the European Union. As for the Armenian velvet revolution, the myth of the unification worked in favor of the internal unification under “We”.

From the point of view of mythical perception of the world, the myth of the "People's Power" was also actualized, which also witnessed on what people know and what they have been thinking and dreaming about. This resembles the cases when the king in fairy tales decides to pay a visit to ordinary people, find out what they want and then fight for those desires. The myth of the "People's Will" contains the secret of truthfulness which should be sought for and revealed. Thus, Pashinyan almost in all of his speeches addressed to people directly, using such expressions as "as people will decide, as people will say". This can be viewed both as an attempt to share the responsibility of the "velvet" revolution with the people, and the completion of the image of the People's Leader, that would later on become the image of the prime minister elected by people.

The creation of the image of People's Leader by itself implies such appeals, by which he justifies his further steps, showing that he fulfills the expectations of the people, understands its concerns, and shares the problems. By the way, Mandela, Gandhi, and others have used the successful experience of addressing people in the past. By referring to the people, he shows that he is ready to listen to and to consider each and everyone's opinion.

Within the activation process of the said myths a quite effective targeting was being implemented, i.e. segmentation of various participating audiences. The symbolism used during the revolutionary actions was clearly addressed to different target audiences. In a geographical sense, the whole duration of the revolution resembled a great journey in harmony with this slogan "Make a Step"; it was not localized by any place, moreover, the revolution was walking through Armenia, in its different regions, in the communities, streets of the country's capital city Yerevan and in a way was making the participation of those living there inevitable.

On the other hand, the symbolic actions, slogans, chanting, rituals borrowed both from the Armenian political history and revolutionary cultures of other countries were clearly directed to the representatives of different groups of the society by getting them involved and unified.

One of the examples is the football symbolism used during the revolution. The sounds of clapping and chanting "Hú" of Iceland football fans, the noise of the vuvuzelas brought up the spirit and were mostly directed to the youth. The target audience of the "Honk if you're against Serzh" slogan was mainly aimed at male drivers and for example, the audience of the nighttime noise made by saucepans and scoops were women. Targeting was more vividly expressed through the songs that became the symbolic tunes of the revolutionary branding, such as the Rock Anthem of the revolution "My Step", composed by Hayk Stver for Pashinyan's lyrics, Tata Simonyan's "Hello Armenia!", Arame's "With Armenians", Hrag's "Dukhov" were intended for different audiences and social groups.

Communication between political subjects is considered successful if the recipient perceives the information transmitted by the sender in the sense that was meant by the sender. This communication takes place within a particular political context, i.e. in certain interconnected symbols and their systems that are endowed with a meaning. And in this regard, during the implementation of political brand communication, we can clearly observe the complete dynamics of the revolutionary brand, brand symbolism, and its stages, as follows: 1) realizing the full picture of the revolution; 2) categorization, naming (nomination); 3) naming and categorization of different symbols and individuals, i.e. structural elements; 4) interpretation (Asriyan 2017, 149).

First, certain political processes started that later were perceived as revolution or revolutionary, since certain elements existing in revolutions of empirical experience were identified, later it was named revolution as a recognized phenomenon, and at the third stage those that implemented the revolution were recognized as leaders with N. Pashinyan being perceived as prime minister by the society. Moreover, the phenomena and actions unrelated to each other were unified under the same context, that of the revolution, and any new political or civil action was being labeled under “realities are changed in the country”. This was the fourth, i.e. the interpretation stage of perception of the phenomenon. At this last stage, people and experts have been searching for this or that event and their interpretation of conscious actions perceived as revolution. The interpretation stage is a matter of current interest and continues to date.

Thus, we can conclude that the success and desire of a velvet revolution as a brand was conditioned by the following: 1) considering the psychological peculiarities of perception of a person; 2) presenting the revolution as the only opportunity for addressing the political problems in the country and pointing out succeeded key messages; 3) conformity with the target audience's desires, social needs, expectations, and ideas about future; 4) effective and balanced communication mechanisms with the target audience.

References

- ASCH, S. E. (1952), *Social psychology*. Englewood Cliffs/New Jersey.
- ASRIYAN, E. V. (2017), *Osobennosti vospriyatiya vizual'noy informatsii v uchebnom protsesse*. In: *Sbornik nauchnykh statey po itogam provedeniya mezhdunarodnogo kruglogo stola*. Belgorod, 145–150. [Асриян, Э. В. (2017), Особенности восприятия визуальной информации в учебном процессе, Развитие личности в контексте стандартизации образования: обновление смыслов, Сборник научных статей по итогам проведения международного круглого стола. Белгород, 145–150.]
- FUKUYAMA F. (2004), *Konets istorii i Posledniy chelovek*. Moskva. [Фукуяма, Ф. (2004), *Конец истории и Последний человек*. Москва.]
- KAZIMIRCHIK, L. (2015), *Politicheskiy brend kak instrument sovremennoy publichnoy politikina federal'nom i regional'nom urovnyakh*. Moskva. [Казимирчик, Л. (2015), *Политический*

- бренд как инструмент современной публичной политики на федеральном и региональном уровнях. Москва.]
- LOTMAN, YU. M. (1987), Simvol v sisteme kul'tury. In: Trudy po znakovym sistemam. 754, 10-21. [Лотман, Ю. М. (1987), Символ в системе культуры. In: Труды по знаковым системам. 754, 10-21.]
- MELK'O'NYAN, N. (2007), K'aghak'ak'ananimij. mek'nabanut'yunner ev dzevav'o'rman sk'zbunk'ner: Dasynt'ats'hasarak'agetneri hamar, YEVPH Hratarak'ch'ut'yun, Yevrevan, ej 129–130. [Մելքոնյան, Ն. (2007), Քաղաքական իմիջ. մեկնաբանություններ և ձևավորման սկզբունքներ: Դասընթաց հասարակագետների համար, ԵՊՀ Հրատարակչություն, Երևան, էջ 129–130.]
- MELK'O'NYAN, N. (2012), K'aghak'ak'an PR ev imijmeyk'ing. Yevrevan, Ej 36–40 [Մելքոնյան, Ն. (2012), Քաղաքական PR և իմիջմեյքինգ. Երևան, էջ 36–40.]
- NOELLE-NEUMANN, E. (1991), The Theory of Public Opinion: The Concept of the Spiral of Silence. In: Anderson, J. A. (ed.), Communication Yearbook 14. Newbury Park, 256–287.
- SHARP, D. (2005), Ot diktatury k demokratii: Strategiya i taktika osvobodzheniya. Moskva. [Шарп, Д. (2005), От диктатуры к демократии: Стратегия и тактика освобождения. Москва.]
- SITNOVA, I. (2011), Sravnitelnyy analiz “tsvetnykh revolyutsiy” v stranakh postsovetского prostranstva. In: Vlast'. 5, 144–147. [Ситнова, И. (2011), Сравнительный анализ “цветных революций” в странах постсоветского пространства. In: Власть. 5, 144–147.]
- YEVSTAF'YEV, D. (2013), Integrirovannyye kommunikatsii kak global'naya real'nost' XXI veka. Moskva. [Евстафьев, Д. (2013), Интегрированные коммуникации как глобальная реальность XXI века. Москва.]
- YURAKOV, M. (2015), Brending “tsvetnykh revolyutsiy”. URL: <http://www.politonline.ru/comments/22881415.html>. [Юраков, М. (2015), Брендинг “цветных революций”. URL: <http://www.politonline.ru/comments/22881415.html>.]

OLEG LESZCZAK

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-3358-8923>

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

POLSKA I POLACY WE WSPÓŁCZESNYM UKRAIŃSKIM ETNICZNYM OBRAZIE ŚWIATA. CZĘŚĆ I: OGLĄD STRUKTURY KULTUROWO-CYWILIZACYJNEJ¹

Poland and Poles in modern Ukrainian ethnic picture of world. Part I: An overview of cultural-civilizational structure

WYRAZY KLUCZOWE: ukraiński etniczny obraz świata, Polska, Polacy, cechy kulturowo-cywilizacyjne

KEYWORDS: Ukrainian ethnic picture of world, Poland, Poles, cultural and civilization features

ABSTRACT: The paper presents the results of an analysis of cultural-civilizational structure of Ukrainian ethnic picture of world and the differentiation of the images of Poland and the Poles. The main trends in Polish-Ukrainian relations, which arouse interest in the Ukrainian media discourse, were distinguished. The author conducts a typology of main statements by Ukrainian politicians, journalists and Internet users on the principle of adherence to various kinds of civilizational values, highlighting the following behavioral patterns in the Ukrainian ethno-cultural worldview: Tribalism, Turanism, Byzantinism and Latinism (Europeanism).

Problem zaproponowany w tytule niniejszego artykułu sformułowany jest dość szeroko i zbyt ogólnie jak na możliwości wydawnicze czasopisma. Dlatego potraktujemy go jako pewien szkic, w którym spróbujemy tylko go określić, a jednocześnie wskażemy kierunki metodologiczne do jego ujęcia antropocentrycznego, a ściślej – funkcjonalno-pragmatycznego.

Zacniemy od kwestii metodologicznych.

Metodologia funkcjonalnego pragmatyzmu, z której korzystamy, jest metodologią stricte antropocentryczną, czyli ujmującą świat jako obiekt ludzkiego doświadczenia i ludzkiej działalności, przy czym termin „ludzki” trzeba rozumieć jednocześnie w trzech aspektach: 1) jako zawierający w sobie cechy gatunkowe człowieka jako takiego, 2) jako zawierający w sobie cechy populacyjne (grupowe) jakiejś konkretnej wspólnoty kulturowo-cywilizacyjnej oraz 3) jako przynależny konkretnej osobie i osobowości. Nie da się nie zauważyć, że podejście to wyklucza

¹ Część II artykułu zostanie opublikowana w następnym numerze X/2 (2019) naszego czasopisma.

jakąkolwiek hipostazę podmiotu. Podmiot doświadczenia i działalności to konkretny człowiek, który jednak jest zawsze przedstawicielem jakiejś wspólnoty oraz ludzkości jako gatunku.

Metodologia funkcjonalno-pragmatyczna polega, po pierwsze, na ontologicznym pojmowaniu przedmiotu i obiektu badania (w naszym przypadku – informacji etnokulturowej i dyskursywnej) jako relacji z innymi przedmiotami i obiektami (czyli jako funkcji), po drugie, na uzależnieniu owego przedmiotu (obektu) od podmiotu, który go odbiera, pojmując, myśli o nim, ma z nim do czynienia (zarówno w sensie kauzalnym, jak teleologicznym), a po trzecie, na relatywizmie epistemologicznym jako postawie, ograniczającej wyniki badania możliwościami i celami badacza. Wiedza naukowa przy takim podejściu powinna być wewnętrznie spójna, czyli ma mieć charakter koherencyjny. Poza tym prawdziwość takiej wiedzy polega nie na jej korespondencji z tzw. „rzeczywistością samą w sobie” (obiektywności), lecz na jej mocy objaśniającej (efektywności) i uwarunkowaniach społecznych (konwencjonalności).

Przejdźmy do przedmiotu i obiektu badań.

Przedmiotem naszego badania jest wyrażany w dyskursie publicznym ostatniego dziesięciolecia tzw. etniczny obraz świata współczesnych Ukraińców, obiektem zaś – specyfika postaci Polaka i Polski wykreowanych w owym obrazie świata. Nie chodzi tutaj o oficjalną wizję stosunków polsko-ukraińskich, która uwidacznia się w dokumentach obustronnych czy deklaracjach władz. Na ten temat nieraz pisano zarówno w Polsce, jak i na Ukrainie (Boratyński 2005; Борщевський 2007; Oleksiuk 2010; Чорна 2013; Rozbicka 2014; Tupalski 2014; Тарасенко 2018). Chodzi o wizję tych stosunków wyłaniającą się z wypowiedzi uczestników dyskursu publicznego, w tym (albo przede wszystkim) z wypowiedzi anonimowych jego uczestników (w komentarzach na forum i w blogach internetowych) albo nieoficjalnych czy półoficjalnych wypowiedziach działaczy kultury, naukowców czy dziennikarzy. Mówiąc prościej, ważne jest spojrzenie na problem „od dołu”, od strony opinii publicznej i „ulicy”.

Jak już można wstępnie wykoncypować z powyższych rozważań metodologicznych, zarówno etniczny obraz świata, jak i postacie Polski i Polaka ze względu na antropocentryczne ujęcie badawcze powinny mieć cechy jednocześnie osobowościowe i populacyjne. Dlatego z góry powinniśmy odrzucić dwa skrajne postulaty:

(1) Każdy Ukrainiec ma identyczny obraz świata (czyli „jednolity ukraiński etniczny obraz świata”) oraz identycznie ujmując w nim Polaków i Polskę.

(2) Każdy Ukrainiec ma indywidualny obraz świata (czyli „personalny obraz świata”) oraz zupełnie inaczej ujmując w nim Polaków i Polskę (jako wersja skrajna takiej postawy indywidualistycznej – każdy Ukrainiec ma indywidualny obraz świata oraz zupełnie inaczej ujmując w nim każdego człowieka, a obrazu Polski nie posiada w ogóle, bo takiego bytu w jego obrazie świata nie ma).

Pozytywne stwierdzenie, które nam pozostaje, powinno się mieścić w zakresie wyróżnienia kilku czy kilkunastu postaw etnokulturowych w ramach umownie całościowego systemu informacyjnego, który można określić jako ukraiński etniczny obraz świata. Jego ukraińskość (czyli całościowość systemowa pewnego typu) może być ustalona tylko w przeciwieństwie do ościennych – przede wszystkim rosyjskiego i polskiego. Przy czym musimy zdawać sobie sprawę z tego, że w wyniku rozwoju historycznego całościowość ta jest względna i przewiduje obecność dość obszernych warstw przejściowych – polsko-ukraińskich, ukraińsko-polskich, ukraińsko-rosyjskich i rosyjsko-ukraińskich. Nie zapominajmy również o kulturowych wpływach ze strony innych narodów, z którymi przodkowie współczesnych Ukraińców w większym czy mniejszym stopniu współdziałali, czyli wpływach słowackich, węgierskich, rumuńskich, białoruskich, litewskich, żydowskich, austriackich, niemieckich, turecko-tatarskich, ordyńskich czy bizantyjskich. Uwzględnienie tego aspektu w sposób usystematyzowany stanie się możliwe, jeśli spróbujemy wykroczyć poza wąskie i dość enigmatyczne w samej istocie swojej poszczególne etniczne obrazy świata (które same z siebie są zbiorami zróżnicowanych podsystemów kulturowych wziętych w ich dynamice historycznej) i wejdziemy na poziom typów kulturowo-cywilizacyjnych (albo tzw. typów cywilizacji w ujęciu historiozofów (Koneczny 1935; Toynbee 1991; Huntington 1997; Сорокин 2000; Kossecki 2003; Piotrowski 2003). Analizie niektórych z tych koncepcji poświęcono osobną książkę (Leszczak 2014a). Natomiast kolejne dwie zwarte pozycje dotyczyły analizy dyskursywno-konceptualnej tzw. rosyjskiego i polskiego etnicznego obrazu świata (Leszczak 2014b; 2017). W dużym skrócie idea opisu poszczególnego etnicznego obrazu świata polega na tym, że w ramach tejże wspólnoty etnicznej mogą współwystępować różne kulturowo-cywilizacyjne systemy organizacji życia społecznego, które z jednej strony pozostały dzisiejszym członkom tej wspólnoty etnicznej w spadku jako zapożyczenia od innych wspólnot po historycznych zetknięciach cywilizacyjnych i kulturowych, a z drugiej są wynikiem najróżniejszych procesów hybrydyzacji i miksowania, przyswajania czy transformowania owych zapożyczeń. Jeśli chodzi o Słowian, to głównymi kulturowo-cywilizacyjnymi systemami, których przejawy można u nich odnaleźć, są dwa systemy chtoniczne – słowiańsko-pogański *trybalizm* (naturalizm) oraz nomadyczny *turanizm* (typ militarny), dwa systemy tradycjonalistyczno-hierarchiczne – *teokracja* (w wersji żydowskiej) i *bizantynizm* (feudalny bądź industrialny) oraz dwa systemy nowoczesne (*oba – in statu nascendi*) – *européizm* liberalno-demokratyczny („latynizm”) i *konsumpcjonizm* (system komercyjno-liberalny, „amerykanizm”). Istota trybalizmu to dominacja intuicyjnego zbiorowego myślenia mitologicznego nad indywidualnym i racjonalnym, przewaga emocji i witalności nad formalizmem i instytucjonalizmem. W turanizmie wyrazisty jest kult siły i dynamizm społeczny, militarny tryb życia i dość częsty kult wodza. W bizantynizmie z kolei ważna staje się formalno-instytucjonalna organizacja społecznego życia wraz z metafizyką

i wyraźną hierarchią społeczną. W europeizmie zaś na plan pierwszy wychodzą godność i prawa człowieka, postawa obywatelska, opinia publiczna, racjonalizm i wartości demokratyczne. Pozostałe systemy są raczej fakultatywne na interesującym nas etnokulturowym obszarze.

Główna idea referowanych prac polega na tym, że zarówno polski, jak i rosyjski etniczny obraz świata zawiera w sobie elementy wszystkich wymienionych tutaj systemów kulturowo-cywilizacyjnych w różnych konfiguracjach. Rola tej czy innej składowej jest uzależniona od stopnia rozpowszechnienia i zakorzenienia we wspólnocie i wpływu na inne składowe. Twierdzimy m.in., że dominującym systemem u Rosjan jest turanizm, zaś subdominantami są trybalizm (w nizinach społecznych), a także bizantynizm etatystyczny i system teokratyczny (w środowisku władz i inteligencji). U Polaków natomiast dominuje bizantyzm elitarny w wersji feudalnej (korporacjonizm), a subdominantami są latynizm, turanizm (sarmatyzm) wśród elit i w klasie średniej oraz quasi-trybalizm w nizinach (zwłaszcza na wsi). Typ teokratyczny u Polaków pełni funkcję subordynanty głównie wśród elit narodowych i klerykalnych. W obu społeczeństwach konsumpcjonizm dopiero wchodzi w życie – głównie w dużych miastach i w środowisku młodzieżowym.

Już samo to świadczy o dość skomplikowanej strukturze kulturowo-cywilizacyjnej zarówno rosyjskiego, jak polskiego społeczeństwa. Są w nich grupy o różnej proveniencji kulturowo-cywilizacyjnej, dość często – mieszanki cywilizacyjne. Dlatego mówienie o postaci Polaka czy Rosjanina (jako takiego) czy Polski lub Rosji (jako całości) w tym czy innym obrazie świata z góry jest skazane na niepowodzenie, gdyż ani nie ma takiego Polaka czy też Rosjanina, ani Polska i Rosja jako kraje czy społeczeństwa nie stanowią jakiegos jednolitego systemu kulturowo-cywilizacyjnego. Każda taka próba zawsze będzie się kończyła kreowaniem mitu etnokulturowego.

Wszystko, co było wyżej powiedziane o Polakach i Rosjanach, w pełni odnosi się do Ukraińców. Do Ukraińców nawet w jeszcze większym stopniu, gdyż nie mają oni za sobą tylu stuleci państwowości co Rosjanie czy Polacy. Wszystkie próby stworzenia Ukrainy jako kraju i państwa zawsze kończyły się kolejnym rozpadem, rozbiorem i okupacją. Brak zaś tradycji państwowej lub kultury elitarnej to brak szacunku dla formalizmu prawnego czy etycznego. Nawet w sensie językowym Ukraińcy są odmienni od Polaków czy Rosjan. Około 40% obywateli Ukrainy nie włada swobodnie językiem ukraińskim, posługując się na co dzień rosyjskim, przy czym, nie są to Rosjanie mieszkający na Ukrainie (17% ludności) ani rosyjskojęzyczni ludzie radzieccy (którzy stanowią większość wspólnoty etnicznej zamieszkującej tereny separatystycznych samostanowczych republik Donieckiej i Ługańskiej), lecz ludzie, którzy jak najbardziej utożsamiają się z Ukrainą jako krajem i państwem, a w znacznym stopniu również jako z typem mentalnym, zdecydowanie odmiennym od rosyjskiego. Bardziej szczegółowo o sytuacji językowej w Ukrainie pisze Kościółek (2012).

Pamiętajmy również, że w sensie religijnym większość wierzących Ukraińców to chrześcijanie podzieleni między czterema konfesjami – trzema prawosławnymi (moskiewską, kijowską i autokefaliczną) oraz jedną unicką (greckokatolicką), co w sytuacji braku innego trwałego czynnika odgórnego, który scalałby ową wspólnotę etniczną, również nie sprzyja jednolitości kulturowo-cywilizacyjnej. Dominacja w kulturowo-cywilizacyjnej strukturze społeczeństwa ukraińskiego trybalizmu (w wersji tradycyjnej wspólnoty lokalnej) wraz z brakiem kultury instytutu państwowości narodowej stwarza bardzo dogodne warunki dla różnego rodzaju ruchów oddolnych, synergetycznych. Sprzyja temu zarówno główna ukraińska subdominanta cywilizacyjna – turanizm (w wersji nomadycznej kultury kozackiej), jak i specyficzny trybalistyczny odcień ukraińskiego bizantynizmu – kultura oligarchii ekonomicznej. Stąd i potężna korupcja na górze, i liczne „majdany” na dole.

Profilowanie kulturowo-cywilizacyjne ma bezpośrednie przełożenie na rozpatrywany tutaj problem etnokulturowej wizji stosunków polsko-ukraińskich. Dla Ukrainy z jej dominacją trybalistycznego (oddolnego, „ludowego”) systemu kulturowo-cywilizacyjnego argumenty naukowo-historyczne są nieporównywalnie słabsze niż ideologiczne lub emocjonalne, zwłaszcza na tle wydarzeń ostatnich trzech lat, gdy do dość wąskiego, bądź co bądź, grona narodowców dołączyła rzesza neofitów ze wschodniej Ukrainy, którzy nagle uświadomili sobie swoją ukraińskość państwową (w dużym stopniu „dzięki” polityce Federacji Rosyjskiej). Wydarzenia na Majdanie na przełomie 2013 i 2014 r. były skierowane, po pierwsze, przeciwko prorosyjskim władzom Janukowycza (w znacznym stopniu opartym na czynniku kryminalnym) oraz, po drugie, miały na celu wejście Ukrainy do UE. Ważną rolę w konfrontacji siłowej odegrali przy tym *stricte* turanistyczni pod względem kulturowo-cywilizacyjnym bojówkarze tzw. Prawego Sektora występującego pod hasłami UPA „*Слава Україні – Героям слава!*” oraz czerwono-czarnymi kolorami. W tym właśnie momencie idea Majdanu istotnie podzieliła społeczeństwo na proeuropejską większość oraz prorosyjską i jednocześnie proradziecką mniejszość. W sensie semiotycznym to oznaczało jedno: albo jesteś za Europą, Ukrainą i przeciwko Janukowyczowi i Putinowi, a zatem czerwono-czarne kolory i hasło *Героям слава!* to również twoje kolory i twoje hasło, albo jesteś wrogiem Ukrainy i Europy i jesteś za Putinem i Rosją. Taka jest prosta logika trybalizmu. Ogromna większość Ukraińców do dzisiaj nie zdaje sobie sprawy, że są to hasła i kolory UPA, ale nawet ci, którzy to wiedzą, nie przywiązują do tego żadnej wagi. Bandera i Szuchewycz, tak samo jak OUN czy UPA, dla przytłaczającej większości Ukraińców trybalistycznych czy bizantyńskich (zwłaszcza spoza Galicji i Wołynia) to czysta etnograficzna egzotyka Ukrainy Zachodniej i głęboka zamierzchła przeszłość. Jak pisze jeden z internautów: „Przed latami 90. na ¼ terytorium Ukrainy Bandera był postacią z bajek”. Wiedza o OUN i UPA wciąż jest mniejsza niż o Kozakach zaporoskich, którzy pod tym względem wyglądają bardziej swojsko i współcześnie. Nikogo właściwie nie razi powiązanie z banderowcami, gdyż nikt, poza wąskim

gronem zwolenników partii Swoboda i Prawy Sektor, nie czuje takiej więzi – ani ideowej, ani politycznej, ani nawet emocjonalnej. Przypomnimy, że obie wymienione partie nacjonalistyczne nie otrzymały poparcia na ostatnich wyborach i są poza parlamentem. Jednakże dla wielu Ukraińców dalekich od ideologii nacjonalistycznej w słowach „Bandera”, „banderowiec”, „OUN”, „UPA” tkwi dość silny potencjał symboliczno-mitologiczny. Nie ma on nic wspólnego z realnym Bandera i realnymi OUN i UPA. Stały się one po prostu symbolami Majdanu (tzw. rewolucji godności), współczesnej ukraińskości państwowej i sprzeciwu Putinowi i Rosji. Dlatego też zwalczanie kolorów czerwono-czarnych czy haseł UPA, tak samo jak zwalczanie ideologii banderowskiej czy rozliczanie zbrodni UPA przez Polaków i polskie państwo, całkowicie mija się z oczekiwaniami współczesnych Ukraińców, zwłaszcza wschodnich, dla których to są tylko znaki – symbole i słowa, a nie realni ludzie i realne czyny. Symbole te w świadomości przeciętnego Ukraińca nie mają nic wspólnego ze zbrodniami, czystkami etnicznymi, zabijaniem ludzi. To są symbole niezależnej od Rosji teraźniejszości i przyszłości Ukrainy, a nie nacjonalistycznej przeszłości, jak odbierają to Polacy. Są potrzebne przede wszystkim żołnierzom walczącym z separatystami w Donbasie oraz wspierającej ich ludności. Dość często Ukraińcy okazują się zaskoczeni pytaniami Polaków na temat tych symboli, gdyż nie kojarzą ich z jakąkolwiek antypolskością. Dlatego też rozdmuchany przez media skandal z ukraińskimi studentami, którzy zrobili sobie zdjęcie z flagą czarno-czerwoną, jest zwykłym nieporozumieniem semiotycznym. To, co dla większości Polaków jest „flagą UPA”, dla większości Ukraińców (nawet tych z kartą Polaka) jest „flagą Majdanu” lub „flagą walki z separatystami w Donbasie”. Studenci nie mieli pojęcia, za co muszą przeproszać. Charakterystyczne natomiast były wpisy na polskich forach internetowych:

- (1) To są synowie ludzi którzy mordowali polską ludność. Po co tu się pchają.
- (2) Jedyne co będzie słuszne w tej sytuacji, to odesłać tych ludzi tam, skąd przyszli.
- (3) Niech sobie wywieszają swoją flagę np. w Doniecku, albo Ługańsku. Tam im miejscowi wytłumaczą, co o tym myślą.

Odpowiedzieć na proste pytanie: „po co tu się pchają” można również prosto: po to, po co Polacy „pchają się” do Niemiec i Wielkiej Brytanii. O wiele zasadniejsze byłoby pytanie nie po co, tylko dlaczego – bo wyludnione polskie uczelnie po kilku latach niżu demograficznego i masowej emigracji Polaków na Zachód entuzjastycznie zapraszają młodych Ukraińców, stwarzając im bardzo dobre warunki do nauczania. W przeciwnym razie trzeba byłoby zamykać całe wydziały i kierunki oraz zwalniać wykładowców. W ciągu ostatnich 10 lat liczba studentów z Ukrainy w polskich uczelniach wzrosła ponad dziesięciokrotnie i stanowi około 20 tys., z czego nie więcej niż 13% wykazuje pochodzenie polskie (zob. Gomółka 2016). Zresztą to samo dotyczy setek tysięcy ukraińskich robotników masowo

ściąganých do kraju przez liczne biura zatrudnienia. Jest to tania siła robocza, pracowita i posłuszna, nieubiegająca się o swoje prawa, która wypełnia duże luki w wielu branżach gospodarki polskiej. Dość często w tym dyskursie tradycyjne stosunki Polaków i Ukraińców są pozycjonowane jako stosunki pana wobec chama. Pod wiadomością zatytułowaną „Waszczykowski: Rozpatrujemy Ukrainę jako partnera” znajdujemy ciętą ripostę – „A wcześniej rozpatrywali jako partnerkę”. Najczęstszym argumentem krytycznym pod adresem Polaków i Polski w tym dyskursie jest: „Polacy chcą ujarzmić Ukraińców”. Bardzo interesujący pod tym względem jest taka oto językowa sytuacja. W języku Ukraińskim słowo „pan” jest zarówno historyzmem, egzotyzmem, jak i neologizmem. Jak to jest możliwe? W dyskursie pozagalicyjskim słowo to jest używane albo jako historycyzm (w narracji historycznej o przedradzieckiej rzeczywistości), albo jako egzotyzm o znaczeniu ‘Polak’. Zresztą w takim znaczeniu jest ono używane również w Galicji. Niemniej jednak w ostatnich latach pod wpływem galicyjskiej inteligencji i polityków rzeczownik „pan” zaczyna być wykorzystywany w oficjalnym i tzw. kulturalnym dyskursie jako zwrot grzecznościowy. W takim użyciu to słowo nosi jednak znamiona neologizmu. Nas interesuje słowo „pan”, które jest używane dla określenia Polaka. Lata radzieckiej ideologizacji przekształciły to słowo w obelgę. Jest synonimem słów „gnębiciel”, „wyzyskiwacz”, „krwio pijca”. Zatem nierzadko w opisach Ukraińców – chłopów i robotników, wracających z Polski, można wyczuć właśnie taki odcień słowa „pan”, gdy jest ono używane jako synonim słowa „Polak”. I jest to typowa kulturowo-cywilizacyjna postawa trybalistyczna.

Trybalizm „wiejski” i turanizm „kozacki” to nie jedyne składniki etnicznego obrazu świata Ukraińców. Kolejnym takim składnikiem jest europeizm („latynizm”). W odróżnieniu od Rosji, gdzie cecha ta jest zupełnie marginalna, na Ukrainie ten typ organizacji społecznej odgrywa dość istotną rolę. Bardzo interesujące jest obserwowanie historii rozwoju nastrojów prozachodnich (proeuropejskich) w Ukrainie. Najpierw ku Zachodowi ciążyły tylko ziemie Rusi Halickiej, później ta granica przesunęła się nad Dniepr, dzieląc Ukrainę na Prawobrzeżną i Lewobrzeżną, jeszcze później – na tereny pomiędzy prozachodnią UNR a prowschodnią USRR. Granica ta w sensie mentalnym i kulturowym przetrwała aż do czasów powstania pierwszego jednolitego i samodzielnego w sensie prawnym państwa ukraińskiego w 1991 r. Przełom nastąpił dopiero po wydarzeniach 2014 r., gdy większość tzw. Ukrainy Wschodniej wypowiedziała się za pozostaniem w składzie Ukrainy, której władze otwarcie ogłosiły swoje preferencje europejskie. Warto przypomnieć, że tereny tzw. republik samozwańczych to tylko 22% całego terytorium tych obwodów (i 1% terytorium Ukrainy). Bardzo reprezentatywne jest to, iż najbardziej radykalne nastroje antyrosyjskie (skierowane przeciwko władzom FR) panują nie na Ukrainie Zachodniej, lecz właśnie w Charkowie, Dnieprze, Zaporozżu, Sumach, etc., gdzie większość mieszkańców nie mówi po ukraińsku.

Zatem, analizując ukraiński dyskurs publiczny, musimy brać pod uwagę nie tylko wypowiedzi ukraińskojęzyczne, lecz także rosyjskojęzyczne. Bardzo dziwnie (przynajmniej dla Polaków) czasem brzmią wypowiedzi wybitnie antyrosyjskie w bardzo dobrym języku rosyjskim, których autorami (jak wynika z kontekstu) są rosyjskojęzyczni mieszkańcy Ukrainy Wschodniej. Interpretacje takich wpisów na forach internetowych powinny uwzględniać semantykę słów „Россия”, „русские”, „русский”, „Рашка” jako znaków jednoznacznie politycznych, a nie etnicznych. Oznaczają one władzę Rosji i tych, którzy te władze popierają. Na pewno nie ma w nich agresji wymierzonej *stricto* w Rosjan jako etnos czy w rosyjski język i kulturę (co jest raczej dość charakterystyczne np. dla narodowców polskich). Jest to po prostu niemożliwe, gdyż język rosyjski i, co za tym idzie, znaczna część kultury rosyjskojęzycznej na przeważającej części Ukrainy (może z wyjątkiem Galicji) są postrzegane jako „swoje”.

Europeizm ukraiński ma charakter raczej trybalistyczny („ludowy”) lub trybalistyczno-turański („radikalno-rewolucyjny”). Stąd większość nieporozumień dyskursywnych pomiędzy polską i ukraińską inteligencją. Kiedy Polak mówi „Polska”, „Polacy”, ma na myśli państwo i układ korporacyjny z całą jego otoczką tradycyjną – królami, szlachtą, Kościołem i wysoką kulturą elitarną. Kiedy Ukraińiec mówi „Ukraina”, „Ukraińcy”, ma na myśli albo kraj jako przestrzeń wraz z ludnością (głównie wiejską) oraz jej tradycją folklorystyczną, albo współczesne problemy polityczno-bytowe bez jakiegokolwiek związku z przeszłością. Mówiąc „przeszłość”, „historia”, „dzieje”, Polak odwołuje się albo do świetności panowania Rzeczypospolitej, albo do wzniosłej martyrologii narodowej. Kiedy Ukraińiec mówi to samo, czuje albo upokorzenie niewolnictwa, albo uniesienie rebelianta, który wreszcie zrzucił kajdany i dał odsiecz swemu gnębielowi. Zatem każda próba polsko-ukraińskiego dialogu narodowo-historycznego jest z góry skazana na niepowodzenie.

Mówiąc o stosunku różnych grup Ukraińców do Polaków i Polski, musimy jednak mieć na względzie, że rozprzetywanie tego tematu nie może się obejść bez Rosjan i Rosji, gdyż większość kwestii polsko-ukraińskich przez wielu Ukraińców jest rozstrzygana wyłącznie przez pryzmat ich stosunku do Rosji. Bardzo rzadko Polacy są pod tym względem „obiektem autonomicznym”. Powodem jest dosyć ograniczona wiedza społeczeństwa ukraińskiego na temat Polski. Wszelkie próby ustosunkowania się większości uczestników dyskursu publicznego do Polski i Polaków wcześniej czy później ocierają się o ich stosunek do Rosji. I nie ma tutaj jakiegokolwiek jednoznacznej tendencji. Można, będąc Ukraińcem, lubić Rosję i nienawidzić ukraińskiego nacjonalizmu, można zaś nienawidzić Rosję z powodu bycia ukraińskim nacjonalistą. W obu przypadkach te okoliczności mogą stanowić podstawę do zajmowania pozycji polonofilskich i popierania Polski jako sojusznika przeciwko Rosji lub przeciwko ukraińskiemu nacjonalizmowi. Jednakże dokładnie te same warunki mogą wywoływać reakcje polonofobiczne: w tym przypadku Polska zostaje

przedstawiona jako były lub potencjalny agresor (wspólnie z Rosją) albo jako taki sam zdrajca słowiańskości i wróg chrześcijaństwa (w domyśle – prawosławia) co ukraińscy nacjonaliści (zwłaszcza jeśli chodzi o galicyjskich unitów).

Podsumowując rozważania na temat kulturowo-cywilizacyjnej struktury obrazu świata, można stwierdzić, iż poprawniej byłoby mówić o wielości typów ukraińskiego etnicznego obrazu świata. A co za tym idzie – o zróżnicowaniu również w każdym z nich postaci Polaka i Polski.

Trybalista ukraiński raczej będzie traktował Polaków i Polskę jako źródło dochodu i szansę na realizację swoich potrzeb witalnych. Stosunek do Polaków będzie się różnił w zależności od realizacji tych potrzeb albo od poczucia własnego bezpieczeństwa. Ta część Ukraińców proveniencji trybalistycznej, która ma do czynienia z Polską (a przed 2014 r. tylko około 16% Ukraińców odwiedziło Polskę w różnych celach, głównie zarobkowych), odnosi się do Polaków w zależności od tego, czy jego wyprawa była pożyteczna i pomyślna, czy wręcz przeciwnie. Z Polakami zaś na terenie Ukrainy mieli możliwość obcować głównie mieszkańcy Galicji. Wiązało się to głównie doświadczeniem handlowym. Również w tym przypadku stosunki są mocno uzależnione od powodzenia transakcji. Zagadnienia wyższego rzędu – międzykulturowe, międzyetniczne czy międzypaństwowe ukraińskiego trybalisty raczej nie interesują. Jest on dość daleki od polityki, spraw państwowych czy kulturalnych.

Turanista ukraiński („kozak”) może widzieć w Polaku albo bratanka w walce ze wschodnim sąsiadem, albo pana-najeźdźcę zagrażającego jego egzystencji, któremu trzeba stawiać opór. Generalnie można stwierdzić, że turanizm ukraiński ma z reguły charakter lokalno-obronny, nieekspansywny. Wiąże się to właśnie z tym, że jest on zdominowany trybalizmem (przywiązaniem do rodzimej wsi), a także z tym, że w Ukrainie nie zdążył rozwinąć się własny bizantynizm (idea państwa). Ukraińcy, którzy przyswoili sobie kozacki typ myślenia i zachowania, mają w stosunku do Polski i Polaków dość mieszane uczucia. Wszystko zależy od tego, jaka jest obecna sytuacja międzykulturowa. Aktualnie większość osób tego typu kulturowo-cywilizacyjnego jest uwikłana w konflikt z Rosją i doniecko-ługańskimi separatystami, zatem uważają Polaków za swoich naturalnych sprzymierzeńców. Tylko nieznaczna ich część uwikłana się w medialną „wojnę” z polską opinią publiczną w związku z upamiętnieniem tzw. rzezi wołyńskiej.

Ukraiński bizantynista (oligarcha lub państwowiec) dzisiaj patrzy na Polskę raczej jako na partnera, którego można i trzeba wykorzystać w swoich celach polityczno-ekonomicznych, ale którego warto się obawiać ze względu na jego niepewność i egocentryzm. Warto wziąć pod uwagę, że bizantynizm to jedyny typ kulturowo-cywilizacyjny, w ramach którego myśli się w kategoriach historycznych i metafizycznych. Bizantyniści rzadko widzą za bytami uogólnionymi pojedyncze osoby i operują najczęściej kategoriami interesu narodowego czy państwowego. Zatem wśród ukraińskich bizantynistów większość stanowią ci, dla których

przeszłość i względy narodowo-państwowe są ważniejsze niż prawa i dobro poszczególnych ludzi czy ich przyziemne interesy. Wśród nich znajdziemy немало osób z mocnym resentymentem wobec Polaków i Polski. W tej grupie nie brak tych, którzy kreują ideę Ukrainy na podstawie historycznego przeciwdziałania tradycyjnym rozbiorcom – Polski i Rosji. Poza już wymienionymi ludowo-narodowymi argumentami turańskimi padają argumenty *stricte* etatystyczne – udaremnienie prób powstania państwa ukraińskiego po I wojnie światowej przez Polskę (ZUNR) oraz Rosję bolszewicką (UNR). Symbolami upaństwowienia dla wielu z nich są ci działacze ukraińskiej historii, którzy w Polsce i Rosji w sposób naturalny są postrzegani jako wrogowie i zdrajcy – Bogdan Chmielnicki, Iwan Mazepa, Symon Petlura, Eugen Konowalec i Stepan Bandera. Są jednak również tacy, którzy myślą w bardziej współczesnych kategoriach, uważając Polskę za głównego partnera w przeciwdziałaniu Rosji i w realizacji dążeń Ukrainy na Zachód. Warto pamiętać również o tym, że ukraiński państwowiec i narodowiec z zasady powinien być antyrosyjski, gdyż jedyne realne zagrożenie dla idei Ukrainy jako samodzielnego bytu metafizycznego wychodzi od koncepcji „rosyjskiego świata”, którego częścią organiczną ma być Ukraina. Pod tym względem właśnie w tym typie kulturowo-cywilizacyjnym polskie społeczeństwo może dostrzegać możliwość partnerstwa, które będzie raczej „małżeństwem z rozsądku” niż „z miłości”.

Z kolei ukraiński latynista (typ europejski) widzi w Polakach przedstawicieli Zachodu, Europejczyków, a w Polsce – przede wszystkim kraj liberalno-demokratyczny. Dość często jest to wizja idealizująca Polaków jako ludzi i jako społeczeństwo. Jednakże stopniowo, poznając kraj lepiej, latynista ukraiński zaczyna odchodzić od obrazu Polski jako wzorca do naśladowania w ruchu na Zachód. Istotnie wpływa na to polityka historyczna ostatnich lat takich ugrupowań jak PiS.

Jeśli zaś chodzi o ukraińskiego konsumpcjonistę, to jego interesy znajdują się daleko poza granicami Polski i, podejrzewamy, że Ukraińcy, którzy reprezentują to kulturowo-cywilizacyjne podejście raczej się Polską nie interesują, wręcz jej nie zauważają. Obiektem ich zainteresowania jest Ameryka Północna oraz Europa Zachodnia. Polska dla nich to taki sam zacofany kraj jak Bułgaria, Rumunia, Węgry czy Litwa. Taka postawa najbardziej charakterystyczna jest dla młodzieży studenckiej w Ukrainie Wschodniej i Środkowej.

Są to tylko główne typy ukraińskiego etnicznego obrazu świata. Istnieją również liczne mieszanki kulturowo-cywilizacyjne i odpowiednie postawy mentalne wymagające szczegółowej obserwacji i analizy.

Obserwując współczesny ukraiński dyskurs medialny, łatwo zauważyć, że krąg „polskich” kwestii, które w sieciach społecznych i na portalach informacyjnych budzą jakiekolwiek zainteresowanie internautów, jest dość wąski – „Wołyń” i związana z nim „historyczna polityka PiS” (m.in. wypowiedzi ówczesnego Ministra Spraw Zagranicznych W. Waszczykowskiego i uchwały Sejmu i Senatu), „Smoleńsk” (głównie w wersji A. Macierewicza i zwolenników teorii zamachu) i „ukraińscy emigranci

zarobkowi w Polsce” (raczej jako riposta lub uboczny wątek wcześniejszych tematów). Większość wypowiedzi na te tematy polityków, dziennikarzy i działaczy kultury noszą charakter dość powściągliwy (czasem zdystansowany, czasem ewidentnie politycznie poprawny, czasem ironicznie pobłażliwy), wypowiedzi zaś szeregowych internautów są raczej mocno emocjonalne i o wiele bardziej radykalne i różnorodne. Część z nich ma znamiona wyraźnego resentymentu, część jest wymierzona w dzisiejszą polską władzę, jeszcze inna część cechuje się jednoznaczną przychylnością do Polaków, a niektóre są krytyczne wobec wszelkiego rodzaju rozliczeń i polityki historyczno-narodowej jako takiej. Każdy inny temat (poza wymienionymi wyżej) poruszany przez dziennikarzy i wymagający jakiejś dodatkowej wiedzy o historii lub współczesności Polski pozostaje w ukraińskim dyskursie medialnym raczej bez echa (bez komentarzy). Świadczy to o dwóch typowych cechach etnicznego obrazu świata Ukraińców – braku szerszego zainteresowania przeszłością (i wynikającym z tego skupieniu się na teraźniejszości) i braku powszechnej wiedzy o Polsce i Polakach (wszędzie poza trzema-czterema obwodami na Ukrainie Zachodniej). Jak trafnie zauważył ukraiński politolog Eugeniusz Magda: „musimy uznać, iż zdanie, że znamy się z Polakami bardzo dobrze, jest dość odległe od rzeczywistości”². Prawdopodobnie Polacy o Ukraińcach i Ukrainie wiedzą jeszcze mniej. Sytuację ratuje wymieniane już niejednokrotnie ukraińskie trybalistyczne nastawienie na witalność, teraźniejszość i emocje oraz latynistyczno-bizantyńskie nastawienie na Zachód. Zatem nie powinno dziwić, że brak głębszej wiedzy o Polsce i Polakach jest dla Ukraińców czynnikiem raczej pozytywnym niż negatywnym. J. Konieczna-Sałamatin pisze:

W przeprowadzonym w Ukrainie we wrześniu 2015 r. badaniu opinii publicznej Polska była krajem, do którego sympatię wyrażano najczęściej spośród kilkunastu krajów o które pytano w ankiecie (15% określiło swoje uczucia jako „bardzo ciepłe”, a kolejne 43% – jako „ciepłe” (2016).

Bardziej szczegółowy ogląd dyskursu medialnego, którego dokonujemy w następnym artykule, pomoże konkretyzować te wnioski i przedstawić różnorodność wizji Polaka i Polski w ukraińskim etnicznym obrazie świata w postaci werbalizacji tekstowej.

Bibliografia

- BORATYŃSKI, J. (red.) (2005), *Stosunki polsko-ukraińskie po pomarańczowej rewolucji. Propozycje dla polskiej polityki zagranicznej*. Warszawa.
- BORSHCHEVSKIY, V. (2007), *Ukrains'ko-pol's'ke ekonomichne spivrobitnistvo v umovakh evrointegratsii*. L'viv. [Борщевський, В. (2007), *Українсько-польське економічне співробітництво в умовах євроінтеграції*. Львів.]

² Zob. <http://gordonua.com/news/politics/mnenie-budto-by-my-s-polyakami-horoshho-znaem-dru-g-druga-ne-sootvetstvuet-deystvitelnosti-politolog-magda-216678.html>.

- CHORNA, N. M. (2013), Suchasni ukraїns'ko-pol's'ki vidnosini u visvitlenni pol's'koї istoriografii. W: Istorichniy arkhiv. 11, 140–145. [Чорна, Н. М. (2013), Сучасні українсько-польські відносини у висвітленні польської історіографії. W: Історичний архів. 11, 140–145.]
- GOMÓŁKA, K. (2016), Studenci, doktoranci i stażyści z Ukrainy na polskich uczelniach. W: Przegląd Wschodnioeuropejski. VII/1, 85–98.
- HUNTINGTON, S. P. (1997), Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego. Warszawa.
- KONECZNY, F. (1935), O wielości cywilizacji. Kraków.
- KONIECZNA-SALAMATIN, J. (2016), Kontakty polsko-ukraińskie a zmiany wzajemnego postrzegania Polaków i Ukraińców. W: Państwo i Społeczeństwo. XVI/1, 75–96.
- KOSSECKI, J. (2003), Podstawy nowoczesnej nauki porównawczej o cywilizacjach. Socjologia porównawcza cywilizacji. Katowice.
- KOŚCIOŁEK, J. (2012), Język ukraiński wobec wyzwań współczesnej sytuacji społeczno-politycznej na Ukrainie. W: Przegląd Wschodnioeuropejski. 3, 449–456.
- LESZCZAK, O. (2014a), Krytyka doświadczenia etnicznego. Metodologiczne i kulturowo-cywilizacyjne wprowadzenie do badania etnicznych obrazów świata Rosjan, Polaków i Ukraińców. Katowice.
- LESZCZAK, O. (2014b), Rosyjski etniczny obraz świata w aspekcie kulturowo-cywilizacyjnym i lingwosemiotycznym. Toruń.
- LESZCZAK, O. (2017), Etniczny obraz świata Polaków. Kulturowo-cywilizacyjna i lingwosemiotyczna analiza polskiego dyskursu publicznego. Ternopil.
- OLEKSIUK, A. (2010), Gospodarcze i geopolityczne aspekty współpracy między Polską a Ukrainą w świetle wydarzeń „pomarańczowej rewolucji” i rozszerzenia Unii Europejskiej. W: Przegląd Wschodnioeuropejski. I, 141–161.
- PIOTROWSKI, R. (2003), Problem filozoficzny ładu społecznego a porównawcza nauka o cywilizacjach. Warszawa.
- ROZBICKA, R. (2014), Stosunki polsko-ukraińskie w publikacjach prasowych „Gazety Wyborczej” i „Rzeczpospolitej” w latach 1993–2005. Ukraińska droga do NATO. W: Przegląd Wschodnioeuropejski. V/2, 87–108.
- SOROKIN, P. (2000), Sotsial'naya i kul'turnaya dinamika: Issledovaniye izmeneniy v bol'shikh sistemakh iskusstva, istiny, etiki, prava i obshchestvennykh otnosheniy. Sankt-Peterburg. [Сорокин, П. (2000), Социальная и культурная динамика: Исследование изменений в больших системах искусства, истины, этики, права и общественных отношений. Санкт-Петербург.]
- TARASENKO, N. (2018), Perspektivi ukraїns'ko-pol's'kikh vidnosin u konteksti diyal'nosti novoobranogo prezidenta Pol'shchi A. Dudi. W: Tsentrl doslidzhen' sotsial'nikh komunikatsiy NBUV. URL: http://nbuv.gov.ua/index.php?catid=8&id=1226:ukrajinsko-polski-vidnosini&Itemid=350&option=com_content&view=article. [Тарасенко, Н. (2018), Перспективи українсько-польських відносин у контексті діяльності новообраного президента Польщі А. Дуди. W: Центр досліджень соціальних комунікацій НБУВ. URL: http://nbuv.gov.ua/index.php?catid=8&id=1226:ukrajinsko-polski-vidnosini&Itemid=350&option=com_content&view=article [dostęp 6.01.2018].]
- TOYNBEE, A. (1991), Cywilizacja w czasie próby. Warszawa.
- TUPALSKI, T. A. (2014), Stosunki polsko-ukraińskie w latach 2004–2010. W: Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych. 3, 135–157.

NATALIA OLSZANECKA

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-3601-8280>

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

SOCIAL DIMENSION OF THE RUSSIAN ARMED FORCES REFORM

KEYWORDS: Russia, social problems, armed forces, military reform, dedovshchina

ABSTRACT: At the beginning of the 1990s the political and military global reality was radically transformed. It affected all spheres of socio-political life and was visible also in the armed forces. At the beginning of the second decade of the 21st century, the Russian armed forces were still one of the most troubling military mechanisms in the world. In 2007 the Minister of Defense Anatoly Serdyukov decided to implement a broad military reform, which included (besides organizational issues and modernization of military equipment) also social issues. The aim of this article is to analyze the second stage of the armed forces reform in Russia (2010–2015) that entailed improvement of material status and livelihood of soldiers. The main research method used in this article was content analysis. A particularly important source was the study conducted by Irina Surkova and articles published in Russian newspapers. The analysis showed that the reforms initiated by Serdyukov considerably improved the living conditions of the soldiers.

At the beginning of the 1990s the political and military global reality was radically transformed. For Russia this new reality was marked by a multidimensional crisis, which accompanied its political transformation. It affected all spheres of socio-political life and was visible also in the armed forces. An increasing budget deficit and rising inflation resulted in slashing defense spending. Moreover, the change in geopolitical situation and the need to ensure internal and external security necessitated in the government carrying out a comprehensive armed forces reform. However, it was delayed due to opposition of the military bureaucracy in the ministries of Pavel Grachev and Ivan Rodionov and a lack of a focused presidential leadership (Korotkevich 2004, 19ff.). Yeltsin's administration failed to: adapt Russian armed forces structure to the hazards of the modern world, eliminate social, technical and technological problems and solve conflicts in the chain of command (Odom 1998, 43ff.; Barabanow, Glantz 2011, 10ff.).

In 2000 Vladimir Putin took office. Until the end of his second term, his administration achieved several successes in armed forces reform. Among them were: raising defense spending, reorganizing military agencies, flattening bureaucratic hierarchy, establishing units in constant full operational readiness and partially implementing contract service in the army (de Haas 2011, 10f.). However,

the following were not completed: reform of the military-industrial complex, increase funding of research and development (R&D), increase coordination and discipline in military planning (Tellis, Wills 2005, 175ff.). Unresolved still were problems with conscription and financial security of soldiers (Korotkevich 2004, 19ff.), low prestige and negative phenomena in the army.

In 2008 a wide reform of the military was began by the then Minister of Defense of Russia Anatoliy Serdyukov. It had three stages and is set to end in 2020. The first stage (2008-2010) entailed introducing structural changes in the Russian armed forces. This phase is regarded as completed with success. The aim of this article is to analyze the second stage of the armed forces reform in Russia (2010–2015) that entailed improvement of material status and livelihood of soldiers. Firstly, the paper presents the greatest challenges that Russian soldiers and their families faced in terms of material needs and, secondly, the steps that were taken to eliminate them in the years 2010–2015. The main research problem is an evaluation if the taken measures were successful.

1. Main problem areas until 2007

For many years, it was widely believed that the social situation of the Russian army is appalling and pathologies are rampant, including the ubiquitous *dedovshchina* (the brutalization of new conscripts by those with greater seniority in service), crime, corruption and material problems of soldiers. It was connected with low prestige of the soldier profession, avoiding conscription to the army by young people, de-professionalization, demographic and nationality problems, etc.

According to research conducted by Irina Surkova in the years 2006–2007, among the main problems related to the living needs of Russian soldiers were: housing problems, low salaries, bad living conditions, *dedovshchina* and criminalization of life in the army. Analyzing the statistical data from that period, it is possible to state that 36 percent of military families lived below the poverty line, 52 percent of officers needed to take on a second job, out of whom 29 percent had permanent employment elsewhere (as security guards and caretakers in security firms). In almost one of five military families the main source of family income were the spouse's wages or wages of another family member.

Surkova conducted her research on a sample of nearly 500 soldiers based in 5 military installations. According to her research outcome, military workers indicated housing problems as the main problem related to living needs. The lack of housing for soldiers was a serious concern. A guarantee of free housing was one of key elements that were to entice young people to serve in the army. The data shows that 55.7 percent of soldiers entered the army ranks hoping to receive an apartment

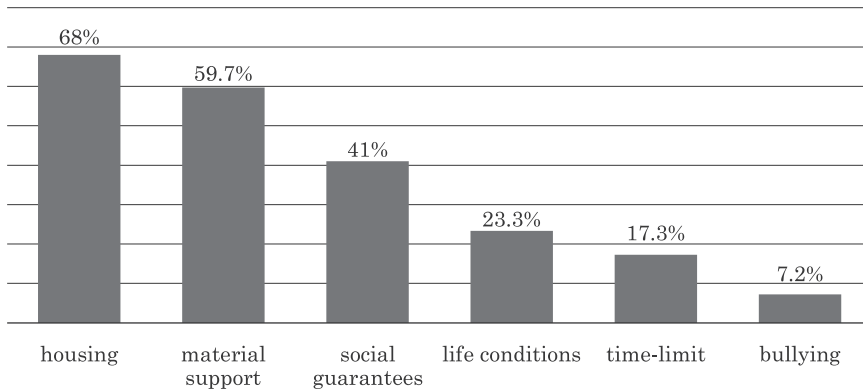

Chart 1. Social problems of Russian soldiers in 2006–2007

Source: Surkova 2010

in the nearest future. However only 10.8 percent of the respondents claimed they had no problems in obtaining housing (Surkova 2010, 6ff.).

It is worth to emphasize that the right to a home is enshrined in the Constitution of the Russian Federation (chapter II, article 40). This can entail providing a hotel room, rental accommodation or any other type of quarters. Housing should have basic necessities to create normal living conditions for the workers. One of important solutions of this problem were subsidies for buying apartments or homes. This program began as early as in 1998. Subsidies came from the federal budget and covered 80 percent of the costs. Another issue directly connected with access to military apartments were living conditions. They were mentioned by military personnel as the fourth most important problems in terms of living needs. This pertained mainly to the state of military quarters. Often they were temporary barracks, deemed unfit for habitation by experts from sanitary services (Ibidem).

The second most important issue were salaries. As it was mentioned before, most of military families lived on the verge of poverty since the 1990s. In 2003 an average monthly income in a military family in Saratov was 2559.75 Russian rubles. The basic living expenses were estimated at 1930 rubles. In the years 2006–2007 the salaries of soldiers ranged from 1000 to 35 000 rubles. The average salary was then 8049 rubles. This amount was, for example, twice the average monthly pay in the Ural Mountains (the region of Yekaterinburg – 3862 rubles, Tyumen – 3956 rubles) or in Saratov (3537 rubles). Thus, the soldiers' salaries increased by a factor of two or three in comparison to 2003. However, during the same the prices of food and media also increased. Apart from base salary, military personnel was entitled to various benefits, e.g. relocation benefit; nutrition; housing and covering expenditure relating to rental; healthcare and medical aid; mandatory personal insurance; travels; additional remuneration for military service in conditions

of state of emergency or military confrontation. However, it was stressed that the salary and benefits did not match the physical and psychological hardship of the soldiers (ibidem).

The problems that were mentioned by 7 percent of military personnel and about 50 percent of Russian citizens are manifestations of *dedovshchina*, bullying and criminalization of military life. Minister Sergei Ivanov on multiple occasions denounced all suggestions that the army is highly criminalized. He emphasized that, according to the statistics, the army compared to the general society is doing fairly well. S. Ivanov suggested also that *dedovshchina* is a more formalized (and not more brutal) version of hierarchical relations that exist in all Russian institutions and social groups. Some experts even claim that this practice of harassment is unavoidable in the army because it is an integral trait of the society (Moshkin 2006; Pavlyutkina 2006).

One of the manifestations of *dedovshchina* is bullying of young conscripts. A popular practice was the so-called 'one hundred days', which consisted of daily extortion of a given amount of money or cigarettes from a conscript. Sometimes bullying took more extreme forms, which were widely covered by the Russian media and made public by the Committee of Soldiers' Mothers of Russia. It is a fact that the culprits very rarely were tried before court since witnesses and victims were afraid of repressive measures (Kostyukovskiy 2007; Marakulin 2007).

According to official reports in 2007 there was a decline in criminal activity in the Russian armed forces. However this is attributed mainly to the reduction of the army size. The number of crimes committed in 2006 (in comparison to 2005) was nonetheless actually reduced. The number of homicides decreased by 20 percent and grave physical injuries by 25 percent. The number of deaths resulting from the practice of *dedovshchina* dropped by half. The data from the Ministry of Defense of the Russian Federation pointed also to a decrease in the number of deaths among soldiers – to just above 1200 persons in 2006. However, if we examine the causes of deaths, the situation looks worrying: 29 percent were suicides and 19 percent were homicides. The suicide rate is very high at 30 per 100 thousand soldiers (for comparison, in the British army it is 10 per 100 thousand soldiers). At the beginning of 2007 criminal activity also dropped noticeably. The widely publicized case of mutilation of conscript Andrey Sychev in early 2006 acted as a catalyst for detection of similar incidents in the Russian army (Taratuta 2007; Panyushkin 2007).

Much less optimistic data was published by the New York Times. According to these statistics, at least 292 soldiers were killed as a result of *dedovshchina* (the official number of victims is 16). Until August of that year 3500 reports of abuse in the Russian army were registered (Russia army suicides cause alarm 2008).

One of the most serious problems that directly affected the living conditions of the Russian soldiers were abuses of power. It mainly consisted of abusing lower-

ranking soldiers by higher-ranking officers. Most commonly, conscript soldiers were hired by their superiors to work outside the military base, to work as unskilled labor in private companies and even to become private servants. Sometimes it was the only way of improving the material status of the officers. At the end of the 1990s an average salary in the armed forces did not cover basic living expenses and salaries were not paid on time. Being aware of this increasing problem already in October 2005 Minister Sergei Ivanov issued a decree penalizing “supervisors of all ranks who send soldiers to work outside military installations”. This resulted in a media witch-hunt for all officers who infringed upon the new laws. As a consequence a few dozen people were tried before court (60 tys. rubley 2006)¹.

2. Armed forces reform and living conditions of soldiers

Serdyukov’s reform solved many problems related to living conditions that the soldiers had. One of the actions taken was to reduce the number of soldiers by 1 million. However, proposed severe cuts in the officer corps were eventually reduced. Initially the planned reduction entailed 185 thousand officers. This number was subsequently limited to 115 thousand. This decision eased the strain on the defense budget, increased professionalization of Russian soldiers and helped to solve issues such as housing problems. Moreover, defense spending was also increased. Armed forces reform included selling army assets that did not generate revenue. This included land and equipment that could be used by civil businesses. Thanks to these measures, the defense budget could receive additional income.

In 2010 defense budget was 42.5 billion dollars, which constituted and increase of 3.5 percent year on year. Defense spending in 2010 was about 2.84 percent of the Russian GDP (Russian Federation Fiscal Year, 2010). In December 2020 President Medvedev stated that defense spending in the years 2011–2020 would stay at the level of 2.8 percent of GDP, which would allow equipping the armed forces with new technologies and solving all problems related to living conditions of the Russian soldiers. However, fulfilling all points of GPV-2020 (State Armaments Program 2020) required the expenditure to grow to 54 billion dollars in 2011 and 72 billion in 2013.

The problems with living conditions (especially with regard to criminalization of life in the military) were also alleviated by the decision to limit the number of conscripts. Some of social problems that are typical for conscript armies are rare in professional armies. In armies whose recruits join under pressure and involuntarily

¹ It must be said that the new laws were still not uniformly implemented. The prosecutor’s office wanted a penalty of 3 years of imprisonment for Colonel Nasim Nazarov. In the end however he paid a fine and was sentenced to a one-year suspension because the injured soldier was “not forced to work: he was just sent to the premises of a private businessman to mind the bulldozer which belonged to his team”.

issues such as lack of military discipline and negative phenomena like alcohol and drug abuse as well as *dedovshchina* are rampant. These negative phenomena affect the morale of the armed forces and its social standing. Conscription also invites corruption – many young people prefer to bribe doctors or members of the recruiting committee in order to be disqualified from military service. On the other hand, professional army is more disciplined and uniform thanks to a spirit of solidarity (Jehn, Selden 2015). In the mid-2011 there were 180 thousand contract soldiers in the Russian armed forces. President Dmitry Medvedev decided to increase that number to 425 thousand in 2017 since Russia has serious problem with demographic changes and general health of the society. Demographic imbalance and fast ageing of the population led to a situation in which the number of recruits is inadequate (Felgenhauer 2010). As early as in 2013 subsequent actions of the Ministry of Defense of Russia were taken to increase the share of contract soldiers. New Minister Sergey Shoygu made claims that Russia will never completely abandon conscription. Enticing young people to enter professional service became a priority. Russia budgeted 51.8 billion rubles for this purpose. This money was to be spent on soldiers' salaries and on building housing. It was assumed that each year 50 thousand young men will enter service so that by 2017 the number of professional soldiers was to reach 425 thousand. Yet, the program was so popular that Shoygu decided to increase the number of professional soldiers to 499 thousand in 2017. In 2015 for the first time the number of professional soldiers was greater than the number of conscripts (McDermott 2014).

The remaining actions that were taken in view of improving the living conditions of soldiers in the years 2010–2015 included:

a) solving housing problems

In 2011 only 1/3 of the officers obtained apartments they were entitled to due to their service. In December 2012 – 15 thousand soldiers and military personnel were on housing waiting list (in 2008 it was 160 thousand). Minister Shoygu allocated large amounts of money to solve problems related to living conditions of soldiers, because he wanted to entice young people to enter into contract service (Barabanow, Glantz 2011). According to Minister of Defense the waiting queue for housing was decreased by a factor of 2.8. In 2016 27 thousand military personnel obtained temporary housing and almost 20 thousand were given permanent housing. A popular form of support was a subsidized combination of a mortgage loan and an investment product, thanks to which 14 thousand military personnel bought houses (Today we are stronger 2016).

b) salary increase

Also in the sphere of remuneration the situation improved dramatically. Russian Vice Minister of Defense Tatiana Shevtsova informed at the end of January 2014 that

the salary of a contract soldier in the rank of private was around 28 thousand rubles, which according to the then conversion rate was equal to 2.8 thousand of Polish zlotys. The salaries of Russian officers were even higher. A sergeant commanding a unit earned 39 thousand rubles and a junior officer in the rank of lieutenant earned about 59 thousand rubles (Kular 2015).

c) decreasing problems connected to criminalization and *dedovshchina*

Cases of *dedovshchina* continued to be present. Physical abuse of young conscripts resulted in going AWOL, psychic breakdowns, suicide and homicide². Investigating committee of the Russian Federation stated in February 2015 that the number of cases related to *dedovshchina* decreased by 16 percent. The Committee of Soldiers' Mothers of Russia confirmed the decrease in the number of incidents, stating however that the organization receives about 400 complaints each year (Istinnoye litso sovremennoy rossiyskoy armii i yeye ottsov-komandirov 2017).

d) increasing military pensions

Salaries of military personnel and military pensions by 2012 were increased by a factor of 2 or 3 in comparison to 2007. The Russian army was well-disposed to become one of the best employers in the state. Moreover 250 billion rubles were set aside for building housing for military pensioners.

3. Conclusions

It took the Russian administration nearly 20 years to take action to improve the conditions in the Russian army. Among the most pressing problems in terms of living conditions of the soldiers were issues relating to housing, low salaries and inadequate social guarantees. An important problem were negative phenomena such as *dedovshchina*, alcohol and drug abuse as well as corruption. It is difficult to assess their reach since there are no objective studies on this subject. Russian sources and foreign analyses present different data. Undoubtedly, the reform initiated by Serdyukov and continued since 2012 by Shoygu considerably improved the living conditions of soldiers. Among the most important actions taken by the Ministry was reducing the total number of soldiers, increasing the number of professional soldiers and increasing defense spending. It allowed to almost completely eradicate housing problems of military personnel. Their salaries still do not compare to NATO states soldiers' earnings, but the Russian armed forces became one

² In 2012 in the Chelyabinsk region Ruslan Aiderkhanov was raped and tortured to death by other soldiers. The only witness who wanted to testify against the alleged perpetrators, Danil Chalkin, was later found dead in the military base.

of the most sought employers in the state. Currently the reform is in the third stage of realization – obtaining new military equipment.

Until recently, in the Western countries there was a stereotypical image of a Russian soldier – the proverbial Vanya with a “pepesha” submachine gun and felt boots, a sack on his back, a piece of string around his waist, who is dirty, drunk and malnourished. The current reform changed this image. It was noticed that the Russian army started to catch up not only in terms of armaments. The Ministry of Defense also put emphasis on human resources. A Russian soldier is to be a professional soldier, well-trained, wearing a modern uniform, bearing modern arms and disciplined. The first step towards that goal was the improvement of the soldiers’ living conditions so that military service became an appealing career choice.

References

- 60 tys. rubley (2006), 60 tys. rubley. In: Moskovskiy Komsomolets. 3 February.
- BARABANOW, M./GLANTZ, D. (2011), *Russia's New Army*. Moscow.
- HAAS, M. de (2011), *Russia's Military Reforms Victory after Twenty Years of Failure?* In: Clingendael Papers. 5, 10–11.
- FELGENHAUER, P. (2010), *Rearmament Declared the Main Issue in Russian Military Reform*. In: Eurasia Daily Monitor. 7/122. URL: www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews%5Btt_news%5D=36521.
- Istinnoye litso... (2017), *Istinnoye litso sovremennoy rossiyskoy armii i yeye ottsov-komandirov*. URL: <http://sprotyv.info/ru/news/kyev/istinnoye-litso-sovremennoy-rossiyskoy-armii-i-ee-otcov-komandirov>.
- JEHN, S./SELDEN, Z. (2015), *The End of Conscription in Europe?* URL: <http://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/monographs/MG265/images/web/S0228.pdf>.
- KOROTKEVICH, V. I. (2004), *Istoriya sovremennoy Rossii 1991–2003*. St. Petersburg.
- KOSTYUKOVSKIY, A. (2007), *Bol'nogo soldata prizvali po zakonu*. In: *Gazet*. 16 January.
- KULAR, P. (2015), *Reforma sil zbrojnych Rosji*. URL: <https://www.mpolska24.pl/post/9214/reforma-sil-zbrojnych-rosji>.
- MARAKULIN, D. (2007), *Dembelya sobrali uliki na sebya*. In: *Kommersant*. 8 February.
- MCDERMOTT, R. (2014), *Russia's Glacial Progress Toward a Professional Army*. In: Eurasia Daily Monitor. 11/201. URL: [http://www.jamestown.org/programs/edm/single/?tx_ttnews\[tt_news\]=43073&cHash=bd8d0cbb41f630bcd9eac0ef312957e5#.Vo4tPVKKJCA](http://www.jamestown.org/programs/edm/single/?tx_ttnews[tt_news]=43073&cHash=bd8d0cbb41f630bcd9eac0ef312957e5#.Vo4tPVKKJCA).
- MOSHKIN, M. (2006), *Dovol'no zakonoposlushnyy chelovek s ruzh'yem*. In: *Gazeta*. 29 March.
- ODOM, W. E. (1998), *The Collapse of the Soviet Military*. In: *New Haven*. 43, 369.
- PANYUSHKIN, V. (2007), *Mirnyy god*. In: *Vedomosti*. 17 January.
- PAVLYUTKINA, I. (2006), *Kak zashchitit' cheloveka s ruzhyem*. In: *Krasnaya Zvezda*. 17 February.
- Russia army... (2008) *Russia army suicides cause alarm*. URL: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/7425694.stm>.
- Russian Federation... (2010), *Russian Federation Fiscal Year*. In: U.N. Office of Disarmament Affairs. URL: <http://disarmament.un.org/Milex.nsf>.
- SURKOVA, I. (2010), *Social Problems in the Russian Army within the Framework of Social Work*. In: *Journal of Comparative Social Work*. 2, 6–9.
- TARATUTA, Y. (2007), *Otlichniki statisticheskoy podgotovki*. In: *Kommersant*. 26 January.
- TELLIS, A. J./WILLS, M. (2005), *Military modernization in an Era of Uncertainty*. Seattle.
- Today... (2016), *Today we are stronger*. URL: <http://russiandefpolicy.blog/category/military-housing>.

GABRIELA DUDEK-WALIGÓRA

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-7951-8870>

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

АРГУМЕНТЫ К НОРМЕ В ДИСКУРСАХ

В. В. ПУТИНА И Д. А. МЕДВЕДЕВА

**Arguments to the norm in the discourses
of V. V. Putin and D. A. Medvedev**

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: политическая лингвистика, политическая риторика, политический дискурс, дискурс власти в России, аргументация, аргументы к норме

KEYWORDS: political linguistics, political rhetoric, political discourse, discourse of the authorities in Russia, argumentation, arguments to the norm

ABSTRACT: The article presents arguments to the norm in the discourse of V. V. Putin and D. A. Medvedev. Such arguments appeal to the norm, custom, rule as the criterion of the correctness of judgments. The material for research is served by the official speeches made by Russian political leaders, and which cover the period from 2014 to 2016. The author gives the examples of examined arguments and analyzes norms, standards to which Russian politicians are referring. The article also stresses the functions of arguments to the norm in the political texts of V. V. Putin and D. A. Medvedev. The paper shows that both Russian leaders appeal to international law, Russian legislation, public practice and economic rules as to the norms justifying the thesis. Therefore Putin and Medvedev build the image of politicians who pay attention to principles of public life. The main purpose of these arguments is to function as unarguable facts and persuade voters to accept decisions discussed.

Интерес исследователей к политическому дискурсу в последнее время постоянно растет. Ученые рассматривают специфику политических выступлений в рамках трех основных дисциплин – политической лингвистики, политической риторики и связей с общественностью (Мехта 2017, 9). В этих перспективных направлениях особое внимание уделяется изучению дискурса современной российской власти¹, в том числе аргументации правящих лидеров².

¹ См. напр.: Проскуряков 2008; Дементьева 2009; Макарова 2012; Паршина 2012; Горбачев 2014; Таскаева 2014; Буркова 2015; Васильев 2016; Красовская 2016; Плотникова/Кипина 2016; Мехта 2017; Уразгалиева 2017; Psujek 2015.

² См. напр.: Куксова 2011; Постникова 2014; Гохун 2016; Dudek-Waligóra 2017.

Темой настоящей статьи³ являются аргументы к норме в дискурсах В. В. Путина и Д. А. Медведева. Материалом для анализа служат 100 публичных, официальных речей этих политиков, охватывающих период с 2014 года по 2016 год⁴. Напомним, что с 7 мая 2012 года Путин является президентом Российской Федерации – был избран 18 марта 2018 года в четвертый раз. Медведев с 8 мая 2012 года занимает должность председателя правительства России.

Надо уточнить, что под аргументом к норме понимается

[...] апелляция к норме, обычаю или признанному суждению как критерию правильности. В качестве нормы может выступать правило или образец, которые предназначены для выполнения или признаются всеми членами общества. Примерами нормы могут быть правовая статья, технологическое правило, догмат веры, ссылка на авторитетный источник (Демина 2014, 99)⁵.

Аргументы к норме ссылаются таким образом на различные социальные установления и религиозные вероучения, которые доказывают правильность приводимых суждений. Нормы, хотя разнородные, представляют собой фундаментальные, важные для каждого человека ценности. Они регулируют действительность и наше мышление. Нормы являются также основанием культуры (Волков 2003, 31).

В собранном материале Путин чаще всего ссылается на правила международной политики, ср.:

- (1) Россия всегда с уважением относилась, относится и в будущем будет с уважением относиться к суверенным правам любых участников международного общения. И к государствам СНГ, которые образовались после распада Советского Союза, и ко всем другим странам мира. Любые решения, любой вывод о том, что выгодно или невыгодно для страны, должна принимать сама страна в ходе демократических процедур [Саммит Россия – Европейский союз, 28 января 2014 года];
- (2) Нужно отбросить все споры и расхождения, создать один мощный кулак, единый антитеррористический фронт, который будет действовать на основе

³ Данная статья представляет собой расширенную и модифицированную версию доклада, который был прочитан на III Международной конференции «Язык и метод: Русский язык в лингвистических исследованиях XXI века» (Краков, 17–19 мая 2017 г.).

⁴ Стенограммы данных выступлений Путина и Медведева опубликованы на официальном сайте Президента России: <http://kremlin.ru/events/president/news> [доступ 15.08.2017] и на официальном сайте Председателя Правительства России: <http://da-medvedev.ru/news/> [доступ 15.08.2017].

⁵ Ср.: «Аргументы к норме представляют собой обоснования положений, обращенные к общественным установлениям и сложившейся общественной практике» (Волков 2001, 155). В случае ссылки на достоверный источник говорится об аргументах к авторитету, см.: Волков 2001, 158; Демина 2014, 99; Москвин 2008, 409; Szymanek 2001, 66–69; Budzyńska-Daca 2008, 75.

международного права и под эгидой Организации Объединенных Наций [Послание Президента Федеральному Собранию, 3 декабря 2015 года];

- (3) Мы никогда не согласимся с тем, что кто-то со стороны, где бы то ни было будет кому бы то ни было навязывать, кто должен где руководить. Это просто абсолютно не укладывается ни в какой то здравый смысл, ни в международное право [Ежегодная пресс-конференция Президента России, 17 декабря 2015 года];
- (4) [О действиях Турции в Сирии] Все⁶, что противоречит международному праву, мы считаем недопустимым [Интервью международному информационному холдингу Bloomberg, 5 сентября 2016 года].

Как следует из процитированных примеров, президент России объясняет свои действия международным правом и международной практикой – уважением к независимости государств, совместным сопротивлением терроризму в рамках Организации Объединенных Наций. В приведенных аргументах Путин говорит о разных сферах функционирования государства: о внешней политике и о борьбе с терроризмом. Однако принимаемые и планируемые решения во всех этих сферах основываются на правилах интернациональных контактов. Такие аргументы должны вызвать у слушателей впечатление бесспорности, очевидности.

То же самое происходит, когда Путин ссылается на внутреннее законодательство:

- (5) [Церковь призывает к возврату уголовной статьи за гомосексуализм] У нас Церковь по закону отделена от государства, и она имеет право на свою точку зрения [Интервью российским и иностранным СМИ, 19 января 2014 года];
- (6) Предвыборная конкуренция должна быть честной и прозрачной, проходить в рамках закона, с уважением к избирателям [Послание Президента Федеральному Собранию, 3 декабря 2015 года];
- (7) В Египте действующие власти борются с радикалами, но это далеко не всегда удается сделать. И мы видим, что там происходит, на Синае чуть ли не каждый день боестолкновения идут. Прежнее руководство, отстраненное нынешним Президентом, и его сторонники действуют весьма активно. В этих условиях просто мы не имеем права не сказать людям, что ездить в эту страну опасно [Программа «Прямая линия с Владимиром Путиным», 14 апреля 2016 года];
- (8) Если в сыре, сливочном масле, еще в каких то продуктах большое количество этого пальмового масла, а продается это как натуральный продукт, то это, конечно, в известном смысле есть доля надувательства потребителя. [...] Потребитель точно имеет право и должен знать, что он потребляет [там же].

⁶ Ср.: «Воздействующий эффект создают средства с семантикой генерализации, обобщения, универсальности, неограниченности действий/оценок *все, всегда, каждый, никогда*» (Чернявская/Молодыхенко 2017, 47); «Taki chwyt [powoływanie się na powszechność sądu] ma dużą siłę oddziaływania, gdyż odbiorca zazwyczaj nie chce sprawdzać, dochodzić, czy tak jest w istocie, jak mówią; lepiej uznać to, co jest ogólnie uznane, nie wyróżniać się» (Łukasik-Turecka 2015, 213).

В процитированных аргументах за объяснение описываемых ситуаций служит российское законодательство⁷. Российский лидер опирается на закон, когда обсуждает вопросы гомосексуализма, предвыборной конкуренции, безопасность туристов в Египте и качества продуктов питания. Путин ссылается на положения Конституции Российской Федерации, где читаем, что Россия есть демократическое и светское государство, которое охраняет здоровье своих граждан⁸. В последнем примере политик ссылается на закон РФ «О защите прав потребителей», в котором пишется, что изготовитель обязан предоставлять потребителю достоверную информацию о товарах⁹. Известно, что все должны соблюдать закон. Можно затем утверждать, что аргументы такого рода не вызывают сомнений у аудитории. Они указывают на необходимость применения изложенных методов, процедур. Апелляция к нормативным актам способствует восприятию политика как надежного и компетентного политического деятеля.

В аргументах к норме президент Российской Федерации обращается также к общественному опыту, общественным навыкам и обязанностям, ср.:

- (9) Важно, чтобы работа здравоохранения по страховым принципам была понятна и гражданам, и самим медицинским работникам. Мы должны сформировать централизованную систему государственного контроля за качеством работы медицинских организаций с соответствующими полномочиями и рычагами [Послание Президента Федеральному Собранию, 4 декабря 2014 года];
- (10) Мы не будем спешить с пересчетами и с внесением корректив в бюджет, потому что это влечет за собой снижение объема финансирования и социалки, и реального сектора, но Правительство готовит сценарии на любой вариант развития событий [Ежегодная пресс-конференция Президента России, 17 декабря 2015 года];
- (11) Мы обязаны жестко противодействовать любым проявлениям экстремизма и ксенофобии, беречь межнациональное и межрелигиозное согласие. Это историческая основа нашего общества и российской государственности [Послание Президента Федеральному Собранию, 3 декабря 2015 года].

В данных выступлениях говорится о медицинских организациях, о бюджете и проявлениях экстремизма, ксенофобии. Российский лидер приводит такие нормы, как понятность, отсутствие спешки и противостояние экстремизму. Путин ссылается на общественную практику для того, чтобы описать

⁷ Ср.: «В глазах избирателей В. В. Путин отождествляется с такими атрибутами государства, как порядок, стабильность, законность, справедливость, устойчивость» (Паршина 2012, 46).

⁸ Конституция Российской Федерации доступна на сайте: <http://www.constitution.ru> [доступ 30.12.2018].

⁹ Закон РФ «О защите прав потребителей» доступен на сайте: <http://ozppzakon.ru> [доступ 30.12.2018].

и оправдать предпринимаемые им и правительством действия. Как следует из вышеизложенного, глава государства исходит из общеустановленных условий, действующих в стране, как основы приемлемости высказываний. Такие аргументы придают речи убедительность.

Последнюю группу аргументов к норме составляют аргументы, в которых положения обосновываются принципами экономики, ср.:

- (12) В условиях турбулентности мировой экономики укрепление взаимовыгодных торгово-экономических связей и наращивание инвестиционных потоков между Россией и Китаем приобретает колоссальное значение. Это значимый фактор не только социально-экономического развития наших стран, но и вклад в стабилизацию всего глобального рынка [Интервью ведущим СМИ Китая, 19 мая 2014 года];
- (13) И мы, конечно, должны продолжать работу по совершенствованию механизмов управления экономикой, ее разбюрокрачиванию, созданию более привлекательных условий для ведения бизнеса и поддержки предпринимателей в решении тех задач, которые стоят перед ними и перед нашей экономикой в целом. Будем работать и на этих направлениях сосредоточим свое внимание [Ежегодная пресс-конференция Президента России, 17 декабря 2015 года];
- (14) Вообще, мы должны ориентировать всех наших производителей, в том числе и производителей авиационной техники, на то, чтобы они добивались такого качества производства, которое бы создавало конкуренцию их партнерам во всем мире [там же].

Необходимость действовать указанным образом российский президент объясняет механизмами экономики. Путин высказывается на тему развития и стабилизации глобального рынка, решений задач государства в области экономики и на тему конкуренции на мировых рынках. Принимаемые государством меры (укрепление торгово-экономических связей между Россией и Китаем, совершенствование механизмов управления экономикой и нажим на качество производства) вписываются в современные нормы экономики. Это подчеркивает реальность, универсальность политики действующего президента России.

В политическом дискурсе апелляция к норме это прием, благодаря которому политик создает имидж рационального, авторитетного и опытного лидера. Кроме того, внушает полное доверие. В итоге, пытается добиться признания аудиторией своих постановлений и получить поддержку избирателей.

В проанализированном материале речей Д. А. Медведева также наблюдаем ссылки на международное право, российское законодательство, общественную практику и правила экономики. Однако у Медведева наиболее частыми аргументами к норме являются те, обращенные к общественной практике, ср.:

- (15) Пятое¹⁰, о чем хотел бы сказать: каждый имеет право знать, за что он платит [о жилищно-коммунальном хозяйстве]. Раньше, когда эти платежи были мизерными, может быть, не особенно людей это интересовало, но сейчас они уже чувствительные. Поэтому мы должны понимать, что вся система должна стать прозрачной [Всероссийский форум «ЖКХ – новое качество», 6 июня 2014 года];
- (16) Конечно, в партию приходят по разным причинам, и ничего плохого в том, что люди мыслят свои карьеры в контексте партийного развития, нет, это нормально абсолютно. Но должно быть еще что-то более важное, чем просто карьера, а более важное – это служение стране, поэтому следует расширить возможности для общественного контроля за теми нашими руководителями (то есть, по сути, за всеми, кто присутствует в этом зале), которые занимают значимые посты [Расширенное совместное заседание Высшего совета и Генерального совета партии «Единая Россия», 23 декабря 2014 года];
- (17) Но здоровье – это не только дело каждого человека, это и общегосударственная задача. Именно поэтому Правительство Российской Федерации и партия «Единая Россия» этим занимались и будут заниматься совместно. Каждый человек должен иметь возможность получить качественное лечение, а это невозможно без эффективной системы здравоохранения [Форум партии «Единая Россия» «Здоровье людей – основа успешного развития России», 24 мая 2016 года].

Глава правительства России отнесся к платежам за жилищно-коммунальные услуги, контролю за руководителями, а также к системе здравоохранения. Все поднятые проблемы решаются в рамках актуальной общественной практики – нормы прозрачности системы платежей, служения стране в партии и нормы общегосударственной охраны здоровья. Таким образом, сила воздействия на слушающих предлагаемых идей увеличивается. Оценивая свою работу как натуральную, Медведев имеет возможность убедить общество в своей правоте, в правильности нарисованной картины мира.

Российский премьер-министр в своих аргументах к норме опирается также на законодательство страны, ср.:

- (18) Важно, чтобы все, что предусмотрено в законе, все, что предусмотрено в указах Президента, все, что предусмотрено в тех решениях¹¹, которые связаны с социальными выплатами и которые приобрели нормативную силу,

¹⁰ Ср.: «Д. Медведев всегда детален в представлении плана выступления [...]. Метатекст обеспечивает логичность и последовательность повествования, быстроту восприятия информации, создает комфортные условия для понимания и является основой мотивации исполнения решений» (Проскуряков 2008, 100–101).

¹¹ Следует добавить, что использованный синтаксический параллелизм придает речи премьера выразительность, эмоциональность.

- подчеркиваю, было обеспечено [Встреча с активом регионального отделения партии «Единая Россия» в Новосибирске, 21 июля 2015 года];
- (19) Начнем с того, что у нас и сейчас есть уже концепция развития нашего образования в целом, она и как концептуальный документ действует, и как закон об образовании [Встреча с активом регионального отделения партии «Единая Россия» в Рязани, 1 сентября 2015 года];
- (20) Бюджет действительно непростой, но в то же время он направлен на исполнение основных обязательств, которые в настоящий момент у государства есть. Эти обязательства основаны на законах, на указах Президента от 7 мая 2012 года, других нормативных актах и, конечно, на тех обязательствах, которые партия на себя приняла недавно, в ходе выборов, и которые необходимо воплотить в ходе законотворческого процесса [Встреча с руководством партии «Единая Россия», 28 ноября 2016 года].

В этой группе аргументов российский политик говорит о социальных выплатах, об образовании и о выполнении бюджета. Основанием для доказательства служат российские законы и указы президента, значимость которых подчеркивает Медведев. Следовательно, политик пробует представить свои тезисы как неоспоримый факт. Граждане могут тогда не сомневаться в достоверности высказываний. При помощи этого механизма политический деятель может также отводить критику оппонентов¹².

Как мы уже отметили, Медведев ссылается равным образом на принципы экономики, ср.:

- (21) В принципе у нас есть общее соглашение с нашими украинскими партнерами о развитии торговли, есть специальное соглашение о зоне свободной торговли, которое было подписано в 2011 году и которым мы сейчас руководствуемся. Но если наши партнеры либо выйдут из Содружества Независимых Государств, либо подпишут договор об ассоциации с Европейским союзом (а они во всяком случае об этом говорят, я имею в виду их нынешних руководителей, и как будто бы к этому стремятся), в этом случае нам придется пересмотреть условия сотрудничества в области аграрного бизнеса с нашими украинскими коллегами и принять меры по защите российского аграрного рынка в рамках процедур Всемирной торговой организации [Съезд депутатов сельских поселений России, 5 апреля 2014 года];
- (22) Самое главное, чтобы наши расходы были ориентированы на четкий результат, чтобы они были понятны нашим гражданам. Я уверен, что наша фракция сможет организовать работу по принятию бюджета так, чтобы бюд-

¹² Cp.: «Wprowadzenie tego motywu [prawa] otwiera [...] rozmaite możliwości pozyskiwania aplauzu wśród widzów, gdyż sam temat ułatwia wybór strategii podkreślających ich [polityków] pożądane w wizerunku społecznym cechy osobowościowe, takie jak: prawdomówność, uczciwość. Wprowadzenie argumentu prawnego dodatkowo otwiera przed politykami możliwość wartościowania implicytnego» (Poprawa 2009, 158).

жет, с одной стороны, сохранил сбалансированность, макроэкономическую устойчивость, которая является исключительно ценной в нынешней весьма сложной ситуации, а с другой стороны, сохранил и социальную стабильность, и все-таки предпосылки для наращивания экономического роста [Встреча с представителями фракции партии «Единая Россия» в Государственной Думе, 29 октября 2014 года];

- (23) [...] Развитие железнодорожной и портовой инфраструктуры для продажи и перевалки угля. Тоже тема хорошо известная. Нами предусмотрено перемещение центров угледобычи в Восточную Сибирь, на Дальний Восток. С учетом роста экспорта производится реконструкция и строительство новых железнодорожных линий и портовых терминалов [О состоянии и перспективах развития угольной промышленности, 4 апреля 2016 года];
- (24) Мы говорили с моим коллегой о том, что в настоящий момент существуют очень хорошие возможности для наращивания взаимных поставок сельхозпродукции (из Вьетнама – морепродукты, фрукты, овощи, из России – продукция животноводства) и развития совместных инвестиционных проектов типа того, старт которому только что был дан подписанием документа за этим столом [Российско-вьетнамские переговоры, 16 мая 2016].

В данных фрагментах речь идет о защите российского аграрного рынка, работе по принятию стабильного бюджета, об инфраструктуре для продажи и перевалки угля, а также о поставках сельхозпродукции. Для того чтобы воздействовать на слушателей, привлечь их на свою сторону, Медведев представляет рассматриваемую ситуацию как объективное положение вещей, которое основывается на правилах экономики. Следовательно, излагаемая точка зрения вписывается в традиционные решения в сфере хозяйственной деятельности государства.

Наиболее редко российский премьер использует аргументы, обращенные к международным договорам, ср.:

- (25) Я считаю, что мы вместе должны работать над созданием более прозрачных, более сбалансированных правил, учитывая взаимные озабоченности, а любые экономические разногласия должны разрешаться исключительно в рамках процедур Всемирной торговой организации [IV Петербургский международный юридический форум, 20 июня 2014];
- (26) Там, где не действует право, нет стабильности, и происходят трагические события. Достаточно обратить свой взор на страны Ближнего Востока, сейчас, увы, на Украину. Решение тяжелейших проблем в этих государствах возможно лишь на базе правовых подходов, использования опыта применения принципов международного права и, конечно, межнационального диалога [там же]¹³.

¹³ Ср.: «Posługując się przykładami, porównaniami, wykorzystując metafory, analogie czy krótkie narracje, mówca może uobecnić w świadomości słuchaczy przedmiot perswazji. Obecność oddziałuje bezpośrednio na naszą wrażliwość» (Budzyńska-Daca 2008, 71).

Для повышения эффективности выступлений Медведев показывает, что руководствуется процедурами Всемирной торговой организации, международным правом и сохраняет публичный порядок. Он одновременно тщательно разъясняет свою политическую позицию и пробует убедить аудиторию в правильности политики, которую ведет.

Благодаря указанным примерам, можно констатировать, что политики апеллируют к нормам, потому что им подвергается подавляющее большинство населения. Нормы – это ценности, на основе которых строится жизнь людей. Наши наблюдения выяснили, что в дискурсах Путина и Медведева нормы составляют: законодательство страны, общественная практика, принципы экономики и международное право. Они выступают в качестве доводов в пользу выдвинутых тезисов. В результате анализа собранных текстов можно сделать вывод о том, что политики убеждают в своей правоте, борются с противниками, указывая, что действуют в рамках сложившихся стандартов общественной жизни и правовой системы.

Библиография

- BUDZYŃSKA-DACA, A. (2008), *Sztuka argumentacji*. B: Barłowska, M./Budzyńska-Daca, A./Wilczek, P. (red.), *Retoryka*. Warszawa, 57–76.
- BURKOVA, O. S. (2015), *Rechevoy portret V. Putina (na primere «Valdayskogo» vystupleniya)*. V: Shapochkin, D. V. (red.), *Politicheskii diskurs v paradigme nauchnykh issledovaniy: sbornik statey II mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii*. Tyumen', 62–68. [Буркова, О. С. (2015), Речевой портрет В. Путина (на примере «Валдайского» выступления). В: Шапочкин, Д. В. (ред.), *Политический дискурс в парадигме научных исследований: сборник статей II международной научной конференции*. Тюмень, 62–68.]
- CHERNYAVSKAYA, V. YE./MOLODYCHENKO, YE. N. (2017), *Rechevoye vozdeystviye v politicheskom, reklamnom i internet-diskurse*. Moskva. [Чернявская, В. Е./Молодыхенко, Е. Н. (2017), *Речевое воздействие в политическом, рекламном и интернет-дискурсе*. Москва.]
- DEMENT'YEVA, M. K. (2009), *Yazykovyye sredstva vyrazheniya otsenki v sovremennom rossiyskom ofitsial'nom politicheskom diskurse*. V: *Politicheskaya lingvistika*. 4/30, 82–92. [Дементьева, М. К. (2009), Языковые средства выражения оценки в современном российском официальном политическом дискурсе. В: *Политическая лингвистика*. 4/30, 82–92.]
- DEMINA, L. A. (2014), *Teoriya i praktika argumentatsii. Uchebnoye posobiye*. Moskva. [Демина, Л. А. (2014), *Теория и практика аргументации. Учебное пособие*. Москва.]
- DUDEK-WALIGÓRA, G. (2017), *Modalność epistemiczna w strategii argumentacyjnej. Na materiale tekstów reprezentujących współczesny rosyjski dyskurs polityczny*. Kraków.
- GOFMAN, V. A. (2014), *Slovo oratora. Ritorika i politika*. Moskva. [Гофман, В. А. (2014), *Слово оратора. Риторика и политика*. Москва.]
- GOKHUN, V. (2016), *Realizatsiya ritoricheskoy argumentativnoy strategii v prezidentskom diskurse V. V. Putina i D. A. Medvedeva v сопоставitel'nom aspekte*. V: *Vestnik TGPU*. 7/172, 27–34. [Гохун, В. (2016), Реализация риторической аргументативной стратегии в президентском дискурсе В. В. Путина и Д. А. Медведева в сопоставительном аспекте. В: *Вестник ТГПУ*. 7/172, 27–34.]
- GORBACHEV, M. V. (2014), *Tsivilizatsionnyy diskurs D. A. Medvedeva: vybor geopoliticheskikh prioritetov*. V: *Vestnik Saratovskogo gosudarstvennogo sotsialno-ekonomicheskogo universiteta*. 3, 118–121. [Горбачев, М. В. (2014), *Цивилизационный дискурс Д. А. Медведева: выбор*

- геополитических приоритетов. В: Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета. 3, 118–121.]
- KIKLEWICZ, A. (2015), Политическая пропаганда в современных российских СМИ: эпистемологический аспект. В: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. 2, 179–199.
- KRASOVSKAYA, O. V. (2016), Informationsnaya voyna kak kommunikativnyy fenomen. V: *Politicheskaya lingvistika*. 4/58, 53–59. [Красовская, О. В. (2016), Информационная война как коммуникативный феномен. В: *Политическая лингвистика*. 4/58, 53–59.]
- KUKSOVA, M. YU. (2011), Leksiko-sintaksicheskiye sredstva vozdeystviya v sovremennoy politicheskoy rechi. V: *Yaroslavskiy pedagogicheskiy vestnik*. 2, 168–172. [Куксова, М. Ю. (2011), Лексико-синтаксические средства воздействия в современной политической речи. В: *Ярославский педагогический вестник*. 2, 168–172.]
- ŁUKASIK-TURECKA, A. (2015), Język propagandy politycznej. Analiza wypowiedzi Donalda Tuska. B: Wołoszyn, J. W. (red.), *Propaganda w systemach demokratycznych i niedemokratycznych*. Lublin, 203–224.
- MAKAROVA, V. V. (2012), «Eta strana», ili kontsept «Rossiya» v sovremennom rossiyskom politicheskom diskurse. V: Szumska, D. (red.), *Yazyk i metod. Russkiy yazyk v lingvisticheskikh issledovaniyakh XXI veka*. Kraków, 205–216. [Макарова, В. В. (2012), «Эта страна», или концепт «Россия» в современном российском политическом дискурсе. В: Szumska, D. (ред.), *Язык и метод. Русский язык в лингвистических исследованиях XXI века*. Kraków, 205–216.]
- МЕКНТА, А. (2017), *Russkaya politicheskaya torzhestvennaya rech': sodержaniye, kompozitsiya, stilisticheskiye osobennosti*. Moskva. [Мехта, А. (2017), *Русская политическая торжественная речь: содержание, композиция, стилистические особенности*. Москва.]
- MINAYEVA, L. V./BONDAREVA, L. V./VALENTEY, T. V. et al. (2007), *Rechevaya kommunikatsiya v politike*. Moskva. [Минаева, Л. В./Бондарева, Л. В./Валентей, Т. В. и др. (2007), *Речевая коммуникация в политике*. Москва.]
- МОСКВИН, В. П. (2008), *Argumentativnaya ritorika: teoreticheskiy kurs dlya filologov*. Rostov-na-Donu. [Москвин, В. П. (2008), *Аргументативная риторика: теоретический курс для филологов*. Ростов-на-Дону.]
- PARSHINA, O. N. (2012), *Rossiyskaya politicheskaya rech. Teoriya i praktika*. Moskva. [Паршина, О. Н. (2012), *Российская политическая речь. Теория и практика*. Москва.]
- ПЛОТНИКОВА, М. В./КИПИНА, М. А. (2016), Sovetskiy Dzheym Bond: politicheskii portret V. V. Putina vo frantsuzskikh mediatekstakh v svete ukrainskogo krizisa. V: *Politicheskaya lingvistika*. 4/58, 200–205. [Плотникова, М. В./Кипина, М. А. (2016), Советский Джеймс Бонд: политический портрет В. В. Путина во французских медиатекстах в свете украинского кризиса. В: *Политическая лингвистика*. 4/58, 200–205.]
- POPRAWA, M. (2009), *Telewizyjne debaty polityków jako przykład dyskursu publicznego*. Kraków.
- POSTNIKOVA, YU. N. (2014), Argumentatsiya v rechakh V. V. Putina (2012–2014 gody). V: Kultysheva, I. V. (red.), *Ubezhdeniye i dokazatel'stvo v sovremennom politicheskom diskurse*. Yekaterinburg, 90–95. [Постникова, Ю. Н. (2014), Аргументация в речах В. В. Путина (2012–2014 годы). В: Кулышева, И. В. (ред.), *Убеждение и доказательство в современном политическом дискурсе*. Екатеринбург, 90–95.]
- PROSKURYAKOV, M. R. (2008), Yazyk vlasti: ocherk kul'tury rechi dvukh prezidentov. V: Glazunova, O. I. /Moskovkin, L. V./Yurkov, Ye. Ye. (red.), *Sovremennaya russkaya rech': sostoyaniye i funktsionirovaniye*. Sankt-Peterburg, 98–107. [Проскуряков, М. Р. (2008), *Язык власти: очерк культуры речи двух президентов*. В: Глазунова, О. И./Московкин, Л. В./Юрков, Е. Е. (ред.), *Современная русская речь: состояние и функционирование*. Санкт-Петербург, 98–107.]
- PSUJEK, K. (2015), «Wszystko idzie zgodnie z planem» – polityki publiczne w dyskursie prezydenckim Władimira Putina i Dmitrija Miedwiediewa. B: *Kultura i Polityka*. 6, 11–49.
- SZYMANEK, K. (2001), *Sztuka argumentacji. Słownik terminologiczny*. Warszawa.

- TASKAYEVA, A. V. (2014), Problema poiska natsional'nogo geroya Rossii v materialakh politicheskogo diskursa. V: Shapochkin, D. V. (red.), Politicheskii diskurs v paradigme nauchnykh issledovaniy. Tyumen', 67–74. [Таскаева, А. В. (2014), Проблема поиска национального героя России в материалах политического дискурса. В: Шапочкин, Д. В. (ред.), Политический дискурс в парадигме научных исследований. Тюмень, 67–74.]
- URAZGALIYEVA, O. A. (2017), Verbalizatsiya kommunikativnoy strategii sotrudnichestva v politicheskom diskurse (na primere vystupleniya V. V. Putina na 70. sessii General'noy Assamblei OON). V: Politicheskaya lingvistika. 3/63, 94–101. [Уразгалиева, О. А. (2017), Вербализация коммуникативной стратегии сотрудничества в политическом дискурсе (на примере выступления В. В. Путина на 70-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН). В: Политическая лингвистика. 3/63, 94–101.]
- VASIL'YEV, A. D. (2016), Frazеologizm *kholodnaya voyna* v sovremennoy politicheskoy ritorike. V: Politicheskaya lingvistika. 4/58, 22–26. [Васильев, А. Д. (2016), Фразеологизм *холодная война* в современной политической риторике. В: Политическая лингвистика. 4/58, 22–26.]
- VOLKOV, A. A. (2001), Kurs russkoy ritoriki. Moskva. [Волков, А. А. (2001), Курс русской риторики. Москва.]
- VOLKOV, A. A. (2003), Osnovy ritoriki. Moskva. [Волков, А. А. (2003), Основы риторики. Москва.]

Источник материала

<http://kremlin.ru/events/president/news> [доступ 15.08.2017].

<http://da-medvedev.ru/news/> [доступ 15.08.2017].

JANUSZ ŁACH

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-8451-5957>

Uniwersytet Wrocławski

IGOR BOJKO

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3828-1835>

Ukraińska Akademia Nauk we Lwowie

POLANIARSTWO JAKO ISTOTNY WYRÓŻNIK W BADANIACH NAD TYPOLOGIĄ KRAJOBRAZÓW PASTERSKICH KARPAT ZACHODNICH

Agro-shepherd as a Significant Landmark in the Research on Typology of Pastoral Landscapes in the Western Carpathians

WYRAZY KLUCZOWE: Karpaty Zachodnie, Beskid Mały, pasterstwo, polaniarstwo, kultura wołoska, wyróżniki i wyznaczniki krajobrazowe

KEYWORDS: Western Carpathians, Little Beskids, pastoralism, agro-shepherd economy, Wallachian culture, landmark and determinants of landscape

ABSTRACT: The article is an attempt to use the method of landmark and determinants in research on the typology of pastoral and agricultural landscapes in the area of the Beskids range the Western Carpathians. The paper analyzes the structure and form of economic activities in the mid-forest clearing, allowing to define mountain landscapes. The Beskids landscape due to the varied morphology, terrain cover and the Vlachs cultural element is considered to be particularly valuable in terms of landscape. The definition of the natural and cultural aspects of the Beskids landscapes made it possible to separate, in the type of rural landscapes – the pastoral subtype, the pastoral and agricultural landscape called as the agro-shepherd.

1. Wstęp

Krajobrazy pasterskie w Polsce zostały przez U. Mygę-Piątek (2012) określone jako „reliktowe”. Nieliczne wypasy górskie w Tatrach, na Podhalu, w Beskidzie Śląskim, Żywieckim czy Gorcach mają już tylko postać wypasu kulturowego, a nie głównych form gospodarki regionu. Powszechnie można się z tą tezą zgodzić, odnosząc się do pasterstwa szalaśniczego – wędrownego, jednakże zarówno na obszarze Beskidów Polskich, jak i Ukraińskich krajobraz nadal kształtują działania pastersko-rolne, wpływając na mozaikową strukturę złożoną z płątów leśnych, polan oraz duktów śródleśnych. Te wyjątkowe dla regionu karpackiego krajobrazy nie zostały jak

dotąd objęte typologią (Chmielewski i in. 2015). Istnieje więc potrzeba przeprowadzenia szczegółowych analiz krajobrazów pasterskich na obszarach górskich, gdzie występuje gospodarka na polanach (sztucznych halach) łącząca elementy działań pasterskich szalańniczych oraz pastersko-rolniczych, tzw. polaniarskich. Ze względu na zanikający charakter gospodarki polaniarskiej, w szczególności na obszarze Karpat Zachodnich i Wschodnich, istnieje nagła potrzeba prowadzenia badań w kierunku inwentaryzacji i analizy etnogeograficznej oraz krajobrazowej (systematyzacji w grupie przyrodniczo-kulturowej krajobrazów aktualnych). Wyniki tych badań mogą być istotne zarówno dla planowania działań z zakresu ochrony przyrody, jak i ochrony wiejskich krajobrazów kulturowych związanych z gospodarką górską.

Celem pracy jest próba wskazania na polaniarstwo, jako głównego typu gospodarki górskiej kształtującej krajobrazy beskidzkie, które może stanowić istotny wyróżnik w badaniach nad typologią krajobrazów wiejskich – pasterskich. Do realizacji celu ważny stał się opis działań gospodarczych na polanach, ze szczególnym wyróżnieniem charakterystycznych elementów jej struktury i funkcji, stanowiących istotne kryteria przy systematyzacji krajobrazów górskich z grupy przyrodniczo-kulturowej.

W opisie działań gospodarczych, dla ich pełniejszego opisu i wyjątkowości, autorzy zwrócili uwagę na krajobraz sensoryczny, już nieistniejący jednakże stanowiący o osobliwości krajobrazów beskidzkich. Dawne śpiewy podczas prac pasterskich i polowych, w szczególności podczas wieczornych biesiad na oddalonych polanach, były formą komunikowania się pasterzy ze sobą. Tak zwane łukanie rozchodziło się echem po szczytach i dolinach regionu, wzbogacając jego wartości estetyczne i kulturowe.

Podjęte badania są częścią szerszego problemu badawczego przyjętego przez autorów, jakim jest opracowanie etnogeograficznego modelu gospodarki polaniarskiej dla pasm beskidzkich Karpat Zewnętrznych (Bojko 2009a; 2009b; Bojko/Łach 2016; Łach 2010; 2016).

Materiał do badań pozyskano podczas badań terenowych polegających na inwentaryzacji opisowej, fotograficznej, dokładnym opisie polan wraz z występującą zabudową gospodarczą. Materiał źródłowy – opisowy pozyskano podczas wtórnych (korygujących) wywiadów środowiskowych z nielicznymi już użytkownikami polan. Do realizacji celów pracy wykorzystano metodę wyróżników i wyznaczników krajobrazu (Myczkowski 2015, Myga-Piątek/Chmielewski/Solon 2015), na które składa się kultura i tradycja miejsca, jako podstawy tożsamości, oraz przestrzeń materialna. Przestrzeń ta badana jest zarówno pod kątem uwarunkowań kulturowo i cywilizacyjnych (czynnik etnograficzny), jak i gospodarczych (czynniki ruralistyczne osadnictwa sezonowego wraz ze strukturą użytkowania gruntów oraz czynniki architektoniczno-krajobrazowe). Za istotne wyróżniki do badań przyję-

to: formy organizacji prac na polanach, ich wpływu na zróżnicowanie struktury użytkowania oraz struktury i funkcji zespołu zabudowy polaniarskiego podczas letnich, sezonowych prac.

2. Rola etnosu wołoskiego jako kryterium genezy w procesie systematyzacji krajobrazów Karpat Zachodnich

Pasterskie tradycje w całych Karpatach związane są z ludnością wołoską – koczowniczym ludem przybyłym z Bałkanów, o niewyjaśnionym, wciąż problematycznym pochodzeniu i składzie etnicznym (Czamańska 2015). W XIII stuleciu odnotowano jej obecność na Bałkanach, skąd wyruszyła ku łukowi Karpat w trzech kolejnych falach migracyjnych. Głównym czynnikiem, który najprawdopodobniej stymulował ekspansję Wołochów na północ i zachód, był przyrost naturalny społeczności pasterskich oraz związana z tym konieczność zwiększania stad i zajmowania nowych terenów wypasowych (Dobrowolski 1938; 1970; Jawor 2015). Pierwsza fala wołoska, bardzo nieliczna, dotarła do łuku Karpat Wschodnich prawdopodobnie pod koniec XIII i na początku XIV wieku (Tyvodar 1994; Bojko 2015). Druga, liczniejsza przybyła na obszar Karpat Zachodnich na przełomie XV i XVI wieku, a trzecia w XVII stuleciu (Dobrowolski 1970; Plit 2004; Sobala 2016).

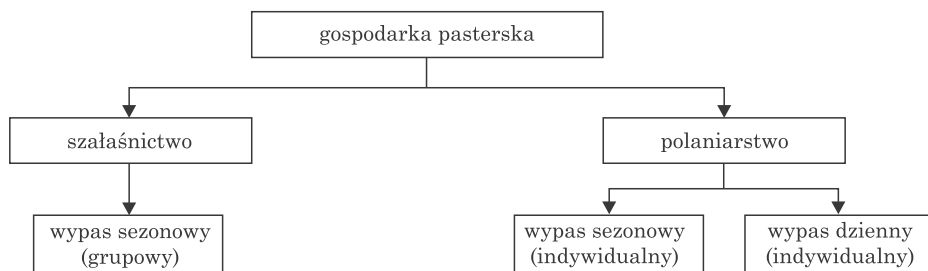
Wołosi to określenie szeregu archaicznych grup etnicznych, które funkcjonowały w ramach klanowej struktury plemiennej, nigdy niewykształcającej własnej tożsamości narodowej (Czamańska 2015). Wołosi byli wędrownym ludem pasterskim, który na skutek ciągłego przemieszczania się uległ rozproszeniu. W trakcie wędrówek stopniowo asymilowali się z lokalnym społeczeństwem, tracąc cechy wspólnoty plemiennej, przejmując nowe wzorce (Dobrowolski 1970; Moszyński 1967; 1996). Mimo tych przemian, jako wspólnota pierwotnie pasterska, odznaczali się pewną hermetycznością oraz przywiązaniem do własnej tradycji. Dzięki temu relikty owej pierwotnej wspólnoty są do dziś widoczne wśród licznych współczesnych grup zamieszkujących Karpaty. W region ten Wołosi wnieśli istotny wkład w formowanie wspólnoty kulturowej grup etnicznych: górali polskich (od górali śląskich na zachodzie po górali sądeckich na wschodzie), ruskich (Łemków, Bojków i Hucułów), Wołochów morawskich i słowackich, przekazując im górski system gospodarki pasterskiej, wzorce kulturowe i słownictwo (Gudowski 2001; Musiał 2010; Jawor 2015; Bojko 2015). Wejście „etnicznych” Wołochów na nowe terytoria prowadziło do nieuchronnej konfrontacji z innym żywiołem etnicznym, a kończyło się rozciągniętą na czas życia kilku pokoleń całkowitą asymilacją przybyszów (Dobrowolski 1938; Łach/Musiał 2015). Pod koniec XVI wieku na obszarze Karpat Zachodnich dokonała się zmiana w typie gospodarowania z typu transhumancji na typ określany jako letni wypas górski, który przyczynił się do zatrzymania się

wędrówki osadników wołoskich (Hołub-Pacewiczowa 1930; Kopczyńska-Jaworska 1961a; 1962; Novak i in 2013; Sobala, 2014). Osiedlanie się pasterzy wołoskich miało znaczący wpływ na krajobraz. W wyniku karczowania lasu powstawały polany śródleśne z sezonową zabudową gospodarczą oraz mieszkalno-gospodarczą, a także ścieżki, dukty, ujęcia wody. Nowo powstały krajobraz z dużym udziałem polan śródleśnych wpłynął na różnorodność ekosystemów, dzięki możliwości bytowania nowych gatunków roślin i zwierząt, a materialne dziedzictwo spadkobierców wołoskich na trwałe zmieniło krajobraz Puszczy Karpackiej.

3. Formy gospodarki górskiej na obszarze Beskidu Małego jako ważny wyróżnik w systematyzacji krajobrazowej

Na obszarze Karpat główną formą gospodarowania górskiego było pasterstwo wędrownie (szałaśnictwo) oraz działania pastersko-rolne zwane polaniarskimi.

Pasterstwo wędrownie – szałaśnictwo – charakteryzuje się przebywaniem ze stadem zwierząt poza ekumeną przez określoną część roku w celu jego mobilnego wypasu na pastwiskach oraz pozyskania od nich i przetworzenia na miejscu mleka (Kopczyńska-Jaworska 1961b; Novak 2013; Antoniewicz 1959–1970). Natomiast gospodarka polaniarska charakteryzuje się bardziej zróżnicowaną strukturą niż szałaśnictwo. Podstawą eksploatacji jest indywidualna, stacjonarna, a nie społeczna (grupowa) własność polan, na których główną funkcją była produkcja paszy (siana), w mniejszym stopniu płodów rolnych (ziemniaków, żyta czy buraków) (Dorywalska 1974; Zawiejska 1986; Łach/Musiał 2015; Bojko 2009a; 2009b). W obrębie poszczególnej parceli większa powierzchnia użytkowana była jako łąka kośna lub pastwisko, mniejsza pod uprawę w zależności od decyzji właściciela. W strukturze organizacji działań wypasowych występowały dwie formy gospodarowania, wypas dzienny oraz wypas sezonowy charakteryzujący się kilkutygodniowym (od maja–czerwca do września) pobytem na polanie lub polanach tego samego właściciela (ryc. 1).

Ryc. 1. Społeczna forma gospodarki pasterskiej na obszarze Karpat Polskich pod koniec XX wieku

Wypas dzienny charakteryzował się wyprowadzaniem bydła i owiec na polany w ciągu dnia, a następnie jego sprowadzenie na nocleg do obory, natomiast wypas sezonowy był bliższy tradycji szałasniczej (nocowania w szałasach). W przypadku pozostania na polanie funkcję opieki nad niewielką liczbą zwierząt przejmowała jedna dorosła osoba (pasterz-owczarz), mająca kilku pomocników pochodzących przeważnie z rodziny. W ochronie dobytku pasterzom towarzyszył pies pasterski. Do koszenia trawy oraz do prac polowych dochodziły osoby dorosłe – krewni z rodziny właściciela polany oraz sąsiedzi. W zależności od tego, jakie funkcje gospodarcze polany pełniły w określonym roku, można wyznaczyć dwa typy użytkowania polan: typ hodowlano-sianokośny oraz hodowlano-sianokośno-uprawny (Łach i in. 2015). Typ pierwszy obejmował wypas połączony z hodowlą oraz z jednoczesną produkcją surowca roślinnego, jakim jest siano. Obok pasienia i dozoru stada główną powinnością pasterzy było dwukrotne w ciągu dnia dojenie owiec. Dopiero późnym latem i jesienią, kiedy dzień był już bardzo krótki i trawa mało kaloryczna, owce doiono tylko raz w ciągu dnia. Mleko z udoju znoszono do wsi w celu produkcji serów typu bryndza, bundz, oscypek, gołka czy płynnej żętycy.

Ze względu na formę prowadzenia zajęć pastersko-rolniczych na polanach śródleśnych raz, rzadko dwa razy do roku koszone twardą trawę zwaną *szczotką* lub *skuciorą*. Pozyskanie siana podczas drugiego sianokosu było możliwe, gdy właściciele nielegalnie wypasali trzodę w lasach wcześniej rano lub wieczorem, „kiedy leśniczy nie gospodarzył w lesie”. Gotową do koszenia trawę kosiło kosa-mi do dziesięciu chłopów, zwykle na rosie lub po deszczu. Na śniadanie, obiad i podwieczorek gospodarze przynosili dobre jedzenie i gorzałkę, bo „bez niej kosa nie chciała kosić”. Kobiety rozbijały grabiami pokos, wesoło gwarząc lub śpiewając (łukając) ulubione piosenki i przyśpiewki. Skoszoną trawę, która jeszcze nie miała postaci siana, a którą należało chronić przed deszczem, kobiety i mężczyźni zgrabiali na kopce, tzw. klabnioki¹, lub przy pomocy ostrewki formowali snopki (kopy)². Gdy uzyskano siano o odpowiedniej wilgotności, jego część chowano do szop na polanach, natomiast pozostałe zwożono do wsi. Siano zwożono wozem drabinia-stym, dla zabezpieczenia którego z tyłu wiązano dwa lub trzy nieokrzesane drzewa – świerki lub buki. Była to tzw. zwłacz, która zabezpieczała furę przed wywróceniem. Wraz z folgą (hamulcem ręcznym) i łańcuchami spowalniała wóz zjeżdżający z gór (Stachura 1998). W zimie do zwózki siana wykorzystywano sanie.

Drugi typ użytkowania obejmował zadania wymienione w typie pierwszym uzupełnione o uprawę owsa, żyta, ziemniaków i buraków. W strukturze użytkowej polany około 1/3 powierzchni przeznaczano pod uprawę, która w zależności od potrzeb była prowadzona przez 2–3 lata, po czym pole zarzucano pod łąkę, którą wzbogacano nawozem pochodzącym ze zwierząt na wypasie przez kolejne 2–3 lata.

¹ klabniok – sterta siana ułożona na łące bez ostrewki

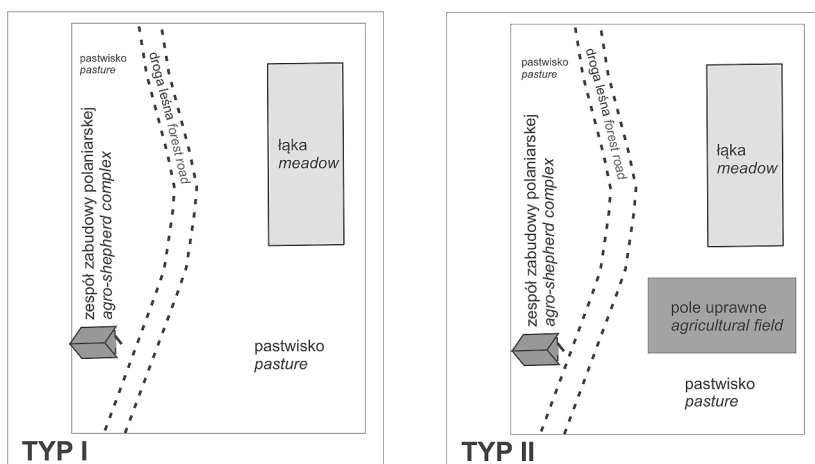
² snopek – streta siana ułożona na ostrewce, czyli pniu drzewa świerkowego z bocznymi odnogami

Poletka uprawne grodzono prymitywnym drewnianym lub kamiennym płotem (*krudą*) chroniącym pole przed zwierzętami gospodarskimi oraz leśnymi.

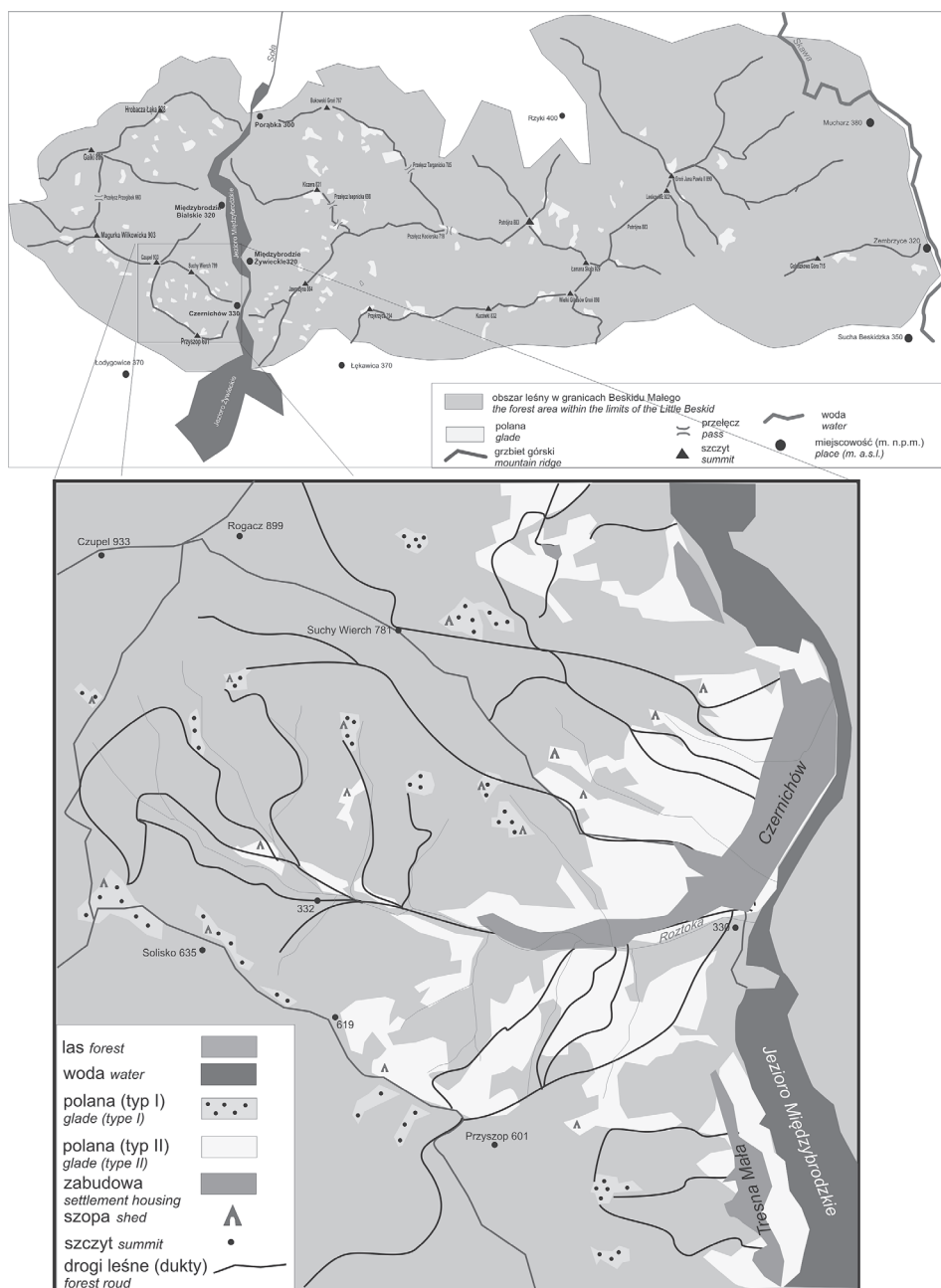
W gospodarce polaniarskiej zasadnicze znaczenie miał wypas bydła, owiec na skoszonych łąkach pozwalający na nawożenie gleb. Wczesną wiosną, kiedy zwierzęta wygryzły trawę wokół domostw, wyprowadzano je na górskie łąki oddalone od gospodarstw o około 1–2 godziny drogi, na których pojawiała się świeża trawa. Uciążliwość codziennego prowadzenia zwierząt na wypas uwarunkowana stromymi zboczami, kamienistymi drogami spowodowała, iż pasterze wyprowadzali zwierzęta na okres od miesiąca do dwóch–trzech miesięcy, co pozwalało na odrastanie traw na łąkach położonych w pobliżu wsi. Na polanach pasterze zakładali tzw. zespół zabudowy polaniarskiej, który tworzyły: szopa typu *fenil*, pełniąca funkcję magazynu na siano i sprzęt rolniczy, szopa pastwiskowo-inwentarska, drewniany koszor, kamienny murek zwany *krudą*, prymitywny szałas oraz kuchenka i bardzo rzadko – drewniana baczówka lub kamienna koliba (*letniok*).

Zespół zabudowy polaniarskiej, wraz z prowadzonymi działaniami gospodarskimi na polanie śródleśnej pozwolił, na wyróżnienie dwóch typów strukturalno-funkcjonalnych. Typ I o strukturze pastwiskowo-łąkowej (po szałasnictwie druga forma użytkowania ziemi i hodowli górskiej) oraz typ II – bardziej złożony o strukturze pastwiskowo-łąkowo-uprawnej związany z łączeniem kultury pasterskiej z kulturą rolną. Te dwa typy tworzyły specyficzny układ architektoniczno-krajobrazowy, którego centralnym elementem była polana śródleśna otoczona drzewami bukowymi i świerkowymi (ryc. 2).

Polanę, w zależności od decyzji właściciela, dzielono na strefę łąki kośnej, koszarowania, wypasu oraz uprawy roli. Zespół zabudowy polaniarskiej lokowano przeważnie na skraju polany. Liczba budynków zależna była od położenia polany od wsi. Na polanach położonych blisko wsi do 1 godziny marszu stawiano tylko

Ryc. 2. Schemat zmian struktury użytkowania polany

Ryc. 3. Krajobraz polaniarski o układzie mozaikowym w zachodniej części Beskidu Małego w grupie Magurki Wilkowieckiej

szope, kosor, szałas, natomiast na odleglejszych polanach, gdzie pasterze pozostawiali na noc przez kilka tygodni, dodatkowo budowano kolibo-bacówkę lub kamienną kolibę (*letniok*). Ważnymi elementami w strukturze polany były drogi i ścieżki pozwalające dotrzeć na polanę ze zwierzętami i sprzętem, a także wywieść surowce i plony zebrane podczas letnich działań gospodarskich.

Przestrzeń materialna, którą tworzą powyższe elementy użytkowania polan wraz z siecią dróg gospodarczych, na leśnym tle tworzy chaotyczny układ przestrzenny. Z kryterium analizy formy krajobrazowej możemy określić za T. Chmielewskim i A. Kułach (2014) jako mozaikowy. Krajobraz na przykładzie regionu Beskidu Małego charakteryzuje się zróżnicowanym pokryciem terenu stanowiącym tło krajobrazowe. Na tło składają się lasy mieszane bukowo-świerkowe (regła dolnego), polany pastersko-rolne (śródlęsne) użytkowane jako łąki sianokośne, pastwiska, odłogi, dawniej jako grunty orne. Na mozaikowość wpływają jeszcze grunty rolnicze pomiędzy strefą osadniczą a strefą lasu, użytkowane jako łąki sianokośne, pastwiska, grunty orne drogi gospodarcze (ryc. 3).

Poszczególne pola (polany) są różnej wielkości nieprzekraczającej 2 ha o chaotycznym ułożeniu przestrzennym. Również kształt polan jest niejednakowy (głównie wieloboczny) warunkowany topografią. Pomimo dominującego udziału powierzchni leśnych w tym typie krajobrazu wyróżniającym elementem są polany pastersko-rolnicze.

4. Zabudowa polaniarska Beskidu Małego jako wyróżnik funkcji krajobrazów Karpat Zachodnich

Obecnie w krajobrazie Beskidu Małego z zespołów polaniarskich pozostały w formie ruin kamienne i drewniane szopy oraz kamienne koliby tworzące niegdyś stacjonarną zabudowę. Wyróżniającą zabudową polaniarską regionu Beskidu Małego jest jednoizbowa budowla o funkcjach stacjonarnego magazynu nazywana lokalnie szopą lub budą (Łach 2016). Szopa posiada dach dwuspadowy o konstrukcji krokwiowo-jętkowej kryty gontem, darnicą lub blachą. Dach osadzony jest na ścianach z bali, desek oraz rzadko spotykanych ścianach z kamienia. Wejście do szopy najczęściej wąskofrontowe zamykane jest drewnianymi drzwiami na kutyh zawiasach z metalową zasuwą lub metalowym skoblem. We wnętrzu znajdują się: klepisko, pniak służący jako stół, a na ścianach – haki wykonane z gwoździ, sufit tworzą 3–4 belki służące do przechowywania siana na strychu. Cecha charakterystyczna budowli to brak okien oraz dymnik, co świadczy o głównej funkcji użytkowania (Łach 2010; Łach/Musiał 2015). Budowle regionu mają zbliżoną kubaturę 12 m².

Na podstawie analizy konstrukcji oraz wyglądu (architektury) wyróżniono następujące typy zabudowy polaniarskiej w regionie Beskidu Małego (fot. 1):

1) typ pierwszy (TYP I) to kamienna szopa o fundamentach i ścianach zbudowanych z kamienia ułożonego ciasno jeden na drugim na wysokość 1,5 – 1,7 m, na których osadzony jest drewniany dach konstrukcji krokwiowo-jętkowej, pokryty gontem, darnicą lub blachą. Grubość kamiennych murów wynosi około 30–40 cm. Obiekt nie ma okien oraz dymnika. Wejście na strych znajduje się po drugiej stronie

Typ I. Szopa kamienna stone shed

Typ II A. Szopa drewniano-kamienna (nisko zrębowa)
wooden-stone shed (low log structure)

Typ II B. Szopa drewniano-kamienna (wysoko zrębowa)
wooden-stone shed (high log structure)

Typ II C. Szopa drewniano-kamienna
wooden-stone shed

Typ III. Szopa drewniana wooden shed

Fot. 1. Typy konstrukcyjno-architektoniczne zabudowy polaniarskiej regionu Beskidu Małego

ściany szczytowej, na poziomie gruntu, gdyż obiekt wpuszczany był w skarpe terenową, z którą tworzy trwałą podstawę – fundament jednej z czterech ścian. Ważny jest fakt, iż w konstrukcji tej szopy występuje podtyp wąsko- i szerokofrontowy, a nie jak wcześniej wskazywano (Łach 2010) jedynie wąskofrontowy;

2) typ drugi (TYP II) to szopa drewniano-kamienna o konstrukcji krokwiowo-zrębowej. Charakteryzuje się występowaniem kamiennych fundamentów do wysokości około 0,5 m, na których osadzone są na zrąb drewniane bale, przykryte dachem konstrukcji krokwiowo-jętkowej pokrytym darnicą, gontem lub blachą. W tym typie wyróżnić można dwa podtypy: niskozrębowy do 4 belek zrębowych (TYP II A) i wysokozrębowy, który tworzy 8 belek zrębowych (TYP II B). Podobnie jak w przypadku pierwszego typu są to obiekty jednoizbowe wąskofrontowe, nieposiadające również otworów okiennych oraz dymnika. Szopy mają jednak strych, do którego można dostać się za pomocą drabiny od zewnątrz, od ściany frontowej. W tym typie konstrukcyjnym występuje jeszcze TYP II C, którego wyróżnienie stanowi okap powstały w wyniku wypuszczenia dachu nad wejściem. Powstałe zadaszenie chroniło sprzęt lub zwierzęta podczas złej pogody. Istotnym elementem konstrukcyjnym jest również wejście na strych, które znajduje się wewnątrz szopy;

3) trzeci typ (TYP III) to szopa drewniana o konstrukcji szkieletowej, ściany tworzą deski ułożone pionowo, dach dwuspadowy konstrukcji krokwiowo-jętkowej kryty jest deskami, wejście wąskofrontowe – asymetryczne (inaczej jak w wyżej opisanych typach). W strefie dachu znajduje się strych, na który wejście jest wewnątrz obiektu. Typ ten występuje wyjątkowo w regionie Beskidu Małego (1 obiekt na 37 zinwentaryzowanych).

Wszystkie szopy były lokowane na polanach na wysokości od 450 do 880 m n.p.m., głównie o ekspozycji południowej i południowo-zachodniej, w linii drzew otaczających polanę w celu ochrony przez wiatrem i śniegiem. Ważnym elementem w strukturze polany była droga leśna, przecinająca lub biegnąca w pobliżu, oraz bliskość wody. Miejsce poboru wody znajdowało się od 30 do 150 metrów od polany (Łach/Musiał 2015).

W strukturze zabudowy polaniarskiej Beskidu Małego o typie stacjonarnym istotne znaczenie pełniła kamienna koliba nazywana letniokiem. Stawiana była również na skraju polany w linii drzew otaczających polanę (fot. 2), pełniąc funkcje gospodarczo-mieszkalne podczas letnich prac na polanach. Kamienna konstrukcja ścian przykryta była dachem dwuspadowym konstrukcji krokwiowo-jętkowej. Dach pokryty był darnicą lub gontem. Obiekt miał okno, dymnik lub komin, drzwi szerokofrontowe symetrycznie posadowione. W planie wnętrza można było wyróżnić małą sień. Z niej przechodziło się do izby (izbicy), czyli miejsca, w którym spano, gdzie gotowano posiłki oraz przetwarzano mleko, w nielicznych kolibach znajdowała się jeszcze mała komora (spiżarka). Na podstawie prowadzonych badań można stwierdzić, iż obiekty te były stawiane na skraju polan o ekspozycji południowej na wysokościach od 700 do 880 m n.p.m.

Fot. 2. Kamienna konstrukcja koliby na Palarzówce pod Przykrzycą (fot. J. Łach)

W interpretacji wyróżników polaniarskich zabudowy gospodarczej, obiektywnym wyznacznikiem może być opisana powyżej zabudowa o funkcjach gospodarczych związanych z sezonową działalnością rolniczo-wypasową (tab. 1).

Tabela 1. Funkcje stałej zabudowy polaniarskiej w paśmie Beskidu Małego

Zadania		Szopa	Izbica
Funkcje magazynowe	siana	TAK	NIE
Funkcje magazynowe	narzędzi rolniczych	TAK	TAK
Funkcje ochronne	schronienie dla zwierząt pasterskich – tylko podczas złych warunków atmosferycznych	TAK	NIE
	schronienie dla pasterzy	TAK sporadycznie	TAK
Funkcje produkcyjne	przetwarzanie mleka	NIE	TAK
Czas wykorzystania obiektu	letnie działania pastersko-łąkowe oraz pastersko-łąkowo-rolne	TAK	TAK

5. Podsumowanie

Krajobrazy Karpat Zachodnich – Beskidów Zachodnich reprezentują mozaikową strukturę przestrzenną powstałą w wyniku współdziałania procesów naturalnych i antropogenicznych. Te ostatnie są świadomymi modyfikacjami pokrycia i struktury przestrzennej działań gospodarczych w strefie górskiej od XVI wieku. Pojawienie się w regionie Beskidu Małego osadników wołoskich miało wpływ na rozwój społeczny i kulturowy mieszkańców. W procesie asymilacji z lokalną rolniczą kulturą

przejmowali ich zwyczaje oraz styl życia, jednocześnie przekazując swoje doświadczenia i umiejętności z zakresu wypasu i hodowli oraz umiejętności w budownictwie gospodarczym i mieszkaniowym strefy górskiej. Kultura działań pasterskich strefy górskiej, łącząc się z lokalną kulturą rolną strefy dolinnej, doprowadziła do ewoluowania w kierunku gospodarki pastersko-rolnej (polaniarskiej). Wypas zwierząt, pozyskanie surowca w postaci siana oraz uprawa miały charakter stacjonarnych działań prowadzonych przez jednego gospodarza, który na czas zajęć sezonowych stawiał tzw. zespół zabudowy polaniarskiej. Główny element tej zabudowy stanowiła szopa jako magazyn siana, pełniący czasami funkcje schronienia dla zwierząt gospodarskich oraz pasterzy. Z analizy typów konstrukcyjno-architektonicznych obiektów na badanym obszarze wynika, że dominowały jednoizbowe budynki o powierzchni 12 m², konstrukcji drewniano-zrębowej z dachem dwuspadowym krokwiowo-jętkowym, rzadziej natomiast budynki kamiennej konstrukcji, które zostały przez etnografów (Hołub-Pacewiczowa 1930) określone jako wielka osobliwość etnograficzna regionu.

Prowadzone badania nad kryteriami systematyzacji krajobrazowej Karpat Zachodnich (typu średniogórskiego) przy użyciu metody wyróżników i wyznaczników krajobrazu pozwoliło na wytypowanie szczególnie istotnych elementów definiujących strukturę i funkcję tych krajobrazów o funkcjach rolniczych. Zaliczono do nich: 1) formy prowadzonych zajęć na polanach o typie gospodarki pastwiskowo-łąkowej oraz gospodarki pastwiskowo-łąkowo-rolnej, mających wpływ na strukturę przestrzenną polan (Typ I, II); 2) stałą zabudowę o funkcji magazynowej siana i sprzętu rolniczego; 3) brak przetwarzania surowca mlecznego na polanach – znoszenie go do wsi; 4) indywidualny (rodzinny) status działań na polanach.

Wyróżnione cechy gospodarki górskiej na obszarze średnich gór pozwalają na wydzielenie wśród krajobrazów wiejskich, krajobrazów pasterskich z podtypem polaniarskim z grupy krajobrazów przyrodniczo-kulturowych.

Bibliografia

- ANTONIEWICZ, W. (1959–1970), *Pasterstwo Tatr Polskich i Podhala. I–VIII*. Wrocław/Warszawa/Kraków.
- БОЙКО, І. (2009a), Kul'tura zagotovki sena v Slovatskikh i Ukrainiskikh Karpatakh (etnoekologicheskiiy aspekt). W: Etnos i sreda obitaniya. Sbornik etnoekologicheskikh issledovaniy k 85-letiyu V. I. Kozlova. Moskva, 281–311. [Бойко, І. (2009a), Культура заготовки сена в Словацких и Украинских Карпатах (етноэкологический аспект). Этнос и среда обитания. W: Сборник этноэкологических исследований к 85-летию В. И. Козлова. Москва, 281–311.]
- БОЙКО, І. (2009b), Sporudidlya zberigannya sina ta solomi v Ukraïns'kikh, Pol's'kikh i Slovats'kikh Karpatakh (XX – pochatok XXI st.). W: Fortetsya: zbirnik zapovidnika „Tustan” na poshanu Mikhayla Rozhka. L'viv/Kamula, 531–550. [Бойко, І. (2009b), Споруди для зберігання сина та соломи в Українських, Польських і Словацьких Карпатах (XX – початок XXI ст.). W: Фортеця: збірник заповідника „Тустань” на пошану Михайла Рожка. Львів/Камула, 531–550.]

- БОЛКО, І. (2015), Letnie obory w Karpatach Ukraińskich i Zachodnich: etnoekologiczne podobieństwa w kulturach Ukraińców, Słowaków, Polaków i Czechów. W: Halczak, B./Dudra, S./Drozd, R. et al. (red.), *Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*. Słupsk/Zielona Góra/Svidnik, 361–376.
- БОЛКО, І./ЛАСХ J. (2016), Adaptivni strategii traditsiynogo sezonnogo budivnitstva na polyanakh ta pasovis'kakh u Pivnichnikh Karpata (kinets' XIX – persha polovina XX stolittya). Materiali do kraïns'koï yetnologii. Vip. 15, 47–56. [Бойко, І./Лях, Я. (2016), Адаптивні стратегії традиційного сезонного будівництва на полянах та пасовиськах у Північних Карпатах (кінець XIX – перша половина XX століття). Матеріали до країнської етнології. Вип. 15, 47–56.]
- CHMIELEWSKI, T.J./KUŁACH A. (2014), Struktura fizjonomiczna krajobrazu. W: Zaja, W./Jodłowski, M. (red.), *Struktura środowiska przyrodniczego a fizjonomia krajobrazu*. Kraków, 33–53.
- CHMIELEWSKI, T. J./MYGA-PIĄTEK, U./SOLON J. (2015), Typologia aktualnych krajobrazów Polski. W: *Przegląd Geograficzny*. 87/3, 377–408.
- CZAMAŃSKA, I. (2015), The Valachs – several research problems. W: *Balcanica Posnaniensia*. XXII/I, 7–16.
- DOBROWOLSKI, K. (1938), Badania nad ugrupowaniami etnograficznymi w Karpatach Zachodnich. W: *Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności*. Kraków, 43/5, 183–199.
- DOBROWOLSKI, K. (1970), Studia nad kulturą pasterską w Karpatach Północnych, typologia wędrowek pasterskich od XIV do XX wieku. W: Antoniewicz, W. (red.), *Pasterstwo Tatr Polskich i Podhala*, VIII. Wrocław/Warszawa/Kraków, 98–120.
- DORYWALSKA, E. (1974), Badania nad pasterstwem i gospodarką polaniarską za Żywiecczyźnie. W: *Karta Groni*. V–VI, 52–56.
- GUDOWSKI, J. (2001), Pasterstwo na Huculszczyźnie – gospodarka, kultura, obyczaj. Warszawa.
- HOŁUB-PACEWICZOWA, Z. (1930), Z badań nad pasterstwem karpackimi alpejskim. W: *Wierchy*. VIII, 89–121.
- JAWOR, G. (2015), Ethnic aspects of settlement in Ius Valachicum in medieval Poland (from the 14th to the beginning of the 16th century). W: *Balcanica Posnaniensia*. XXII/I, 47–55.
- KOPCZYŃSKA-JAWORSKA, B. (1961a), Wędrowki pasterskie w Beskidzie Śląskim. W: *Etnografia Polska*. V, 227–231.
- KOPCZYŃSKA-JAWORSKA, B. (1961b), Dyskusyjne problemy syntezy badań nad pasterstwem wysokogórskim. W: *Etnografia Polska*. XXV, 2, 85–96.
- KOPCZYŃSKA-JAWORSKA, B. (1962), Szałaństwo w Karpatach Polskich w świetle prac zespołowych w roku 1960. W: *Etnografia Polska*. VI, 321–329.
- ŁACH, J. (2010), Kamienne szopy pasterskie jako ginący element krajobrazu Beskidu Małego. W: *Wierchy*. 76, 244–249.
- ŁACH, J. (2016), Rola wyróżników i wyznaczników krajobrazu przyrodniczego i kulturowego w określeniu wyspowego charakteru Beskidu Małego. W: *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*. XXXIII, 39–52.
- ŁACH, J./MUSIAŁ, M. (2015), Przeszłość i znaczenie tradycji dla współczesnego oblicza kulturowego góralszczyzny Beskidu Małego – zapis w krajobrazie. Wrocław.
- MOSZYŃSKI, K. (1967), *Kultura ludowa Słowian. Kultura materialna*. Warszawa.
- MOSZYŃSKI, K. (1996), *Ludy pasterskie ich kultura materialna oraz podstawowe wiadomości o formach współżycia zbiorowego, o wiedzy, życiu religijnym i sztuce*. Cieszyn.
- MUSIAŁ, M. (2010), Śladami kultury góralskiej w Beskidzie Małym. Andrychów.
- MYCZKOWSKI, Z. (2015), Kompozycyjne i architektoniczne wyznaczniki tożsamości krajobrazów. W: *Problemy Ekologii Krajobrazu*. XL, 199–208.
- MYGA-PIĄTEK, U. (2012), *Krajobrazy kulturowe – aspekty ewolucyjne i typologiczne*. Katowice.
- MYGA-PIĄTEK, U./CHMIELEWSKI, T. J./SOLON J. (2015), Rola cech charakterystycznych wyróżników i wyznaczników krajobrazu w klasyfikacji i audycie krajobrazów aktualnych. W: *Problemy Ekologii Krajobrazu*. XL, 177–185.

- NOVAK, J./PODOLAK, J./ZUSKINOVA, I./MARGETIN, M. (2013), Po stopach valachov v Karpatoch. Brno.
- PLIT, J. (2004), Przeobrażenia krajobrazów kulturowych Karpat Polskich dawniej i dziś. W: *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*. III, 33–43.
- STACHURA, P. (1998), Międzybrodzie Bialskie – dzieje i obyczaje. Kraków.
- SOBALA, M. (2014), Krajobrazy pasterskie w Polsce i Europie – wybrane typy, przykłady i formy ochrony. W: *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*. 25, 81–98.
- SOBALA, M. (2016), Landscape effects of conflicts in space management. A historical approach based on the Silesian and Żywiec Beskids (West Carpathians, Poland). W: *Environmental & Socio-economic studies*. 4, 51–60.
- TYVODAR, M. (1994), Traditional Cattle Breeding in the Ukrainian Carpathian Mountains of the Second Half of XIX-the First Half of XX Century. Uzhhorod.
- ZAWIEJSKA, E. (1986), Budownictwo pasterskie w Beskidzie Żywieckim. W: *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Etnograficzna*. XXVI, 41–56.

ИРИНА ЖИГЛЕЙ / IRYNA ZHYHLEI

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-9529-6849>

ДМИТРИЙ ЗАХАРОВ / DMYTRO ZAKHAROV

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-3423-0093>

Государственный университет «Житомирская политехника»

СОЦИАЛЬНЫЙ КАПИТАЛ БИЗНЕСА В УСЛОВИЯХ ГИБРИДНОЙ ВОЙНЫ: ПОНЯТИЕ, СОСТАВЛЯЮЩИЕ, ФУНКЦИИ

Social Capital of Business in Hybrid War Conditions: Concept, Components, Functions

Ключевые слова: социальный капитал; социальные нормы; социальная сеть; доверие; функции социального капитала; социально-экономические отношения

KEYWORDS: social capital; social norms; social network; trust; functions of social capital; socioeconomic relations, hybrid war

ABSTRACT: The main approaches to the definition of the category “social capital” in the historical context are considered. Elements of social capital (social norms, social network, trust) have been defined as well as its main functions have been identified, which were formed during the evolution of this concept. The influence of the hybrid war on the formation of social capital in the context of public trust in business structures in Ukraine is determined. The role of social networks as a source of creation, accumulation and restoration of social capital has been investigated. The importance of the existence of network links that affect the socialization of society and the expansion of its communicative borders in the conditions of the development of modern socio-economic relations has been noted.

1. Введение

В современном мире экономическое развитие страны и её регионов зависит не только от ресурсной базы и кадрового обеспечения, а и от таких факторов, как знания, инновации, институциональная среда, а также связи в обществе, учитывающие нормы морали, традиции, степень доверия в обществе. Эти факторы являются важной составляющей хозяйственной деятельности и трактуются в современной науке таким понятием, как социальный капитал. При чём его можно рассматривать не только на микро-, но и на макроуровне, поскольку уровень социального капитала влияет на развитие экономики всех

уровней. Важная роль социального капитала на микроуровне заключается в том, что он упрощает доступ к информации, улучшая, таким образом, качественные и количественные показатели ключевых субъектов экономики.

Особенно важно определять уровень социального капитала в условиях кризиса, в частности, в условиях гибридной войны, которая в данный момент происходит в Украине. В кризисных условиях особенно чётко проявляется негативная форма социального капитала: высокий уровень недоверия вызывает постоянную социальную напряжённость, которая только усиливает негативное влияние конфликта и разрушает любые инициативы, которые направлены на его решение. Социальный капитал принимает форму потенциально негативной составляющей, которая проявляется в том, что индивиды объединяются в группы с целью получения незаконной выгоды. Решение этих вопросов является приоритетным и на международном уровне как одна из целей устойчивого развития ООН до 2030 года (Цілі сталого розвитку ООН... 2015) – способствовать построению мирного и открытого общества в интересах устойчивого развития.

Следует отметить, что даже высокий уровень социального капитала, который характеризуется высоким уровнем социального доверия, не может напрямую повлиять на устранение истинных причин возникновения конфликта, а также не является прямым инструментом прекращения военных действий. Но повышение качественного уровня социального капитала позволяет наладить общественные связи внутри пострадавшей стороны, расширяя хозяйственную сеть, которой можно доверять, и объединяя таким образом свои усилия не только с целью налаживания хозяйственной деятельности, но и достижения мира.

Исследования социального капитала представлены в ряде публикаций: Bourdieu 1986; Gedajlovic/Honig/Moore et al. 2013; Coleman 1988; Jacobs 1961; Putnam 2000; Inglehart/Baker 2000; Klapwijk/van Lange 2009; Portes 1995; Hasan/Hoi/Wu et al. 2016; Hanifan 1916; Hilary/Huang 2016; Середа 2015; Фукуяма 2004a; 2004b; Жиглей 2007a; 2007b; 2010 и др.

В данной статье исследовано понятие «социальный капитал», выделены основные его элементы и функции, которые формировались в ходе эволюции данной категории и определено влияние гибридной войны на формирование социального капитала в части доверия общества к бизнес-структурам.

2. Определение понятия «социальный капитал»

Современная трактовка понятия «социальный капитал» впервые была предложена в работе: Hanifan 1916, где обоснована важность и необходимость налаживания социальных взаимоотношений между индивидами с целью

формирования устойчиво новой социальной единицы. Данный термин он использовал для описания «тех обстоятельств, которые влияют на повседневную жизнь каждого» и указывал на необходимость умения построения социальных отношений между людьми, которые способны «сформировать социальную единицу симпатии и понимания друг к другу» (Hanifan 1916, 67).

Исследование социального капитала, как отдельного научного направления, началось во второй половине XX в. В частности, J. Jacobs (1961, 125), основатель теории «нового урбанизма», в 1961 г. использовала понятие «социальный капитал» в контексте механизма развития поселения, формирования жизнедеятельности населения в городах и определения норм соседства. Теория охватывает собой большое количество научных направлений и использует межпредметные области знаний, такие как: археология, история, биология, экономика.

Социальный капитал как «ресурсы, основанные на родственных связях и отношения в группе членства» определял P. Bourdieu (1986, 21). J. Coleman (1988, 95ссл.) трактует социальный капитал как «потенциал взаимного доверия и взаимопомощи, рационально сформированный в межличностных отношениях: обязательства и ожидания, информационные каналы и социальные нормы». Базируясь на результатах своих исследований, Coleman одним из первых ввёл понятие «социальная сеть» и обосновал её значение.

Социальный капитал как способность индивидов распоряжаться ограниченными ресурсами на основании своего членства в определённой социальной сети или широкой социальной структуре рассматривает A. Portes (1995). По его мнению, способность к накоплению социального капитала не является индивидуальной характеристикой личности, а является особенностью той сети взаимодействия, которую выстраивает индивид. Таким образом, по мнению Portes социальный капитал – продукт включенности человека в социальную структуру.

R. Putnam (2000, 217ссл.) предлагает свою трактовку социального капитала: в то время как физический капитал относится к физическим объектам, а человеческий капитал соотносится со свойствами отдельных личностей, социальный капитал касается связей между людьми – социальных сетей, норм взаимодействия и доверия, возникающих в таких отношениях. В этом смысле социальный капитал тесно связан с тем, что мы называем «гражданским сознанием». Разница в том, что социальный капитал обращает внимание на то, что гражданское сознание наиболее устойчиво в сетях социальных взаимоотношений. Общество многих сознательных, но изолированных личностей, не владеет социальным капиталом (Putnam 2000, 234).

Существует мнение, что понятие социального капитала не может быть эмпирически дифференцировано с точки зрения ресурсов и характера

отношений, которые, вероятно, существуют, поскольку социальный капитал не открыт для самостоятельного измерения (Gedajlovic/Honig/Moore et al. 2013, 459).

На сегодня наиболее распространённым является определение социального капитала, представленное Мировым банком, в соответствии с которым социальный капитал рассматривается как институты, взаимоотношения и нормы, которые формируют качественно и количественно социальные взаимодействия в обществе. Такая трактовка социального капитала предусматривает его представление как некоей системы взаимоотношений, которая способна влиять на увеличение реального капитала. Прирост социального капитала, его появление и формирование возможны при наличии отдельных критериев: развитие сети общества, которое основывается на доверии всех граждан к правительству и наоборот. Эффективное развитие общества возможно только при наличии доверия в государстве. В частности, в Украине наблюдается дефицит такого рода доверия, и решением данной проблемы может быть лишь искоренение коррупции.

Таким образом, рассматривая социальный капитал как научное понятие, стоит выделить три его ключевые составляющие: социальная сеть, социальные нормы и доверие. Эти элементы являются пред условием для объединения и взаимосвязи группы с целью получения взаимной выгоды. Социальный капитал предоставляет возможность мобилизации дополнительных ресурсов предприятия, основываясь на доверии индивидуума друг к другу. Доверие M. Paldam (2000, 629) определяет, как социальный «клей», который цементирует общество посредством социальных единиц.

Существует отдельная группа учёных, которые под социальным капиталом понимают доверие. В частности, Ф. Фукуяма (2004, 474) рассматривает социальный капитал как форму овеществлённого доверия. Люди без доверия смогут сотрудничать только в рамках системы формальных правил и регламентации системы, которая требует постоянного переписывания, согласования, отстаивания в суде и обеспечения выполнения, иногда принудительного. Весь этот юридический аппарат, заменяющий доверие, приводит к росту так называемых «операционных расходов». Иными словами, недоверие, которое распространено в обществе, накладывает на всю экономическую деятельность что-то вроде дополнительной пошлины, которую общество с высоким уровнем доверия не платит.

Составляющими элементами доверия являются: 1) информация (знание, открытость, внешние отзывы, репутация); 2) эмоции и чувства; 3) поведение (опыт взаимодействия, общение).

G. Hilary/S. Huang (2016) отмечают, что компании, работающие в регионах, где доверие является более распространённым (проведя социальный опрос о доверии), менее страдают от агентских проблем, являются более прибыльными

и имеют более высокие показатели. В свою очередь, I. Hasan/C. HoiQ. Wu и др. (2016) обнаружили, что фирмы, работающие в регионах с более высоким уровнем социального капитала, имеют умеренно лучшие условия частных кредитных соглашений.

Следует отметить, что доверие не способно возникнуть само собой. Общество должно чётко понимать, что доверие – это реальный объект инвестиций, который, соответственно, требует ресурсов: финансовых, интеллектуальных, трудовых, инновационных и других. Безусловным является факт, что формирование, существование, накопление социального капитала является необходимым условием развития современного общества.

Особенно остро вопрос доверия возникает в конфликтные времена, в том числе в условиях гибридной войны, которая происходит в Украине. Актуальным становится вопрос: как компании могут повлиять на сохранение или восстановление социального капитала, например, межличностных отношений, формальных и неформальных сетей, и ассоциаций, которые могут оказаться под угрозой или быть уничтожены в конфликтных ситуациях (Зинченко 2017, 7). Доверие общества к бизнес-структурам в таких условиях значительно уменьшается, что требует поиска новых путей взаимодействия бизнеса со своими стейкхолдерами. А для этого следует выйти за пределы традиционного восприятия хозяйственной деятельности, которая в Хозяйственном кодексе Украины определена как деятельность субъектов хозяйствования в сфере общественного производства, направленная на изготовление и реализацию продукции, выполнение работ или оказание услуг стоимостного характера, имеющих ценовую определённую (Господарський кодекс... 2003). Предприниматели нового поколения должны работать не только над улучшением финансовых показателей своей деятельности, хотя эта цель является основной, но и над обеспечением устойчивого и мирного будущего путём активного участия в решении проблем общества. При реализации такой стратегии в условиях гибридной войны компаниям нужно развивать потенциал медиации среди сотрудников и отвечать на запросы стейкхолдеров, что соответствует 16 Цели устойчивого развития ООН до 2030 года (Цілі... 2018): способствовать построению мирного и открытого общества в интересах устойчивого развития, в частности: значительно сократить распространённость всех форм насилия и уменьшить показатели смертности от этого явления во всем мире; к 2030 году значительно уменьшить незаконные финансовые потоки и потоки оружия, активизировать деятельность по выявлению и возвращению похищенных активов и вести борьбу со всеми формами организованной преступности; значительно сократить масштабы коррупции и взяточничества во всех их формах.

Каким образом бизнес может способствовать достижению этих целей, особенно в условиях гибридной войны, когда он сам под угрозой? Стратегия

социально ответственного бизнеса в таких условиях должна обязательно предусматривать: 1) обеспечение безопасности работников; 2) помощь работникам в борьбе со стрессом; 3) предотвращения нарушения прав человека, как среди местного населения, так и среди сотрудников; 4) увеличение социальных инвестиций в восстановление экономической и социальной инфраструктуры; 5) иные меры, направленные на поддержку мирного процесса.

Особое внимание следует сосредоточить на таких группах стейкхолдеров, как демобилизованные лица и члены их семей; участники АТО и члены их семей; внутренне перемещённые лица, беженцы и те, кто вернулся на постоянные места проживания; национальные меньшинства и коренные народы.

Такая стратегия компании, с одной стороны, является расходной, поскольку требует расходования человеческих, финансовых, материальных ресурсов, а с другой – позволит повысить доверие общества к компании, повысит уровень её социального капитала, что позволит реализовать предприятию новые предпринимательские идеи менеджмента.

3. Формирование социального капитала в условиях развития современной экономики

Категория социального капитала является очень неоднозначной и комплексной. Именно это приводит к тому, что данная категория становится объектом исследования разных областей науки: экономики, социологии, истории. В экономике данное понятие рассматривается в контексте теории институционализма. Данное направление в экономической теории исследует нерациональное поведение покупателей, а также неформальные взаимоотношения индивидов. Результаты практически всех исследований социального капитала свидетельствуют о том, что в современном обществе данный вид капитала является достаточно неразвитым. Однако, стоит отметить, что страны Западной Европы и США владеют большим социальным капиталом, чем страны Восточной Европы и Латинской Америки. Причины такого отличия в уровне социального капитала тесно связаны с экономическим состоянием этих стран и могут быть сгруппированы таким образом:

1) причины, тормозящие развитие социального капитала, можно рассматривать как мировую тенденцию современного общества, которому присуща чрезмерная индивидуализация, снижение социальной активности, что приводит к разрушению коллективов;

2) разрушение социального капитала в условиях тоталитарного режима в бывших социалистических странах, к которым относится и Украина. К ним, в частности, можно отнести: недоверие общества к институциональным

управленческим органам, которые ассоциируются с коррумпированностью и бюрократизацией; нежелание значительной части общества быть частью общественных организаций; неспособность большинства граждан к решению проблем путём проявления собственной инициативы.

Для украинского бизнеса, считаем необходимым, в отчётности дополнительно раскрывать роль антикоррупционной политики и политики противодействия мошенничеству для формирования доверия к предприятиям и повышения эффективности управления.

Исследования современной экономической науки все чаще доказывают, что сейчас происходит формирование особенных институтов, которые создают новый тип культуры. К новому социальному явлению стоит отнести социальную сеть. Главной особенностью социальных сетей нового уровня является то, что их участниками могут быть индивиды, не связанные профессионально, что было присуще старым сетям. Объединяющим фактором выступают индивидуальные или коллективные интересы, которые преследуют её участники. Трансформация социальных сетей, а точнее их развитие, стало следствием повсеместной информатизации мира. Новые условия взаимодействия стали причинами новых способов проявления социального капитала.

Степень и структура социальных сетей физических лиц также влияет на величину транзакционных издержек, с которыми они сталкиваются, а также возможность реализации инновационных (но рискованных) идей в сотрудничестве с другими (Inglehart/Baker 2000; Klapwijk/van Lange 2009).

Предпосылками к зарождению новых социальных сетей и дальнейшему их развитию являются: 1) эволюция постиндустриальной экономики, в которой информация приобретает новое значение и становится наиболее важным средством производства; 2) переход товарной экономики к экономике сферы услуг; 3) изменение экономической модели развития общества на рубеже веков. Социальный капитал, как фактор саморазвития экономики, сформировался вследствие: многовариантности форм собственности, социальной мобильности участников социальных взаимодействий, существования противоположных интересов субъектов в социуме, которые не производят негативного влияния на экономическое развитие; 4) влияние макросреды на ускоренное развитие социального капитала: современная экономика требует оперативного взаимодействия на уровне государство-гражданин (предприятие-потребитель), которое возможно только при использовании современных технологий и новых управленческих механизмов.

Таким образом, современные средства социальной информатизации приводят к формированию и накоплению социального капитала. Причиной того, что исследование социального капитала вышло за рамки социологии стало то, что социальная сеть стала полноценной социальной структурой.

Эта структура состоит из неких узлов, которые представлены в форме социальных объектов (индивид или целая группа). Таким образом, ранее исключительно социальное понятие приобретает более широкие рамки и характеристики, становясь объектом экономических исследований. Уровень технического развития привёл к тому, что Интернет стал современным способом функционирования социальной сети. Такой род социального взаимодействия представлен набором индивидуальных веб-страниц, которыми управляет участник конкретной сети. Социальные сети выполняют важную роль в части объединения индивидов и групп на основании общих интересов, а также в поиске информации, связанной с местонахождением людей и предметов.

Безусловным является факт того, что данные изменения в обществе способны положительно влиять на восстановление социального капитала, способствовать экономическому росту, улучшать качество жизни. Страны, которые владеют высоким уровнем социального капитала, имеют значительно меньше проблем, связанных с социальным поведением как индивидов, так и групп. Эти страны владеют стабильной макроэкономической средой, которая способствует положительному развитию.

Учитывая все выше перечисленное, целесообразно выделить следующие функции социального капитала (Хайкин 2014, 85–92):

1. функция социализации: данная функция является основной, поскольку отображает цель и предназначение социального капитала. Стойкий характер развития экономики зависит от степени социализации общества, уровня доверия, единства и сплочённости;

2. экономическая функция: деловой и инвестиционный климат в стране значительно зависит от социального капитала. Развитая социальная сеть повышает информированность как внутренних, так и внешних пользователей информации;

3. институциональная функция: развитие теории институциональной экономики способствовало тому, что социальный капитал стал объектом экономических исследований. Социальный капитал в контексте данной теории формирует абсолютно новое институциональное пространство через создание формальных и неформальных институтов.

В настоящее время социальный капитал способен оказать существенное влияние на социальный и экономический рост Украины. Социальный капитал облегчает ускорение процесса производства материальных и нематериальных благ. Прежде всего, такие блага – это образование и здоровье. Развитие социальной экономики влияет, с одной стороны, на их коммерциализацию, а с другой – увеличение потребителей, что и необходимо для устойчивого развития Украины.

4. Выводы

Таким образом, социальный капитал является полинаучным понятием, которое исследуется в социологии, экономике, культурологии и психологии, основанное, прежде всего, на принадлежности индивида к определённой группе и на доверии. Группа, внутри которой существует полное взаимопонимание, отличается надёжностью, чётким выполнением взаимных обязательств, доверием, социальной сплочённостью, взаимной толерантностью, способна действовать более эффективно.

Современная трактовка социального капитала сводится к тому, что это результат социальных отношений, который усиливает физический, человеческий, интеллектуальный капиталы, повышает эффективность управления, активизирует потенциальные возможности предприятия. При этом, эффективное использование социального капитала способно уменьшать транзакционные расходы и повышать показатели ликвидности.

Основываясь на том, что социальный капитал является продуктом социальных отношений, к его элементам относятся: социальная сеть, социальные нормы и доверие. Эти составляющие позволяют индивидуальным субъектам, группам и обществу в целом решать проблемы на каждом из этих уровней.

Доверие общества к бизнес-структурам особенно падает в кризисных условиях, в частности, в условиях гибридной войны, которая сейчас происходит в Украине. Соответственно, в зависимости от стратегии, которую формирует компания в таких условиях, её социальный капитал может как наращиваться, так и уменьшаться, вплоть до отрицательного значения. Соблюдение положительной тенденции требует поиска новых путей взаимодействия бизнеса со своими стейкхолдерами, акцентирование внимания на таких группах, как: демобилизованные лица и члены их семей; участники АТО и члены их семей; внутренне перемещённые лица, беженцы и те, кто вернулся на постоянные места проживания; национальные меньшинства и коренные народы. При этом следует особое внимание уделять соблюдению прав человека и его безопасности и увеличению социальных инвестиций в восстановление экономической и социальной инфраструктуры. Такие, на первый взгляд затратные мероприятия станут толчком к наращиванию не только социального капитала, но и прибыли предприятия в долгосрочной перспективе.

Социальная сеть является источником создания и функционирования социального капитала. В современном мире устойчивые сетевые связи формируют коммуникативное пространство общества.

В ходе исследования категории «социальный капитал» выделено три главных его функции: экономическая, функция социализации и институционализации.

Таким образом, социальный капитал имеет способность к накоплению, ликвидности, конвертируемости и способен к самовозрастанию. Его накопление способно обеспечивать повышение эффективности деятельности предприятия и его конкурентных преимуществ во внешней среде.

Бібліографія

- BOURDIEU, P. (1986), The forms of capital. Handbook of theory and research for sociology of Education. New York.
- COLEMAN, J. S. (1988), Social capital in the creation of human capital. B: American Journal of Sociology. 94, 95–120.
- FUKUYAMA, F. (2004a), Velykyy razryv: per. s anhl. Moskva. [Фукуяма, Ф. (2004a), Великий разрыв: пер. с англ. Москва.]
- FUKUYAMA, F. (2004b), Dovere: sotsyalnye dobrodetely y put' k protsvetanyu. Moskva. [Фукуяма, Ф. (2004b), Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию. Москва.]
- GEDAJLOVIC, E./HONIG, B./MOORE, C. et al. (2013). Social capital and entrepreneurship: A schema and research agenda. B: Entrepreneurship Theory and Practice. 37/3, 455–478.
- HANIFAN, L. J. (1916), The Rural School Community Centre. In: Annals of the American Academy of Political and Social Sciences. 67.
- HASAN, I./HOI, C./WU, Q. et al. (2016), Social Capital and Debt Contracting: Evidence from Bank Loans and Public Bonds. B: Journal of Financial and Quantitative Analysis. 52/3, 1017–1047.
- HILARY, G./HUANG, S. (2016), Trust and Contracting, working paper. B: INSEAD and Singapore Management University. 47.
- INGLEHART, R./BAKER, W. (2000), Modernization, Cultural Change and the Persistence of Traditional Values. B: American Sociological Review. 19–51.
- JACOBS, J. (1961). The Death and Life of Great American Cities. New York.
- KHAYKYN, M. M. (2014), Sotsyal'nyy kapital y sotsyalnye sety (M. M. Khaykyn, A. B. Krutyk). V: Vestnyk YuUrHU: Ekonomika i menedzhment. 1/8, 85–92. [Хайкин, М. М. (2014), Социальный капитал и социальные сети (М. М. Хайкин, А. Б. Крутик). В: Вестник ЮУрГУ: Экономика и менеджмент. 1/8, 85–92.]
- KLAPWIJK, A./van LANGE, P. A. M. (2009), Promoting Cooperation and Trust in 'Noisy' Situations: The Power of Generosity. B: Journal of Personality and Social Psychology. 96, 83–103.
- PALDAM, M. (2000), Social Capital: One or Many? Definition and Measurement. B: Journal of Economic Surveys. 14/5, 629–654.
- PORTES, A. (1995), The Economic Sociology of Immigration: Essays on Networks, Ethnicity, and Entrepreneurship. New York.
- PUTNAM, R. (1993). Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy. Princeton/New Jersey.
- PUTNAM, R. (2000), Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community. New York.
- SEREDA, Yu. V. (2015), Rol' sotsialnoho kapitalu u formuvanni stavlennya do rynkovoyi ekonomiky Ukrainy. In: Ekonomika i prohnorozuvannya. 2, 89–98. [Середя, Ю. В. (2015), Роль социального капитала у формуванні ставлення до ринкової економіки України. В: Економіка і прогнозування. 2, 89–98.]
- Tsili... (2015), Tsili staloho rozvytku OON. V: <http://www.un.org.ua/ua/tsili-rozvytku-tysiacholititia/tsili-staloho-rozvytku>. [Цілі... (2015), Цілі сталого розвитку ООН. В: <http://www.un.org.ua/ua/tsili-rozvytku-tysiacholititia/tsili-staloho-rozvytku>.]

- ZHYHLEY, I. V. (2007a), Sotsial'nyy kapital predpriyatiya: ekonomicheskoye obosnovaniye i bukhgalterskoye otobrazheniye. Zhitomir. [Жиглей, И. В. (2007a), Социальный капитал предприятия: экономическое обоснование и бухгалтерское отображение. Житомир.]
- ZHYHLEY, I. V. (2007b), Sotsial'nyy kapital ta yoho mistse v systemi bukhgalters'koho obliku Visnyk ZhDTU. V: Ekonomichni nauky. 2/40, 53–62. [Жиглей, И. В. (2007b), Социальный капитал та його місце в системі бухгалтерського обліку Вісник ЖДТУ. В: Економічні науки. 2/40, 53–62.]
- ZHYHLEY, I. V. (2010), Bukhgaltersky oblik sotsialno vidpovidalnoyi diyalnosti subyektiv hospodaryuvannya: neobkhidnist' ta oriyentyry rozvytku. Zhytomyr. [Жиглей, И. В. (2010) Бухгалтерський облік соціально відповідальної діяльності суб'єктів господарювання: необхідність та орієнтири розвитку. Житомир.]
- ZINCHENKO, A./YANKOVSKA, O./SAPRYKINA, M. (2017), Korporatyvna sotsialna vidpovidalnist' u konfliktni chasy. Kyiv. [Зінченко, А./Янковська, О./Саприкіна, М. (2017), Корпоративна соціальна відповідальність у конфліктні часи. Київ.]

KULTURA, LITERATURA, MEDIA

АРКАДИЙ ДУДЗЯК / ARKADIUSZ DUDZIAK

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-5397-4023>

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

МАРИНА ПАЮНЕНА / MARINA PAYUNENA

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-2888-5790>

Санкт-Петербургский горный университет

ИНДОЕВРОПЕЙСКИЕ АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЕ И КУЛЬТУРНЫЕ ИСТОЧНИКИ ОСЕТИНСКОГО ГЕРОИЧЕСКОГО ЭПОСА КАК ПРИМЕР НОМАДИЗМА ИДЕЙ И ЦЕННОСТЕЙ (К ПОСТАНОВКЕ ПРОБЛЕМЫ)

Indo-European anthropological and cultural sources of the Ossetian heroic epic as an example of nomadism of ideas and values (problem statement)

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: номадизм, индоевропейское культурное наследие, идеи и ценности Ригведы, кавказская мифология, осетинский героический эпос

KEYWORDS: nomadism, Indo-European cultural heritage, ideas and values of Rigveda, mythology of Caucasus, Ossetian heroic epic

ABSTRACT: The paper makes an attempt to analyse the Indo-European cultural categories in the dimension of anthropological and cultural sources which have constituted the national epic of Ossetians, the descendants of the legendary Sarmatian Alans. As a result of studying the present state of knowledge about nomadism, the authors propose a way of understanding that concept as an intercultural penetration of ideas and values through the cultural texts (myths, literary works) in the history of the Indo-European family of Eurasian nations. The authors present the nomadism of Indo-European cultural elements which emerge from the studies of Galina Bieliakowa on Slavic mythology. The article discusses the nomadism of Indo-European ideas, values and cultural symbolism in the context of contemporary anthropological and archaeological knowledge. The authors focus on the phenomenon of preserving the Indo-European cultural heritage in the mythology of the North Caucasus (e.g. the Ossetian heroic epic). The authors also show the phenomenon of the literary image of the sword as an archetypal symbol of honor and purity on the example of the nomadism of that cultural image from the Caucasian epic to the medieval knight epic.

1. Концепция номадизма

В большинстве словарей приводится лапидарное определение номада как представителя народа, не имеющего постоянного места проживания и перемещающегося с одного места на другое, обычно сезонным образом и в пределах определённой территории с целью поиска свежих пастбищ для скота (Номад 2017а; 2017б). Соответствующий образ жизни людей, их экономическая и социальная организация определяются термином «номадизм» (т.е. кочевничество).

Номадные сообщества играли важную историческую роль: они открывали и развивали новые территории, выступали объединяющим фактором для разрозненных этнических групп, вели обширную, порой трансконтинентальную торговлю, способствовали распространению технологий и т. д. Однако с приходом индустриальной экономики кочевой образ жизни потерял своё конкурентное преимущество (Номадизм 2017б), и в XX в. его распространение значительно сократилось под давлением современных форм хозяйства, а также общественного и политического устройства (Номадизм 2017а).

Помимо того, что номадизм является классической темой литературы и мифологии, он реализуется также в распространении социально значимых идей и концепций, в межкультурном взаимодействии и других сферах. Отдельный аспект номадизма представляет миграция интеллектуальных традиций.

В рамках данной работы мы рассматриваем номадизм как процесс передачи идей и ценностей, «закодированных» в текстах различных культур.

2. Индоевропейское наследие Евразии

Данные лингвистических и археологических исследований помогают нам нарисовать портрет праиндоевропейской культуры. Наши индоевропейские предки занимались скотоводством и земледелием, владели многими ремёслами, умели возводить сложные сооружения. Накопление материальных ценностей приводило к социальной дифференциации. Общественная организация индоевропейцев имела кастовое иерархическое устройство. Несмотря на патриархат, роль женщины была значимой. Они имели свою религиозно-мифологическую систему, свои представления об устройстве мира, а кроме того демонстрировали высокий уровень духовной культуры – в частности, занимались накоплением научных знаний и даже имели весьма развитую поэтическую традицию (Сафронов 1989, 136–137). Расселившись по всей Евразии, индоевропейцы внесли значительный вклад в этническое

многообразие континента, передав вместе с тем своим потомкам основу своего языка и культуры.

На основании современных данных комплекса соответствующих дисциплин исследователи пытаются восстановить ранние миграционные пути населения, см. работы: Cavalli-Sforza 1997; King/Underhill 2002; Balanovsky et al. 2008; Wiik 2008, 35–39 ссл. Современное состояние исследований этногенеза индоевропейских популяций в Евразии рассматривается в публикации М. Ноиньской (Noińska 2016a, 234–244; 2016b, 161–166; 2016c, 145–155).

Если индоевропейское языковое и культурное родство в настоящее время уже не вызывает сомнения учёных, то проблема локализации прародины индоевропейцев – той территории, где изначально жили первые носители этого языка – по-прежнему остаётся предметом научных дискуссий. Как отмечает Л. Зализняк (2016), на данный момент пять регионов рассматриваются различными исследователями и научными школами в качестве возможных мест формирования индоевропейской прародины: 1) Центральная Европа между Рейном и Вислой – гипотеза, выдвинутая в конце XIX века Л. Гейгером и Г. Хиртом и ставшая чрезвычайно популярной в Германии на волне немецкого патриотизма; 2) Ближний Восток – версия, наиболее подробно аргументированная Т. Гамкрелидзе и Вяч. Ивановым (1984), развиваемая также в работах К. Ренфрю; 3) Балканы – версия Б. Горнунга, В. Георгиева, И. Дьяконова, возникшая в результате открытия балкано-дунайской неолитической культуры; 4) лесостепная и степная зоны между Днестром и Волгой – гипотеза, выдвинутая О. Шрадером и активно поддерживаемая и развитая Г. Чайлдом, Т. Сулимирским, М. Гимбутас, Д. Мэллори и многими другими; 5) Центральная Европа с восточноевропейскими степями до Волги – концепция А. Хойслера, Л. Зализняка, С. Конча.

В. Сафронов (1989, 63 ссл.) рассматривает локализацию индоевропейской прародины на основании комплексного анализа лингвистических, археологических, палеогеографических и палеоклиматических данных. Подчёркивая, что прародина может не быть постоянной в своих границах, он разделяет раннеиндоевропейскую и позднеиндоевропейскую прародины; первая локализуется им в границах юга Центральной и Западной Анатолии, а позднеиндоевропейская прародина переходит в европейскую часть с южной границей по правобережью Дуная, северной по северным склонам Карпат, Судет, Рудных гор и Тюрингскому лесу, западная не заходит за пределы Рейна (Сафронов 1989, 65 сл.), то есть создаётся основа для последующей индоевропеизации Центральной Европы и колонизации Северной Европы с ассимиляцией его мезолитического населения (Сафронов 1989, 155).

Археологические исследования Л. Зализняка помещают прародину индоевропейцев на территорию между Нижним Рейном и Донцом. Среднеевропейские низменности считаются своеобразным «коридором», по которому

шли миграционные волны с запада на восток, начиная с XII тысячелетия до н. э. В результате этого в VI–V тыс. до н. э. на пространстве от Ютландского полуострова до Северного Донца сформировалась крупная позднемезолитическая этническая общность охотников и рыболовов. Под воздействием балкано-дунайских неолитических культур и вследствие аридизации климата эти северные общества начали переходить к скотоводству и к IV тыс. до н. э. трансформировались в древнейшие индоевропейские культуры (Зализняк 2016).

Т. Гамкрелидзе и Вяч. Иванов (2013, 109 ссл.), основываясь на новых лингвистических данных, уточняют свою первоначальную гипотезу о расположении индоевропейской прародины и указывают её нахождение в юго-восточной Анатолии и северной Сирии, к северу от Плодородного полумесяца, откуда с началом распада индоевропейской языковой общности в IV–III тысячелетиях до н. э. происходит постепенное расселение индоевропейских племён, вначале довольно медленное, но с развитием коневодства и созданием конных повозок приобретающее характер активной и обширной миграции (там же, 129).

Какие бы гипотезы ни высказывались по поводу локализации индоевропейской прародины и направлений расселения индоевропейцев на обширных территориях Евразии, исследователи не оспаривают тот факт, что в течение всего доисторического времени наблюдалась преемственность в развитии индоевропейских этносов, существовал своего рода «континуитет культур от Центральной Европы до Кавказа» (Сафронов, 1989, 93), что подтверждается современными данными целого ряда наук — лингвистики, археологии, палеогенетики и др. (Гамкрелидзе/Иванов 2013). А к III–II тысячелетию до н. э. индоевропейское культурное наследие уже преобладает в Европе, распространяясь практически по всей её северной, центральной и восточной территории (Mallory/Adams 2006, 452; Callaway 2015).

3. Избранные индоевропейские культурные элементы в исследованиях Г. С. Беяковой

Г. С. Беякова (1995, 17 ссл.) приводит целый ряд примеров «кочевания» идей, образов, верований, в основном, в пределах индоевропейской культурной общности, объясняя их историческим (иногда очень древним) родством народов, а также миграциями и межэтническими контактами.

Интересно, что у многих индоевропейских народов есть сказания, прославляющие младшего брата. Например, в древнеиранской легенде о трех сыновьях Феридуна старший и средний братья из зависти убивают младшего (там же, 33). Подобный сюжет очень распространён и в русских народных

сказках о трех братьях. В сказках сохраняется и представление о лошади как о важнейшем животном в культуре скифов-кочевников и отражение их общественной организации. Символическим также представляется окрас лошадей, которых отец дарит своим сыновьям.

Рассматривая схожесть индоевропейских сюжетов, образов и традиций, стоит также упомянуть тот факт, что поэтический размер древних славянских сказаний, песен, заговоров, прибауток, поговорок близок к древней поэзии «Вед», «Авесты», песен древних германцев. Кроме того сравнительное изучение, например, германских и славянских песен показывает, что славянский размер более старый и может считаться первоначальным (там же, 47). Такую преемственность индоевропейских культурных элементов Белякова объясняет, в первую очередь, их древностью и, следовательно, принадлежностью к общеиндоевропейскому историческому периоду.

4. Номадизм идей, ценностей и индоевропейских символов: археологические и антропологические данные

Влияние кавказско-черноморского культурного уклада на развитие восточно- и центральноевропейского сообщества в эпоху позднего мезолита было подтверждено в восьмидесятих годах прошлого века (Domańska 1990). Культурный и генетический анализ мезолитических (протонеолитических) артефактов позволил установить связь с кавказскими и черноморскими сельскохозяйственными культурами (седьмое тысячелетие до нашей эры). Археологи разработали представление о маршруте перехода из Ближнего Востока на север через Кавказ, Причерноморье, Крым до восточной и центральной Европы. В период формирования протонеолитической культуры (шестое–пятое тысячелетие до нашей эры) между Кавказом и европейскими равнинами в долинах Одры и Вислы существовал маршрут, по которому в Европу проникали ближневосточные культурные образцы – так называемый переход неолитических культурных форм в восточную и центральную Европу. Культуры стран Ближнего Востока (северного Ирана, Ирака, Сирии, Палестины) оказывали влияние на кавказскую культуру уже в эпоху верхнего палеолита (девятое тысячелетие до нашей эры). С шестого тысячелетия до нашей эры Кавказ, как пишет Л. Доманская (Domańska 1990) стал центром аграрной культуры (земледелия и животноводства: были одомашнены козы и овцы). Кавказская традиция была воспринята жителями степей и лесов восточной Европы. Кавказ и Крым были населены культурно идентичными сообществами. Таким образом, были продемонстрированы тесные культурные

связи между Кавказом и Причерноморьем, с одной стороны, и центральной и восточной Европой, с другой.

Археологические исследования обнаружили существование в V–IV тыс. до н. э. единого похоронного обряда в пределах комплекса ямной культуры, что свидетельствует о наличии в начале бронзового века сообщества антропологически и генетически различных племён, характеризующихся, тем не менее, общими представлениями об устройстве жизни, единой религиозной и мифологической картиной мира. Существуют научные доказательства генетического смешения понтокаспийского степного населения и сельскохозяйственного населения Анатолии и Ирана, а также охотников и собирателей Северного Кавказа. В археологии существует представление о проникновении скотоводов бронзового века в сельскохозяйственные цивилизации Запада. Расселение индоевропейцев по европейскому континенту повлекло за собой распространение единого похоронного обряда в евразийские степи, в особенности на территории от Волги до Урала (Мерперт 1987, 147). В начале энеолита в Самарских степях встречается генетический элемент иранских неолитических земледельцев с примесью охотников и собирателей Кавказа. Тот же элемент обнаруживается в медном и бронзовом веке на Балканах: в Варне в 4600–4500 годах до н. э. и на северо-востоке Болгарии в 3000–2900 гг. до н. э. (Mathieson et al. 2017). Ирано-кавказский элемент встречается также и в понтокаспийских степях (Nikitin et al. 2017). Подробное исследование митохондриальных линий показало, что полукочевые скотоводы-«ямники» (Rassamakin 1994, 70; Kadrow 2008, 73) генетически были предками земледельцев энеолита и раннего бронзового века как в Европе, так и на Кавказе и в Юго-Восточной Азии (Nikitin et al. 2017). В украинских степях и лесостепях в бассейне Северного Донца и среднего Дона обитали долихоцефальные люди с широким вытянутым лицом, являющимся антропологическим признаком прото-европейского типа (Круц 1997, 374 ссл.). Ямная культура распространилась до бассейна Тисы в Восточных Карпатах (Николова 2000, 449). В начале V тыс. до н. э. похоронный обряд с характерными гендерными различиями был перенесён и в Среднедунайскую низменность (Kadrow 2008, 75 сл.), что показывает сходство культуры шнуrowой керамики в Европе и ямной культуры. На основании антропологического анализа населения ямной культуры исследователи отвергают представление о миграции этих племён с Волги и Урала. Напротив, средиземноморский антропологический тип прослеживается, наряду с прото-европейским элементом, даже в ямной культуре Южного Урала в её поздней стадии (Хохлов 2003, 193 ссл.). Во времена энеолита и бронзы не происходили массовые переселения, все антропологические типы, встречающиеся на территории Украины, имеют местное, хотя и различное происхождение. С приходом новых культур не происходила смена населения (Шевченко 1986, 123 ссл.). Это позволяет сделать вывод

о том, что кочевой образ жизни явился результатом межкультурных контактов и обменов, а не был привнесён вторжением кочевых захватчиков, навязавших определённые культурные нормы покорённым сообществам. С. Кадров отвергает идею М. Гимбутас о нашествии кочевых племён на земледельческие территории как несогласующуюся с археологическими данными (Kadrow 2008, 74 сл.). Традиции похоронных обрядов обуславливаются двумя факторами: этническими характеристиками и общественными отношениями (Массон 1976, 149). В неолитическую эпоху существовал целый ряд духовных культур, проявлявшихся в различных традициях захоронения. В начале бронзового века похоронные обряды были унифицированы, возникла ямная культура, отражавшая духовную общность населения этого периода (ДИУ 1997, 362). Несмотря на то, что это общество не было однородным (различные антропологические типы, различная материальная культура), можно говорить об их единой картине мира, на которую не влияла разница географических зон или климатических условий. Единство религиозно-мифологических взглядов представителей ямной культуры выражалось в единообразии их погребального обряда. В эпоху энеолита развитие Причерноморья проходило сходные этапы с развитием земледельческой культуры Карпат, Балкан и Триполья. Северные Балканы, Среднедунайская низменность и бассейн Дуная были земледельческими регионами. В причерноморских степях и в долине Волги (в среднем и нижнем течении) развивалось скотоводство. В 33–32 вв. до н. э. в степях Причерноморья складывается тип хозяйства бронзового века: с невероятной быстротой технологии выплавки и обработки металлов распространились на огромной территории. В археологическом плане это период развития ямной культуры с её единообразным погребальным обрядом (Рычков 2002, 42 ссл.). Он представлял собой монументальные захоронения с антропоморфными стелами и повозками. Присутствие в захоронении костей животных сопоставимо со стандартным набором жертвенных животных у индоевропейцев. Украшения свидетельствуют об образе жизни скотоводов и охотников (Ковалева 1989). В этом контексте интерпретируется и характеристика топора как культурного артефакта кочевников: топор как атрибут правителя-громовержца и символ земного правителя в индоевропейской традиции (Полідович/Циміданов 1995, 52 ссл.); топор как атрибут власти в сообществе представителей ямной культуры северо-западного Причерноморья (Иванова/Цимиданов 1998, 141 ссл.); топор один из погребальных предметов (Lichter 2001, 280 ссл.; Kadrow 2008, 59 ссл.). На основании археологического, генетического и антропологического анализа можно заключить, что в начале бронзового века определённые культурные мотивы были общими для населения Евразии. Примером может служить распространение идей и ценностей, отражённых в погребальных обрядах ямной культуры, которая, по данным

исторических памятников, продолжалась до XX–XXI вв. до н. э., а в некоторых районах сохранялась и до XX–XIX вв. до н. э. Ямная культура служила объединяющим фактором для различных сообществ, населявших в раннем бронзовом веке обширную территорию понтокаспийских степей. Балканские связи с Волгой и Уралом (Моргунова/Кравцов 1994), а также археологическая реконструкция маршрутов распространения индоевропейских идей в евразийских степных культурах, начиная со скифского периода (8–4 вв. до н. э.), представляются значимыми с точки зрения нomaдизма (Кузин-Лосев 1999, 125 сл.). Археологические находки указывают на то, что скифская культура (как часть индоевропейской культурной области) в Европе простирается до польского Подкарпатья – района Хотинца в Ярославском повете (Jastrzębska 2017). Стоит также отметить, что в эпоху энеолита обнаруживаются захоронения, различающиеся по гендерному (а не половому) признаку (Dornheim et al. 2005, 42 ссл.). На рубеже энеолита и раннего бронзового века этот обряд распространился до Днестра (среднеднепровская культура) и современной территории России (фатьяновская культура) (Häusler 2006, 89 ссл.; Kadrow 2008, 49). Случаи совершения этого обряда встречаются также в культуре Полада (культуре свайных построек) в Северной Италии, в анатолийском захоронении Демирчиуюк-Сарикет, в каякентской культуре в Дагестане (первая половина II тыс. до н. э.), в кобанской культуре, в триалетской культуре в Грузии, в ряде мест на Кавказе (Häusler 2006, 103 ссл.; Kadrow 2008, 49). На западном побережье Чёрного моря на рубеже VI и V тыс. до н. э. существовал погребальный обряд: захоронение осуществлялось на кладбищах, удалённых от поселений, ритуал был гендерно дифференцирован, в могилу помещались ценные бронзовые предметы, присутствовали архитектурные элементы из крупных камней. Наблюдался «номадический» феномен распространения верований, космологических представлений, культурных символов (Moore 2004, 402 сл.; Bétaille 2004, 305; Kadrow 2008, 50 сл.). Это явление достигло полгарской культурной области (культуры Тисаполгар и Бодроккерестур) в бассейне Тисы, люблинско-волинской культуры на верхней Висле, Буге и Днестре, а также культуры линейной керамики позднего периода (брест-куявская группа) в Куявии (Kadrow 2008, 51). Отмечаются и межкультурные контакты на территории от устья Днестра на северо-западном побережье Чёрного моря до северо-восточной Трансильвании и Центральной Европы (Kadrow 2008, 67). В эпоху раннего энеолита происходили миграции населения днепровско-волжского междуречья в юго-восточную Европу (Kadrow 2008, 71), продолжая таким образом распространение идей и ценностей с Ближнего Востока через Кавказ в Европу.

5. Индоевропейские элементы осетинского героического эпоса: предварительный анализ

Предметом нашего изучения является движение (миграция) архетипических и аксиологических элементов (ценностей в форме символов) в языках и текстах индоевропейской культурной общности:

- от архаических устных преданий до записанных мифологических текстов;

- от ритуальных текстов (культурная область святого, духовного) до художественной литературы (культурная область светского);

- от ведической литературы до кавказского эпоса;

- от осетинского героического эпоса до средневековых легенд кельтской рыцарской культуры.

Культурно-специфические тексты, антропологические и культурные источники (например, эпосы) содержат послания, которые могут быть прочитаны с применением методологии антропологической герменевтики текста, то есть интерпретации семантики архетипических эсхатологических тем, мифологических клише, архетипических символов.

К архетипическим категориям индоевропейской культуры относятся: эсхатологический мотив «преобразования Хаоса в Космос» (преобразования зла в добро); эсхатологический мотив «Renovatio» (обновление — циклическое преобразование мира); эсхатологический мотив «Incipit Vita Nova» (начать заново, начало новой жизни); мифы, литературные клише; символы.

Архетипический индоевропейский эсхатологический мотив «преобразования Хаоса в Космос» (преобразования зла в добро) ярко прослеживается в «Ригведе». Пример: мандала I, гимн 157. К Ашвинам:

4 О Ашвины, привезите вы нам подкрепляющую силу,
Окропите нас медовым кнутом,
Продлите срок жизни, сотрите телесные повреждения,
Отвратите враждебность, будьте (нашими) товарищами! (Елизаренкова 1972).

Другой пример: мандала III, гимн 59. К Митре:

4 Этот Митра, достойный поклонения, очень благосклонный,
Родился царём с доброй властью, устройтелем (обрядов).
Да будем мы в милости у него, достойного жертв,
И в добром его расположении! (Елизаренкова 1972).

Архетипический индоевропейский эсхатологический мотив «Incipit Vita Nova» (начать заново, начало новой жизни) в «Ригведе». Пример: мандала I, гимн 157. К Ашвинам:

1 Пробудился Агни. С земли поднимается солнце.
Великая яркая Ушас засветилась пламенем.
Ашвины запрягли колесницу, чтобы ехать.
Бог Савитар побудил к жизни каждое движущееся существо.
[...]
5 Ведь это вы влагаете плод в самок,
Вы — во все существа!
О быки-Ашвины, вы вызываете к жизни
Огонь и воды, и лесные деревья. (Елизаренкова 1972).

Номадический архетипический символ обнажённого меча можно проследить как в средневековой рыцарской литературе, так и в осетинском героическом эпосе. В «Романе о Тристане и Изольде» Ж. Бедье мы читаем:

На ложе из зелёных ветвей, устланное свежей травой, первая легла Изольда. Тристан лёг возле неё, положив между нею и собою обнажённый меч. У королевы на пальце был золотой перстень с чудным изумрудом, который подарил ей Марк в день их свадьбы. Так спали они, крепко обнявшись; одна рука Тристана была просунута под шею его милой, другою он обхватил её прекрасное тело, но уста их не соприкасались. Ни малейшего дуновения ветерка, ни один листок не шелохнёт. Сквозь ветвяную крышу падал луч солнца на лицо Изольды, и оно сияло, как льдинка (Бедье 1993, 29).

Другой пример из произведения Ж. Бедье:

Но он (король Марк, муж Изольды – А. Д. / М. П.) увидел, что губы их не соприкасались и обнажё[о]нный меч разделял их тела. «Боже! – подумал он. – Что я вижу! Могу ли я убить их? Они так долго жили в этом лесу, и если бы любили друг друга грешной любовью, разве положили бы этот меч между собой? И разве не знает каждый, что обнажённое лезвие, разделяющее два тела, служит порукой и охраной целомудрия? Если бы они любили друг друга грешной любовью, почивали бы они так непорочно? Нет, я их не убью: это было бы большим грехом; и если бы я разбудил этого спящего и один из нас был убит, об этом долго стали бы говорить, и к нашему стыду. Но я устрою так, что, проснувшись, они узнают, что я застал их спящими и не пожелал их смерти и что Бог сжалился над ними» (Бедье 1993, 29–30).

В идентичном семантическом контексте архетипический номадический символ меча возникает в осетинском эпосе (миф «Смерть Ахсара и Ахсартага»):

Дзерасса, принимая Ахсара за мужа, стала лнуть к нему, но видит, что тот отворачивается от неё. Пришло время ложиться спать. Молча постелил Ахсар свою бурку, легли они на неё и накрылись буркой Ахсартага. Но чтобы не было у него близости с женой брата, вытащил Ахсар свой меч и положил его между собой и Дзерассой (Кулов 1948, 7).

С точки зрения антропологической герменевтики меч в индоевропейской символике представляет собой следующее: пространственная ось, луч солнца, судьба, дух, символ солнечного героя, сила солнца, оружие для борьбы с силами зла (соблазнами), знак рыцарства, магическая сила света противопоставленная силам тьмы, чистота, невинность, целомудрие, сексуальное воздержание (Koraliński 1985, 686; 1991, 222 сл.).

Номадическая тема путешествия также прослеживается и в древней «Ригведе», и в осетинском нартском эпосе. В осетинском мифе мы читаем:

...а когда кончился пир, вскочил Курдалагон на гребень огненной бури и, словно крылатый Пакундза, умчался в небеса. Перламутровой огненной рыбой обернулся Донбеттыр и скрылся в морской бездне. Ушёл и Сайнаг-алдар в свою крепость. Нарты же, как подобает тем, кто проводит всю свою жизнь в походах, отправились в опасный путь (Кулов 1948, 4).

Архетипический мотив путешествия героя в осетинском эпосе:

Выросли Ахсар и Ахсартаг, и настал день, когда решили они на один год отправиться в поход (Кулов 1948, 7).

Индоевропейский архетипический мотив паломничества в «Ригведе», мандала I, гимн 25. К Варуне:

20 Ты царишь надо всем,
О мудрый: над небом и землёй.
Обрати слух к (моей) молитве! (Елизаренкова 1972).

Индоевропейский культурный феномен «пирования для привлечения счастья» в героическом эпосе нартов (миф «Рождение Ахсара и Ахсартага»):

Чтобы счастье принёс новорождённым день их рождения, Уархаг устроил пир. Семь дней и семь ночей пировали гости Уархага (Кулов 1948, 3–4).

Архетипическая ценность счастья (добра, процветания) в «Ригведе», мандала I, гимн 25. К Варуне:

4 Далеко ведь летят мои
Обезоруживающие (слова) в поисках лучшего (Елизаренкова 1972).

Мандала I, гимн 89. Ко всем Богам:

5 Чтобы Пушан помог увеличить наше достояние,
Как защитник, охранитель, не терпящий обмана – (нам) на благо.

6 Благо – нам Индра с возросшей славой,
Благо – нам Пушан, у кого всё достояние,
Благо – вам Таркшья с невредимым ободом,
Благо пусть даст нам Брихаспати! (Елизаренкова 1972).

Манда́ла I, гимн 123. К Ушас:

11 [...] О Ушас, воссвети ты далеко, неся счастье!
13 Послушная узде космического закона,
Дай нам силу духа, приносящую счастье! (Елизаренкова 1972).

Манда́ла I, гимн 157. К Ашвинам:

3 Пусть приедет сюда прекрасно восхваленная трехколёсная
Везущая мёд быстроконная колесница Ашвинов!
С тремя сиденьями, щедрая, дающая все наслаждения
Да привезёт она нам счастье для двуногого (и) четвероногого! (Елизаренкова 1972).

Манда́ла IV, гимн 14. К Агни:

3 Приближаясь (к нам), явилась алая (заря) со своим светом,
Яркая, великая, давая о себе знать (своими) лучами,
Пробуждая (все существа), богиня Ушас
Отправляется в счастливое путешествие на прекрасно запряжённой колеснице
(Елизаренкова 1972).

Манда́ла V, гимн 60. К Марутам:

5 Без старшего, без младшего эти
Братья выросли на счастье (Елизаренкова 1972).

Потомство как эквивалент счастья в осетинском эпосе (миф «Рождение Ахсара и Ахсартага»):

К старости родились у нарта Уархага два сына-близнеца. В час, когда поют первые петухи, родился первый сын, и в ту же ночь, когда утренняя звезда Бонварнон ещё не взошла на небо, в час, когда поют вторые петухи, родился второй сын. Заглянули лучи утреннего солнца в сердца Уархага и жены его Сайнагон, и почувствовали родители, как дороги им дети, порождённые ими. Чтобы счастье принёс новорождённым день их рождения, Уархаг устроил пир, и, как водилось у нартов, только дичиной, добытой на охоте, потчевали на этом пиру (Кулов 1948, 3).

Потомство как эквивалент счастья в «Ригведе», мандала IV, гимн 53. К Савитару:

7 Пришѐ[о]л бог в (своё) время: да усилит он (наше) жильѐ!
Пусть даст нам Савитар жертвенную усладу в виде прекрасного потомства!
Пусть вселяет в нас жизнь ночами и днями!
Пусть усилит нас богатством в виде потомства! (Елизаренкова 1972).

Архетипическая ценность мужества в осетинском эпосе:

Курдалагон полюбил сыновей Уархага и дал им имена. Старшего назвал он Ахсар, младшего – Ахсартаг. А почему названы они были Ахсар и Ахсартаг? Про отважного говорят – ахсар. Таким был первый брат. И так его назвали. Но ещё отважнее был второй брат, и назвали его Ахсартаг, что значит «отважнейший» (Кулов 1948, 4).

Архетипическая индоевропейская тема «героические близнецы» в осетинском эпосе:

Не по дням, а по часам росли Ахсар и Ахсартаг. За день вырастали они на вершок, а за ночь – на целую пядь. Озорными мальчишками были Ахсар и Ахсартаг. Сделали они себе луки и стрелы, и не стало птицы, которая могла бы пролететь над ними: тотчас подбивали они её, и камнем падала она на землю. Весь мир скоро узнал, что у нарта Уархага подросли отважные сыновья-близнецы – Ахсар и Ахсартаг (Кулов 1948, 4).

6. Выводы

Итак, анализ архетипической культурной символики, отражённой в текстах различной временной и географической принадлежности, позволяет сделать следующие выводы:

1. В средневековом кельтском рыцарском романе находит своё проявление тот же нomaдизм индоевропейской культуры, что и в кавказском эпосе.

2. Осетинский героический эпос является примером нomaдических мотивов и архетипических символов а также ценностей, представленных в Ригведе.

3. Нomaдизм культурного (литературного, аксиологического) содержания подтверждает существование многовекового движения идей и ценностей через Кавказ в Европу.

4. Литературное содержание подтверждает мнение культурологов и антропологов о том, что единство человеческой расы проявляется в разнообразии культурных форм.

Библиография

- BALANOVSKY, O. et al. (2008), Two Sources of the Russian Patrilineal Heritage in Their Eurasian Context. B: *American Journal of Human Genetics*. 82(1), 236–250.
- BÉDIER, J. (1993), *Tristan i Izol'da*. Moskva. [Бедье, Ж. (1993), *Тристан и Изольда*. Москва.]
- BELIAKOVA, G. S. (1995), *Slavyanskaya mifologiya*. Moskva. [Белякова, Г. С. (1995), *Славянская мифология*. Москва.]
- BÉTEILLE, A. (2004), *Rasa, kasta i pleć kulturowa*. B: Kempny, M./Nowicka, E. (red.), *Badanie kultury. Elementy teorii antropologicznej. Kontynuacje*. Warszawa, 312–328.
- CALLAWAY, E. (2015), *Steppe migration rekindles debate on language origin*. Eurasian region gains ground as birthplace Indo-European tongues. B: <https://www.nature.com/news/steppe-migration-rekindles-debate-on-language-origin-1.16935> [доступ 21.12.2017].
- CAVALLI-SFORZA, L. L. (1997), *Genes, Peoples, and Languages*. B: *Proceedings of the National Academy of Sciences USA*. 94(15), 7719–7724.
- DIU, (1997), *Davnya Istoriya Ukraïni*. T. 1. Kiïv. [ДИУ, (1997), *Давня Історія України*. Т. 1. Київ.]
- DOMAŃSKA, L. (1990), *Kaukasko-nadczarnomorskie wzorce kulturowe w rozwoju późno mezolitycznych społeczeństw niżu strefy pogranicza Europy Wschodniej i Środkowej*. Poznań.
- DORNHEIM, S. (2005), *Sex und Gender, Alter und Kompetenz, Status und Prestige: Sociale Differenzierung im 3. Vorchristlichen Jahrtausend*. B: Müller J. (Hrsg.), *Alter und Geschlecht in ur- und frühgeschichtlichen Gesellschaften*. Bamberg, 27–71.
- YELIZARENKOVA, T. Ya. (1972), *Rigveda. Izbrannyye gimny*. Moskva. [Елизаренкова, Т. Я. (1972), *Ригведа. Избранные гимны*. Москва.]
- GAMKRELIDZE, T. V./IVANOV, VYACH. Vs. (1984), *Indoyevropeyskiy yazyk i indoyevropeytsy*. 2 t. Tbilisi. [Гамкрелидзе, Т. В. / Иванов, Вяч. Вс. (1984), *Индоевропейский язык и индоевропейцы*. 2 т. Тбилиси.]
- GAMKRELIDZE, T. V./IVANOV, VYACH. Vs. (2013), *Indoyevropeyskaya prarodina i rasseleniye indoyevropeytsyev: Polveka issledovaniy i obsuzhdeniy*. V: *Voprosy yazykovogo rodstva*. 9, 109–136. [Гамкрелидзе, Т. В./Иванов, Вяч. Вс. (2013), *Индоевропейская прародина и расселение индоевропейцев: полвека исследований и обсуждений*. В: *Вопросы языкового родства*. 9, 109–136.]
- HEGGARTY, P. (2015), *Ancient DNA and the Indo-European Question*, Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. Leipzig.
- HÄUSLER, A. (2006), *Polaritäten, geschlechtsdifferenzierte Bestattungssitten und die Entstehung des grammatischen Geschlechts in den indogermanischen Sprachen*. B: *Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte*. 90, 70–149.
- KHOHLLOV, A. A. (2003), *O spetsifike antropologicheskogo tipa naseleniya Yuzhnogo Priural'ya v epokhu ranney i sredney bronzy*. V: *Chteniya, posvyashchennyye 100-letiyu deyatel'nosti V. A. Gorodtsova v GIM*. Moskva, 193–195. [Хохлов, А. А. (2003), *О специфике антропологического типа населения Южного Приуралья в эпоху ранней и средней бронзы*. В: *Чтения, посвященные 100-летию деятельности В. А. Городцова в ГИМ*. Москва, 193–195.]
- IVANOVA, S. V./TSMIDANOV, V. V. (1998), *Pogrebeniya s toporami v yamnoy kul'ture Severo-Zapadnogo Prichernomor'ya*. V: *Naukovі pratsi istorichnogo fakul'tetu Zaporiz's'kogo Derzhavnogo Universitetu*. IV, 141–157. [Иванова, С. В./Цимиданов, В. В. (1998), *Погребения с топорами в ямной культуре Северо-Западного Причерноморья*. В: *Наукові праці історичного факультету Запорізьського Державного Університету*. IV, 141–157.]
- JASTRZĘBSKA, A. (2017), *Sensacja na Podkarpaciu. Znalezione grecką amforę sprzed 2,5 tys. lat*. B: <https://www.o2.pl/artykul/sensacja-na-podkarpaciu-znaleziono-grecka-amfore-sprzed-2-tys-lat-6150515543103617a> [доступ 21.12.2017].
- KADROW, S. (2008), *Gender-differentiated burial rites in Europe of 5th and 4th millennia BC: attempt at traditional archeological interpretation*. B: *Analecta Archaeologica Ressorviensia*. 3, 48–82.

- KING, R./UNDERHILL P. A. (2002), Congruent Distribution of Neolithic Painted Pottery and Ceramic Figurines with Y-Chromosome Lineages. B: *Antiquity*. 76(293), 707–714.
- KOPALIŃSKI, W. (1985), *Słownik mitów i tradycji kultury*. Warszawa.
- KOPALIŃSKI, W. (1991), *Słownik symboli*. Warszawa.
- KRUTS, S. I. (1997), *Antropologichnyi sklad naselennya*. V: *Davnya istoriya Ukraïni*. 1. Kiïv, 374–383. [Круц, С. І. (1997), *Антропологічний склад населення*. В: *Давня історія України*. 1. Київ, 374–383.]
- KULOV, K. D. (red.) (1948), *Osetinskiye nartskiye skazaniya*. Vladikavkaz. [Кулов, К. Д. (ред.) (1948), *Осетинские нартские сказания*. Владикавказ.]
- KUZIN-LOSEV, V. I. (1999), *O možnosti sushchestvovaniya transformatsionnykh modeley v skifo-sibirskom kul'turnom mire*. V: *Etnichna istoriya ta kul'tura naselennya stepu ta lisostepu Evrazii (vid kam'yanoogo viku po ranne sredn'ovichchya)*. Dnipropetrovs'k, 125–127. [Кузин-Лосев, В. И. (1999), *О возможности существования трансформационных моделей в скифо-сибирском культурном мире*. В: *Етнічна історія та культура населення степу та лісостепу Євразії (від кам'яного віку по ранне середньовіччя)*. Дніпропетровськ, 125–127.]
- LICHTER, C. (2001), *Untersuchungen zu den Bestattungssitten des südeuropäischen Neolithikums und Chalkolithikums*. B: *Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Internationale Interakademische Kommission für die Erforschung der Vorgeschichte des Balkans*. 5, 280–291.
- MERPERT, N. Ya. (1987), *Tsirkumpontiyskaya zona v rannembronzovom veke: voprosy kul'turnykh kontaktov*. V: *Kavkaz v sisteme paleometallicheskich kul'tur Evrazii*. Tbilisi. [Мерперт, Н. Я. (1987), *Циркумпонтийская зона в раннем бронзовом веке: вопросы культурных контактов*. В: *Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии*. Тбилиси.]
- MASSON, V. M. (1976), *Ekonomika i sotsial'nyy stroy drevnykh obshchestv*. Leningrad. [Массон, В. М. (1976), *Экономика и социальный строй древних обществ*. Ленинград.]
- MALLORY, J. P./ADAMS D. Q. (2006), *The Oxford Introduction to Proto-Indo-European and the Proto-Indo-European World*. New York.
- MATHIESON, I./RODENBERG, S. A./POSTH, C. et al. (2017), *The Genomic History Of Southeastern Europe*. B: *Nature*. 555, 197–203.
- MORE, H. L. (2004), *Co się stało kobietom i mężczyznom? Płeć kulturowa i inne kryzysy antropologiczne*. B: *Kempny, M./Nowicka, E. (red.), Badanie kultury. Elementy teorii antropologicznej. Kontynuacje*. Warszawa, 402–419.
- MORGUNOVA, N. L./KRAVTSOV, A. YU. (1994), *Pamyatniki drevneyamnoy kul'tury na Ilike*. Yekaterinburg. [Моргунова, Н. Л./Кравцов, А. Ю. (1994), *Памятники древнеямной культуры на Илеке*. Екатеринбург.]
- NIKITIN, A. G./IVANOVA, S./KIOSAK, D. et al. (2017), *Subdivisions of haplogroups U and C encompass mitochondrial DNA lineages of Eneolithic–Early Bronze Age Kurgan populations of western North Pontic steppe*. B: *Journal of Human Genetics*. 62(6), 605–613.
- NIKOLOVA, L. (2000), *Yamnaya kul'tura na Balkanakh*. V: *Stratum plus*. 2, 23–458. [Николова, Л. (2000), *Ямная культура на Балканах*. В: *Stratum plus*. 2, 23–458.]
- NOIŃSKA, M. (2016a), *O pochodzeniu Europejczyków w świetle badań genetyki lingwistycznej*. B: *Wojan, K. (red.), Język i kultura Finlandii*. Gdańsk, 234–244.
- NOIŃSKA, M. (2016b), *Genetyka populacyjna a praojczyzna Indoeuropejczyków*. B: *Dialog kultur i społeczeństw*. Szczecin, 161–166.
- NOIŃSKA, M. (2016c), *Genetyka populacyjna a problem etnogenezy Słowian*. B: *Studia Rossica Gedanensia*. 3, 145–155.
- POLIDOVICH, Yu. B./TSIMIDANOV, V. V. (1995), *Kam'yana sokira v pam'yatkakh zrubnoï kul'turno-istorichnoi spil'nosti*. V: *Arkheologiya*. 2, 52–62. [Полідович, Ю. Б./Циміданов, В. В. (1995), *Кам'яна сокира в пам'ятках зрубної культурно-історичної спільності*. В: *Археологія*. 2, 52–62.]
- Nomad... (2017a), *Nomad*. V: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/nomad>. [Номад... (2017a), *Nomad*. В: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/nomad> [доступ 21.12.2017].]

- Nomad... (2017b), Nomad. V: <https://en.oxforddictionaries.com/definition/nomad>. [Номад... (2017b), Nomad. B: <https://en.oxforddictionaries.com/definition/nomad> [доступ 21.12.2017].]
- Nomadism... (2017a), Nomadism. V: <https://www.britannica.com/topic/nomadism>. [Номадизм... (2017a), Nomadism. B: <https://www.britannica.com/topic/nomadism> [доступ 21.12.2017].]
- Nomadizm... (2017b), Nomadizm. V: <https://bigenc.ru/ethnology/text/2669848>. [Номадизм... (2017b), Номадизм. B: <https://bigenc.ru/ethnology/text/2669848> [доступ 21.12.2017].]
- QUILES, C./MENCHERO, F. L. (2012), *A Grammar of Modern Indo-European*. Badajos.
- РЫЧКОВ, Н. А. (2002), *Ob uslovykh tseentrakh nositeley yamnoy kul'tury*. V: *Severnoye Prichernomor'ye: ot eneolita do antichnosti*. Tiraspol', 42–66. [Рычков, Н. А. (2002), Об условиях центрах носителей ямной культуры, В: Северное Причерноморье: от энеолита до античности. Тирасполь, 42–66.]
- RASSAMAKIN, Y. Y. (1994), *The Main Directions of Development of Early Pastoral Societas of Borthern Pontic Zone: 4500–2450 BC (Pre-Yamnaya Cultures and Yamnaya Culture)*. B: *Baltic-Pontic Studies*. 2, 29–70.
- SAFRONOV, V. A. (1989), *Indoyevropeyskiye prarodiny*. Gor'kiy. [Сафронов, В. А. (1989), Индоевропейские прародины. Горький].
- SHEVCHENKO, A. V. (1986), *Antropologiya yuzhnorusskikh stepey v epokhu bronzy*. V: *Antropologiya sovremennogo i drevnego naseleniya yevropeyskoy chasti SSSR*. Leningrad, 121–215. [Шевченко, А. В. (1986), Антропология южнорусских степей в эпоху бронзы, В: Антропология современного и древнего населения европейской части СССР. Ленинград, 121–215.]
- WILK, K. (2008), *Where Did European Men Come From*. B: *Journal of Genetic Genealogy*. 4, 35–85.
- WILK, S. (2004), *Graves of the Lublin – Volhynian Culture at Site 2 in Książnice, District of Busko Zdrój, 2001/2001, 2003 Exploration Seasons*. B: *Sprawozdania Archeologiczne*. 56, 223–260.
- ZALIZNYAK, L. L. (2016), *Proiskhozhdeniye indoyevropeytssev i ikh rasseleniye v svete arkheologicheskikh dannykh*. V: http://генофонд.рф/?page_id=7366. [Зализняк, Л. Л. (2016), Происхождение индоевропейцев и их расселение в свете археологических данных. B: http://генофонд.рф/?page_id=7366 [доступ 21.12.2017].]

АЛЛА КОЖИНОВА / ALLA KOZHINOWA
ORCID <https://orcid.org/0000-0002-5498-7037>
Белорусский государственный университет

ДУША В БЕЛОРУССКОЙ НАРОДНОЙ КУЛЬТУРЕ

Soul in the Belarusian folk culture

Ключевые слова: этнолингвистика, душа, белорусская традиционная культура, фольклор

KEY WORDS: ethnolinguistics, soul, Belarusian traditional culture, folk culture texts, folklore

ABSTRACT: The article deals with the representation of the soul in mythological consciousness of the Belarusians, which is reflected in the folk culture texts. Research is based on the ethnolinguistic point of view. The ethnographic materials of the 19th – the beginning of the 20th centuries, modern studies of Belarusian folk culture and Belarusian dialect dictionaries are the factual basis of the research. The author proves that all pagan ideas in these texts are determined by the general paradigm of the Belarusian traditional culture, in which Christian and pagan principles coexist without an obvious priority.

1. Введение

Неоднократно отмечалось, что белорусские народные представления о душе, собранные в различных регионах, характеризуются достаточной амбивалентностью, ср., например, «полесские представления о душе, собранные во второй половине XX в., показывают, что в этом ареале полностью сохранилась трактовка души, свойственная всем славянским традициям, сложившаяся, с одной стороны, под влиянием христианского вероучения о душе, а с другой – в результате развития собственно народных верований» (Виноградова 2012, 14). В результате непротиворечиво совмещаемые амбивалентные представления можно обнаружить при описании всех этапов существования души как в этом мире, так и на том свете. Именно они будут рассмотрены в настоящей статье.

2. Земное существование души

2.1. Что представляет из себя душа?

Отмечая общую невоцерковленность белорусов XIX в., П.В. Шейн отмечал даже неверие в спасение души: *Ну куды там пойдзиш на той свет? стухниш, згниеш ў гробу – вот и ўсё тут!* (Шейн 1893, 13). И именно «неопределенность представлений о душе и ее составе в позднейших славянских поверьях не позволяет настаивать на какой-то окончательной интерпретации» (Седакова 2004, 65). Так, с одной стороны, в народных верованиях «можно встретить отголоски христианской концепции души, исходящей не из бинома „тело – душа“, а из триады „тело (сома) – душа (психэ) – дух (пнеума)“» (Толстая 1999, 162), а, с другой, «традиционная концепция „устройства“ человека рассматривает его как синтез двух противоположных элементов – материального, смертного тела и бессмертной души (которая, впрочем, может обладать всеми характеристиками материального существа» (Виноградова 2012, 14). Кроме того, «в Белоруссии живет наивная первобытная вера в то, что тело человеческое вечно и неизменно; что оно после непонятого акта видимой смерти вместе с душой отправляется в другой безвестный мир, где продолжает жить тою же материальной жизнью, что и на земле» (Ляцкий 1892, 24). А, с другой стороны, душа способна к собственному земному существованию независимо от тела, о чем говорит следующий рассказ, записанный в Гродненской губернии. Крестьяне повествовали о том, как *штан лециць – з рогами, ў плацэ и невинную душу несе, котора вельми надто крычала*. Услышавший это мальчик начал петь духовную песню, и *штан* выпустил душу. Далее сообщалось, что *хлопец ўзяў душу и довёў до хаты. Гэта душа была на гэтым сьвяціць аще 12 рокоў, потым до Бога пошла* (Шейн 1893, 633).

2.2. У кого есть душа?

Предполагается, что человек имеет душу всегда – даже иноверец, животные же не обладают душой: «По одним представлениям, у животных нет души, по другим – вместо души у них пар (*nápa*). Исключение составляет пчела, о которой, в отличие от всех других животных и насекомых, говорят, что она „умерла“, а не „сдохла“, потому что у нее есть душа» (Виноградова 2012, 81).

Можно также вспомнить о том, что «хорошо знавший славянскую культуру К. Мошинский решительно отрицал существование понятия „души растения“ или „древесного духа“ в мифологии славянских народов; по его мнению, и травянистые растения, и деревья воспринимались, скорее, как вместилище

каких-то внешних душ или духов» (Виноградова 1999, 157). В связи с этим интересна такая белорусская поговорка, как *Стварыў бог душу – ні ў пень, ні ў грушу* (Фядосік 1976, 158). Здесь, безусловно, очевиден метафорический перенос (ср. у А. Вярлыгі – *прыказываюць на дурнога ці недарэчнага* (Вярлыга 1966, 37) или у М. Федеровского – *о некрасивой девушке или плохой хозяйке* (Federowski 1935, 89), поддержанный рифмой, но следует упомянуть и существование поверья о том, что детей стряхивают с деревьев – «по полесским данным, чаще всего – с груши или вербы» (Виноградова 1999, 156), ср. также рифмованное поучение – *Lubi dzicia jak duszu, a trasi jak hruszu* (Federowski 1935, 89).

Вообще же метафорическое представление души как чего-то внутреннего помещает ее в совершенно различные артефакты. Так, в центральных говорах *душой* называют любую начинку (Жыдовіч 1974, 56; Мяцельская 1990, 126). На Витебщине *душами* метонимически именуют клецки, галушки, зразы и др. с мясной начинкой (Злобін 2012, 183). На Туровщине – это воздушный пузырь у рыбы (также в центральных и северо-западных районах (Мацкевіч 1980, 110; Мяцельская 1990, 126), подставка в резонаторе скрипки (также на Логойщине (Viarlyha 1970, 37)), подкладка в шапке (Крывіцкі 1982, 48). На Логойщине – палочка в середине хомута, регулирующая его ширину (Varlyha 1970, 37). Для северо-западных белорусских говоров *душа* определяется вообще как середина чего-либо (Мацкевіч 1980, 110).

На этом основаны различного рода загадки (см. (Federowski 1935, 472–475), наделяющие артефакты душой:

- (1) *Paślała żerna żernicu pad syruju ziemlicu, czy je ū klūbi dusza* (Хозяйка послала служанку в подвал, чтобы та посмотрела, не замерзла ли капуста).
- (2) *U liesie rasło, cipier nosic duszu i cieło* (Колыбель с ребенком).
- (3) *Maje czatyry nohi – nie pojdzie, maje puch i pierje – nie palecić, maje duszu – ale nie zaŭsiody* (Кровать).

2.3. Что можно сделать с душой?

Получив душу в свое распоряжение, человек может совершать с ней различные манипуляции, как правило, неблагоприятного характера. На первом месте, безусловно, находится традиционная продажа души: «Бес, чтобы только заполучить душу, все может дать человеку: здоровье, долгую жизнь, счастье, признание, достаток, талант» (Federowski 1897, 28). Далее М. Федоровский приводит текст о ксендзе, который продал душу «за ноту», то есть за возможность во время пения в церкви брать трудные ноты. Как видно из этого, продажа души может оправдываться благими намерениями.

Легенды и притчи предполагают возможность элиминирования страшных последствий продажи души. Однако в отношении способов спасения души в народном сознании не существует единого представления. Безусловно, спасение обеспечивается принятием тяжких мук. Так, ксендз, продавший душу «за ноту», попросил служку отсечь ему по очереди руки и ноги. Он промучился, умирая, три дня, а *czort nie moh da jeho dastupićsie, bo jyon sam pakutu załażyć* (Federowski 1897, 28). На третий день Бог, сжалившись, послал ангела и взял его душу в небо.

Однако подобные муки не обязательны. Достаточно умереть не своей смертью: *Kažić, chto ni swajeju śmierciu (ni prąż Boha) umrje, to toj na tym świecie pakutŭwac za swaje hrechi ni budzie* (Federowski 1897, 221). Спасти можно еще легче – пьяница, продавший душу за возможность *z rŭok pahulać*, не отдал ее пришедшему за расплатой нечистому, поскольку всего-то отказался добровольно снять *rażaniec i szkaplery*, до которых черт не мог дотронуться (Federowski 1897, 28).

3. Загробное существование души

3.1. Как душа может покинуть тело?

Как и в представлениях других славянских народов, у белорусов душа *выходит* из тела (Толстая 1999, 163). Способы и пути этого могут различаться в зависимости от того, какую жизнь человек вел – грешную или праведную. Неоднократно отмечалось, что люди, ведущие несправедную жизнь, особенно колдуны и ведьмы, тяжело расстаются с душой – приходится применять различные способы освобождения души, вплоть до разрушения потолка в доме, где находится такой умирающий – тогда «открывают отдушину, а иногда выдирают из потолка доску, чтобы дать душе свободный выход на вольный воздух» (Богданович 1895, 50), открывают и другие отверстия, имеющиеся в доме – окна, печную заслонку и т.д.

Выход души столбом пара может расцениваться как трудное расставание с жизнью (ср. проклятие *Няхай душа з цябе перастоўнам выйдзе!* с пояснением *Перастоўнам — стоўнам, слупам пары, г. зн. каб памёр не лёгкай смерцю* (Грынблат 1979, 472)), возможно, потому, что пар вместо души бывает у животных (Виноградова 2012, 52) или колдунов.

«Согласно одним взглядам, душа выходит через рот с последним выдохом [...], согласно другим – душа выходит через глаза [...]» (Виноградова 2012, 52). Есть, однако, пути, нежелательные для выхода души: у праведника (бедного Лазаря) ангелы «вынимали душиньку во сахарны уста», а у его богатого брата

– «крючьями сквозь лево ребро» (Шейн 1893, 579); плохо также, когда душа выходит через пятки, недаром подобный способ приводится в проклятии: *Каб да святога Пятра не знаў ба ты дабра, а да малых свя’так і душа вышла з пятак!* (Грынблат 1979, 469).

Однако выход души законным способом через рот также может осознаться народным сознанием в сниженно-бытовых терминах. Так, одно из проклятий звучит – *Kab ty ryhniŭ duszōju!* (Federowski 1935, 405), а требование невыполнимого – *Choć duszoju ryhni, a daj* (Federowski 1935, 72), ср. также *Ти ня душъ мяя рыгаить?* (Добровольский 1914, 197).

Безусловно, подобные изображения поведения души связаны с общим представлением о процессе, названном глаголом *рыгаць* – извергать из себя что-либо (ср. *умерший изрыгает душу* (Толстая 1999, 164). Интересно, однако, наличие деривата этого глагола в религиозной песне, приводимой в материалах П. В. Шейна, где о грешных душах, которые отправились в ад, говорится: *пошли тыи душеньки ўсё зрыгаючы, ўсё ойцоў своих, матокъ проклинаячи* (Шейн 1893, 628). Представляется, что здесь мотивирующий глагол имеет иное значение, которое, в частности, зафиксировано в словаре Лоевщины А. Вярлыги: *ryhać* ‘громко плакать со всхлипыванием’ (Varlyha 1970, 116).

3.2. Где пребывает душа на том свете?

Отмечается, что «в первоначальных представлениях душа каждого покойника попадала в *вырай*, но христианство принесло разделение на грешных и праведных, души которых соответственно попадали или в *ад* (*некло*), или в *рай*» (Лобач 2004, 158). Однако эта схема могла расширяться. В ней в результате просветительской работы церкви появлялся третий элемент – чистилище, куда, например, отправлялись души младенцев, которые успевали попробовать материнское молоко, в отличие от не попробовавших его: *Taho anŭo dzieciaci duszāczka idzie da nieba, katoro macierynskaho małaka ni pakaszta-wało, a katoro pakaszta-wało, to musić prajści prāz czyściec* (Federowski 1897, 221). В этой же системе в нарушение всех церковных представлений мог появиться также четвертый элемент – *отхлань* («нечто вроде чистилища» (Богданович 1895, 51): *Ў yjczy miż Ўsich Świātých a Zadusznym dniom, duszy zmarłyje z nieba, z piekła, z otchłani i czyśca przychodzić da domu* (Federowski 1897, 221). Народное сознание прекрасно справлялось с таким усложнением загробного мира, объясняя его следующим образом: *Atchłań, to ni piekło, ni raj, ni czyściec, ale ciemnota bezdennaja, dzie usię żydoŭskije duszy da skanczenia świetā żywuć, bo jeny nichryszczanyje* (Federowski 1895, 221).

3.3. Какое следует наказание за грехи?

Как любая система, испытывавшая на себе воздействие религии нового времени, мировоззрение белоруса предусматривало наказание за грехи на том свете – «Белорусский народ полагает, что наказание на том свете является ничем иным, как отражением земных грехов» (Federowski 1897, 223): *Chto na hetym świecie bje ludzi niewinnie, to na tym świecie kamieni budzie bić* (ibid.). Такая экстраполяция земного поведения на загробное приводила к тому, что в некоторых случаях народное сознание отказывало душам бедняков в посмертном воздаянии: *Każyc, chto na hetym świecie szczęśliwy, jeść dobro i pje, to i na tym świecie tak samo, a chto na hetym świecie biedny, hałodny, to i na tym budzie bedni i hałodny* (Federowski 1897, 224). Можно встретить и не лишённые народного юмора представления о том, что после смерти мужик обречен трудиться, чтобы пан мог спокойно вариться в адском котле: *Mużyku i w piekli hycorsz niż panu, bo panawi uże adno: kipić, da kipić w smale, a muzyku: jedź pa drowa, rubaj, pad kacioł padkładać, bo pany hetago za życia ni umieli, to i pa śmierci ni umiejąc* (Federowski 1897, 225).

Наказание на том свете может наступить и за еще не совершенные грехи. В одной из сказок горевавшей по умершим детям женщине явились их души в совершенно неповрежденном виде, и ксендз утешил, сказав, что если бы они не умерли, то дочь была бы развратницей, а сын – разбойником (Federowski 1897, 229):

- (4) Hledzić jena, ażno lichaczko! – syn idzie z buławoju, a daczka z zadziertaju na holać spadnicaju! Tak na zaŭtra raskazała ksiondzu usio czysto, a ksiądz da jeje każa: „Baczycie, kab daczka była żywa, to bylab wielka razpuśnica, a syn razbójnik”.

3.4. Может ли душа возвратиться на этот свет?

В текстах народной культуры представлены весьма противоречивые представления об этом. Так, время появления душ, в том числе суточное, не определяется точно, хотя, например, на Полесье отмечены только единичные рассказы об утреннем или дневном появлении души (Виноградова 2012, 76), однако в Западной Беларуси, как отмечает М. Федеровский, праведные души *ni tyolko w noczy ale i dniom pakazywajucie. Piecnioc śpiewanie ich nic nie abchodzić* (Federowski 1897, 53). Здесь явно подчеркивается отличие блуждающих праведных душ от нечистой силы или заложных покойников.

Противоречивость представлений о приходе душ с того света можно проиллюстрировать еще одним примером. На территории Беларуси повсеместно бытовало представление о том, что покойные матери, оставившие

на это свете грудных младенцев, приходят их кормить. При этом существовало мнение о «недоброкачественности „мертвецкого молока“» (Богданович 1895, 55), но были способы отведать такую душу – например, обсыпать дом и могилу освященным маком (Federowski 1897, 57). Есть, однако, рассказ о том, как мать-покойница долгое время поддерживала вдовца и малых детей, подливая им в еду масло, выпрошенное у Бога (Federowski 1897, 53).

Законным образом души появлялись в доме на Дзяды – в специальные дни поминовения предков. Как отмечал Е. Карский, «главная часть „дзедов“ – обильный ужин. Но прежде чем сесть ужинать, принимаются все меры к тому, чтобы достойным образом встретить своих покойников, когда они явятся навестить живых потомков» (Карский 2006, 335). Однако особые почести, оказываемые душам предков, не помешали созданию поговорок, в котором этот обычай используется для негативной характеристики человека: *Ідуць як змарлыя душы на дзедавую вячэру* (Грынблат 1979, 333) (вариант *Skrypić, jak Źmierćadusza na dziedawjy wieczeru* (Federowski 1935, 281)). Кроме того, представление умерших могло приобретать профанный характер. Так, в на территории современных Ивацевичевского и Пружанского районов были записаны поверья, что «покойники приходят с того света на деды в гости и что уворованное при жизни носят после смерти» (Шейн 1902, 374).

3.5. Возможна ли реинкарнация?

Как отмечается по отношению к одной из наиболее архаических культур, присутствующих на этой территории, «казалось бы, полесская традиция как традиция христианская, не может содержать в себе идею об инкарнации – посмертном переселении души в тело другого существа. Однако публикуемые тексты дают основание считать, что для самих носителей традиции этот вопрос не столь однозначен» (Виноградова 2012, 18). Чаще всего душа, как известно, показывалась в виде летающего существа – насекомого или птицы (Лобач 2004, 158).

Вместе с тем на белорусской территории отмечают и весьма смелые представления о переселении душ, см., например, записанные на территории совр. Барановичского района: *Naät i duszy Buoł swaje nie daje jak dzicia rodzišsia, ale u adnaŹo czäławieka wymie, a druhomu dašć: to adno umrje, a na toje druhaje narodzišsia* (Federowski 1897, 220), ср. также инкарнационное понимание о бессмертии души, записанное на территории Сенненского района Витебской области: *Душа абизацільна прысаідзініца, ана ніўміручая. Можыць мы фтарой ілі трэцій раз жывём... Душа памёрашага прысаідзініца к другому, дзіцёнак які родзіца, може мы жывём трэці рас, а душа ня помніць* (Буцько 2013, 289).

4. Заключение

В заключение можно сказать, что такое, достаточно противоречивое, представление души в языческой парадигме коррелирует с иными характеристиками белорусского мифопоэтического сознания. Исследователи неоднократно отмечали тот факт, что специфика традиционной белорусской культуры прежде всего обусловлена ее формированием на пересечениях миграций индоевропейских и неиндоевропейских народов, что привело к возникновению ассимилятивных представлений, в которых без очевидного приоритета сосуществуют христианские и языческие начала.

Литература

- BOGDANOVICH, A. (1895), *Perezhitki drevnego mirosozertsaniya u belorusov*. Grodno. [Богданович, А. (1895), *Пережитки древнего мирозерцания у белорусов*. Гродно.]
- BUTS'KO, I. M. (uklad.) (2013), *Slownik Syennyeshchyny*. Minsk. [Буцько, И. М. (уклад.) (2013), *Слоўнік Сёнешчыны*. Мінск.]
- DOVROVOI'SKIY, V. N. (1914), *Smolenskiy oblastnoy slovar'*. Smolensk. [Добровольский, В. Н. (1914), *Смоленский областной словарь*. Смоленск.]
- FEDEROWSKI, M. (1935), *Lud białoruski na Rusi Litewskiej*, IV. Warszawa.
- FEDEROWSKI, M., (1897), *Lud białoruski na Rusi Litewskiej*, I. Kraków.
- FYADOSIK, A. S. (red.) (1976), *Prykazki i prymawki w dzvuykh kniahakh*, 2. Minsk. [Фядосік, А. С. (рэд.) (1976), *Прыказкі і прымавкі ў дзвюх кнігах*, 2. Мінск.]
- HRYNBLAT, M. Y. (sklad.) (1979), *Vyslowi*. Minsk. [Грынблат М. Я. (склад.) (1979), *Выслоўі*. Мінск.]
- KARSKIY, Y. F. (2006), *Belorusy 3, Ocherki slovesnosti belorusskogo plemeni*, 1. Minsk. [Карский, Е. Ф. (2006), *Белорусы 3, Очерки словесности белорусского племени*, 1. Минск.]
- LOBACH, U./SALAVYEV, L. (2004), *Dusha*. U: San'ko, S (red.), *Byelaruskaya mifalohiya: entsyklapedychny slownik*. Minsk, 157–158. [Лобач, У./Салавей, Л. (2004), *Душа*. У: Санько, С. (рэд.), *Беларуская міфалогія: энцыклапедычны слоўнік*. Мінск, 157–158.]
- LYATSKIY, Y. (1892), *Bolezni' i smert' po predstavleniyam belorusov*. V: *Etnograficheskoye obozreniye*. 2–3, 23–41. [Ляцкий, Е. (1892), *Болезнь и смерть по представлениям белорусов*. В: *Этнографическое обозрение*. 2–3, 23–41.]
- MATSYEVICH, Y. F. (red.), (1980), *Slownik byelaruskikh havorak pawnochna-zakhodnyay Byelarusi i yaue pahranychcha*, 2. Minsk. [Мацкевіч, Ю. Ф. (рэд.) (1980), *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча*, 2. Мінск.]
- MYATSYEL'SKAYA, Y. S. (red.) (1990), *Slownik havorak tsentral'nykh rayonaw Byelarusi*, 1. Minsk. [Мяцельская, Е. С. (рэд.) (1990), *Слоўнік гаворак цэнтральных раёнаў Беларусі*, 1. Мінск.]
- SEDAKOVA O. A. (2004), *Poetika obryada. Pogrebal'naya obryadnost' vostochnykh i yuzhnykh slavyan*. Moskva. [Седакова, О. А. (2004), *Поэтика обряда. Погребальная обрядность восточных и южных славян*. Москва.]
- SHEYN, P. V. (1893), *Materialy dlya izucheniya byta i yazyka russkogo naseleniya Severo-Zapadnogo kraja*, II. Sankt-Peterburg. [Шейн, П. В. (1893), *Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края*, II. Санкт-Петербург.]
- SHEYN, P. V. (1902), *Materialy dlya izucheniya byta i yazyka russkogo naseleniya Severo-Zapadnogo kraja*, III. Sankt-Peterburg. [Шейн, П. В. (1902), *Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края*, III. Санкт-Петербург.]

- TOLSTAYA, S. M. (1999), *Dusha*. V: Tolstoy, N. I. (red.), *Slavyanskiye drevnosti: etnolingvisticheskiy slovar'*, 2. Moskva, 162–167. [Толстая, С. М. (1999), Душа. В: Толстой, Н. И. (ред.), Славянские древности: этнолингвистический словарь, 2. Москва, 162–167.]
- VARLYNA, A. (1970), *Krajovy sloŭnik Łahojščyny*. New York.
- VINOGRADOVA, L. N. (1999), *Material'nyye i bestelesnyye formy sushchestvovaniya dushi*. V: Agapkina, T. et al. (red.), *Slavyanskiye etyudy: sbornik k yubileyu S. M. Tolstoy*. Moskva, 141–160. [Виноградова, Л. Н. (1999), Материальные и бестелесные формы существования души. В: Агапкина, Т. и др. (ред.), Славянские этюды: сборник к юбилею С. М. Толстой. Москва, 141–160.]
- VINOGRADOVA, L. N./LEVKIEVSKAYA, Y. Y. (sost.) (2012), *Narodnaya demonologiya Poles'ya*, 2, *Demonologizatsiya umershih lyudey*. Moskva. [Виноградова, Л. Н./Левкиевская, Е. Е. (сост.) (2012), Народная демонология Полесья, 2, Демонологизация умерших людей. Москва.]
- VYARLYNA, A. (1966), *Prykazki Łahoyszchyny*. New York/München. [Вярлыга, А. (1966), Прыказкі Лагойшчыны. New York/München.]
- ZHYDOVICH, M. A. (red.) (1974), *Materyyaly dlya słownika minka-maladzyechanskikh havorak*. Minsk. [Жыдовіч, М. А. (ред.) (1974), Матэрыялы для слоўніка мінска-маладзечанскіх гаворак. Мінск.]
- ZLOVIN, L. I. (red.) (2012), *Rehiyanal'ny słownik Vitsyebshchyny*, 1. Vitsyebsk. [Злобін, Л. І. (ред.) (2012), Рэгіянальны слоўнік Віцебшчыны, 1. Віцебск.]

АЛЕКСЕЙ ШЛЯКОВ / ALEKSEI SHLYAKOV
ORCID <https://orcid.org/0000-0002-4294-2704>
Tyumen Industrial University

АВТОНОМАДИЗМ ПОСТМОДЕРНА В РОССИЙСКИХ МЕГАПОЛИСАХ

Autonomadism of postmodern in Russian megacities

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: номадизм, постмодерн, номад, автомобиль, автономадизм, Дом, движение

KEYWORDS: nomadism, postmodern, nomad, car, autonomadism, house, movement

ABSTRACT: Nomadism in postmodern stands as a principle of diffusion, allocation of bodies on social plane, implying a disruption with any fixedness: with Homeland, Home, family, identity. This principle is based on the constant movement, changes of the body. The following strategy forms a special chronotopy: space is constructed rhysomically (astructurally, acentered with equality of all possible directions of movement), and time is read a cyclic present or as deplyment of past-future (Chronos and Eon in the concept of G. Deleuze). With transition to postmodern not only a man became a carrier of nomadic features, but also the bodies of an objective world became nomadic. Miniaturization of objects, which is accompanied by their intellectual filling, allows them to not only dive in an act of movement, but also incite movememnt and form space for realization of their own movement. A car, which in modern performed the function of subjugation of space with speed, in postmodern changed its functionality to comfort, and seriously influenced the formation of the map of the city. In this article a phenomenon of autonomadism is explored (embodiment of nomadism as a social strategy of mobility) through automobilization of society. Theoretical basis of the study is nomadological project of Deleuze – Guattari and concept of paradygm of mobility J. Urry. Among indicators which allow to talk about autonomadism are chronotopical metamorphosis in the reading of ambient landscape of motorists and the loss of identity, which led to the occurence of a hybrid “driver – car”. The following study showed that in postmodern Russian cities – metropolis a quiescence is seen as deviation and is socially excluded, spaces of quiet ar colonized by cars, sedentary places are exiled from the city or demand high economical expenses, which makes the settled way of life unprofitable.

1. Введение

Вступление западноевропейской цивилизации в парадигму постмодерна привело к фундаментальным изменениям в социальной действительности. Сегодня социальная реальность утрачивает свою прежнюю структурность,

центрированность, детерминированность. От состояния «текучести» позднего модерна, как его описывал З. Бауман (2008), общество переходит к состоянию газообразного хаоса (см. Делёз 2010, 123), в котором тотальные изменения становятся единственной константой. Такое состояние Ж. Делёз назвал стратегией номадизма. Эта стратегия направлена на уклонение субъекта от любых привязанностей: к родине, к семье, к дому, и заключается в постоянном скольжении по поверхности ландшафтов и смыслов. Вступление в новую парадигму постмодерна превращает не только человека в номада, но и предметы становятся номадическими, о чем писал Ж. Аттали (1993, 63; см. также: Секацкий 2000).

Несмотря на то, что современная западноевропейская наука обозначает «истощение постмодерна», основные презумпции такого состояния культуры: радикальный плюрализм, а-центрированность, а-структурность пространства, нелинейность времени, отвержение детерминизма, снятие оппозиции противоположностей активно манифестируются в современной России, в городах-мегаполисах.

Опираясь на номадологию Делёза, мы полагаем, что номадизм заключается не в перемещении объекта или субъекта, а в переживание «скорости и интенсивности» (Делёз 2010, 819), в способности вступать в гибридные ризомные сборки и в особых способах прочтения пространства и времени. Номадизм возможен не только в ландшафтно-территориальном пространстве, но и в социальном, и в духовном. Творческий научный поиск, ментальные путешествия при своей телесной неподвижности номадны, о чем писал Делез. Метафизически, по мнению Р. Генона, разделение культур на оседлую и кочевую, берет свое начало от Каина и Авеля. Каин, будучи земледельцем, убил брата Авеля (скотовода) и был обречен на вечные скитания, приняв «мечь Авеля» (Генон 2008, 571). Поэтому город, а Каина принято считать основателем первого города, будучи местом оседлого существования, принял на себя номадические импульсы Каинова скитания и в истории человечества выступал и местом притяжения номадов-завоевателей, и узлом пересечения номадических маршрутов, и полем порождения номадических субкультур.

В новом изменяющемся социальном пространстве города, особое внимание заслуживает появление такого феномена, как автономадизм. Несмотря на то, что в западноевропейских странах в настоящее время происходит переосмысление роли и места автомобиля, в России четко обозначается процесс растущей автомобилизации. По данным аналитического агентства «Автостат» в 2016 г. среднее по стране количество автомобилей на 1000 человек составило 285, для Москвы и Тюмени эта цифра составляет 360 (<https://www.autostat.ru/press-releases/27115>). Конечно эта цифра ниже, чем в США или развитых странах Европы, но она с каждым годом увеличивается. Даже побег из шумного мегаполиса на природу становится возможен

при наличии автомобиля, поэтому автомобиль воспринимается как путь к свободе. Процесс автомобилизации требует изменения и городского пространства, поэтому в ряде городов России (Москва, Тюмень, Саратов) получают развитие проекты «безостановочного движения». Безостановочное движение становится «главным трендом» проектирования дорог в крупных российских городах по заявлению председателя правления «Автодора» С. Кельбаха (<https://www.kommersant.ru/doc/3014989>). Подобные развязки и дороги отнюдь не способствуют достижению цели движения (скорейшему попаданию в пункт назначения), а лишь обеспечивают его бесперебойность, превращая само движение – в цель, а субъекта движения в номада.

Проблемы, связанные с изменением статуса и функций автомобиля исследовались отечественными и зарубежными учеными. Он выступал как предмет статусной дифференциации в исследованиях З. Баумана, П. Бурдьё, как объект, побуждающий к преобразению города и повседневности граждан в работах Дж. Джекла и К. Скула. Автомобиль выступает ключевой фигурой в социологии автомобильности Дж. Урри (2000) и Н. Трифта (2002), в отечественной науке влияние автомобиля на изменение образа жизни человека исследовал Р. Кононенко (2010). В статье мы будем рассматривать автомобилизацию (в частном владении), как процесс погружения в номадический образ жизни (номадизм), кочевничество, при котором формируется особая хронотопика: пространство становится ризомным, а время ограничивается цикличным настоящим.

2. Хронотопика автономадизма

Номадизм – это принцип распределения, рассеивания по гладкой поверхности, ориентированный на отказ от любой закреплённости, укоренённости, идентичности. Современный российский город – мегаполис, несмотря на то, что представляет собой рифлёное пространство оседлости, пригодное для расчерчивания, все больше напоминает гладкое пространство номада. Город состоит из каналов (канализационных, телекоммуникационных, транспортных) и узлов, в которых субъект лишается самости, идентичности и гарантии неподвижности. Узлами выступают топосы подземных переходов, спусков в метро, вокзалы, порты. В таком топосе возникает возможность (а зачастую и необходимость) сборки гибридных соединений, ризом. Гладкое пространство можно эксплуатировать только непрерывно перемещаясь по нему, двигаясь от точки к точке, не пропуская ни одной, причем точки, составляющие маршрут принадлежат самому маршруту. Это предполагает номадическое существование. Кочуют люди, кочуют предметы, кочуют

и сами города, постоянно расширяясь в различных направлениях, поглощая новые территории, присоединяя их к ризоме каналов, путей и дорог. Как пишет Делёз: «Город – коррелят дороги. Он существует лишь в зависимости от циркуляции и циклов» (Делёз 2010, 732). Он создается движением и создает движение, представляя собой канал «вход – выход». Что-то должно в него входить и что-то покидает его, город детерриторируется. Делёз называет это феноменом трансконсистенции, город становится сетью, связанной с другими городами и, представляет собой порог детерриторизации, «ибо нужно, чтобы какой-либо материал был детерриторизован, дабы войти в сеть, подчиниться поляризации, следовать за циклом городского и дорожного перекодирования» (Делёз 2010, 732).

Традиционное кочевание пешее, на лошадях, верблюдах, собаках сменялось кочеванием на автомобиле (скорее даже не «на», а «с автомобилем»). Использование автомобиля подразумевает движение, создающее «сидячее общество» (Урри 2012, 252). Делёз цитируя А. Тойнби, пишет, что кочевник – номад «это скорее тот, кто не движется» (Делёз 2010, 641). Водитель автомобиля подобно бедуину сидит, покачиваясь в такт движению. Таким образом, мы видим тождество характеристик номадов и автолюбителей. Номад считает неограниченность передвижения своим правом и если пространство не подчинено свободе движения, то оно обесмысливается.

Гладкое пространство города подразумевает создание ризом, одной из которых выступает человек – автомобиль. Экзистенциал этого гибрида коррелирует с переживанием кочевого воина – лучника, описанного Делёзом:

Когда стрелок должен попасть в цель, которая собственно говоря, уже и не цель, а он сам; когда стрела летит по прямой линии, создавая тем самым свою мишень; и когда поверхность мишени – это и прямая линия полета, и точка попадания, а стрелок и тот, кто стреляет, и то, во что выпущена стрела (Делёз 2011, 192).

Водитель пребывает в ожидании события, погружаясь в чистое событие, независимое от хронологического осуществления. Он и маршрут, и цель, и новое, обретенное в движении тело, в котором руль есть продолжение рук, педали – продолжение ног и само гибридное образование есть продолжение маршрута, принадлежащее ему. Ризомны не только материальные составляющие (тело водителя – тело автомобиля), но и воля водителя вступает в симбиотические связи с волей автомобиля, подчиняясь ей, подчиняя её. Такая ризома не является ни водителем, ни автомобилем. Водитель обретает стальную кожу, царапины на которой воспринимает трагичнее, болезненнее, чем раны на собственном теле. Новое гибридное тело способно комбинироваться со множеством других материальных объектов впуская их в себя (домашние животные, дети, девушки, семья, друзья), предлагая им иллюзорное всемогущество и неуязвимость.

Процесс перехода к автономадизму, то есть кочеванию на автомобиле, можно проследить, обратившись к типологии проживания дороги, предложенной Урри (2000, 253). Урри выделяет четыре режима проживания дороги. Первый характерен для начала XX в. и именуется «оживление грунтовой дороги», так как в это период еще не было разделения между машиной, дорогой и средой. Второй – «оживление мощеной дороги», при котором шофер продолжает оставаться частью среды, еще не обособлен от передаваемых дорогой раздражителей, но уже способен совершать не только целевые поездки, но и движение ради удовольствия. Третья стадия – «оживление автомобиля», когда автомобиль начинает симулировать комфорт Дома, при котором в момент поездки водитель не переживает неудобства дороги и агрессию среды. И четвертая – «оживление умного автомобиля», когда осуществляется гибридизация водителя и машины, когда происходит стирание граней между внешним и внутренним. В этом режиме машина рассматривается как собственный кокон, оболочка, а ландшафт напоминает экранное телеизображение, сопровождаемое звуками радио или аудиоплеера.

В подобном ризомном гибриде иначе воспринимается и временное течение. Полем для его восприятия становится модель поверхности. Время редуцируется к эффектам темпоральности теряя возможность отсыла в прошлое и будущее. Отсутствует глубина прошлого, ничего не таится в будущем, все открыто для использования на поверхности. Движение на автомобиле позволяет отказаться от идеи глубины и признать самодостаточность поверхности времени, сиюминутности, времени «здесь–и–сейчас». Наряду с этим исчезает потребность в агенте синхронизации. Отсутствие в системе координат автономада начальной точки отсчета и конечной точки прибытия позволяет ему пребывать во времени Хроносе, бесконечно разворачивающемся настоящем, которое наделяется симулятивным потенциалом Кайроса (счастливого случая). Уходящее время заменилось не стремлением к вечности (как это было в модерне), а всеприсутствием, так как направление движения автономада многовариантно и может изменяться в любой точке времени и пространства. В автономадизме обретается иллюзия владения временем. Это происходит в результате его поглощения путем поддержания культа скорости. В автономадизме упраздняется жесткое время графиков и расписаний (сложившееся в эпоху железных дорог), индивидуальное время одного человека может теперь отличаться от времени другого. Происходит обращение к индивидуальному расписанию, которое конструируется из различных фрагментов времени, комбинирует мгновения. Личное мгновенное время побеждает официальное «часовое».

3. Автомобиль – номадизм – автономадизм

Человек постмодерна не может без движения, попытка уклониться от постоянно растущих мобильностей воспринимается как девиация, сопротивление прогрессу и подвергается осуждению и даже социальной эксклюзии. В таких условиях даже такой устойчивый концепт как Дом, тоже погружается в движение. Отныне Дом это не точка начала и конца Пути, а подвижное место, куда приходят сообщения извне. Сегодня таким топосом является автомобиль. Традиционный номад двигался вместе с Домом, перенося (перевозя) его с собой, номад постмодерна позволяет Дому перевозить свое тело, срастаясь с ним воспринимая автомобиль как расширение своего тела. В автомобиле человек модерна и постмодерна исполняют практически все домашние повседневные практики: употребление пищи, досуг, сон, сексуальные отношения, просмотр фильмов... В последнее время нередко можно услышать в российских новостях о появлении ребенка на свет в автомобиле, который стоял в пробке. В автомобильной индустрии все больше появляется Домов на колесах (трейлер), но даже в традиционном исполнении автомобиль захватывает функции Дома.

В процессе перехода от парадигмы модерна к постмодерну автомобилизация общества создавала множественные смыслы статусных дифференциаций идентичности. Автомобиль порождает новые связи, основанные на символических кодах свободы и власти. Абсолютизация свободы, как главной ценности постмодерна воплощается в номадизме не только через свободу передвижения, но и в финансовой независимости, в разрыве с любой закрепленностью. Машина демонстрирует не только финансовый достаток (сегодня автомобиль доступен самым широким слоям населения), но выступает средством национальной идентичности (поклонники отечественных российских автомобилей, европейских, ретро). Приобретение автомобиля связано не только с финансовыми затратами, но и с затратами времени, которые распределяются по новому руслу, формируя новые стили жизни, что дифференцирует группы с одинаковыми доходами. Автомобиль, становясь «объектом-желанием» формирует дискурсивное поле, в котором визуальные и вербальные коды создают из него его элемент воображаемой системы власти, сексуальности и скорости. Сегодня в России автомобиль включен в картину мироздания потребителя символического и обретает собственную биографию (Кононенко 2008, 210), и номадические свойства, становясь номадическим предметом. Аттали так пишет о номадических предметах:

Все эти изделия в значительной степени ослабят эффективность институтов, профессиональных навыков, различных проявлений бюрократизма, так как

предоставят индивидууму чрезвычайно высокую степень личной свободы, мобильности, автономности, всю необходимую информацию и энергию. Они смогут удовлетворить растущие требования потребителей, связанные с более надежным контролем за собственной жизнью, дадут им возможность с помощью определенных технологий оторваться от своего насиженного рабочего места (Аттали 1993, 12).

Автомобиль может кочевать от владельца к владельцу, приобретать новую жизнь, новый стиль движения, быть наследованным и подаренным. Он изменил образ жизни и потребительские ожидания субъекта постмодерна став неперенным объектом социализации, что позволяет говорить о феномене автономадизма, явлении при котором сам автомобиль является носителем номадных (кочевых) свойств, и выступает мотивом преобразования социального пространство в ризомное поле кочевания.

Автомобили требуют новых дорог, развязок, чтобы воплотить свободу перемещения. При этом в мегаполисах всегда существует проблема парковочных мест (статуарные места покоя), что свидетельствует о выталкивании оседлости из нового мира постмодерна. В российском мегаполисе можно двигаться, проблемно замедляться и нельзя стоять на месте. За возможность оставаться в покое, остановиться приходится платить, что делает оседлое существование экономически невыгодным, убыточным. Ущербное положение в пространстве города мегаполиса занимает пешеход, который должен соблюдать правила дорожного движения. Кодифицированная нормированность движения свидетельствует о его полезности, общезначимости, общепризнанности, это естественно в рамках номадической концепции. Однако, в мире постсовременного города не существует правил, регламентирующих состояние покоя, так как оседлость в постмодерне не является приоритетной формой существования. Пространства современного города – мегаполиса создаются для роста автономадизма, дискредитации других форм движения (ходьба, прогулка) и вытеснения всех форм оседлостей за его пределы. (Фрэнд 1983, 260). Автомобили колонизируют у оседлости пространства парков, пустырей, рекреационных зон. У большинства домов в российских мегаполисах дворы превращены (и законно, и незаконно) в автостоянки. Топосы, подразумевающие пребывание в состоянии покоя (некоторые больничные центры, исправительные учреждения, кладбища) становятся табуированными и выталкиваются за пределы города. Кладбище, как место окончательной оседлости, в истории человечества меняло свое местоположение. Модерн изгнал смерть из Дома, постмодерн выталкивает смерть за границу города, создавая резервации, посещение которых тщательно регламентированы, писал Ж. Бодрийяр (2000, 132).

Доступность автомобиля в западноевропейском мире позволило ему полностью заменить Дом. Массовое переселение в США после второй мировой

войны изменило картографию Городов: место проживания мигрантов находилось на значительном удалении от места работы, что сделало их зависимыми от автомобиля и привело к появлению «синдрома расползания», детерриторизации Дома. Программа дорожного строительства, предназначенная для решения этой проблемы, позволило сделать дороги комфортными, проезд по ним незаметным, что исключило из движения акт проживания Дороги и погрузиться в обживание автомобиля. В провинциальных городах, селах автомобиль продолжает быть лишь средством передвижения, инструментом вынужденного преодоления расстояний. Он обособлен и от Дома, и от человека, и дорожная инфраструктура этих пространств оставляет желать лучшего.

В XIX в. развитие железных дорог повлияло на формирование нового зрения, которое стало называться мобильным. Внешний мир являлся субъекту через окно вагона в виде мелькающих обрамленных образов, а не фиксированных мест, в которых можно остановиться. Появление автомобиля закрепило восприятие через «беглый взгляд». Постижение ландшафта через окно автомобиля позволило проявляться материальности города. В архитектуру города стали вноситься изменения, которые позволяют автономаду любоваться приятными видами, и сделать красивый снимок прямо с парковки, а природный ландшафт стали превращать в то, что можно оценить лишь визуально, создав связь между скоростью движения и красотой (чем выше скорость, тем прекрасней вид). Физическая материальность перемещения создает прерывистые фрагменты физического приближения, позволяя переживать включенность своего тела в городской ландшафт.

Автомобиль, позволяя с комфортом находиться в агрессивной среде, принял на себя функции Дома. Гибридная система «водитель – машина» изменяет и субъективные переживания человека: он склонен чувствовать в движении свое всемогущество, не связанное с его профессионализмом и мастерством, а также впадать в уныние или агрессию от замедления движения (пробки), которое воспринимается как принудительный перевод на оседлость. Движение на автомобиле вселяет надежду и воспринимается как поиск новых возможностей, а дорога делаетномада свободным, позволяет выбирать направление. Дороги, транспортные развязки, кольцевые представляют собой точки автомобильного коммуницирования, в которых любая замедленность, а тем более остановка, является невозможной. Т. Адорно (1974, 40) писал, что хотя бы раз каждого водителя посещал соблазн смести всех этих медлительных детей, велосипедистов, стариков.

4. Выводы

Взрывной рост автомобильных систем в российских мегаполисах серьезно повлиял на существование пешеходных дорожек и общественного транспорта, которые являлись олицетворением Пути оседлых граждан, так как имели своей целью соединение начала и конца маршрута. Расписание транспорта жестко привязывало граждан к своей режимности, автономизм предоставляет свободу собственного расписания, изменяя стремление к скорости к получению комфорта. Автомобиль формирует под себя распространение ризомного разветвления дорог, сопровождающегося захватом пространств оседлого существования. Автомобиль в России создает широкую сеть взаимосвязей, инициирует строительство заправок, СТО, кемпингов, ремонтных мастерских. Само городское планирование и архитектура призвано обеспечивать бесперебойное движение автомобиля, автономизм. Автомобиль дает возможность осуществить движение в любое время в любом направлении, без билетов, разрешений. Его независимость изменила пространство-время, упразднив границы Дома и работы. Автомобиль создает иллюзию владения фрагментарным временем, затрачиваемым на преодоления расстояний, возникновение которых вызвано самим автомобилем. Автомобиль подменил собой Дом, нахождение в нем создает симуляцию безопасности и люди готовы идти на многие лишения, чтобы только оказаться в салоне собственного автомобиля. Внедрение новых технологий в тело автомобиля, позволяет получить от него все те услуги, которые ранее оказывал Дом, что лишает необходимости производить привязку к конкретному месту, и позволяет создать из автомобиля сетевую систему (ризому), что приводит к победе номадизма над оседлостью, постмодерна над Традицией.

Библиография

- ADORNO, T. (1974), *Minima Moralia: Reflections on a Damaged Life*. London.
- АТТАЛИ, Ж. (1993), *На пороге нового тысячелетия*. Москва. [Аттали, Ж. (1993), *На пороге нового тысячелетия*. Москва.]
- BAUMAN, Z. (2008), *Tekuchaya sovremennost'*. Sankt-Peterburg. [Бауман, З. (2008), *Текущая современность*. Санкт-Петербург.]
- BAUDRILLARD, J. (2000), *Simvolicheskiy obmen i smert'*. Moskva. [Бодрийяр, Ж. (2000), *Символический обмен и смерть*. Москва.]
- BOURDEAU, P. (2005), *Sotsiologiya sotsial'nogo prostranstva*. Moskva. [Бурдьё, П. (2005), *Социология социального пространства*. Москва.]
- GENON, R. (2008), *Krizis sovremennogo mira*. Moskva. [Генон, Р. (2008), *Кризис современного мира*. Москва.]
- DELEUZE, G./Gваттари, Ф. (2010), *Tysyacha plato: Kapitalizm i shizofreniya*. Moskva. [Делёз, Ж./Гваттари, Ф. (2010), *Тысяча плато: Капитализм и шизофрения*. Москва.]
- DELEUZE, G. (2011), *Logika smysla*. Moskva. [Делёз, Ж. (2011), *Логика смысла*. Москва.]

FREUND, J (1983), *Sociologie du konflit*. Paris.

JAKLE, J. A./SCULLE, K. A. (1999), *Fast Food: Roadside Restaurants in the Automobile Age*. Baltimore.

KONONENKO, R. (2008), *Avtomobil' v kul'ture povsednevnosti*. V: *Zhurnal sotsiologii i sotsial'noy antropologii*. XI/1, 207–211. [Кононенко, Р. (2008), *Автомобиль в культуре повседневности*. В: *Журнал социологии и социальной антропологии*. XI/1, 207–211.]

SEKATSKIY, A. K. (2000), *Tri shaga v storonu*. Sankt-Peterburg. [Секацкий, А. К. (2000), *Три шага в сторону*. Санкт-Петербург.]

THRIFT, N. (2002), *Cities: Reimagining the Urban*. New York.

URRY, J. (2012), *Mobilnosti*. Moskva. [Урри, Дж. (2012), *Мобильности*. Москва.]

Юлия Котариди / YULIYA KOTARIDI

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-0517-9188>

Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова

РЕЦЕПЦИЯ ФРАНЦУЗСКОЙ ВЕРСИИ ТРАДИЦИОННОГО СЮЖЕТА ОБ АМУРЕ И ПСИХЕЕ В ПОЭМЕ И. Ф. БОГДАНОВИЧА «ДУШЕНЬКА» (1783)

On the Reception of the French Version of Cupid and Psyche Plot in the Poem of Ippolit Bogdanovich “Dushenka” (1783)

Ключевые слова: компаративистика, миф, сказка, классицизм, барокко, рококо, травестия

KEYWORDS: comparative literary, myth, fairy tale, classicism, baroque, rococo, travesty

ABSTRACT: The subject of this paper is the transformation of poetics of Cupid and Psyche plot in its national and historical modifications in French and Russian literatures of the 17th–18th centuries. The methodology of the analysis is based on mythological studies (K. Lévi-Strauss, J. Frazer, A. N. Veselovsky, A. F. Losev) and genre studies (M. M. Bakhtin, S. S. Averintsev, E. M. Meletinsky, etc.). This paper examines the genre of J. de La Fontaine's and his follower Ippolit Bogdanovich's versions of the plot and the interrelation of various literary styles in their poetics. The genre of the French and Russian versions absorbs the elements of Classicism, Baroque and Rococo which are combined in syncretic unity. The transformation of the tale of Cupid and Psyche leads La Fontaine and Bogdanovich to the creation of a hybrid genre in which the initial version of the plot is exposed to travesty and revaluation.

Традиционные сюжеты – богатый материал для исследований как синхронического, так и диахронического характера. С одной стороны, они сохраняют в себе «ядро» вневременного содержания, к которому можно апеллировать, с другой – позволяют рассмотреть аспекты проникновения социально-исторической, культурной реальности в художественный мир текста.

Традиционные сюжеты могут трансформироваться в любом жанре в соответствии с его закономерностями. Они демонстрируют удивительную гибкость, распадаясь на мотивы, образы или, напротив, взаимодействуя между собой. Зачастую сюжетные вариации воспроизводят опыт нескольких поколений освоения сюжета, каждое из которых прибавляет к исходной трактовке что-то новое. Диалектика современного и изначального, открытость различным влияниям предопределяет особый интерес исследователей к этим структурам.

Сказка об Амуре и Психее представляет один из самых популярных «вечных» сюжетов в истории мировой культуры. Она вызывала восхищение Гердера и Гете, служила сюжетом многочисленных памятников изобразительного искусства: картин Рафаэля, Рубенса, скульптур Кановы, графики Ф. Толстого. В мировой литературе традиционный сюжет об Амуре и Психее также представлен множеством версий. Вслед за Апулеем к нему обращаются Фульгенций, П. Кальдерон, Ж. де Лафонтен, Ж. Б. Мольер, И. Ф. Богданович, Дж. Китс, Г. Гейне, Э. По, Е. Жулавский, К. С. Льюис и многие другие.

Огромная популярность апулеевского источника в европейской литературе обусловлена, прежде всего, мифопоэтической основой его сюжета. В основе текста апулеевской сказки – сюжет о потерянных мужьях и жёнах, тотемистический мотив о браке красавицы со сказочным существом, временно сбросившим звериную оболочку. Один из самых архаичных в мировом фольклоре, этот сюжет повествует о том, как девушка выходит замуж за тёмное существо и, нарушая табу, глядит на него, в результате чего её муж исчезает, после чего следуют долгие поиски, испытания, и, наконец, благополучное воссоединение супругов.

Устойчивый интерес к традиционному сюжету об Амуре и Психее демонстрирует литература Нового времени. В XVII столетии, в «золотой век» придворной культуры и изысканной галантности, сказка Апулея привлекает внимание французского поэта Жана де Лафонтена, который в 1669 году создаёт прозаическую повесть со стихотворными вставками «Любовь Психеи и Купидона». Выбор сюжета об Амуре и Психее становится закономерным не только с точки зрения литературного процесса того времени, но и соответствует эстетическим принципам самого Лафонтена.

Классицизм с его ориентацией на античный образец, отдавал предпочтение традиционным сюжетам. Но и сам Лафонтен, во многом сохранивший связь с поэтикой Ренессанса, зачастую предпочитает для переработки в своих «Сказках» новеллы фривольного содержания Дж. Боккаччо, Апулея и Петрония. Гривуазный античный сюжет становится отличным полем для игры французского писателя, лукавый скептицизм которого в полной мере иллюстрирует настроение изысканной эпохи Людовика XIV.

Текст Лафонтена создаётся на стыке нескольких художественных методов. Выбор сюжета и его рационализация роднят «Любовь Психеи и Купидона» с эстетикой классицизма, богатство риторических средств и композиция – с поэтикой барокко, игровое начало, развлекательная установка и гедонизм – с рококо. Несмотря на обилие мифологических аллюзий и стремление к декорированию сюжета, «Любовь Психеи и Купидона» являет собой в латентном виде великолепную картину галантного века.

Как известно, «произведение не может повторяться, как повторяются его элементы» (Палиевский, 1979, 6). Отстаивая оригинальность собственной

версии, Лафонтен претендует на некоторую свободу в трактовке античного сюжета, в котором он заимствует «лишь сюжет и ход рассказа, но это самое важное, остроумное и лучшее, что есть в повествовании» (Лафонтен, 1964, 12). Используя рамочную композицию, французский автор рассказывает собственный, во многом рокайльный вариант сказки об Амуре и Психее, которую литератор Полифил зачитывает на фоне версальских пейзажей, создавая тем самым эффект иллюзорности происходящего.

Исследователи отмечают, что в литературе Возрождения, классицизма и барокко «автор выражает себя в первую очередь через жанр», при этом «стиль понимается как жанровый разграничитель...» (Аверинцев 1994, 28). Именно в области стиля Лафонтен видит оригинальность собственного текста: «Сюжет мне дал Апулей, на мою долю же выпала лишь забота о форме, то есть о выборе слов» (Лафонтен 1964, 11). В зарубежном литературоведении также возникает оживленная дискуссия вокруг жанрового определения текста. Стоит отметить, что жанровая дефиниция Лафонтена: «une fable contée en prose» (басня, рассказанная в прозе), однако, совершенно не противоречит первоисточнику: в сказке Апулея эта дефиниция используется дважды («басни старушечьи», «прекрасная повесть» («bella fabella»)).

Жанровая размытость и неточность авторского определения «басня, рассказанная в прозе» обусловлена и тем, что произведение Лафонтена представляет собой прозиметр, прозу со стихотворными вставками. Такая смесь прозы и стихов – характерная форма менипповой сатуры, представленная, например, в «Сатириконе» Петрония. «Любовь Психеи и Купидона» сближается с *satura menippea*: прозиметрическая структура текста, эстетические споры Полифила и его друзей, вынесенные автором за рамку основного сюжета, напоминают тот самый вид диатрибы, в которой автор обращается к публике – спорит с воображаемым противником, пересыпая рассказ шутками из поэтов.

«Любовь Психеи и Купидона» – своеобразная литературная игра, как по форме, так и по содержанию. С первоисточником текст Лафонтена связывает ироническая тональность, психологизм, сравнительно небольшой объем, стремление к орнаментальности и тонкое изящество языка, мягкая ирония и утонченная чувственность. Не изменяя сюжетной схемы сказки об Амуре и Психее, Лафонтен лишь развивает мотивы античной сказки, усиливая игровое начало, и значительно трансформируя композицию. Французский автор распространяет апулеевское повествование, украшая его множеством фантастических деталей. Однако, связываясь с действительностью галантного века, мифологический пласт осознается всё больше, как условность, лишаясь в эпоху Декарта своей мистической таинственности.

Близость исторического и литературного контекста эпох Людовика XIV и Екатерины II обуславливают сходство научной дискуссии, затрагивающей

поэму И. Ф. Богдановича «Душенька» (1783). Произведение Богдановича довольно подробно рассмотрено в классических работах Г. А. Гуковского, Д. Д. Благого, а также в исследованиях Л. Е. Татариновой, О. Б. Лебедевой, И. З. Сермана, А. Л. Зорина. Жанровая природа текста становится одной из главных дискуссионных задач исследователей, которые отмечают сочетание ироико-комической и бурлескной разновидности в повествовательной ткани поэмы.

Актуализация сюжета об Амуре и Психее в XVIII веке в России связана с множеством историко-культурных факторов. Система просвещенного абсолютизма, пышный двор монарха и творческая личность Екатерины II и Людовика XIV формируют в разное время сходный тип культуры. Русская литература XVIII века, как и французская литература XVII складывается в рамках классицистической поэтики. Классическая литература для нее – образец, источник обогащения жанров, мотивов, изобразительно-выразительных средств.

Начиная с 50-х годов XVIII столетия, интерес к античной культуре постепенно возрастает. В это же время помимо воздействия античности Россия испытывает сильнейшее французское влияние. Интенсивные русско-французские связи оказывают влияние и на рецепцию сюжета об Амуре и Психее, известного через французскую обработку. «Любовь Психеи и Купидона» в переводе Дмитриева-Мамонова появляется уже в 1769 году, полный перевод «Метаморфоз» Апулея, выполненный Е. Костровым спустя одиннадцать лет, также способствует рецепции в русской литературе сюжета об Амуре и Психее.

«Душенька» Богдановича издаётся огромными тиражами вплоть до 40-х годов XIX века и во многом опережает свое время, закладывая основу для сентименталистов и будущей поэзии Пушкина, Батюшкова и других. Неслучайно самая знаменитая фраза поэмы «Во всех ты, Душенька, нарядах хороша» становится не просто эхом лафонтеновского: «Нимфы же твердили ей, что она хороша во всех нарядах, в чем она сама себе никогда не признавалась» (Лафонтен, 1964, 27), но превращается в поговорку, остается в национальной памяти, свидетельствуя о непреходящей популярности произведения.

Богданович избирает в качестве образца античный и французский источники, заимствуя у них внешний, развлекательно-игровой пласт сюжета. Сокращая «Любовь Психеи и Купидона» примерно на треть, он обогащает старую фабулу новыми подробностями, отступлениями, авторскими сентенциями. Признавая пальму первенства за своими предшественниками, Богданович намечает важнейшее различие с Апулеем и Лафонтеном, обусловленное стихотворной формой текста. В «Душеньке» использован вольный ямб со свободной рифмовкой (до тех пор применявшийся лишь в баснях), что свидетельствует о постепенном переосмыслении автором строгих норм классицизма:

[...] Я формой строк себя не беспокою
И мерных песней здесь порядочно не строю
Черты, без равных стоп, по вольному покрою,
На разный образец крою (Богданович 1957, 46).

Несмотря на то, что в «Душеньке» ещё сохраняются некоторые черты классицистической поэтики (такие как выбор классического сюжета, открыто морализаторская концовка поэмы и др.), ей не свойственна чёткость жанровых признаков. Поэма Богдановича представляет собой не просто пересказ античного сюжета, а травестию, его шутивную перелицовку. Эта художественная особенность текста Богдановича тонко подмечена ещё и Н. М. Карамзиным:

«Душенька» есть легкая игра воображения, основанная на одних правилах нежного вкуса; а для них нет Аристотеля. В таком сочинении все правильно, что забавно и весело, остроумно выдуманно, хорошо сказано. Это, кажется, очень легко – и в самом деле, не трудно, – но только для людей с талантом (Карамзин 1964, 206).

Жанровая природа поэмы достаточно сложна. Истоки жанра «Душеньки» восходят к бурлеску (от ит. *burla* – шутка, фарс, буффонада) Поля Скаррона «Перелицованный Вергилий» и ирои-комической поэме Буало «Налой», которые связаны ещё с античной «Батрахомиомахией». По своим эстетическим задачам тексты разнятся: если Скаррон в своей поэме комически снижает язык и персонажей «Энеиды» Вергилия, Буало же, не принимая резкой комедийной настроенности бурлеска, предпочитает, напротив, возвышать низкое.

В русской литературе XVIII века бурлеск и ирои-комическая поэма жанры равны как жанры «в своем праве на существование, равны они и в целевых установках (увеселение читателя), и разнятся лишь в формальных способах достижения цели (в первом случае «высокие дела» излагаются пренебрежительными словами», в другом, напротив, «высокие слова на низкие дела»)» (Николаев, 2000, 17). Стоит отметить, что Богданович, во многом полемизирующий с принципами низового бурлеска во второй редакции поэмы, ориентируется не столько на классическую поэтику Н. Буало («Поэтическое искусство», 1674), но и на «Епистолу о стихотворстве» (1747) А. П. Сумарокова, которая закрепляет на русской почве обе формы французской комической поэмы.

«Душенька» Богдановича представляет собой синтетический жанровый гибрид, в котором равным образом сочетаются обе разновидности «смешных героических поэм», а возвышенное смешано с забавным. Это вполне закономерно для литературного процесса 1770-х–1780-х годов с его стремлением к созданию большого количества жанров-контаминаций, соединяющих в себе признаки высоких и низких жанров. Нарушая чистоту жанровой формы, Богданович разрушает и главный конструирующий элемент классицизма, включая в свою ирои-комическую поэму элементы эпоса в его пародийной форме.

Жанр «Душеньки» также иногда определяют как поэма-сказка, хотя сам Богданович со временем отказывается от этой жанровой дефиниции. В то время как первая редакция поэмы «Душенькины похождения» (1778) обозначена автором как «сказка в стихах», издание 1783 года имеет подзаголовки: «Душенька» – «древняя повесть в вольных стихах». Использование формы сказки в последней трети XVIII века освящено традицией, канонизированных литературной эстетикой того времени. Богданович в первой редакции поэмы также активно заимствует элементы «contes», образцы которой встречаются у Лафонтена.

Русская версия сказки обогащает и без того гривуазный сюжет многочисленными фантастическими подробностями, гиперболами и латентным эротизмом. Вероятно, именно эти особенности поэтики позволяют Л. Пинскому причислить автора «Душеньки» к эстетике рококо:

Рококо – искусство дворянского периода позднего абсолютизма. Своей аристократичностью оно отличается от искусства просветителей, более общенационального... Искусство рококо расцвело, прежде всего, во Франции. Но мы находим его и в Англии – у Попа, отчасти у Свифта, в Германии – у Виланда, в России – у Богдановича (Пинский 2002, 512).

На волне нового увлечения античностью, «Душенька» воплощает тенденцию «мифологизации» литературы последней трети XVIII столетия. В произведении Богдановича миф шутливо преобразен в сказку, которая приравнивается к античной мифологии: «В результате получается прихотливый, но органичный синтез двух фольклорных жанров, принадлежащих ментальности разных народов, греческого мифа и русской волшебной сказки, травестийный по природе» (Лебедева, 2000, 222).

Античные мифотопонимы вольно смешиваются автором с пространством русской сказки. Оракул отправляет героиню к неведомой горе «за тридесять земель» (в классической волшебной сказке это пространство потустороннее), Геракл вместо палицы пользуется мечом-самосеком из «Кашеева арсенала», в саду Гесперид живёт Царь-Девушка, а Венере принадлежат «сытовая вода» и «кисельные берега» и т.п. Сохраняя античную мифологическую топику (Кастальские воды, Атлас, Парнас), Богданович использует технику «иронического намека», характерную для рокайльной литературы. Неслучайно Душеньку предлагают вести на вершину Парнаса, который традиционно ассоциируется с вершиной поэтического творчества.

Мифологически-сказочный мир поэмы густо заселен автором многочисленными персонажами. На это указывает и своеобразный изобразительно-выразительный прием Богдановича, который можно условно обозначить как мифологическая гиперболизация. Особенностью поэтической манеры

Богдановича является нарочитое использование формы множественного числа: «весельи», «смехи», «летучи дромадеры» (верблюды), «зефиры» и т.п. Первичная семантика мифологического образа при этом стирается, приобретает нарицательный смысл, категорию числа, написание с маленькой буквы.

Такое использование античного материала даже наводит Б. Томашевского на мысль о том, что «Душенька» написана в жанре «гиперболического сказа»:

Этот гиперболизм рассказывания выражается в гипертрофии сказовых деталей, имеющих характер гротеска. Наряду с гиперболизмом внешних образов и сказовых деталей этот жанр избегал психологических мотивов, весьма характерных для сказовой манеры Лафонтена, особенно в «Психее» (Томашевский 1960, 231–232).

Персонажи греко-римской мифологии обрисованы в поэме с лукавой иронией травестии, в насмешливо-пародийном свете. Юнона в поэме, оставив Олимп, бежит за мужем «в горы и в леса», Сатурн – «без зуб, плешив и сед, с обновой морщин на старолетней роже» (Богданович, 1957, 76), а Юпитер «дик, как вепрь иль бык» и т.п. Иронически-вольное обращение к античному материалу, однако, почти никогда не переходит в намеренную грубость и натурализм, даже когда перелицовывается традиционный эпический образец (Ср. «Илиада» Гомера).

Эстетическая позиция автора связана с рокайльной традицией, которая отрицает эпическое, и обращается к частному. Юмор и ирония Богдановича лишены грубоватого комизма, присущего бурлеску. Свою установку на простоту и ироническую, хотя отнюдь не бурлескно-пародийную трактовку античного сюжета автор «Душеньки» определяет в самом начале поэмы:

Не Ахиллесов гнев и не осаду Трои,
Где в шуме вечных ссор кончали дни герои
Но Душеньку пою (Богданович 1957, 46).

Христианское мироощущение эпохи находит отражение в поэме, изменяя хронотоп оригинального сюжета. Так, Зефир, возносит героиню в рай, а не спускает в долину, как это было у Апулея. Однако, это рай, населенный мифологическими персонажами, лишенный традиционного значения – в его описания, как и в случае с Версалем, вплетаются вполне реальные пейзажи екатерининских дворцов. Органично в игровую атмосферу мифа-сказки вписываются реалии XVIII века, которые в сочетании с античными мотивами придают поэме ироническую окраску. Упоминаний о современности – множество. Богданович активно вводит в произведение быт своего времени: Душеньке «велели сухари готовить для дороги», её сёстры «опрыскались водами, намазались духами»; Венера же велит заложить (!) «шестнадцать почтовых зефиров», как лошадей и т. п.

Избыточность мифологического материала акцентирует условность, сказочность, несерьезность происходящего, и несовместима с истинным содержанием мифа архаического, который осмысливает мир, а не украшает его, стремясь к задаче сказки – развлекать, поучая. Переосмысление отношения к античности в «Душеньке» синхронно исканиям литературы последней трети XVIII века. Их иллюстрирует, например, статья Богдановича, выпущенная им в 1775 году в «Собрании новостей» и приуроченная к переводу «Илиады» Якимова.

В своей статье Богданович иллюстрирует полемику между «любителями древности» и «нововерцами» (ср. во Франции спор древних и новых), представляя более развернуто позицию нововерцев. «Нововерцы» упрекают Гомера в том, что тот старается более хорошо сказать, чем хорошо мыслить, не приемлют они и такие особенности эпического стиля, как уподобления, эпитеты и частые повторения. Богданович высказывает собственную авторскую позицию в финале статьи, предлагая подражать некоторым красотам Гомера, но учитывать эстетические требования современности.

Определённый сдвиг в сторону рокайльной традиции наблюдается и в области стиля. Богданович был учеником М. М. Хераскова, и творчество его сложилось в какой-то степени в рамках этой стилистической традиции. Однако, в отличие от «Россияды», язык «Душеньки» необычайно лёгок, порой даже близок к разговорному, что было несомненно прогрессом для литературы того времени. «Ни так, ни сяк», «много врак», «ни с кем не дружка», «заплакала, как дура» – конечно, это еще не пушкинский язык; в произведении много просторечных оборотов, старославянизмов: «вещает», «втуне», «вопить»... Однако с каждой редакцией поэмы, автор совершенствует стиль, добиваясь языкового единства.

Несмотря на то, что французское и русское произведения разделяет почти столетие, они формируются в примерно схожем историческом и литературном контексте. Это абсолютистское государство с образом просвещенного монарха в центре, которое порождает регламентированную систему классицизма. Однако, и повесть Лафонтена, и поэма Богдановича не вписываются в эту нормативную эстетику. Сложность жанровой структуры обоих авторов объясняется тем, что их произведения включают в себя поэтику нескольких направлений: классицизма, выступающего в непосредственной связи с барокко и поэтикой зарождающегося рококо.

Создавая свой текст на стыке нескольких литературных направлений, Богданович также постепенно приходит к национальной индивидуализации характера. Главная героиня поэмы оказывается менее обобщенным персонажем, чем Психея Лафонтена. Национальная идентификация выводит этот характер за пределы классицистической литературы с ее несколько отстраненной типизацией. Душенька с ее простодушием, любопытством и непо-

средственностью, действительно, становится завоеванием литературы 1780-х годов (позже её черты отразились и в пушкинской Людмиле).

Богданович создает образ Душеньки, практически не опираясь на русскую литературную традицию: до ее появления в поэзии XVIII века не было столь яркого женского характера, хотя уже существовала комическая опера Попова «Анюта». В тоже время ряд черт героини намечен ещё в русской журналистике 60–70-х годов. Как раз в это время в журналах идет настоящая полемика по поводу нового явления столичной жизни – появления состоятельных модниц, как их тогда называли щеголих (вспомним, что Душенька тоже «со вкусом щеголих обновы надевала» (Богданович, 1957, 80).

Сатирическая журналистика 60–70-х годов противостоит некоторым изданиям, которые благосклонно относились к светским модницам и даже давали им полезные и шуточные советы, упрекая кокеток в глупости и в том, что они уловляли мужчин в свои сети и меняли их как «костюмы»: «Нахалки женского пола занимают в обществе место одинаковое с теми в лесу грибами, кои на тоненьких, пустых и гнилых растут ножках. Известно, что простой народ все оные роды грибов означает одним названием – поганых» – едко иронизировал «Живописец» (Покровский, 1903, 67).

Описание типичной щеголихи, которое дает «Живописец» в одной из своих сатирических статей 1772 года:

она прехитро себя украшает, [...] и вежды свои ошиповывает, [...] уста с улыбкой отверзает и все составы к прелести ухищряет, и многия души огнепальными стрелами устреляет; яко ядом зловонным, виденьем своим, юных убивает (Покровский 1903, 123),

легко угадывается в описании Душеньки, которое дает ей завистница-Венера:

Она же, Душенька, имея стройный стан,
Прелестные глаза, приятную усмешку,
Богиню красоты не чтит и ставит в пешку;
Она же взорами сердцам творит изъяз,
Богиней рядится и носит хвост в три пяди (Богданович 1957, 107).

Образ щеголя появляется в 1750 году в русской комедии Сумарокова («Чудовищи»), а также тесно взаимосвязан с русской действительностью, ориентированной на заимствование норм поведения, одежды и предметов быта французской аристократии. Однако для Богдановича-журналиста, скорее всего, была более актуальна журнальная полемика, которая активно транслировала интерес к светской жизни модниц:

Великая громада книг,
И малых и больших,
Ее от чтения сначала отвращала,
Но скоро Душенька узнала,
Что разум ко всему возможно приучать (Богданович 1957, 92).

Образ Душеньки в поэме, однако, не сводится к тому корыстному, тщеславному и глупому персонажу, которым была щеголиха на страницах сатирических журналов, поскольку, в отличие от щеголих, она является носителем просветительских идей. Позиция Богдановича в этой журнальной полемике компромиссна, он изображает свою героиню с известной долей рокайльной снисходительности к человеческой природе.

Таким образом, «Душенька» – поэма, не рассчитанная на серьезность, она слишком условна, слишком развлекательна, имеет игровую природу. Античный сюжет разворачивается в тексте Богдановича до мельчайших подробностей и оформляется в соответствии с эстетической задачей автора, которая обозначается в самом начале произведения. Характерной чертой поэмы можно считать ироническую переоценку мифопоэтического материала и двойственность авторских оценок, что вполне может указывать как на жанровую специфику поэмы, так и на стилистику литературы рококо.

Сложность жанровой природы текста Богдановича определяется взаимодействием традиций бурлеска, ирои-комической поэмы и комической сказки. Контаминация мифа, сказки и аллюзий на современность соответствует жанровой структуре поэмы, которая сохраняет игровой тон и стремление к орнаментальности повествования, присущие Апулею и Лафонтену. При этом у Богдановича мифологический материал подвергается еще большей гиперболизации: мир его поэмы сказочен, проникнут современным бытом и подвергается христианизации, что отражается как на образной системе, так и на организации пространства.

Легкость языка, яркость образа главной героини предопределили успех «Душеньки». Поэма оказала существенное влияние на развитие русской литературы. Сохраняя сюжетную основу античной сказки, Богданович создает совершенно новое произведение, которое могло возникнуть только на русской почве. Общность поэтики французской и русской версий касается, в основном, трансформации формы апулеевского источника. И Лафонтен, и Богданович, подвергают травестийной переоценке античный сюжет и демонстрируя диалектику традиционного и индивидуально-авторского, приходят к созданию жанровых гибридов, новой экспериментальной формы.

Библиография

- AVERINTSEV, S./ANDREYEV, M./GASPAROV, M. et al. (1994), Kategorii poetiki v smene literaturnykh epokh. V: Istoricheskaya poetika: literaturnyye epokhi i tipy khudozhestvennogo soznaniya. Moskva, 3–38. [Аверинцев, С./Андреев, М./Гаспаров, М. и др. (1994), Категории поэтики в смене литературных эпох. В: Историческая поэтика: литературные эпохи и типы художественного сознания. Москва, 3–38.]
- BOGDANOVICH, I. (1957), Stikhotvoreniya i poemu. Leningrad. [Богданович, И. (1957), Стихотворения и поэмы. Ленинград.]
- KARAMZIN, N. (1964), Izbrannyye sochineniya. T. II. Moskva/Leningrad. [Карамзин, Н. (1964), Избранные сочинения. Т. II. Москва/Ленинград.]
- LA FONTAINE, J. (1964), Lyubov' Psikhei i Kupidona. Moskva/Leningrad. [Лафонтен, Ж. (1964), Любовь Психеи и Купидона. Москва/Ленинград.]
- LEBEDEVA, O. (2000), Istoriya russkoy literatury XVIII veka. Moskva. [Лебедева, О. (2000), История русской литературы XVIII века. Москва.]
- NIKOLAYEV, N. (2000), Russkaya literaturnaya travestiya. 2. pol-na XVIII – 1. pol-na XIX vv. Arkhangel'sk. [Николаев, Н. (2000), Русская литературная травестия. 2-я пол-на XVIII – 1-я пол-на XIX вв. Архангельск.]
- PALIYEVSKIY, P. (1979), Literatura i teoriya. Moskva. [Палиевский, П. (1979), Литература и теория. Москва.]
- PINSKIY, L. (2002), Renessans. Barokko. Prosveshcheniye. Moskva. [Пинский, Л. (2002), Ренессанс. Барокко. Просвещение. Москва.]
- POKROVSKIY, V. (1903), Shchegoliki v russkoy literature XVIII veka. Moskva [Покровский, В. (1903), Щеголихи в русской литературе XVIII века. Москва.]
- TOMASHEVSKIY, B. (1960), Pushkin i Frantsiya. Moskva. [Томашевский, Б. (1960), Пушкин и Франция. Москва.]

СВЕТЛАНА СИМАКОВА / SVETLANA SIMAKOVA

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-5248-9459>

СВЕТЛАНА ПАНИЮКОВА / SVETLANA PANYUKOVA

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-9825-2374>

ИРИНА ТОПЧИЙ / IRINA TOPCHII

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-8601-9041>

Chelabinsk State University

АВТОНОМИЯ ИЗОБРАЖЕНИЙ: О МЕСТЕ АВТОРСКИХ РИСУНКОВ В СОВРЕМЕННОЙ КОММУНИКАЦИИ НАУЧНО-ПОПУЛЯРНОЙ ТЕМАТИКИ¹

Autonomy of Picture: The Place of Author's Drawings in Modern Communication of Scientific-Popular Theme

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: визуальный образ, визуальный контент, медиаконтент, мемы, комментарии

KEYWORDS: visual image, visual content, media content, memes, comments

АБСТРАКТ: This study examines the phenomenon of social media segments functioning, focused on the presence of high-quality author's visual content in publications. It is the originality of the visual accompaniment of posts that becomes the basis for the popularity of the resource. It sets such a trend as the autonomous power of images in communication, and giving a chance for the development of "pictorial" information exchange. The study analyzed the publication of the Russian popular science community "Educator" ("Ovrazovach") on the social network "VK". The main findings of the study is: 1) there is an autonomy of images and their independency in the process of creating interest to resource for audience; 2) the analysis of comments reveals a reduction of the content side of the popular science public; 3) user comments show the preservation of a high percentage of text messages, but this comments are related the picture, not on a scientific event. The authors believe that the phenomenon of autonomization of original images requires a detailed analysis on a wider number of examples.

К рубежу XX–XXI веков маркирование современной цивилизации как визуально ориентированной становится привычным. «Картинки» манифестируют реальность, оказываются медиаторами коммуникации между человеком

¹ The publication has been support by Russian Science Foundation (project No. 18-18-00007).

и миром, задают векторы постижения бытия, определяют специфику мироощущения людей, стран, цивилизации в целом. Визуальное становится приметой и символом современности, которая не может быть понята вне контекста осмысления этого феномена. Формируется новая модель культуры, логическим центром которой является образ. Цивилизация осознаёт себя через видимое, визуальность становится реальностью, а визуальные маркеры – константами и доминантами эпохи.

По словам Ж. Бодрийара, «мир стал непредставим без потока изображений. Это мир, который сфотографирован бесконечное количество раз перед тем, как он даже стал видимым» (Бодрийар 2008). С точки зрения Н. Мирзоеффа, это и есть «визуальная культура», которая, по сути, становится аналогом повседневной жизни (Mirzoeff 1998, 3). В обозначенном контексте вопрос «Чего на самом деле хотят картинки?» (Митчелл 2015) перестаёт казаться парадоксальным, а предстаёт знаковым, четко попадающим в ядро *Zeitgeist*-а.

Множественные визуальные образы воспроизводят нашу повседневную реальность, опосредуя её восприятие, понимание и осознание. Гиперимажизация проявляет себя в самых разных сферах культурного поля: искусство (живопись, графика, скульптура, архитектура и прочее), медиа (фотография, кино и видео, телевидение, интернет во всем его информационном, коммуникативном, игровом многообразии, реклама и т. д.), дизайн, мода, мейк-ап, имидж; политика и экономика перемещаются в пространство визуальной репрезентации и т. п. Визуальное (а точнее – медийно-визуальное: совокупность образов, изображений, напитывающих коммуникационное поле), как сеть кровеносных сосудов, оплетающих организм действительности, формирует устойчивый образ мира, фундаментальное основание постигаемой реальности. Как отмечает М. Загидуллина, всеприсутствие обычно чревато утратой – растворением феномена (Загидуллина 2018), в том числе и резкое увеличение визуального в эпоху расцвета информационных технологий может рассматриваться как самостоятельный процесс, отражающий сдвиг массового мировоззрения и требующий всестороннего изучения.

По словам П. Штомпки, мир подчиняется законам зрелищности, перформанса, яркости, визуальной событийности (Штомпка 2007, 5). В то же время и в обществе, и в исследовательских кругах нарастает тревога за состояние культуры, которая очевидно совершает свой «пикториальный поворот». Так, М. В. Льоса, развивая известную метафору «общества спектакля» Ги Дебора и вспоминая «бассейн изображений» М. Маклюэна, указывает на опасность «послушного подчинения эмоциям и ощущениям», которые – в отличие от знаний и интеллектуальной работы – слишком эфемерны (Льоса 2016).

Именно поэтому визуальное оказывается призмой, сквозь которую в научно-исследовательском поле становится видимым ранее невидимое,

неочевидное, незамечаемое. По мнению А. К. Киклевича «у визуального способа передачи информации есть своя этология, своя эргономия и даже своя эстетика. Это и объясняет все большую популярность данной формы коммуникации в науке» (Киклевич 2013, 60). Под влиянием визуального изменяются традиционные научные направления (естественные, технические, гуманитарные), появляются новые отрасли и подотрасли научного знания, среди которых «визуальная антропология», «визуальная социология», «социальная визуалистика», «визуальная история», «визуальный менеджмент», «визуальная экология», «визуальная нейроинформатика» и прочее. Институционализируются визуальные исследования (visual studies) как научная область, охватывающая визуальную культуру в целом. Развивается актуальная методология исследований, включающая, например, такие методы, как компьютерная научная визуализация, компьютерное моделирование и прочее. В какой-то мере визуальное становится фетишем научного мира. Университеты открывают новые направления подготовки, так или иначе связанные с визуальностью, расширяется число учебных курсов и программ. В этом контексте трудно не согласиться с Д. Бахманн-Медик, отмечавшей, что поток образов начал воспроизводить сам себя в одной большой волне рефлексии над собой (Бахманн-Медик 2017). По мнению С. Симаковой, понимание визуального становится все более соответствующим пониманию коммуникации в целом (Simakova 2018, 297).

Медиасфера подвергается радикальной трансформации под влиянием визуальной культуры – визуальный контент занимает лидирующие позиции, подчиняя вербальный контент или изменяя его функции и предмет (Simakova/Topchii 2018, 205).

Изучение места «пикториальной коммуникации» в современных информационном потоках представляется актуальной задачей. Для решения этой задачи в настоящем исследовании авторы обратились к пабликам научно-популярной тематики в самой активной в русскоязычном интернете социальной сети «ВКонтакте». В силу ограниченности статьи приведена часть исследования, посвященная паблику «Образовач» (<https://vk.com/obrazovach>), имеющему 430 тысяч подписчиков. Данное медиа было запущено в июле 2014 года в виде сообщества, новости которого размещались посредством вики-разметки, интегрированной в социальную сеть. Основателем и руководителем проекта стал Андрей Коняев, журналист, кандидат физико-математических наук, ранее возглавлявший отдел «Наука и техника» на сайте Lenta.ru (<https://lenta.ru/>).

Развиваясь, проект не только обрел формат открытого паблика, но и уже через год запустил свой собственный сайт о науке «N+1» (<https://nplus1.ru/>). «Образовач» позиционируется своими создателями как «глянец о науке» и ориентирован преимущественно на молодую аудиторию, поэтому все новости

паблика о разных сферах науки, технологиях и значимых научных персонах подаются коротким текстовым постом с авторским визуальным дополнением. Однако популярность ресурса, наличие обратной связи (большого числа комментариев) открывают возможность исследовать, насколько авторский изобразительный контент паблика является именно дополнением к основной тематике. Изображения создаются штатным автором или «пикчером», как его называет аудитория паблика, и отражают современные популярные тенденции в визуализации в социальных сетях.

Для анализа контента данного паблика нами были отобраны 120 публикаций – по 10 записей, набравших наибольшее количество лайков, в каждом месяце 2018 года.

Рассмотрение текстовой составляющей публикаций позволило сделать вывод, что каждая новость формируется одним предложением, в большинстве случаев простым, и дополняется ссылкой на статью с расширенной информацией по теме. Авторы новостей паблика не высказывают своих оценок, не апеллируют к прецедентным феноменам и избегают подробностей и анализа обсуждаемых событий. Например, об открытии в сфере химии и биологии о переработке полиэтилена живым организмом сообщается таким текстом: «Гусеницы приспособились к скоростному перевариванию полиэтилена» (длина текста 63 символа) (https://vk.com/wall-74404187_676027). Ссылка после данного сообщения ведет на страницу-лонгрид во «ВКонтакте» с расширенной версией материала, которая включает 2992 символа и 2 изображения. Такая форма подачи позволяет подписчикам оставаться в курсе главных новостей из мира науки: большая статья на отвлеченную от остро-социальной повестки дня тему самостоятельно не способна привлечь большую аудиторию, поскольку теряется в новостной ленте; «Образовач» выступает ресурсом, обеспечивающим таким статьям навигационное преимущество.

Все новости, попавшие в подборку самых популярных (просмотры, комментарии, лайки), относятся к разным сферам науки (биология, астрономия, химия, физика, технологии, история, социология), связаны с исследованиями и открытиями разных стран и редко напрямую соотносятся с житейскими интересами целевой аудитории – лишь 11 новостей из 120 напрямую связаны с Россией. Например, самая популярная новость сентября – «Робота научили аккуратно снимать верхние листья с кочана салата» (https://vk.com/wall-74404187_664086), июля – «Пирамида Хеопса сфокусировала энергию радиоволн в камерах и под основанием» (https://vk.com/wall-74404187_651515) – не вписываются в актуальную российскую информационную повестку, а также никак не затрагивают повседневную жизнь читателей. Из этого можно сделать предположение, что текстовая часть публикации и описываемая новость не становятся главным критерием популярности того или иного

контента. Это предположение подтверждается обращением к комментариям пользователей, обсуждающих саму «картинку», предложенную «пикчером».

Анализ визуальной составляющей показал, что в большинстве публикаций в данном паблике используются мемы, заменой которым довольно редко (4 поста из 120) выступает gif-анимация.

Визуализация в данном случае не только дополняет новость и привлекает к ней внимание, но и выражает авторскую оценку событий, которой, как было сказано ранее, не наблюдается в тексте. Также данная форма позволяет обогащать публикацию дополнительными коннотациями и экспрессией, которые интуитивно чувствует аудитория. Рассмотрим пример: новость «Рогозин пообещал пилотируемый облет Луны в 2024 году» (https://vk.com/wall-74404187_663467) сопровождается мемом с курящим марихуану Илоном Маском, лицо которого заменено улыбающимся Дмитрием Рогозиным, генеральным директором «Роскосмоса». Это придает сообщению иронический подтекст: напрашивается мысль, что «Роскосмос» пытается угнаться за экспериментальными проектами компании Tesla, а также ассоциация, что Рогозин сделал это заявление под действиями наркотиков (эти выводы подкрепляются и комментариями подписчиков). В данном случае изображение комплементарно тексту: мы видим продолжение заявленной темы, которая теперь, однако, приобретает новый поворот и носит авторскую оценку и экспрессивный характер, отсутствующие в текстовом элементе. Обратим внимание, что ряд комментариев прямо выражают восхищение работой «пикчера». Для участников обсуждения новость из области науки и техники становится политической: это и свидетельство невыполнения обещаний (комментаторы приводят новость 2006 года с заверениями, что база на Луне будет построена в 2015 году), и финансовых растрат. Политизация научно-популярного контента – важный аспект «экономики внимания», которая очевидно реализуется в подобных популярных пабликах; но анализ 120 постов показывает, что такие случаи не являются постоянным явлением: в большинстве случаев научно-популярная информация оказывается источником различных реакций; специального рассмотрения требует анализ глубины пользовательского интереса к контенту знаниявого типа (переход на саму публикацию, обсуждение научного содержания новости и т. п.),

В другой публикации с текстом «“Хаябуса-2” сбросила имена 180 тысяч людей на астероид Рюгу» (https://vk.com/wall-74404187_670560) мы видим мем-комикс, в котором на астероид приземляется капсула с надписью «имена 180 тыс. людей», а инопланетяне, прочитав послание, удивляются: «Ого, ни одного Артемовича». В основу шутки заложен мем «Ты знаешь хоть одного человека с отчеством “Артемович”?». В данном случае новость приобретает юмористическую коннотацию, и именно эта история, предложенная в изображении, становится основной темой для обсуждения в комментариях,

а не заявленное в тексте событие. Этот пример еще раз демонстрирует, как изображение в данном сообществе может придавать озвученной теме новые элементы для запоминания, обсуждения, привлекать внимание аудитории, апеллируя к их прецедентной базе (в данном случае – знанию мема об «Артемовичах»).

Таким образом, изображения в паблике «Образовач» напрямую связаны с заявленными в тексте новостями, они не противоречат предлагаемой знамиевой (научно-популярной) информации, но нередко грамотно развивают озвученный сюжет в совершенно новом ключе, провоцируют зрителей на эмоциональную реакцию и рожают неочевидные ассоциации, которые не только позволяют паблику выделяться в социальной сети, но и создают определенный горизонт ожидания аудитории (каждый новый пост становится поводом для обсуждения, в котором есть содержательный центр; этот центр может тяготеть как к социально-политическому или информативно-знаниевому полю, так и смещаться в сторону комикования и участия в развитии юмористической темы, заданной именно «пикчером».

Важно, что стилистика записей «Образовача» ориентирована на эстетику упрощения. Основой визуального сопровождения для части публикаций становятся уже готовые изображения: мемы, кадры из телепрограмм, фильмов и мультфильмов, стоковые фотографии, скриншоты заголовков новостей. В них вносятся изменения посредством добавления новых визуальных элементов или текста (белый или синий цвета, использованные в логотипе) по теме новости. Аудитория паблика внимательна к предлагаемым решениям (можно встретить комментарии, прямо адресованные «пикчеру», выражающие восхищение его работой). Другая часть изображений рисуется самим «пикчером» в технике примитивной анимации: яркие насыщенные цвета, использование геометрических фигур как основы рисунка, схематизм. Создание визуальных элементов этих двух типов позволяет экономить время и производить больше контента (в среднем в день публикуется около 10 записей), но при этом отвечать запросам аудитории – поскольку для подписчиков (судя по комментариям) оригинальность и содержательность изображения важны именно как вариант «простого» решения, воплощающего креативный потенциал, доступный пользователю.

Анализ комментариев подписчиков паблика к выбранным в исследовании постам выявил преобладание вербальных сообщений над невербальными. Лишь 13% всех комментариев содержат аудио-визуальный контент (изображения, мемы, смайлы, гифки, видео-, аудио-элементы); большинство комментариев такого типа снабжены именно визуальными элементами (11% сообщений). Причем так же, как и в работе «пикчера», преобладающим типом визуализации выступают картинки и мемы (83% от числа всех комментариев, содержащих визуальные элементы). Комментарий обычно состоит

из небольшого текстового сообщения и визуализированного элемента, прикрепленного к нему. Наиболее часто используемыми основами для мемов являются знакомые всем (легко узнаваемые) кадры из фильмов, таких, как «Матрица», «Люди в черном» и т. п., кадры из игр, политики (их изображения и высказывания), образы религиозных деятелей. Комментарии, в которых использован визуальный контент, стимулированный основным постом, мы можем назвать «креативными»: например, в 4 комментариях к посту «Матка мертвой женщины впервые помогла родить ребенка» (https://vk.com/wall-74404187_680935) использована обложка новости (аист на бирюзово-синем фоне).

Самыми комментируемыми постами в выборке являются пост о смерти гориллы Коко «Умерла горилла Коко. Она знала язык жестов и около двух тысяч английских слов» (https://vk.com/wall-74404187_643100), подписчики оставили под ним 100 комментариев, визуализировав 19 из них, а также пост «Плохие новости, Образовач. На 77 году жизни умер Стивен Хокинг» (https://vk.com/wall-74404187_619042), оставлено 159 комментариев, 28 из которых визуализированы. Здесь можно обнаружить галерею отдания последних почестей героям постов: человек или животное, с приставленной рукой (лапой) к голове, будто отдающий честь.

Порядка 8 % комментариев (в среднем 27 комментариев на 10 лидирующих постов в месяц) посвящены оценке работы иллюстратора. Например, для материала «Палеонтологи описали самую большую стопу динозавра» (https://vk.com/wall-74404187_650515) авторы создали мем в виде комикса с динозаврами, иллюстрирующий ситуацию в магазине обуви, когда нет нужного размера и продавец предлагает надеть обувь на мокрый носочек и разносить. К посту оставили 24 комментария, 10 из которых посвящены иллюстратору. Причем оценка пользователей может резко различаться. Например, один пользователь пишет: «Самый смешной и запоминающийся пикчер», другой же считает, что «Пикчер сдулся». Интересно, что само слово «пикчер» обозначает у пользователей и конкретного человека – иллюстратора постов в паблике, и жанр иллюстрации, «вытягивающей» пост в ленте. Оценка самими пользователями работы иллюстратора может быть отнесена к эстетической рефлексии (San Pedro, Yeh, Oliver 2012).

Замеченный нами интерес к обсуждению в комментариях подписчиками паблика работы иллюстратора позволяет сделать вывод: несмотря на то, что вербальные комментарии и преобладают над невербальными, аудитория заинтересована в качественном иллюстративном/визуальном контенте.

Обобщив вышесказанное, можно сделать вывод, что для паблика «Образовач» и подобных медиапроектов средством эффективного способа донесения информации выступает поликодовый текст, в котором сочетаются вербальные и визуальные элементы. Основной задачей текста становится трансляция

новости, а изображение вступает с текстом в интерпретативные (нет прямых точек соприкосновения, связь устанавливается лишь ассоциативно) или комплементарные отношения (содержание обеих частей частично совпадает). Нельзя говорить о превалирующей роли одного из элементов, поскольку каждый из них выполняет свои собственные уникальные функции. Визуализация становится важным дополнением текста по следующим причинам:

1) Наличие оригинального изображения в публикации повышает вероятность выдачи контента в новостной ленте пользователя и делает его более значимым для алгоритмов «ВКонтакте». Ведь одним из условий выдачи контента «умной лентой» (алгоритма, на который «ВКонтакте» перешла в 2016 году) является наличие качественного авторского визуального элемента в записи. То есть без этого элемента сообщество может потерять шанс побороться за внимание пользователей, поскольку они могут просто не увидеть публикации.

2) Визуализация позволяет привлечь внимание аудитории в условиях конкуренции постоянно обновляемой ленты новостей. Визуальная часть публикации становится первым элементом, привлекающим внимание читателя. На основе впечатления от него пользователь принимает решение, будет ли он ставить «лайк» и оставлять комментарий. Однако требует специального рассмотрения вопрос о глубине внимания пользователей (насколько часто в пабликах подобной серьезно-познавательной тематики они переходят на основную статью).

3) Изображение разбавляет «серьезную» информацию и выполняет развлекательную функцию (приближая контент паблика к такому феномену, как инфотейнмент и эдьютейнмент). Этот аспект особенно важен для научно-популярной журналистики, поскольку главная ее задача – найти способ увлекательной подачи научного контента. Тем не менее проведенный анализ показывает, что изображение, прикрепленное к посту, обладает самостоятельной ценностью для пользователей, которые, в том числе, относятся к автору изображений как к конкретному художнику, создающему уникальные изображения, предназначенные для отдельного от основной темы обсуждения и оценки. Именно поэтому можно говорить об относительной автономизации изображений в ресурсах социальных медиа, представляющих контент на постоянной основе и формирующих свою устойчивую аудиторию.

4) Визуализация повышает вовлеченность аудитории в визуализированный контент, вдохновляет ее на совместное творчество. Часто пользователи делятся записью и комментируют ее, если их привлекло изображение. Кроме того несколько раз в месяц подписчикам «Образовача» предлагают конкурс на самое оригинальное изображение к новости (в паблике этот день называется выходным «пикчера»), для участия в котором нужно обработать предложенный за основу визуальный материал. Убедиться в важности визуального контента можно и проанализировав комментарии к популярным постам паблика.

5) Визуальные элементы помогают выразить авторское отношение к представленной новости и провоцируют аудиторию на определенную ответную эмоциональную реакцию. В данном сообществе текст всегда остается нейтральным, а вот изображения носят иронический, саркастический или юмористический характер, который поддерживается и подписчиками в комментариях.

Перспектива рассмотрения пабликов, представляющих собой постоянный поток публикаций, основанных на оригинальном изображении, сопровождающем научную информацию, связана с уточнением концепта автономизации изображений и мультимодального анализа таких сообщений с целью выявления добавочных смыслов, придаваемых художником основной теме публикации.

Библиография

- BAKHMANN-MEDIK, D. (2017), Kul'turnyye povoroty: novyye oriyentiry v naukakh o kul'ture. Moskva. [Бахманн-Медик, Д. (2017), Культурные повороты: новые ориентиры в науках о культуре. Москва.]
- BAUDRILLARD, J. (2008), Iznasilovannoye izobrazheniye. V: <http://www.photographer.ru/cult/theory/3685.htm>. [Бодрийар, Ж. (2008), Изнасилованное изображение B: <http://www.photographer.ru/cult/theory/3685.htm> [доступ 19.12.2018].]
- KIKLEWICZ, A. (2013), Vetka vishni: Stat'i po lingvistike. Olsztyn. [Киклевич, А. (2013), Ветка вишни: Статьи по лингвистике. Олыштын.]
- LLOSA, M. V. (2016), Tsivilizatsiya spektaklya. Samizdat «Baten'ka, da vy transformer». V: <https://batenka.ru/explore/lectures/vargas-llosa>. [Льюса, М. В. (2016), Цивилизация спектакля. Самиздат «Батенька, да вы трансформер». B: <https://batenka.ru/explore/lectures/vargas-llosa> [доступ 19.12.2018].]
- MIRZOEFF, N. (1998), What is visual culture? B: The Visual Culture Reader. London/New York, 3–13.
- MITCHELL, W. G. T. (2015), Chego na samom dele khotyat kartinki? V: Khudozhestvennyy zhurnal. 94. V: <http://moscowartmagazine.com/issue/1/article/60>. [Митчелл, У. Дж. Т. (2015), Чего на самом деле хотят картинки? B: Художественный журнал, 94. B: <http://moscowartmagazine.com/issue/1/article/60>; [доступ 19.12.2018].]
- SAN PEDRO, J./YEH, T./OLIVER, N. (2012), Leveraging user comments for aesthetic aware image search reranking. B: Proceedings of the 21st international conference on World Wide Web. 439–448.
- SIMAKOVA, S. (2018), The visual image as a mirror of the media reality. B: SGEM International multidisciplinary scientific conference on social sciences and arts: conference proceedings SGEM 2018. Vol. 5. Sofia, 291–297.
- SIMAKOVA, S./ТОПЧИИ, И. (2018), Media space visualization as a trend of modern era. B: SGEM International multidisciplinary scientific conference on social sciences and arts: conference proceedings. SGEM 2018. Vol. 5. Sofia, 205–213.
- SZTOMPKA, P. (2007), Vizual'naya sotsiologiya. Fotografiya kak metod issledovaniya. Moskva. [Штомпка, П. (2007), Визуальная социология. Фотография как метод исследования. Москва.]
- ZAGIDULLINA, M. V. (2018), «Bog iz mashiny»: chelovecheskoye v usloviyakh ekspansii mekhanicheskogo i elektronnoy. V: Novoye literaturnoye obozreniye. 1(149), 428–443. [Загидуллина, М. В. (2018), «Бог из машины»: человеческое в условиях экспансии механического и электронного. B: Новое литературное обозрение. 1(149), 428–443.]

МАКСИМ ДЕМЧУК / MAXIM DEMCHUK

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-1110-9151>

АРИНА МЕДВЕДЕВА / ARINA MEDVEDEVA

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-8911-5100>

ВАСИЛИЙ ФЕДОРОВ / VASSILII FEDOROV

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-6295-5054>

Chelabinsk State University

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕДИАЭСТЕТИЧЕСКОГО КОМПОНЕНТА В СОВРЕМЕННОМ НЕИНСТИТУЦИОНАЛЬНОМ ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОМ ИНТЕРНЕТ-ДИСКУРСЕ¹

Use of Media Aesthetic Component in Modern Non-Institutional Publicistic Internet Discourse

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: медиаэстетический компонент, публицистический дискурс, интернет-коммуникация, неинституциональные формы, текстопорождающие практики

KEYWORDS: media aesthetic component, publicistic discourse, Internet communication, non-institutional forms, text-generating practices

ABSTRACT: Contemporary Internet communication made a new type of the publicistic discourse - non-institutional publicistic Internet discourse in which amateurs create texts with brightly expressed intentions of the author. This new phenomenon lies the foundation for the practices of certain media text creation based upon the usage of media aesthetic components which identify the perception of reality and increase the influencing potential of communication.

1. Вводные замечания

Общим местом в современном филологическом знании стало утверждение о генерализирующем влиянии дискурса на порождение конкретных текстовых образований различной природы, независимо от теоретико-методологических подходов к данному феномену (культурологический, коммуникативный, когнитивный, социолингвистический и т. п.). Так, Э. В. Чепкина развивает концепцию М. Фуко о совокупности правил (конвенций), определяющих

¹ The publication has been support by Russian Science Foundation (project No. 18-18-00007).

построение и воздействие высказывания, и трактует дискурс «как пространство текстопорождающих практик адресанта и адресата» (Чепкина 2000, 3). При этом, подчеркивает внеличный (интерперсональный) характер правил, их императивность и влияние на способность «продуцировать и воспринимать тексты в рамках данного дискурса» (Чепкина 2000, 22).

В современной культурной парадигме наибольшее распространение получил дискурс средств массовой и информации, шире – медиа. М. В. Загидуллина пишет: «Медиатизация, проникая во все сферы жизни, прежде всего реконфигурирует повседневность, преобразая габитус людей, утверждая новые культурные практики, создавая новые мифы и порождая их ритуализацию» (2016, 48). Однако возникает спор о номинации данного вида дискурса. С одной стороны, речевые практики медиа являются формой реализации публицистического стиля, – публицистический дискурс, – с другой стороны, возникают такие синонимы, как медиадискурс, масс-медийный, журналистский дискурс. В первом случае подчеркивается авторское начало, индивидуальность, сочетание функции информирования и воздействия. Во втором случае – связь с профессиональной деятельностью журналиста, функционированием институциональных форм массовой коммуникации.

Распространение интернет-коммуникации привело сегодня к размыванию институционального журналистского дискурса, теперь в роли адресантов могут выступать непрофессиональные акторы, пользователи Интернета, социальных сетей, которые получили возможность самостоятельно создавать высказывания публичного характера. В таких текстовых произведениях проявляются открытая оценочность и авторское начало в сочетании с информированием. Д. Э. Розенталь отмечает, что в публицистическом стиле реализуется «функция воздействия (агитации и пропаганды), с которой совмещается чисто информативная функция (сообщение новостей)» (Розенталь 2006, 33), В. Г. Костомаров указывает на «единство, сочетание экспрессии и стандарта» (Костомаров 1971, 28), а Л. Е. Кройчик называет авторскую интенциональность в качестве основы публицистики (Кройчик 2005, 11). Н. И. Клушина, проанализировав публицистический дискурс как совокупность публицистических текстов, уточнила его принадлежность к воздействующему, персуазивному типу дискурса и выявила ключевые текстообразующие категории «любого публицистического произведения как воздействующего типа текста являются идеологема, номинация, оценочность, интерпретация, тональность» (Клушина 2008, 68).

Таким образом, публицистический дискурс определяет текстопорождающие практики, связанные с ярко выраженным авторским началом в тексте. В этой связи важно описание конфигурации языкового знака в различных типах дискурса, сделанное А. К. Киклевичем:

Z powyższego wynika, że każda sytuacja i każda sfera komunikacyjna – w zależności od uczestników, typu kontaktu społecznego, celów, oczekiwanych rezultatów, sceny i otoczenia itd. – zakłada określony rodzaj konfiguracji czterech podstawowych aspektów znaku: 1) formy, 2) znaczenia, 3) struktury i 4) kontekstu. Stopień ich relewancji jest zatem odmienny i zależy od rodzaju komunikacji (Kiklewicz 2010, 60–61).

Таким образом, в публицистическом дискурсе, в сравнении с другими типами, на первый план выходит контекст и форма знака (Киклевич 2010, 62).

Этот тезис является актуальным в связи с развитием интернет-коммуникации. Непрофессиональные авторы создают сообщения, в которых институциональность журналистского продукта заменяется публицистичностью, то есть личное высказывание мигрирует в область журналистского дискурса – персональный тип дискурса миметирует институциональный тип (термины предложены В. И. Карасиком, см. Карасик 2000), что влияет на речевые практики, коммуникативное поведение и жанровую систему. Можно говорить о функционировании неинституционального публицистического дискурса интернет-коммуникации, определяющего специфические текстопорождающие практики (см. также определение понятия «публицистика 2.0»: Загидуллина 2018). Важную роль здесь играет медиаэстетический компонент, то есть использование различных средств мультимедиа в рамках предлагаемых Интернетом опций и инструментов, которые интенсифицируют восприятие реальности, усиливают воздействующий потенциал (Zettl 2011, р. 15). Форма текста подвергается конверсии, становится мультимодальной. В связи с этим принято говорить о поликодовом типе текста, который организован гетерогенными по своей семиотической природе составляющими элементами (Сонин/Мичурин 2012, 165), носителями информации (текст + картинка + видео + аудио + графика + фотография в разных комбинациях). Таким образом, медиаэстетический компонент становится кодом, реализующим установку на публицистичность в новой коммуникативной среде.

2. Кино- и музыкальная критика в неинституциональном публицистическом интернет-дискурсе

Сегодня в русскоязычном секторе Интернета большой популярностью пользуются различные обзоры и рецензии на произведения искусства, элитарного и массового типа. Авторы таких текстов не являются профессиональными журналистами, сотрудниками СМИ или критиками. Но именно они формируют читательские и зрительские предпочтения, общественное мнение в целом.

2.1. Мультиmodalность текстовой организации кинообзора

«Непрофессиональные» обзоры и рецензии составляют неинституциональный публицистический интернет-дискурс и могут быть актуализированы, например, в жанре «обзор плохого кино». Блогер Евгений Баженов (YouTube-канала BadComedian) рассказывает о новых фильмах и проводит их критический разбор. Следует обратить внимание на расширение предметно-тематического поля критики. Кроме собственно эстетических и художественных проблем индустрии кино, автор рассматривает и современные общественно-политические реалии страны. Это контекстуальное расширение указывает на принадлежность к публицистическому дискурсу, но неинституционального типа. Предметом критического рассмотрения становятся, например, статус РПЦ в светском государстве (закон об оскорблении чувств верующих), работа Фонда кино, насаждение культа патриотизма в российском современном кинематографе. Поскольку контент социальной сети YouTube в основном ориентирован на массовую аудиторию, Е. Баженов активно использует элементы комического и иронии для выражения авторских интенций, как коммуникативную стратегию, компенсирующую непрофессиональный статус критика, и отсылает к контексту свободного общения в рамках Интернета.

Традиция использования комических элементов с целью выражения авторских установок отсылает к «первопроходцу» на YouTube в жанре «обзор плохого кино» блогеру Дагу Уолкеру, который фактически определил все основные приемы комического в своем шоу Nostalgia Critic, сформировавшие впоследствии особые текстопорождающие практики.

Например, включение отрывков из популярных классических фильмов (в дальнейшем использовавшиеся в качестве разновидности мемов), экспрессивность устной речи (с использованием обсценной лексики, графического изображения) и разнообразные авторские скетчи внутри обзора. Данные компоненты характерны и для дискурса шоу Евгения Баженова, который отмечал влияние проекта Nostalgia Critic на свое творчество.

С одной стороны, эти элементы обзора выполняют чисто развлекательную функцию, поскольку горизонт ожидания основной целевой аудитории YouTube-каналов связан с развлекательным и юмористическим контентом (Щербакова 2017). Медиаэстетические компоненты призваны привлечь внимание зрителя своей «неожиданной» формой, нарушающей конвенциональные установки классической критики. С другой стороны, комические приемы расширяют смысловое поле критических высказываний блогера, придают его образу «харизматичность» (Рожкова 2013). В большинстве случаев они используются для экспликации отрицательного отношения (например, к создателям фильма или отдельным элементам кинокартины), а также становятся средством выражения открытой иронии, сарказма. В критике

неинституционального публицистического дискурса приемы, порождающие комический эффект, превращаются в своего рода «авторские аргументы», так или иначе иллюстрирующие и подтверждающие тезисы блогера, заменяющие полноценный анализ, иными словами аудитория получает готовую авторскую интерпретацию предмета критики.

В условиях мультимодальности обзоры BadComedian предстают сложным, комплексным видеовербальным текстом (Мишина 2007), в котором разные модусы дополняют друг друга и усиливают воздействующий потенциал публицистики. Медиаэстетические компоненты (экспрессивность устной речи, цитирование других фильмов и авторские скетчи) наиболее активно применяются для создания текстов обзоров.

Использование отрывков из известных фильмов является наиболее частотным приемом во многих видах ревью на YouTube, в том числе в мультимодальном видео Евгения Баженова (проведен комплексный анализ трех выпусков шоу BadComedian, взятых в качестве материала на основе метода сплошной выборки). Так блогер вводит критический контекст. Очевидной характеристикой таких эпизодов является узнаваемость аудиторией, они по своей сути – прецедентные высказывания (Красных 1997, 9), дискурсивные стереотипы, которые помогают аудитории дешифровать смысл, заданный автором, то есть становятся клишированной формой для выражения интенций автора, теряют связь с первоначальным контекстом. Е. Баженов использует как готовые киноцитаты, уже «закрепившиеся» в сознании интернет-аудитории (ставшие мемами) отрывки, так и создает новые единицы дискурсивных стереотипов. Например, так было с заключительной сценой из фильма «Фобос. Клуб страха», где актер Воробьев громко кричит «Хэппи-энд!» (YouTube-канал «BadComedian», обзор «Фобос Клуб Страх (ужасы от Бондарчука)», дата публикации 2.11.2011). Впоследствии эта киноцитата использовалась Е. Баженовым в обзорах как готовая форма, служащая для выражения авторского мнения по поводу фильмов, в которых финал выглядел искусственным и нелогичным.

Экспрессивная речь является характерной чертой публицистики. Но в новых технологических условиях экспрессивность усиливается за счет использования устного варианта разговорной речи. Иронично и саркастично комментируя недостатки кинофильмов или работу создателей (через сознательное отступление от языковых норм), блогер воздействует на аудиторию, побуждая к неприятию и отрицанию фильма, культурных реалий. С одной стороны, устная экспрессивность используется для установления коммуникации с аудиторией, как отказ от традиционных форм литературно-критического дискурса в пользу «живой» речи, с другой стороны, для выражения авторского неприятия и провокации. Для речевой практики Евгения Баженова характерно применение метафорических конструкций, выражающих иронию и сарказм: «образ вывернули наизнанку», «Как там у вас киношников

говорится: «Про мертвых либо ничего, либо поливай грязью, чтобы заработать денег»; «Только вот свежий ярлык открепить у Белова не получится. Потому что он умер» (YouTube-канал «BadComedian», обзор «Движение Вверх (Плагат или великая правда?)», дата публикации 30.05.2018), саркастических риторических вопросов: «акценты как-то смещены, не находите?»; «Может, такое произошло в реальности, и создателям пришлось вставлять это в свой логичный фильм?» (YouTube-канал «BadComedian», обзор «Движение Вверх (Плагат или великая правда?)», дата публикации 30.05.2018). Прагматический потенциал использования таких тропов и стилистических фигур связан с установкой на выражение «аналитичности».

Вербальное поведение Е. Баженова приводит и к появлению авторских прецедентных текстов. Так произошло, например, с фразой, ставшей интернет-мемом, «За себя и за Сашку!». Блогер создал прецедентный текст комической модальности, обобщив сюжет фильма «Движение вверх» (YouTube-канал «BadComedian», обзор «Движение Вверх (Плагат или великая правда?)», дата публикации 30.05.2018). Впоследствии высказывание «За себя и за Сашку!» вошло в прецедентную базу пользователей социальных сетей и стало обозначать любую абсурдную мотивацию в поведении человека, получило нарративную разработку в виде комикса. Таким образом, вербальная составляющая мультимодальных текстов Е. Баженова репрезентует авторские стратегии провокации и деконструкции институциональной публицистики.

Еще одним текстообразующим компонентом, актуализирующим интенциональность публицистического дискурса (Клушина 2008, 68), становится скетч. Он наиболее открыто выражает авторскую позицию, являясь продуктом творчества самого блогера. При обзоре кинофильма «Викинг» (YouTube-канал «BadComedian», обзор «ВИКИНГ (Самый дорогой фильм в истории России)», дата публикации 06.05.2018) блогер использовал целую серию скетчей, демонстрирующих псевдоисторичность фильма. Он разыграл варианты появления экспертных оценок со стороны профессиональных историков, подтверждающих достоверность фабулы.

Отдельно стоит выделить использование в скетчах альтер-эго блогера, сконструированных коммуникативных личностей, пародийных персонажей. В проекте есть как несколько постоянных образов, так и ситуативных, появление которых напрямую зависит от предмета обзора (тематики фильма). Из постоянных можно выделить пародийные образы сценариста, режиссера, «среднестатистического зрителя». Ситуативным можно назвать пародийный образ режиссера Никиты Михалкова, который использовался только в обзоре фильма «Движение вверх» (YouTube-канал «BadComedian», обзор «Движение Вверх (Плагат или великая правда?)», дата публикации 30.05.2018), так как его студия продюсировала данный фильм. Использование постановочных сцен и персонажей, ориентированное на воспроизведение интерперсональных

стандартизированных речевых практик, становится способом критического рассмотрения эстетического объекта, то есть формой публицистического критического высказывания. Блогер заменяет аналитический разбор фикциональным нарративом, в котором легко угадываются авторские интенции и стратегии интерпретации.

Таким образом, комедийные и иронические элементы, заданные форматом контента YouTube и характерные для контекста интернет-коммуникации (в первую очередь развлекательного), выполняют функцию реализации критического публицистического высказывания, воздействующего на предпочтения аудитории и ее оценку современной киноиндустрии и социокультурной ситуации в целом.

2.2. Имитация музыкально-критического дискурса в социальных сетях

Как отмечает Г. К. Жукова, семантически многомерное понятие музыкального дискурса включает в себя целый ряд процессов: это и непосредственно создание музыкального произведения (музыкального текста) и исследование получившегося произведения, а также потенциально возможные интерпретации музыкального произведения, и рефлексия (Жукова 2010). В связи с этим под музыкально-критическим дискурсом подразумевается не только само музыкальное произведение, но и основные составляющие его бытия в культурном поле, среди которых самыми важными являются интерпретация и рефлексия, эксплицированные в различных по жанровой природе текстах. Ярким примером таких текстов служат посты в группах из трек-блога E:\music, посвящённые наиболее популярным музыкальным жанрам в социальной сети «ВКонтакте».

Необходимо отметить, что базирующийся на платформе «ВКонтакте» трек-блог E:\music не является специализированным СМИ, критический публицистический дискурс в нём имеет не профессиональный музыковедческий характер, а скорее основывается на определённом наборе стереотипных образов, возникающих при рассмотрении какого-либо жанра. Данный трек-блок состоит из 200 публичных страниц, разделённых по стиливому признаку.

В условиях мультимодальности посты в трек-блоге E:\music являются многокомпонентными смысловыми и функциональными единствами, информация в которых передаётся по вербальному, визуальному и аудиальному каналам с помощью разных семиотических кодов (Сергаева, 2015).

Посты в данном случае представляют собой поликодовые тексты, которые включают вербальную составляющую, визуальный знак, который выполняют функцию иллюстрации, и набор музыкальных композиций. В качестве визуального компонента обычно используется обложка альбома, либо условное

изображение того, что по своему эмоционально-образному наполнению ассоциируется (стереотипно, что немаловажно) с содержанием музыкальных композиций, которые и являются ключевым элементом поста.

Вербальная часть представляет собой описание музыкальных композиций, целью которого является попытка вербализации предложенного в посте музыкального контента и создания эмоционального фона, характеризующего музыкальное произведение. Для этого с точки зрения прагматики текста используются комментарии к особенностям исполнения, применяются терминология и жаргон, метафорические словесно-образные ряды (описание музыки через метафоры, фигуры речи и ассоциативные образы) и внешние факторы (описание музыки через контекст).

С одной стороны, данные элементы создают имитацию критического публицистического дискурса, воспроизводят внешнюю форму информационно-аналитического обзора, в котором есть не только информация об объекте, но и его логически обоснованная оценка, содержащая краткий анализ.

Рассмотрение музыкального произведения через комментарии его исполнения, использование терминологии и жаргона в большинстве случаев являются лишь попыткой говорить о музыке на языке профессионального музыкально-критического дискурса: создание эффекта специализированного текста. В реальности автор оперирует стереотипными речевыми конструкциями, которые будут понятны даже непосвященному пользователю: «пришугейзенный пост-рок с обильным пением» («ВКонтакте», публичная страница E:\music\post, дата публикации 19.11.2018); «пост-метал с сильным влиянием дума и элементами шугейза» («ВКонтакте», публичная страница E:\music\post, дата публикации 19.11.2018); «красивый женский вокал, ещё больше контрастирующий с заметно потяжелевшими инструментальными партиями» («ВКонтакте», публичная страница E:\music\post, дата публикации 19.11.2018).

Анализ музыки через метафоры, фигуры речи и ассоциативные образы (называемые метафорическими или словесно-образными ключами) в большинстве случаев подразумевает использование стереотипных единиц, релевантных для того или иного музыкального жанра или направления: «лёгкий, воздушный, синематичный и очень меланхоличный пост-рок» («ВКонтакте», публичная страница E:\music\post, дата публикации 26.10.2018), «мечтательное и многослойное меланхоличное путешествие по внутренним и внешним мирам дарк-эмбиента» («ВКонтакте», публичная страница E:\music\darkambient, дата публикации 18.10.2018). Важным медиаэстетическим компонентом, служащим для усиления образного восприятия музыкального поста, является обложка альбома. Это либо абстрактное изображение, усиливающее ассоциации, которые созданы в вербальной части, либо же вызывающее конфликт между музыкальным наполнением и визуальным представлением.

В рамках имитационного музыкально-критического дискурса используется описание музыкального произведения через контекст, внешние факторы, которое служат для выполнения целого ряда функций, от информативной до воздействующей. Например: «Записывали его в декабре 2017-го, во время снежной бури» («ВКонтакте», публичная страница E:\music\post, дата публикации 18.11.2018). Так, упоминание снежной бури дискурсивно оправдано, так как в рамках культуры пост-метала снежная буря служит маркером определенной эмоциональной модальности (зловещей, меланхоличной атмосферы). Таким образом, вновь мы видим выдвигание на первый план контекста, так как в рамках неинституционального публицистического дискурса колумнист и аудитория не имеют специализированных знаний, опыта и речевых моделей для его репрезентации и компенсируют их отсутствие посредством апелляции к прецедентной социокультурной ситуации.

Таким образом, авторские интенции заключаются в создании с помощью различных элементов поликодового текста имитационного музыкально-критического дискурса, в котором сочетаются информирование, привлечение внимания и реклама.

3. Заключение

Мы можем говорить, что современная интернет-коммуникация сформировала новый тип публицистического дискурса – неинституциональный публицистический интернет-дискурс, в котором непрофессиональные авторы создают тексты с ярко выраженными авторскими интенциями. В рамках этого нового феномена сложились свои практики порождения конкретных медиатекстов, основанные на использовании медиаэстетических компонентов, то есть средств мультимедиа в рамках предлагаемых Интернетом опций и инструментов, которые интенсифицируют восприятие реальности, усиливают воздействующий потенциал: визуальных компонентов, видео и анимации, устной формы разговорной речи, прецедентных феноменов и стереотипизированных речевых единиц. Они выступают в качестве компенсации непрофессионального статуса автора, основы неинституционального дискурсивного стереотипа.

Библиография

- ШЕРПИНА, Е. В. (2000), *Russkij zhurnalistskij diskurs: Tekstoporozhdayushchie praktiki i kody (1995–2000)*. Ekaterinburg. [Чепкина, Э. В. (2000), *Русский журналистский дискурс: Текстопорождающие практики и коды (1995–2000)*. Екатеринбург.]
- KARASIK, V. I. (2000), *O tipah diskursa. V: Yazykovaya lichnost': institucional'nyj i personal'nyj diskurs*. Volgograd. [Карасик, В. И. *О типах дискурса (2000), Языковая личность: институциональный и персональный дискурс*. Волгоград.]

- KIKLEWICZ, A. (2010), Modelowanie parametryczne przestrzeni komunikacyjnej (aspekty stylistyczne). B: Graszewicz, M./Jastrzębski, J. (red.), *Teorie komunikacji i mediów*, t. 2. Wrocław, 55–67.
- KLUSHINA, N. I. (2008), Kommunikativnaya stilistika publicisticheskogo teksta. V: *Mir russkogo slova*. 4, 67–70. [Клушина, Н. И. (2008), Коммуникативная стилистика публицистического текста. В: *Мир русского слова*. 4, 67–70.]
- KOSTOMAROV, V. G. (1971), *Russkij yazyk na gazetnoj polose*. Moskva. [Костомаров, В. Г. (1971), *Русский язык на газетной полосе*. Москва.]
- KRASNYH, V. V. (1997), Sistema precedentnyh fenomenov v kontekste sovremennyh issledovanij. V: *Yazyk, soznanie, kommunikaciya*. 2, 5–12. [Красных, В. В. (1997), Система прецедентных феноменов в контексте современных исследований. В: *Язык, сознание, коммуникация*. 2, 5–12.]
- KROJCHIK, L. E. (2005), Publicisticheskij tekst kak zhanr i kak diskurs. V: *Akcenty*. 3–4, 11. [Кройчик, Л. Е. (2005), Публицистический текст как жанр и как дискурс. В: *Акценты*. 3–4, 11.]
- MISHINA, O. V. (2007), Sredstva sozdaniya komicheskogo v videoverbal'nom tekste: na materiale anglijskogo yumoristicheskogo seriala «Monty Python Flying Circus». Samara. [Мишина, О. В. (2007), Средства создания комического в видеовербальном тексте: на материале английского юмористического сериала «Monty Python Flying Circus». Самара.]
- ROZENTAL', D. E. (2006), *Spravochnik po russkomu yazyku. Prakticheskaya stilistika*. Moskva. [Розенталь, Д. Э. (2006), *Справочник по русскому языку. Практическая стилистика*. Москва.]
- ROZHKOVA, A. V. (2013), Pragmaticheskie funkicii komicheskogo v politicheskom diskurse. V: *Vestnik Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta im. A. S. Pushkina*. 162–169. [Рожкова, А. В. (2013), Прагматические функции комического в политическом дискурсе. В: *Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина*. 162–169.]
- SERGAEVA, Y. V. (2015), Mul'timodal'nyj tekst: chitat', smotret' i/ili slushat'? V: *Studia Linguistica*. 182–189. [Сергаева, Ю. В. (2015), Мультимодальный текст: читать, смотреть и/или слушать? В: *Studia Linguistica*. 182–189.]
- SHCHERBAKOVA, I. V. (2017), Yumoristicheskij diskurs kak sfera funkcionirovaniya kreolizovannogo teksta. V: *Izvestiya Yugo-Zapadnogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Lingvistika i pedagogika*. 7/2(23), 80–86. [Щербакова, И. В. (2017), Юмористический дискурс как сфера функционирования креолизованного текста. В: *Известия Юго-Западного государственного университета. Серия: Лингвистика и педагогика*. 7/2(23), 80–86.]
- SONIN, A. G./MICHURIN, D. S. (2012), Evolyuciya polikodovyh tekstov: ot vozdejstviya k vzaimodejstviyu. V: *Voprosy psiholingvistiki*. 1/35, 164–173. [Сонин, А. Г./Мичурин, Д. С. (2012), Эволюция поликодовых текстов: от воздействия к взаимодействию. В: *Вопросы психолингвистики*. 1/35, 164–173.]
- ZAGIDULLINA, M. V. (2016), Klyuchevye cherty mediaestetiki: mental'no-yazykovye transformacii. V: *Chelyabinskij humanitarij*. 2(35), 46–54. [Загидуллина, М. В. (2016), Ключевые черты медиаэстетики: ментально-языковые трансформации. В: *Челябинский гуманитарий*. 2(35), 46–54.]
- ZAGIDULLINA, M. V. (2018), Publitsistika 2.0: k opredeleniyu ponyatiya. V: *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Yazyk i literatura*. 15(2), 220–235. [Загидуллина, М. В. (2018), Публицистика 2.0: к определению понятия // *Вестник Санкт-Петербургского университета. Язык и литература*. 15(2), 220–235.]
- ZETTL, H. (2011), *Sight. Sound. Motion: Applied Media Aesthetics*, sixth ed. San Francisco.
- ЗНУКОВА, Г. К. (2010), Muzykal'nyj smysl: yazyk, rech', myshlenie, diskurs. V: *Izvestiya rossijskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. A. I. Gercena*. 96–102. [Жукова, Г. К. (2010), Музыкальный смысл: язык, речь, мышление, дискурс. В: *Известия российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена*. 96–102.]

ЕЛЕНА ПАНОВА / ELENA PANOVA

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-7800-8086>

ЕЛЕНА ШУМАКОВА / ELENA SHUMAKOVA

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-6904-9203>

Chelabinsk State University

ПРЕЦЕДЕНТНОСТЬ В ЭПОХУ МУЛЬТИМЕДИЙНОЙ КОММУНИКАЦИИ¹

Precedence in the era of multimedia communication

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: прецедентность, интертекстуальность, медиаэстетика, мультимедийность, поликодовость, коммуникативная стратегия

KEYWORDS: precedence, intertextuality, media aesthetics, multimediality, polycodicity, communicative strategy

ABSTRACT: The article is devoted to the phenomenon of precedence (Yu. N. Karaulov) in modern Internet communication that implements multiple logic (self-presentation, connectivity, virality, aggressive competitiveness) in the conditions of intensive development of the main meta-processes of modernity (globalization – individualization, commercialization – mediatization, according to F. Krotz). The authors consider the definition of «precedent text» in the context of the concept of intertextualization, identifying features of the representation of precedent in the aspect of multimediality (as the example of posts using text and image in the blogosphere and SMM). Thus, the intersection of media aesthetics and communication strategies of various types is investigated. The authors come to the conclusion about the reference functions of media aesthetic elements, marking the key meanings of statements.

Сложность современного медиатекста определена соположением, сосуществованием разных кодов в пределах одного семантического целого: целеполагающих, коммуникативных, кодов-репрезентант текста – что позволяет говорить о поликодовом тексте не только с точки зрения способов передачи и дешифрования смысла, но и с точки зрения механизмов, обуславливающих сложность и многослойность текста. Использование автором «чужого слова» – ситуация почти архетипичная, регулярно становящаяся предметом философских, герменевтических, лингвистических, психологических научных дискуссий. Так, в обширной обзорной статье М.-Е.-М. Альфаро анализ понятия интертекстуальности, выступающего базовым по отношению к концепту

¹ The publication has been support by Russian Science Foundation (project No. 18-18-00007).

«прецедентность», возведен к эпохе античности (Alfaro 1996, 268–272). Однако конкретно явление интертекстуальности как системы смысловых связей текста с предшествующими произведениями возводится авторами обзорных статей к концепции Ф. де Соссюра («семиология» – возможность любые явления рассматривать в категориях лингвистического анализа и структурности, как систему конвенциональных, не-референциальных, произвольных по отношению к естественному пространству реального мира знаков – см. Соссюр 1999, 23) и М. Бахтина, который – в отличие от лингвистического подхода де Соссюра – подчеркивает социальные аспекты знаковых систем, их нагруженность культурными знаками и культурной памятью (Бахтин 1986; см. подробнее в: Alfaro 1996, Allen 2011). Однако если концепт «интертекстуальность» был глубоко разработан именно в литературоведении (в научный обиход введен Ю. Кристевой, см. Kristeva 1980), а также в философском структурализме, тяготеющем к литературоведению (см. Барт 2001), то применительно к европейской и американской лингвистике понятие интертекстуальности оказалось не таким значимым.

Тем не менее примерно в то же время, когда актуализируется интерес к интертекстуальности применительно к художественной литературе, российский лингвист Ю. Н. Караулов вводит в научный оборот понятие «прецедентный феномен» (в докладе на Международном конгрессе преподавателей русского языка и литературы в 1986 году, см. расширенную публикацию: Караулов 1987). Это понятие активно используется с той поры как в российской лингвистике, так и в культурологии и других близких исследовательских полях (см. актуальное состояние понятия: Высоцкая 2013).

А. К. Киклевич считает, что «в связи с эффектом спирали молчания можно ввести понятие прецедентного коммуникативного контекста: речь идет о таких коммуникативных ситуациях (обычно с участием СМИ), в которых актуализируются определенные представления о мире и убеждения членов некоторой культурно маркированной социальной группы. Не столько важно, верны ли эти представления, адекватны ли по отношению к действительности, сколько важно, что они получили отражение в массовой коммуникации и устойчиво ассоциируются с некоторой схемой (или некоторыми схемами) интерпретации» (Киклевич 2009, 105). Развивая эту мысль, исследователь отмечает «социализирующую и коррелятивную» функцию стереотипов в коммуникации, их роль в формировании культурологически мотивированного фона восприятия информации, а «учет стереотипов в межкультурной коммуникации позволяет определить стратегию поведения таким образом, чтобы она в максимальной степени соответствовала задачам говорящего, задачам адресата или задачам третьего лица» (Киклевич 2009, 108–109). Согласно точке зрения В. Красных, стереотипы и прецедентные феномены схожи, но в то же время различны по ряду параметров: «1) форма хранения (различные

когнитивные структуры); 2) «первооснова», т. е. к чему «восходят»; 3) в какие когнитивные совокупности (когнитивная база, когнитивные пространства, культурное пространство) входят и как именно; 4) каков их характер (по «масштабу охвата»: универсальный, национальный, социумный) (Красных 2008, 56).

Стереотипность и прецедентность пересекаются в прагматико-коммуникативном поле текста – позволяют соединять «горизонты ожидания» (термин М. Риффатера, см. Riffaterre 1983) всех акторов коммуникации, создавать «единый текст для всех», в идеале однозначно декодируемый и воспроизводимый (именно такую позицию занимал Риффатер – смысл у текста может быть только один, и его обнаружит тот, кто сумеет «схватить» всю культурную референциальность данного произведения). Но на практике прецедентный текст, в отличие от стереотипа, всегда инвариантен, что позволяет в этой терминологической паре усматривать антагонистические отношения по принципу реализации антиномии «язык – речь».

В определении «прецедентный» подчеркивается, что это не только «имевший ранее место и широко известный», но и «образованный за счет воспроизведения или трансформации прецедентного текста» (Высоцкая 2013, 118); мы бы уточнили – еще и представляющийся узнаваемым читателю. Эффект внешней узнаваемости речевого события по существу достаточен для наложения матрицы восприятия читателя на матрицу смыслов авторского текста, что и характерно для процесса декодирования, степень и глубина которого будет зависеть от степени совпадения полей подобной матрицы, от «рамочного» до концептуального.

В случае с медиатекстами следует признать, что феномен прецедентности положен в основу медиа как институционального образования, реагирующего на уже совершившееся, имевшее место в прошлом событие, отголоском и веером смыслов и последствий присутствующее в настоящем. Наиболее низким потенциалом в этом аспекте обладает, пожалуй, новостной дискурс, все остальное – особенно публицистика – явно апеллирует к уже известной прецедентной базе. Она всегда обращается к когнитивному опыту воспринимающего сознания, отличается персуазивностью, именно поэтому в текстотворческой практике появляется возможность рассматривать как прецедент языковые стереотипные представления, штампы и клише, обладающие эталонностью, императивностью, задающие модель для произведения. Однако собственно прецедентный феномен отличает от этих явлений особая эмоциональная и познавательная значимость (Боярских). Иными словами, попытки дифференциации этого понятия основаны на понимании и признании разной степени «укорененности» прецедентного текста в сознании, а следовательно, и разной степени его воздействующего и культурномоделирующего потенциала.

Представляется возможным говорить о разного типа коммуникативных стратегиях включения прецедентности: обращения к семантически и культурологически «заряженным» текстам, прошедшим апробацию культурой и временем, или, например, к существующим как актуальные – для конкретного социума в конкретный период времени – смыслы (см., например: Нахимова 2007; Зырянова 2008, 2010). И та, и другая стратегии активизируют диалоговые механизмы, но первая направлена на расширение «горизонтов» текста, осознание «культурного шлейфа» текста, формирование максимально возможного числа самых разнообразных связей и отношений, что свойственно «диалогу культур», вторая же оперирует прецедентным текстом как средством самоидентификации и социализации в (медиа)реальности; актуальные смыслы используются как средство «якорения», привлечения максимально возможного внимания, создания текста «для всех». Таким образом, очевидна дуалистическая природа прецедентного текста: с одной стороны, фундамент, скрепа, сигнал и маркер «своего» коммуникативного поля, с другой – потенциал расширения смысла и контаминации различных культурных миров.

В то же время значимо, что современная коммуникация реализуется не только в текстовом формате, но в виде постоянных потоков поликодовых (в иной терминологии – мультимодальных, см. O'Halloran 2011) сообщений. В настоящей статье в тех же значениях, что закрепилось в англоязычной коммуникативистике за понятием *multimodality*, используется термин «мультимедийность» (сочетание в одном смысловом сообщении разных по своему когнитивному воздействию элементов – текста, музыки, изображения и т.п.). Именно мультимедийность и обеспечивает расцвет медиаэстетических феноменов, к которым можно отнести самые разные аспекты коммуникации, а следовательно – выбор коммуникативных стратегий при использовании прецедентных феноменов.

Под мультимедийностью (подобно термину *multimodality* O'Halloran) мы понимаем широкий комплекс явлений коммуникации, представляющих собой сочетание разных семиотических ресурсов (определение М. Халлидея, см. Halliday 1978, 123), например, языка, изображений, музыки, жестов и т. п., которые вступают во взаимодействие с сенсорными системами (визуальной, аудиальной, тактильной, ольфакторной, вкусовой, тактильной) в текстах, явлениях, событиях, которые и можно назвать мультимедийными единствами. В отличие от раннего этапа изучения единств типа «текст + изображение» исследование мультимедийных феноменов движется по двум основным направлениям: с упором на изучение контекста (социальная семиотика) и с упором на изучение самого контента (получившего воплощение в таких направлениях, как *Multimodal Discourse Analysis*, *Critical Multimodal Discourse Analysis*). Обзор различных подходов к мультимедийности / мультимодальности можно найти в: Bateman, Wilfeuer, Hippala 2017; Омеляненко, Ремчукова

2018. Для нас важно, что предлагаемые подходы отличаются некоторой ограниченностью в силу трудоемкости и непродуктивности предлагаемых форм (об этом говорит и К. О'Халлоран). Хотя в настоящее время значительные силы исследователей направлены на разработку корпусного мультимодального (или, как мы обозначаем в настоящей статье, мультимедийного) анализа, мы полагаем, что актуальным для таких феноменов является принцип «доминанты» – основного приема, вокруг которого все остальные средства передачи становятся периферийными. Этот методологический подход требует дальнейшей разработки (особенно в области преодоления субъективности определения доминанты), однако – как и любые качественные исследования – строится на процедуре декодирования феномена, в основе которого лежат нелинейные (неалгоритмизируемые) способы интерпретации. Эта нелинейность оказывается критически важной в случае анализа медиаэстетических явлений, поскольку само «эстетическое суждение» по сути является разрушительным по отношению к атмосферности переживания эстетического впечатления (об этом подробнее: Адорно 2001).

В настоящей статье мы применили метод доминантного анализа к двум различным по своим коммуникативным стратегиям мультимедийным феноменам: маркетинговой (продвижение крупных брендов операторов мобильной связи) и публицистической оппозиционной коммуникации в социальных сетях (платформа livejournal). Из всего многообразия аспектов мультимедийности мы остановились на прецедентности, о которой речь шла выше: была поставлена задача установить формы репрезентации прецедентных феноменов в рамках мультимедийного дискурса на разнородных примерах коммуникативных стратегий.

Маркетинговые коммуникации (в том числе и различные формы рекламы), использующие прецедентные феномены как основу формирования лояльного отношения потенциальных клиентов и покупателей товаров и услуг к бренду, активно исследуются и маркетологами, и специалистами по массовым коммуникациям (см. обзор: Phillips 1997). Размышляя о пикториальных метафорах и имплицатурах (скрытых смыслах, заложенных на стыке текста и изображения и порождающих в сознании адресата заданный импульс – см. определение и описание имплицатуры в: Sperber, Willson 1986), Б. Филипс в том числе отмечает, что в рекламе особенно важно качественное свойств имплицатур – их сила (очевидность) или слабость (порождающая стремление адресата «разгадать» имплицатуру). На наш взгляд, этот подход вполне согласуется с принципом доминанты: определение доминантной эстетической темы позволяет «вскрыть» смысл предлагаемого мультимедийного сообщения, в том числе и в случае сложных (слабых) имплицатур (см. также рассуждение С. Симаковой о визуальном коде реальности – Симакова 2018).

Анализируя прецедентные феномены в маркетинговых коммуникациях и рекламе, исследователи обращаются к классификации по культурным областям, из которых востребован тот или иной конкретный феномен (Кушнерук 2006; Куликова 2010), сводя их к трем сферам: социальной (политика, экономика, спорт, мода, телевидение, криминал, религиозно-мифологическая сфера), области искусств (художественная литература, киноискусство, музыка, художественное искусство, театральное и цирковое искусство) и области науки (естественные, гуманитарные и медицинские науки). При этом важно, что удачное обыгрывание любого вида прецедентного феномена в рекламном тексте способно сделать и сам рекламный текст прецедентным. Включение в рекламный текст прецедентных феноменов, восходящих к знакомым культурным ситуациям и явлениям, подчеркивает стремление специалистов по рекламе и маркетингу оперировать теми представлениями, которые понятны и значимы для потенциальных покупателей в ценностном отношении.

В качестве примера обратимся к сообществам операторов сотовой связи «МТС» и «Yota» в социальной сети ВКонтакте. Диапазон прецедентных феноменов, которые используются в интернет-рекламе, очень широк. При этом очевидно, что анализ прецедентных феноменов по областям заимствования не может быть достаточно эффективным, поскольку не коррелирует

Рис. 1. Ньютон бы тоже выбрал яблоко

с коммуникативной стратегией авторов сообщений, продвигающих бренд. По Ф. Кротцу, коммерциализация выступает одним из метапроцессов современности (то есть неостановимым и непрекращающимся процессом), который коррелирует с медиатизацией (таким же крупным и «вечным» феноменом), образуя гибриды, представляющие собой коммодитизацию ранее не подверженных коммерческим интересам явлений и феноменов человеческой жизни (так возникает «экономика внимания», коммерциализация страхов, патриотизма, межличностных отношений и т. п.). Вот почему маркетинговые коммуникации запечатлевают важные тренды информационного обмена и позволяют видеть, как работают механизмы успешной массовой коммуникации. Для достижения цели нашей статьи мы применили к анализу соответствующих постов, представляющих собой примеры мультимедийности в маркетинговых коммуникациях, принцип доминантного медиаэстетического анализа.

Доминантой в данном случае выступает символический код «наука», реализованный в виде анимированного и узнаваемого изображения Ньютона и крупной цифры, обозначающей процент. Основа мультимедийной композиции – насыщенный голубой цвет фона (коррелирующий с цветом логотипа Yota). Исаак Ньютон, с чьим (несомненно, прецедентным) именем связана легенда об упавшем на голову яблоке, благодаря которому английский физик открыл гравитацию, представлен в мультимедийном единстве с текстом автора поста: «5% пользователей «Yota» выбирают Айфон 5S «(а как известно, логотип компании Apple – это надкушенное яблоко), так же, как физик когда-то «выбрал» яблоко. Однако импликатура мультимедийного высказывания относится к числу слабых – медиаэстетическая доминанта «безмятежности» голубого фона вступает в конфликт с темой «классической науки», сигнализируя о возможных скрытых смыслах сообщения: яблоко именно «упало на голову» физику (а не было источником каких бы то ни было привычных действий, связанных с плодом), количество пользователей, выбирающих iPhone 5S, невелико и, скорее, говорит о «странностях» пользователей, чем об обдуманном выборе и «рекламе» iPhone, кроме того, сама модель «айфона 5» на момент поста (3 ноября 2018 года) выглядит такой же архаичной, как и фигура Ньютона. В то же время пост позитивен – пользователи именно выбирают эту модель, прецедентное имя Ньютона относится к числу всемирно признанных авторитетов, уважение к которым носит вневременной характер, так что возникает конфликт между ощущением «подвоха» (так все же #Yota считает, что iPhone 5S – это «добро» или «зло»?) и «удовольствия узнавания» (соотнесение логотипа Apple с яблоком, упавшим на голову физика согласно расхожей легенде).

Подпись к фотографии модема с логотипом компании – отсылка к заглавию рассказа советского детского писателя Виктора Драгунского «Он живой и светится».

Рис. 2. Он живой и светится

Рекламное сообщение построено на отсылке к произведению, в котором мальчик Дениска поменял дорогую игрушку на светлячка. Модем Yota, логотип которого подсвечивается, соотносится со светлячком не только функционально, но и по самой своей форме: медиаэстетической доминантой выступает код «ночи» (черный цвет пластика ноутбука, дисплея, клавиатуры, самого модема и фона), в которой «загорается звезда». Этот прием позволяет актуализировать в сознании адресата ассоциативный ряд (содержательно – в связи с сюжетом рассказа – продукт настолько хороший, что на него можно променять что угодно; Yota – это компания, напоминающая о детстве и родине; ее логотип – милый и позитивный, даже романтический, светлячок и т. п.).

В отличие от предыдущего примера, мы видим здесь сильную импликатуру – хотя смыслов, извлекаемых работой ассоциативной памяти, множество, все они позитивные. Кроме того, интерес представляет само включение «живых» ассоциаций в рекламу «техно» (возникает оппозиция технического и органического, мертвого и живого).

Кроме того, мы обратились к иллюстрации работы прецедентности при реализации второй коммуникативной стратегии – персуазивных публицистических мультимедийных сообщений, задача которых – вызвать у аудитории возмущение различными социальными явлениями, на которые указывает автор.

Эта коммуникативная стратегия характерна для блогосферы как зоны актуальной медиакommunikации, общая цель которой – вызвать ответную реакцию читателей в виде интереса к ресурсу за счет уникальности предлагаемого контента. В качестве обоснования релевантности примера мы использовали рейтинг популярности, выбрав первую позицию «по социальному капиталу» в рейтинге livedune (<https://livedune.ru/livejournal/country/blogger/russia>). Эту позицию на момент написания статьи занимал блог Ильи Варламова – оппозиционного автора, основная направленность сообщений которого – критика власти, о чем говорит и провокационный слоган, репрезентирующий блог, – *Make Russia warm again*), активность отмечена с 2012 года и до сих пор сохраняется. Варламов является основателем рекламно-девелоперского агентства iCube, ведёт правозащитную общественную деятельность и занимается вопросами урбанистики (проекты «Страна без глупостей», «Городские проекты»). Посты, как правило, познавательного или остросоциального плана, сопровождаются фотографиями. Как и многие другие блоги, тексты И. Варламова строятся на соединении текстового и визуального рядов, которые коррелируют между собой и одновременно могут быть прочитаны как самостоятельные тексты.

Слоган блога уже позволяет говорить о прецедентных смыслах, заложенных в сообщении. Лексема «warm» актуализирует представление о России как о суровой не теплой стране, и в прямом климатическом смысле (северная страна), и как намек на «градус» социальных отношений. Кроме того, фонетически и графически она близка лексеме «war», что позволяет видеть в слогане и призыв к активным действиям, борьбе с существующими порядками. Примечательно, что страной-антагонистом с положительным статусом (у нас – у них) становится тоже северная страна – Норвегия, что окончательно смещает смысл слогана в сторону социальных проблем. Рассмотрим пример.

Заглавие поста: «Самая неблагодарная работа» (31.10.2018, <https://varlamov.ru/3156906.html>).

Текст (выборочно):

Вчера был мой первый опыт. Я на день стал одним из сотен миньонов “Яндекс. Еды”, которые в любую погоду бегают по улицам Москвы, чтобы доставлять горячие обеды и ужины москвичам.

[...] Есть ещё среди москвичей приличные люди, но есть и гниловатые. Курьеры для них – не люди. Теперь у любого представителя среднего класса появилась возможность почувствовать себя барином. Всего за 500 рублей можно посмотреть на курьера как на г**но. С презрением забрать у него пакет с едой и захлопнуть перед носом дверь.

[...] Друзья, курьеры тоже люди. Я понимаю, многие из вас поднялись и теперь могут с новенького смартфона вызывать себе курьера с обедом прямо домой, чтобы с высоты своего положения указать ему на его место на социальной лестнице.

Рис. 3. Одна из трех фотографий, сопровождающих пост «Самая неблагодарная работа» Ильи Варламова

Основная медиаэстетическая доминанта – позитив, радость, полнота жизни (курьер «Яндекс. Еда»). Доминанта реализована на всех трех фотографиях автора, представляющих собой портреты, в том числе и портрет, где автор позирует фотографу. Яркий желтый цвет одежды и коробка «Яндекс. Еда», модный покрой куртки, не напоминающий «спецодежду» бедняка, равно как и остальные детали костюма, прикрепленная к куртке миниатюрная видеокамера, не позволяющая зрителю поверить в «серьезность» эксперимента автора, ставшего разносчиком горячей еды в Москве, – все это формирует видеоисторию «занятого времяпрепровождения», интересной идеи, которую

реализует Варламов. Кроме того, пост начинается с «подводки» к истории – автор напоминает читателям, что у него есть свой ресторан, и что он отправился «в народ» с целью изучения обеденных предпочтений москвичей (и получается, что весь пост выглядит как самореклама).

Но сам текст поста описывает социальный эксперимент, его цель – продемонстрировать проблему больше социального, нежели психологического эгоизма и черствости. Для актуализации смысла «одного из толпы», похожего на всех и совершающего постоянный нехитрый труд, использован образ «миньона», мультипликационного персонажа, милого, работоспособного и неприхотливого в своих желаниях, причем закреплено сходство и на уровне цвета (желтый цвет миньона – желтая куртка курьера).

Именно сопоставление с «миньоном» из популярного мультфильма оправдывает образ улыбающегося автора на фотографии, задавая тему позитивной открытости, трудолюбия, доброжелательности и готовности помочь тем, кому некогда дойти до кафе во время обеденного перерыва. Текст строится на повторе антитезы (курьеры – не люди / курьеры тоже люди), что позволяет дважды использовать это устойчивое выражение. Прецедентной ситуацией является отсылка к теме барства и его проявления, знакомая большинству по хрестоматийным примерам из художественной литературы школьной программы или учебника отечественной истории.

Однако в видеоистории не использован ни один из способов донести эту критику до зрителя/читателя; именно поэтому возникает конфликтное замещение имплицатуры текста (на уровне риторики публицистического высказывания) и «пикториальной метафоры», реализованной в видеоистории из трех фотографий (успешный и состоявшийся бизнесмен «притворяется» простым работягой, чтобы обрушить свой гнев на москвичей – прямо в соответствии с библейской легендой об ангелах, облачившихся в одежды бедняков, чтобы испытать милосердие жителей города).

В заключение отметим, что мультимедийный анализ на основе поиска доминантного медиаэстетического эффекта требует совершенствования и уточнения самой процедуры проведения такого анализа, хотя значимость комплексного анализа мультимедийных (поликодовых) высказываний в современной коммуникативистике становится все более очевидной.

Библиография

- ADORNO, T. (2001), *Esteticheskaya teoriya*. Moskva. [Адорно, Т. (2001), *Эстетическая теория*. Москва].
- ALFARO, M. J. M. (1996), *Intertextuality: Origins and development of the concept*. B: Atlantis, XVIII(1–2), 268–285.
- ALLEN, G. (2011), *Intertextuality*. New York.

- БАХТИН, М. М. (1986), *Estetika slovesnogo tvorchestva*. Moskva. [Бахтин, М. М. (1986), Эстетика словесного творчества. Москва.]
- BART, R. (2001), *S/Z*. Moskva. [Барт, Р. (2001), *S/Z*. Москва.]
- BATEMAN, J./WILFEUER, J./HIPPALA, T. (2017), *Multimodality. Foundations, Research and Analysis: A Problem-Oriented Introduction*. Berlin/New York.
- BOYARSKIKH, O. S. (2008), *Pretsedentnyye fenomeny so sferoy-istochnikom «Literatura» v diskurse rossiyskikh pechatnykh SMI (2004–2007 gg.)*. Nizhniy Tagil. [Боярских, О. С. (2008), Прецедентные феномены со сферой-источником «Литература» в дискурсе российских печатных СМИ (2004–2007 гг.). Нижний Тагил.]
- HALLIDAY, M. A. K. (1978), *Language as Social Semiotic: The Social Interpretation of Language and Meaning*. London.
- KIKLEWICZ, A. (2009), *Kul'turnyye stereotipy v sovremennom mire*. V: Shaidurov, V. V./Kiklewicz, A. K. (red.), *Stereotipy i natsional'nyye sistemy tsennostey v mezhekul'turnoy kommunikatsii*. Sankt-Peterburg, 100–114. [Киклевич, А. (2009), Культурные стереотипы в современном мире. В: Шайдуров, В. В./Киклевич, А. К. (ред.), Стереотипы и национальные системы ценностей в межкультурной коммуникации. Санкт-Петербург, 100–114.]
- KRASNYKH, V. V. (2008), *Yedinitsey yazyka vs. Yedinitsey diskursa i lingvokul'tury (k voprosu o statuse pretsedentnykh fenomenov i stereotipov)*. V: *Voprosy psikholingvistiki*. 7, 53–58. [Красных, В. В. (2008), Единицы языка vs. единицы дискурса и лингвокультуры (к вопросу о статусе прецедентных феноменов и стереотипов). В: Вопросы психолингвистики. 7, 53–58.]
- KRISTEVA, J. (1980), *Word, Dialogue, and Novel*. B: Roudiez, L. S./Gora, T. et al. (eds.), *Desire in Language: A Semiotic Approach to Literature and Art*. New York, 64–91.
- KROTZ, F. (2007), *The meta-process of «mediatization» as a conceptual frame*. B: *Global Media and Communication*. 3(3), 256–260.
- KULIKOVA, Ye. V. (2010), *Reklamnyy tekst cherez prizmu pretsedentnykh fenomenov*. V: *Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N. I. Lobachevskogo*. 6, 334–340. [Куликова, Е. В. (2010), Рекламный текст через призму прецедентных феноменов. В: Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. 6, 334–340.]
- KUSHNERUK, S. L. (2006), *Ispol'zovaniye pretsedentnykh fenomenov dlya situativnogo promoushena v rossiyskoy pechatnoy reklame*. V: *Politicheskaya lingvistika*. 20, 198–204. [Кушнерук, С. Л. (2006), Использование прецедентных феноменов для ситуативного промоушена в российской печатной рекламе. В: Политическая лингвистика. 20, 198–204.]
- НАХИМОВА, Ye. A. (2007), *Pretsedentnyye imena v massovoy kommunikatsii*. Yekaterinburg. [Нахимова, Е. А. (2007), Прецедентные имена в массовой коммуникации. Екатеринбург.]
- O'HALLORAN, K. L. (2011), *Multimodal Discourse Analysis*. B: Hyland, K./Paltridge, B. (eds.), *Companion to Discourse*. London/New York, 120–137.
- OMEL'YANENKO, V. A./REMCHUKOVA, Ye. N. (2018), *Polikodovyye teksty v aspekte mul'timodal'nosti*. V: *Kommunikativnyye issledovaniya*. 3(17), 66–78. [Омельяненко, В. А./Ремчукова, Е. Н. (2018), Поликодовые тексты в аспекте мультимодальности. В: Коммуникативные исследования. 3(17), 66–78.]
- PETROVA, N. V. (2010), *Evolutsiya ponyatiya pretsedentnyy tekst*. V: *Vestnik Irkutskogo gosudarstvennogo lingvisticheskogo universiteta*. 2(10), 176–182. [Петрова, Н. В. (2010), Эволюция понятия прецедентный текст. В: Вестник Иркутского государственного лингвистического университета. 2(10), 176–182.]
- PHILLIPS, B. J. (1997), *Thinking into it: Consumer Interpretation of Complex Advertising Images*. B: *Journal of Advertising*. 26(2), 77–87.
- RIFFATERRE, M. (1983), *Text Production*. New York.
- SIMAKOVA, S. (2018), *The visual image as a mirror of the media reality*. B: *SGEM International multidisciplinary scientific conference on social sciences and arts: conference proceedings SGEM 2018*. Vol. 5. Sofia, 291–297.

- SAUSSURE, F. de (1999), *Kurs obshchey lingvistiki*. Yekaterinburg. [Соссюр, Ф. де (1999), *Курс общей лингвистики*. Екатеринбург.]
- SPERBER, D./WILLSON, D. (1986), *Relevance: Communication and Cognition*. Oxford.
- VYSOTSKAYA, I. V. (2013), *Spornyye voprosy teorii pretsedentnosti*. V: *Kritika i semiotika*. 1(18), 117–137. [Высоцкая, И. В. (2013), *Спорные вопросы теории прецедентности*. В: *Критика и семиотика*. 1(18), 117–137.]
- ZYRYANOVA, I. P. (2008), *Polipretsedentnost' v zagolovkakh rossiyskikh SMI*. V: *Politicheskaya lingvistika*. 25, 126–129. [Зырянова, И. П. (2008), *Полипрецедентность в заголовках российских СМИ*. В: *Политическая лингвистика*. 25, 126–129.]
- ZYRYANOVA, I. P. (2010), *Pretsedentnyye fenomeny v zagolovkakh rossiyskoy i britanskoy pressy (2005–2009 gg.)*. Yekaterinburg. [Зырянова И. П. (2010), *Прецедентные феномены в заголовках российской и британской прессы (2005–2009 гг.)*. Екатеринбург.]

JĘZYK

HELENA POCIECHINA

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-6015-2055>

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

INTERFERENCJA ROSYJSKO- -CERKIEWNOSŁOWIAŃSKA W TEKSTACH STAROBRZĘDOWYCH Z XIX–XX WIEKU

Russian-Old Church Slavonic interference in Old Believers' texts from the 19th and 20th century

WYRAZY KLUCZOWE: piśmiennictwo staroobrzędowców XIX oraz XX w., język cerkiewnosłowiański, dyglosja i bilingwizm, przełączanie kodów

KEYWORDS: Old Believers Book of XIX century, Church Slavonic, diglossia and bilingualism, code-switching

ABSTRACT: Until today, the Russian of Old Believers' prints and manuscripts has not been subject to research in linguistic studies. The written language under investigation here, as seen in hand-written notebooks or books printed illegally, is based on the urban variant of the Russian colloquial language. Old Church Slavonic elements are prominent in the analyzed texts, which might be the result of teaching the skills of reading and writing from Old Church Slavonic primers (azbukas) and from the Church Slavonic Psalter and Horologion (Book of Hours). This feature of the analyzed texts refers not only to paraliturgical scripts (used to pray at home) but also to polemic and didactic writings, as well as texts aimed to be read aloud or sung, such as spiritual poems. Fragments of texts in Old Church Slavonic are mainly quotations or reminiscences from the Holy Scripture and writings of the Church Fathers, taken from early polemic texts. The fragments also refer to the everyday reality of the Orthodox Church life. The paper presents analyses of texts such as: "Wiecznaja Pravda" by Avvakum Komissarov, Sinodik, Skitskoje pokajanie, Czin ispowiedaniju, as well as calendars and spiritual guides.

1. Wstęp

W językoznawstwie rosyjskim nie brakuje prac na temat interferencji cerkiewnosłowiańsko-rosyjskiej w historii języka literackiego, jednak piśmiennictwo staroobrzędowców z przyczyn o charakterze raczej ekstralingwistycznym znajdowało się poza zasięgiem badaczy i stan ten zaczął stopniowo się zmieniać dopiero kilkadziesiąt lat temu. Niniejszy artykuł przedstawia problem skomplikowany przede wszystkim dlatego, że język tekstów staroobrzędowych czasów najnowszych jest dosyć słabo

zbadany. Za A. Martinetem możemy odwołać się do okoliczności o konwencjonalnym charakterze metodologicznym, a więc do konieczności rozpatrywania każdego społeczeństwa jako zamkniętego pod względem językowym i jednorodnego (Мартинет 1979, 18). W przypadku tekstów oryginalnych utworów staroobrzędowych zarówno anonimowych, jak i autorskich zastosowanie tradycyjnych metodyk, np. opracowanych w ramach funkcjonalnej stylistyki, jest bardzo trudne, a czasem wręcz niemożliwe. Tego przyczyną jest „mozaikowy” (Алпатов 2004, 127–128; Дутчак 2011, 281) czy inaczej hybrydowy ich charakter, uwarunkowany specyfiką treści i stylu wynikających z połączenia różnych warstw historyczno-kulturowych i językowych. Należałoby więc na początku analizować teksty, wyodrębniając w nich z dokładnością chirurga (Алпатов, ibidem) elementy należące do poszczególnych warstw, uwzględniając przy tym pochodzenie tekstu, jego przeznaczenie konfesyjne oraz cechy językowe. Wiadomo, że ważne miejsce w spisanych ręcznie bądź drukowanych tekstach, które znajdują się w zeszytach albo w książkach, tych starszych pochodzących z nielegalnych drukarni i najnowszych, zajmują elementy języka cerkiewnosłowiańskiego. Jest to rzecz naturalna, dlatego że nauka pisania i czytania w staroobrzędowych wspólnotach odbywała się na podstawie cerkiewnosłowiańskich elementarzy (azbuk) oraz cerkiewnosłowiańskich tekstów Psalterza czy Czasownika (Iwaniec 2001, 14–15; Плетнева 2013, 30–31; Orzechowska 2014).

Fragmenty tekstów w języku cerkiewnosłowiańskim występują jako cytaty czy reminiscencje z Pisma Świętego i utworów Świętych Ojców Kościoła, z szeroko rozpowszechnionych w środowisku staroobrzędowym utworów polemicznych, i również mają zastosowanie w określeniu realiów życia religijnego we współczesnych kalendarzach oraz pomocach dla wiernych i nastawników. Stosowanie przez staroobrzędowców do początku XX w. wyłącznie czcionki cyrylickiej skutkowało tym, że niektórzy badacze uznają wszystkie teksty za cerkiewnosłowiańskie (np. Jaroszewicz 1989, 465), jednak z takim twierdzeniem nie można się zgodzić. W tekstach staroobrzędowych XIX w. spotykamy różne warstwy języka rosyjskiego: naleciałości rodzimych dialektów, fragmenty języka potocznego (городское просторечие), znanego z utworów folklorystycznych (baśni, bylin, zagadek, etc.) oraz z masowej literatury lубkowej (Плетнева 2013), jak również kształtującego się aktywnie w połowie XIX w. standardu. Teksty pochodzące z XX stulecia bazują na literackim języku rosyjskim, znika z nich warstwa potoczna, natomiast interferencja staje się bardziej oczywista.

W niniejszym artykule zostanie zwrócona uwaga na występowanie interferencji w kilku tekstach różnych gatunków i różnej objętości, pochodzących z różnych okresów historycznych. Większość tekstów pochodzi ze zbiorów byłego klasztoru pw. Świętej Trójcy i Zbawiciela w Wojnowie (Pojezierze Mazurskie, Polska).

² Władimir Dal pod hasłem *сопротивъ* zaznacza nar. (potoczne) do przysłówków *супротивъ*, *насупротивъ* (Daly 1955/IV, 272). Por. Евгенъева 1984/4, 307.

Tabela 1. Teksty Troparionu do Krzyża

	Troparion do Podwyższenia Krzyża	Troparion do Świątego i Życiodajnego Krzyża
Mineja 1636	Спасѣн г҃и/ лѡдн евоѡ, ѿбл҃гѣн до҃стоѡнїе евоѡ. покѣды бл҃говѣрномѹ цр҃ю нашѣмѹ насопротѣвнымѹ дѣрзѣн. ѿ евоѡ сохрѣнѣмѹ/ кр҃тѡмѹ лѡдн. (л. р҃їа) д. р҃їѡбѡк.: , дѣрзѣмѹ	
„Poczajowski” Wielki Kanonnik	Спасѣн г҃дн/ лѡдн евоѡ, ѿбл҃гѣн до҃стоѡнїе евоѡ./ покѣды бл҃говѣрномѹ цр҃ю нашѣмѹ на/ сопротѣвнымѹ дѣрзѣн, ѿ евоѡ сохрѣнѣмѹ/ кр҃тѡмѹ лѡдн. (л. ѡї)	Спасѣн/ г҃дн лѡдн евоѡ, ѿбл҃гѣн до҃стоѡнїе евоѡ./ покѣды бл҃говѣрномѹ цр҃ю нашѣмѹ насопротѣвнымѹ дѣрзѣмѹ, ѿ евоѡ сохрѣнѣмѹ кр҃тѡмѹ/ лѡдн. (л. үїѣ, ѡ)
„Preobrażeniski” Wielki Kanonnik	Спасѣн г҃дн/ лѡдн евоѡ, ѿбл҃гѣн до҃стоѡнїе евоѡ./ покѣды бл҃говѣрномѹ цр҃ю нашѣмѹ на/ сопротѣвнымѹ дѣрзѣн, ѿ евоѡ сохрѣнѣмѹ/ кр҃тѡмѹ лѡдн. (л. ѡї)	Спасѣн/ г҃дн лѡдн евоѡ, ѿбл҃гѣн до҃стоѡнїе евоѡ./ покѣды бл҃говѣрномѹ цр҃ю нашѣмѹ на сопротѣвнымѹ дѣрзѣмѹ, ѿ евоѡ сохрѣнѣмѹ кр҃тѡмѹ/ лѡдн .
Mały Kanonnik		С҃їи г҃дн лѡдн евоѡ, ѿбл҃гѣн до҃стоѡнїе евоѡ, покѣды дѣржѣвномѹ цр҃ю нашѣмѹ на сопротѣвнымѹ дѣрзѣн, ѿ евоѡ сохрѣнѣмѹ кр҃тѡмѹ лѡдн. (л. ѡѡк.)

Tabela 2. Teksty Kondakionu do Krzyża

	Kondakion do Podwyższenia Krzyża	Kondakion do Świątego i Życiodajnego Krzyża
Mineja 1636	Вознесѣнѣлѹ накр҃стѣх бѡлѣю./ тезѡимѣнїтѡмѹ т҃и нынѣ жїтѣлѣствѣмѹ./ цѣдрѡты твоѡ дѣрзѣн х҃е вж҃е. возвесеелѹ е҃ілою евоѡю бл҃говѣрнаго цр҃ѣ нашѣго, покѣды дѣлѣмѹ насопѡстѣтѣмѹ. погѡкїе ѿмѹцїмѹ/ твоѡ ѡрѣжїе мїрѹ, непѡкѣдїмѹмѹ покѣдѣмѹ. (л. р҃їѡбѡк.)	
„Poczajowski” Wielki Kanonnik	Вознесѣнѣлѹ накр҃стѣх бѡлѣю./ тезѡимѣнїтѡмѹ т҃и нынѣ жїтѣлѣствѣмѹ./ цѣдрѡты твоѡ дѣрзѣн х҃е вж҃е. возвесеелѹ е҃ілою евоѡю бл҃говѣрнаго цр҃ѣ/ нашѣго, покѣды дѣлѣмѹ насопо/ стѣтѣмѹ, погѡкїе ѿмѹцїмѹ твоѡ ѡрѣжїе/ мїрѹ, непѡкѣдїмѹмѹ покѣдѣмѹ. (л. гїѡк.)	Вознесѣнѣлѹ/ на кр҃стѣх бѡлѣю тезѡимѣнїтѡмѹ нїнѣ/ жїтѣлѣствѣмѹ твоѡмѹ, цѣдрѡты твоѡ/ дѣрзѣн х҃р҃те вж҃е. возвесеелѹ е҃ілою евоѡю/ бл҃говѣрнаго цр҃ѣ нашѣго, покѣды/ дѣлѣмѹ насопѡстѣтѣмѹ, погѡкїе ѿмѹцїмѹ твоѡ ѡрѣжїе, мїрѹ непѡкѣдїмѹмѹ покѣдѣмѹ. (л. үїѣ.)
„Preobrażeniski” Wielki Kanonnik	Вознесѣнѣлѹ на кр҃стѣх бѡлѣю, тезѡимѣнїтѡмѹ т҃и нынѣ жїтѣлѣствѣмѹ./ цѣдрѡты твоѡ дѣрзѣн х҃р҃те вж҃е. возвесеелѹ е҃ілою евоѡю бл҃говѣрнаго цр҃ѣ/ нашѣго, покѣды дѣлѣмѹ на сопо/ стѣтѣмѹ, погѡкїе ѿмѹцїмѹ/ твоѡ ѡрѣжїе/ мїрѹ, непѡкѣдїмѹмѹ покѣдѣмѹ. (л. гїѡк.)	Вознесѣнѣлѹ/ на кр҃стѣх бѡлѣю тезѡимѣнїтѡмѹ нїнѣ/ жїтѣлѣствѣмѹ твоѡмѹ, цѣдрѡты твоѡ/ дѣрзѣн х҃р҃те вж҃е. возвесеелѹ е҃ілою евоѡю/ бл҃говѣрнаго цр҃ѣ нашѣго, покѣды/ дѣлѣмѹ на сопѡстѣтѣмѹ, погѡкїе ѿмѹцїмѹ твоѡ ѡрѣжїе, мїрѹ непѡкѣдїмѹмѹ покѣдѣмѹ. (л. үїѣ.)
Mały Kanonnik		Взнесѣнѣлѹ на кр҃стѣх бѡлѣю./ тезѡимѣнїтѡмѹ нїнѣ жїтѣлѣствѣмѹ твоѡмѹ. цѣдрѡты твоѡ/ дѣрзѣн х҃р҃те вж҃е. возвесеелѹ е҃ілою евоѡю, дѣржѣвнаго цр҃ѣ на/шѣго. покѣды дѣлѣмѹ насопѡстѣтѣмѹ, погѡкїе ѿмѹцїмѹ твоѡ/ ѡрѣжїе, мїрѹ непѡкѣдїмѹмѹ покѣдѣмѹ. (л. кз)

Mały Kanonnik³, który najprawdopodobniej, po pierwsze, został wydrukowany legalnie w drukarni Andrieja Simakowa w Uralsku; po drugie, należy do wydań popowskich (Вознесенский/Мангилев/Починская 1996, 64; Потехина 2016, 181), różni się od bespopowskich wielkich kanonników pod kątem grafiki i ortografii. Wydawca Małego Kanonnika nie stosuje pajerków do znakowania dzielenia wyrazów, prawie nie używa ich na miejscu samogłosek redukowanych, chyba że w przyimkach kończących się na spółgłoskę zamiast jeru na ogół drukuje przyimki oddzielnie, nie łącząc ich z rzeczownikami. Znaki intonacyjno-interpunkcyjne (przecinki i kropki) stawia nie na poziomie poprzeczek liter, tylko na linijsce.

Zestawienie tekstów kanonów wykazuje również poszerzenie w późniejszych wydaniach kanoników („Preobrażenskim” i Małym) form imiesłowów przymiotnikowych i przymiotników, jak również utworzonych od nich przysłówków pisanych z dwoma *нн* w sufiksach *-нн-* a *-енн-* zgodnie z obowiązującą regułą ortografii języka rosyjskiego.

3. Tekst paraliturgiczny: „Czin ispowiedaniju”

Rękopis „Czinu ispowiedaniju”⁴ ze zbiorów klasztoru w Wojnowie zawiera porządek odprawiania sakramentu pokuty, regułę spowiedzi⁵. Tekst obrzędu został spisany na przełomie XIX i XX w., ale tak jak wszystkie teksty liturgiczne bazuje na starszych do niego podobnych o typowej strukturze opracowanej na podstawie bizantyńskiego ustawu spowiedzi ułożonego przez patriarchę Jana IV Postnika (Алмазов 1894/I, 87). Wojnowski rękopis składa się z trzech obowiązkowych części przedstawiających sekwencję sformalizowanych czynów i wypowiedzi, którymi rozpoczyna się i kończy spowiedź, oraz spowiedź właściwą.

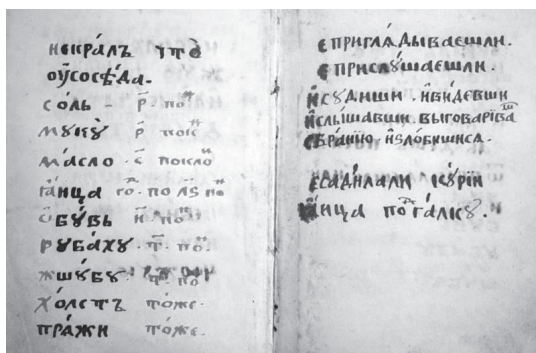
Obrzęd zaczyna się od trzech pokłonów przed Świętą Ewangelią, którym towarzyszą słowa *Бѣже ѿчисти мѧ грѣшнаго и помилѧ мѧ; Создѧвѧ мѧ Гдѧ помилѧ мѧ; Бѣчѧслѧ согрѣшихѧ Гдѧ прѡстѧ мѧ; Прїимѧ мѧ Гдѧ кѧющагогѧ и помилѧ мѧ*. Potem podane są teksty Trisagionu i modlitwy do Najświętszej Trójcy, psalmów 50, 4, 13, 69. Te i kolejne fragmenty tekstu są pisane w języku cerkiewnośłowiańskim, jak również teksty czynności końcowych: modlitw, fragmentów Nowego Testamentu o przebaczeniu grzeszników: z 1 Listu św. Pawła do Tymoteusza (1,15–17), Ewangelii św. Mateusza (9,9–13), Ewangelii św. Jana (7,53; 8,11), psalmu 31 oraz troparionu „Обѣятѧ Отча”. Biorąc pod uwagę długość tradycji stosowania sięgającej co najmniej XIV w. oraz różnice występujące w treści tych części

³ Zob. <http://www.wmbc.olsztyn.pl/dlibra/docmetadata?id=1335&from=pubindex&dirids=62&lp=35> [dostęp 15.03.2018].

⁴ Чинъ исповеданию. Рękopis. Wojnowo, koniec XIX – pocz. XX w. ok 349 ss., wymiary: 10, 5 x 12,7, oprawa deski w skórze, pismo półustaw czerwono-czarny 8–11 linijek na stronie.

⁵ Opis i systematyzacja podobnych rękopisów zob. Алмазов 1894.

- (14) прѣмаа тѣта ѿкрадомаа ѿнѣ такоже покаѣса ѿко татѣ
 (15) ѿбмѣнникъ ѿтѣтъ ѣдинъ сѣдѣ
 (16) вѣзѣто зѣймомъ ѿ обмѣномъ аще ли вѣмѣтѣннѣ ѿстѣвнѣса (БР, л.^т ОК.),
 (17) немѣтѣмн рѣками некаѣлаа ли ѣн до сѣтѣхъ ѿконъ и книгъ, ѿнѣ хѣѣка
 ножъ ковшъ ѿнѣ немѣлаа ли бѣѣ (БР, л.^т ОК.)
 (18) неходѣа ли вѣ мечѣтъ тѣтѣрѣкѣѣ ѿнѣ вѣкѣтѣ^а немеѣкѣѣѣ, ѿнѣ вѣшколѣ
 к жѣдам немѣлаа ли сѣнѣмн бѣнѣѣ, неходѣа ли сѣмн гдѣ вѣ ѣрмонѣѣ
 вѣ трахѣтѣрѣ ѿвѣмѣѣѣѣ сѣмн ѣа ѿ пѣа (БР, л.^т ОК. –^тж)
 (19) пѣтемъ нѣѣѣ ѿнѣ вѣдомъ прѣнѣ неѣѣрнѣхъ ѿнѣ неѣрѣѣномѣ зѣрѣѣѣѣ ѿнѣ
 бѣѣ вѣпомѣѣ ѿнѣ бѣѣ прѣѣтѣѣ (БР, л.^т ОК.)

Z przytoczonych powyżej przykładów widać, że zarówno pisownia, jak i słownictwo oraz składnia pytań bardzo się różnią. Fragmenty tekstu nacechowane pod względem potoczności zawierają przykłady pisowni wg zasady fonetycznej: *здравствуй*, *кочата* 'koguta, D. lp.', *в каравод*, *извоицик*; końcówek przymiotników: *молодова*, *мирскова*, *немоленова*, etc.; wyrazy niecenzuralne, nieregularne formy (*ярмонка*, *трахтир*, *не играте ли*, *по гадателной въсоломонѣ*, *не цѣловалса ли когда съ дѣвочкамѣ*, *недавалъ ли вросты денегѣ*, etc.) i znaczenia wyrazów (*не покорила ли кого чем*, etc.). Cechą charakterystyczną składni potocznych fragmentów tekstu jest brak wyrazów łączących zdania złożone (*не нашѣлъ ли какой находки. и себѣ оудѣржалѣ. спрашивали нѣ сказѣлъ; не глядѣлъ ли гдѣ на вѣртушку розыгрывають вѣщи вѣѣнги*). Nadmierne stosowanie kompresji w konstrukcjach zdaniowych doprowadza do tego, że zdanie okazuje się bezsensowne (*не дѣлалъ ли вычету извоицику за неуспѣхъ гразей*).

4. Tekst polemiczny: „Wiecznaja Prawda” Awwakuma Komisarowa

„Wiecznaja Prawda” Awwakuma Komissarowa (Awwakuma Anisimowa Kamisarowa) stanowi najbardziej obszerne i szczegółowe kompendium wiedzy z historii, dogmatyki i ideologii ruchu staroobrzędowego po „Pomorskich otwietach”. Dokładnie

nie wiadomo, gdzie i kiedy ten traktat został wydany. Sam autor pisze, że ukończył książkę w 1895 r., jednak S. W. Rudakow podaje: Kowrow, 1895 (Рудаков 2014, примечание 1). Liczba materiałów źródłowych, w tym starodruków cytowanych w traktacie, nasuwa potrzebę odpowiedzi na pytanie, skąd wiejski naczitczik-„nietowiec” mógł takie książki wziąć, szczególnie że sam narzekał na brak dostępnych materiałów i źródeł: *мѣсто положенїа, на́шего ж́ительства, ѿверѣхъ городѣхъ состоитѣхъ вѣдальномъ разсто́лнїи, ѿ неѿверѣтаетѣа клїзѣ на́шей мѣстности, нигоула́рственой, ницерко́вной, ниѿбѣі́ственой како́й либо пѣблїчно́й еклїѳте́ки, ѿли́ како́й нику́ды кнїгохра́нїтельной а́рхіе́и, что́бы гдѣ козмо́жно бы́ло ко́упользоватѣа кнїгами (БП, 1v–2); jak również na brak chęci pomocy wśród współwyznawców: *о́знаѣхъ, кѣ сожа́ленїю сказа́тъ неѿказа́лось ниѿдно́го тако́го чело́вѣка, что́бы кото́рый, вхо́ранїи дово́довъ, ѿли́ вѣ распо́лженїи пи́сменности, пода́хъ бы ми́ѣ рѣ́къ по́моци* (idem). Najprawdopodobniej jednak pomocną rękę Komissarow znalazł w domu kupców Pierszinów (również „nietowców”): po pierwsze, wiadomo, że pomieszkiwał w ich domu w Kowrowie (Кабанов 2018), po drugie, wiadomo, że rodzina Pierszinów miała bogatą kolekcję starodruków i rękopisów. Spora część zbiorów została podarowana w 1957 r. przez spadkobiercę rodziny Dmitrija Pierszina Griebieńszczykowskiej Staroobrzędowej Wspólnocie w Rydze, o czym powiadomił Iwan Nikiforowicz Zawołoko w swoim artykule 1970 r. (przedruk: Заволоко 2011), załączając do niego listę, na której znajduje się większość tytułów wspomnianych w „Wiecznej Prawdzie”.*

Struktura książki została określona przez jej cel: Komissarow na 399 kartkach, zadrukowanych tradycyjnym dla wydań XIX w. półustawem, odpowiada na 8 pytań (kk. 1–2 1. paginacji), które postawił chłopom należącym do Spasowa Soglasija (Wspólnoty Spasowej) w trakcie rozmowy 13 grudnia 1892 r. w siole Gramotinie guberni jarosławskiej ujazdu poszechońskiego wołosti sofronowskiej misjonarz Cerkwi prawosławnej Mikołaj Kosatkin (Kasatkin) uprawniony do nawrócenia „raskolników”. Pierwsze pytanie dotyczy łaski Świętego Ducha, której rzekomo została pozbawiona Cerkiew prawosławna po Soborach Moskiewskich 1666–1667 r.; drugie (w związku z pierwszym) – pod czyją opieką w takiej sytuacji pozostaje Cerkiew. Dalej Kasatkin interesuje się, kto był pierwszym nastawnikiem spasowców po oddzieleniu ich od Cerkwi greckorosyjskiej (3. pytanie) i do jakich działań i czynów był uprawniony (4.). Pytania 5. i 6. dotyczą czynności obrzędowych wykonywanych przez członków wspólnoty spasowców, aby wybrać nastawników, oraz źródeł, zasad i reguł wykonywania tych czynności. Pytania 7. i 8. są związane z konwersją na spasowstwo z innych konfesji albo religii: Kasatkin pytał, w jaki sposób przyjmuje się do wspólnoty, na jakich zasadach, w jakich książkach zostały podane te zasady i jak postępują z „heretykami”, którzy chcieliby przystąpić do wspólnoty. W obszernym posłowniu (kk. 389–399) autor stwierdza, że *„отвѣ́ты сѣ́тъ кнї́га вхо́е́мъ ро́дѣ́ но́ваа,*

нанашемъ отъчественномъ ѿзыкѣ, собраннаа изъдревнихъ догтовѣрныхъ историческихъ источниковъ церковныхъ, и изъжившихъ свѣтскихъ писателей” (ВП, 390).

Faktycznie, jak na nacziotczika przystoi, Komissarow opiera swoje argumenty na cytatach z autorytatywnych źródeł. W tekście traktatu znajduje się 71 dokładnych cytatów z Pisma Świętego (29 cytatów ze Starego Testamentu oraz 42 z Nowego Testamentu) podanych wg Biblii Elżbietańskiej, nie licząc parafraz i aluzji. Autor cytuje utwory Jana Chryzostoma, Efrema Syryjczyka, Pseudo-Dionizego Areopagity, papieża Grzegorza Dwojesłowa, Cyryla Jerozolimskiego, Andrzeja z Cesarei, Bazylego Wielkiego, Jana z Damaszku, Teodora Studyty, Nikona Montenegrina, Teodora z Edesy i in., posługuje się tekstami działających w I Rzeczypospolitej polemistów antyunickich oraz cytuje obszerne fragmenty z Minej Czytanych. Oprócz źródeł cerkiewnych Komissarow odwołuje się również do prac naukowych o Raskole, do wydanych materiałów sądowych oraz do publikacji prasowych (p. opis cytowanych źródeł z historii w: Потехина 2014). W tekście traktatu występują też cytaty z utworów hymnograficznych czy Psalterza, którym nie towarzyszą przypisy, np.

- (20) На́ прѣннаа на́себѣ ѣтотъ трѣдѣ дла́ того, что́мы соотавлѣнемъ о́ныхъ ѿтѣтѣтѣхъ <...> догтавити́ хотѣ́ малѣю хрѣ́тианскѣю пользѣ́, любе́знымъ на́шимъ соотѣственикамъ, ко́торые <...> ежѣ́лоустію ерѣ́ца, [сомно́гимъ пла́чемъ ны́да́ніемъ, го́мкнмъ гла́сомъ со слезѣ́ми возопію́тъ – peryfraza z tekstów hymnograficznych]: [кѣ́же прѣ́ндѣша ѿзы́цы вѣдоу́тїи тѣо́е, ѿ́скверни́ша цр́ковь еѣ́шо тѣо́ю, ѿположи́ша трѣ́пиѣ ра́ковъ тѣо́ихъ кѣ́рѣшино пти́цамъ не́беснымъ, ѿпроли́ша кро́вь нѣ́х ѿко́ бо́дѣ – psalm 78].

Język tekstów autorskich Komissarowa wykazuje cechy interferencji rosyjsko-cerkiewnosłowiańskiej. Od strony interpunkcyjnej zauważamy stosowanie raczej znaków intonacyjnych niż interpunkcyjnych. W tekstach rosyjskich występują cerkiewnosłowiańskie leksykalne i gramatyczne wtrącenia, poza tym obecne w nich są również elementy języka potocznego:

- (2) Кни́га еѣ́ѣ́ на́менѣ́маѣ вѣ́чнаѣ пра́вда. По́каза́ющаѣ по прѣ́бѣе́скомъ прѣ́дсказа́нію прѣ́шедше́е на цр́ковь хрѣ́тѣ́, стра́шноѣ ѿ́скверне́ннѣ о́дѣ́рѣкѣ́нїе и ко́ленїе. (rzeczowniki *о́дѣ́рѣкѣ́нїе* i *ко́ленїе* prawdopodobnie pochodzą z tekstów minejnych i występują w języku rosyjskim w innych znaczeniach);
- (3) прѣ́соотавлѣ́нїи <...> ѿ́тѣтѣтѣхъ, ѿ́собо́енно ста́ра́лаѣ ѣ́ дѣ́лать еѣ́ѣ́ кни́гѣ́ по́ле́зною дла́ чѣ́татѣ́лей вѣ́сѣ́каго ро́да. кро́мѣ́ вѣ́сѣ́каго кнѣ́тїи́стѣ́ка ѿ́красно́рѣ́чїѣ́ѣ́ (przyimek *кроме* występuje w znaczeniu ‘без’ jak w tekstach cerkiewnosłowiańskich);
- (4) На́конѣ́цъ мы́ по́закѣ́тїи́ѣ́ ѿ́богати́тъ кни́гѣ́, ра́знымѣ́ дла́ по́на́тїѣ́ѣ́, за́мѣ́чѣ́ніѣ́ми, <...> да́кѣ́ вѣ́сѣ́мъ ѣ́вѣ́тимъ дѣ́лать еѣ́ѣ́ кни́гѣ́ же́ла́нною ѿ́любе́зною дла́ вѣ́сѣ́хъ (czasownik *позаботиться* oraz zaimek wskazujący *это* występuje w formie potocznej).

5. Wydania publicystyczne: „Istina” Konstantyna Gołubowa⁶

Konstantyn Jefimowicz Gołubow ok. 1863 r. z polecenia o. Pawła (Pruskiego), ówczesnego przeora klasztoru pw. Świętej Trójcy i Zbawiciela w Wojnowie, kupił w pobliskim Johannisburgu drukarnię, gdzie oprócz literatury cerkiewnej wydawał własną gazetę „Istina” (1863-1866), którą zatem przekształcił w czasopismo o charakterze społeczno-religijnym (1867-1868)⁷. Zrywając z ruchem staroobrzędowym w 1868 r., Gołubow otrzymał święcenia kapłańskie w Moskwie i, uzyskując pozwolenie carskich władz, przeprowadził się do Pskowa, gdzie zabierając ze sobą wszystkie narzędzia drukarskie, za pozwoleniem Najświętszego Synodu nadal wydawał swoje czasopismo⁸ oraz gazetę⁹ („Псковская газета”).

Gołubow urodził się i ukształtował swoją osobowość w środowisku wielonarodowym i wielokulturowym. Pochodzący z Łatgalii syn pańszczyźnianego chłopca-staroobrzędowca, wielokrotnie zmieniał miejsce zamieszkania: jako dziecko mieszkał z matką w Wilnie, później przeprowadził się do Suwałk, by zatrzymać się na dłużej w Prusach Wschodnich. Był najzdolniejszym i zaufanym wychowankiem przyszłego archimandryty Pawła (Ledniewa) o przydomku Pruski, współpracował z Wasilijem Kielsijewem, korespondował z Mikołajem Ogariowem, niemalże został sportretowany jako główny bohater „Biesów” Dostojewskiego.

E. Iwaniec pisze, że Gołubow władał kilkoma językami. W dzieciństwie na pewno mówił gwarą rosyjsko-białoruską, którą jeszcze dziś można usłyszeć od mieszkańców Wojnowa, uczył się czytać i pisać w języku cerkiewnosłowiańskim w Wilnie, na pewno znał polski i niemiecki, gdyż prowadził sprawy drukarni w Johannisburgu, oraz musiał porozumiewać się z miejscową ludnością i urzędnikami, opanował również rosyjski język literacki w stopniu dostatecznym, by pisać artykuły, które zamieszczał w swoich publikacjach, jednak nie otrzymał żadnego systematycznego wykształcenia poza szkołą dla chłopców zorganizowaną przez o. Pawła w klasztorze.

Najprawdopodobniej swoją pierwszą gazetę Gołubow zaczął wydawać pod wpływem Kielsijewa, wzorując się na „Obszczim Wieczu” Ogariowa, na co wskazują sposób układania łamów, objętość, treść i przeznaczenie tych czasopism. Porównanie tekstów zamieszczonych w obu gazetach byłoby bardzo ciekawe pod kątem idiosyliów autorskich, stylistyki języka mówionego stosowanego ze względu na odbiorców oraz wzajemnych zapożyczeń składających się na język publicystyczny. Wg Iwańca, współcześni zarzucali Gołubowowi, że jego pisane po rosyjsku teksty zawierają zbyt

⁶ Dane faktograficzne o Konstantynie Gołubowie podaje za: Iwaniec 2001.

⁷ Teksty 3 numeru gazety oraz trzech zachowanych numerów czasopisma (nr 1, 3, 4) dostępny pod adresem: <http://wmbc.olsztyn.pl/dlibra/collectiondescription?dirids=62> [dostęp 14.03.2018].

⁸ „Миссионерские статьи под названием «Истина»”. Издание Псковскаго Священника Константина Голубева. Wydawana w latach 1868–1886.

⁹ „Псковская газета”, литературно-археологическое и промышленно-культурное издание. Wydawana w latach 1886–1887.

Podamy kilka przykładów interferencji w języku utworów Konstantyna Gołubowa opublikowanych w johannisburskich zeszytach „Istiny”. W celu uproszczenia tam, gdzie to było możliwe, oryginalna cyrylicka czcionka została zastąpiona w przykładach współczesną grażdanką.

Oryginalna czcionka, którą drukował Gołubow, zawierała cały komplet znaków, używanych w drukach sprzed reformy, włączając do tego znaki dublujące się, np. samogłoskę o oznaczał jako o (wąskie), Ѡ (szerokie), ѡ (omega wąska), Ѣ (omega szeroka), oraz znaki diakrytyczne. Wstępnie można stwierdzić, że np. w rdzeniach słów częściej stosuje się o, natomiast w afiksach – inne dublety: w sufiksach przysłówków i krótkich przymiotników prawie wyłącznie ѡ (por. Кусмауль 2015). Samogłosce y odpowiada przeważnie ligatura ѣ możliwe dlatego, że bardziej przypomina y w grażdancie niż dygraf ѡѣ. Jako przykład interferencji można przytoczyć pisownię wyrazów zapożyczonych: тѣѠресті́тїескїй (с омегой широкой и с!), матеріа́льнаѡ, раціѠна́льныя. Jednostkowy przykład użycia jusa wielkiego, niewykorzystywanego już w drukowanych wydaniach sprzed reformy, widać na odwrocie strony tytułowej czasopisma: [лѣѡвѣстковатъ] неждѣмъ. O wpływie języka literackiego świadczy również bardzo rzadkie użycie pajerków, stosowanie nowych skrótów pod tytłami (Гдѣѡ), pisownia przedrostków на з/с oraz -н- lub -нн- w sufiksach przymiotników i imiesłowów. Gołubow w kilku wypadkach używa litery ѧ, najprawdopodobniej wskazując na potoczny charakter zdania, np. w parafrazy z Apokalipsy (17,16): возненавидѣмъ, обѣнажѣмъ, плоть съѣдѣмъ, ѣкъстѣи сожгѣмъ, людоѣѣнцы всемірной, ѡтѣманившейся ѣзѣ своѣй золотой чашѣи нашѣи ѣмныя понѣтѣа; ѣѠ: всѣ двѣѣжщѣеѣ не премѣнѣнѣ живѣѣ; «Волоколѣ» нзѣѣртывѣетѣа от правѣѣваго понѣмѣнѣа «Москоѣѣскѣхъ вѣѣдомѣѣтей» о народноѣ вѣѣротерпѣимости i in. Interferencją fonetycznych cech języka literackiego i gwary należałoby wytłumaczyć brak znaku miękkiego w wyrazach трѣѡлкѣ, мелѣѣйшѣи, доказѣѣтельство, галванѣѣческѣи (!), козмѣѣтѣ.

Pod wpływem języka cerkiewnosłowiańskiego w języku rosyjskim Gołubowa pojawiają się cerkiewizmy leksykalno-semantyczne, hybrydy i neologizmy autorskie „stylizowane” na cerkiewizmy. Jednym z wyrazów kluczowych w jego artykułach jest słowo *правоверие* łącznie z przymiotnikiem *правоверный*, których używa w znaczeniu ‘православие, православный’. Hasło *правовѣріє* zawiera definicję ‘истинная вера, правоверіє’ w Słowniku cerkiewnosłowiańskim (Цейтлин/Вечерка/Благова 1999, 495). Iwaniec uważa, że Gołubow nadaje temu pojęciu szersze znaczenie (2001, 160–162).

Dedykując swój artykuł „Животъ мира” Wilhelmowi Wundtowi, którego książkę rozważa, Gołubow pisze: „Жертвуется профессору В. Вундту в Гейдельберг” (Истина 4, 2). W wyniku interferencji powstały rosyjsko-cerkiewnosłowiańskie hybrydy, jak *произрастение* ‘растение’ i *растение* ‘рост’, извёртывается

cerkiewnosłowiańskim w ortografii rosyjskiej sprzed reformy 1918 r., oprócz tego podano w równoległym tekście tłumaczenia modlitw i dekalogu na język rosyjski.

Grażdańską czcionką od lat 20. XX w. drukowano czasopisma i kalendarze staroobrzędowców mieszkających w krajach nadbałtyckich i w Polsce. Ta tradycja do dzisiaj została zachowana, jednak należy zauważyć, że w rosyjskich tekstach kalendarzy występują elementy języka cerkiewnosłowiańskiego. Zjawisko interferencji obejmuje przede wszystkim formy gramatyczne w menologiach. Na przykład „Перекидной календарь с месяцесловом на 2012 г. «Духовные стихи староверов»”, wydany przez Ryską Pomorską Wspólnotę Objawienia Pańskiego oraz Stowarzyszenie Starowierów im. I. Zawołoki, ułożony przez Piotra Aleksejewa z Rygi, zawiera fragmenty wierszy wydrukowane na obrazkach-łubkach wykonanych przez Pawła Grigorjewicza Warunina, artysty, poety oraz przewodniczącego Związku Wspólnot Staroobrzędowych Estonii. Do każdego dnia miesiąca na prawej stronie został podany komentarz w języku rosyjskim, np. „Постные дни, когда трапеза разрешается с: маслом, рыбой, сыромолочными продуктами (без мяса)”. Lewa strona zawiera menologium, którego język należy określić jako hybrydowy, ponieważ łączy formy rosyjskie i cerkiewnosłowiańskie, np. w zapisie na 30 (17) września czytamy: „Неделя по Воздвижении, 17-я по Пятидесятнице. Гл. 8 Ев. воскр. 6-е. Святых мучениц Веры, Любве и Надежды и матери их Софии (ок. 137). Пролог: свв. мучениц Агафоклии и Феодотии (ок. 230). Свв. муч. 156-ти огнем скончавшихся (ок. 310). Свв. муч. два епископа, Пелия и Нила, и два славна мужа, Пафермутия и Илии, и инех с ними – в тексте слова, в прологе”. W kalendarzu Staroprawosławnej Pomorskiej Cerkwi na 2017 r. wydany przez Jedyną Radę tej cerkwi w Sankt Petersburgu w menologium (ss. 10–44) tradycyjne opisy świąt zostały nadrukowane w języku cerkiewnosłowiańskim wg zasad współczesnej ortografii rosyjskiej, np. w zapisie na 18 (5) stycznia znajdujemy: „Предпразднство Просвещения (Богоявления, Objawienia Pańskiego – Е. П.). И святых мученик Феопента и Феоны (303). И преподобных матере нашея Сигклитикии (ок. 350). Пролог: прп. Григория (ок. 820), Фостирия, Мины (IV). Поклоны: приходные, исходные, на правиле поясные. Утром служатся Царские часы. День постный (1-жды с маслом)”. Formy cerkiewnosłowiańskie w tekście zostały zaznaczone kursywą. W nagłówkach oraz we fragmentach wierszy duchowych na drzeworytach Warunina zastosowano stylizowaną czcionkę cyrylicą. Rok kalendarzowy we współczesnych kalendarzach rozpoczyna się 1 stycznia, natomiast daty wg obowiązującego w Cerkwi kalendarza juliańskiego („starego stylu”) podaje się jako fakultatywne.

W podręczniku dla nauczycieli ułożonym przez Wiktora Szamarina („Уставъ соборной службы. Руководство-самоучитель. Пособие старообрядческим служителям для проведения церковных служб”, Санкт-Петербург, 1992, ss. 122) cyrylica w wersji stylizowanej również występuje wyłącznie w nagłówkach (na okładce widzimy słowo *Ustaw* pisane z jerem, natomiast na stronie tytułowej

już bez jeru). W rosyjskim tekście podręcznika występują terminy niezbędne do określenia części nabożeństwa, podobnie jak pierwsze słowa hymnów pisane czcionką grażdzańską. Obszerny aneks (ss. 84–121) zawiera wybrane teksty hymnów w języku cerkiewnosłowiańskim, ale zostały one wydrukowane zgodnie z zasadami ortografii współczesnego języka rosyjskiego, np. „Пресвятая Троице Боже наш, услыши молитву раб своих (!), молящихся Тебе” (tekst zapiewu na nabożeństwie, s. 84); „Пророка Твоего Господи, (имя), память празднующе, того ради молим Тя, спаси душа наша” (Troparion ogólny, Głas 2, s. 101).

7. Wnioski

Złożony pod względem językowym charakter tekstów zamieszczonych w wydaniach staroobrzędowych okresu najnowszego wydaje się bardzo ciekawym obiektem badań w związku z występującą w nich interferencją rosyjsko-cerkiewnosłowiańską. Łącznie z tym analiza wątków związanych z interferencją nasuwa potrzebę zwrócenia się pod względem metodologicznym również do pewnych zagadnień socjolingwistycznych, a mianowicie do założeń dyglosji ewentualnie bilingwizmu. Na podstawie tych założeń omawiane teksty można byłoby także przedstawić jako przykład przełączania kodów (code switching). W ostatnich latach tego pojęcia coraz częściej używa się poza obrębem językoznawstwa. Literaturoznawcy również stosują to pojęcie do charakterystyki stylów literackich w przypadku, kiedy to tekst zawiera elementy więcej niż jednego języka (np. Torres 2007).

Na zakończenie wstępnego opracowania tak bardzo ważnego zagadnienia warto przytoczyć słowa A. W. Wozniesieskiego, który podkreślił, że „что старообрядчество несводимо к простому традиционализму и неотступной ревности к старине” (Вознесенский 1993, 368).

Bibliografia

- ALMAZOV, A. I. (1894), *Almazov, A. I. (1894), Taynaya ispoved' v pravoslavnoy tserkvi. Opyt vneshney istorii*. Tt. 1–3. Odessa. [Алмазов, А. И. (1894), Тайная исповедь в православной церкви. Опыт внешней истории. Тт. 1–3. Одесса.]
- ALPATOV, S. V. (2004), *Berestyanyye gramoty v kontekste fol'klornoy i literaturnoy traditsii*. V: *Drevnyaya Rus'. Voprosy mediievistiki*. 4 (18), 123–128. [Алпатов, С. В. (2004), Берестяные грамоты в контексте фольклорной и литературной традиции. В: Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 4 (18), 123–128.]
- BUDANOVA, N. F. (1990), *Primechaniya*. V: F. M. Dostoyevskiy, *Sobraniye sochineniy v pyatnadsati tomakh*, t. 7, „Besy”. Leningrad, 673–846. [Буданова, Н. Ф. (1990), Примечания. В: Ф. М. Достоевский, Собрание сочинений в пятнадцати томах, т. 7, „Бесы”. Ленинград, 673–846.]
- DAL', V. I. (1955), *Tolkovyy slovar' zhivogo velikorusskogo yazyka*. V 4-kh tt. Moskva. [Даль, В. И. (1955), Толковый словарь живого великорусского языка. В 4-х тт. Москва.]
- DUTCHAK, E. E. (2011), *Staroobryadcheskaya kniga: bolevyye tochki nauchnogo opisaniya pozdney kirillicheskoy rukopisi*. V: Pozdeyeva, I. V./Pushkov, V. P. (red.), *Yazyk, kniga i tradicionnaya kul'tura pozdnego russkogo srednevekov'ya v zhizni svoego vremeni, v nauke, muzeynoy i bibliotechnoy rabote XXI v.* = *Mir staroobryadchestva*. 8. Moskva, 674–688. [Дутчак, Е. Е. (2011), Старообрядческая книга: болевые точки научного описания поздней кириллической рукописи. В: Поздеева, И. В./Пушков, В. П. (ред.), Язык, книга и традиционная культура позднего русского средневековья в жизни своего времени, в науке, музейной и библиотечной работе XXI в. = Мир старообрядчества. 8. Москва, 674–688.]
- IWANIEC, E. (2001), *Droga Konstantyna Gołubowa od starowierstwa do prawosławia. Karty z dziejów duchowości rosyjskiej w drugiej połowie XIX wieku*. Białystok.
- JAROSZEWICZ, Z. (1989), *Zbiorek wierszy z żeńskiego klasztoru staroobrzędowego w Wojnowie na Mazurach*. W: *Slavia Orientalis*. XXXVIII. 3–4, 463–475.
- KABANOV, A. E. (2018), *Sud'ba knizhnogo sobraniya kovrovskikh kupcov Pershinykh*. URL: <http://www.vladregion.info/articles/sudba-knizhnogo-sobraniya-kovrovskikh-kuptsov-pershinykh>. [Кабанов, А. Е. (2018), Судьба книжного собрания ковровских купцов Першиных. URL: <http://www.vladregion.info/articles/sudba-knizhnogo-sobraniya-kovrovskikh-kuptsov-pershinykh>.]
- KOROGODINA, M. V. (2006), *Ispoved' v Rossii v XIV–XIX vv. Sankt-Peterburg*. [Корогодина, М. В. (2006), Исповедь в России в XIV–XIX вв. Санкт-Петербург.]
- KUSMAUL', S. (2015), *Evoluciya principov upotrebleniya bukvy w vo 2-y polovine XVI v. i v 1-y polovine XVII v.* V: Pociechina, H./Kravetsky, A. (red.), *Fontes Slavia Orthodoxa*. T. II. *Pravoslavnaya kul'tura vchera i segodnya*. Olsztyn, 89–133. [Кусмауль, С. (2015), Эволюция принципов употребления буквы в во 2-й половине XVI в. и в 1-й половине XVII в. В: Потехина, Е. А./Кравецкий, А. Г. (ред.), *Fontes Slavia Orthodoxa*. T. II. Православная культура вчера и сегодня. Olsztyn, 89–133.]
- MANGILEV, P. I. (1998), *Voprosnyye stat'i na ispovedi v rukopisnom sbornike XVIII v.* V: *Problemy istorii Rossii. 2: Opyt gosudarstvennogo stroitel'stva XV–XX vv.* Yekaterinburg, 325–338. [Мангилев, П. И. (1998), Вопросы статьи на исповеди в рукописном сборнике XVIII в. В: Проблемы истории России. 2: Опыт государственного строительства XV–XX вв. Екатеринбург, 325–338.]
- MARTINET, A. (1979), *Predisloviye*. V: U. Weinreich, *Yazykovyye kontakty. Sostoyaniye i problemy issledovaniya*. Kiyev, 18–21. [Мартине, А. (1979), Предисловие. В: У. Вайнрайх, Языковые контакты. Состояние и проблемы исследования. Киев, 18–21.]
- ORZECZOWSKA, J. (2014), *Azbuki v knizhnykh sobraniyakh mazurskikh staroobryadcev*. V: Pociechina, H./Kravetsky, A. (red.), *Fontes Slavia Orthodoxa*. I. *Pravoslaviye v slavyanskom mire: istoriya, kul'tura, yazyk*. Olsztyn, 162–175. [Orzechowska, J. (2014), Азбуки в книжных собраниях мазурских старообрядцев. В: Потехина, Е. А./Кравецкий, А. Г. (ред.), *Fontes Slavia Orthodoxa*. I. Православие в славянском мире: история, культура, язык. Olsztyn, 162–175.]

- PLETNEVA, A. A. (2013), *Lubochnaya bibliya: yazyk i tekst*. Moskva. [Плетнева, А. А. (2013), *Лубочная библия: язык и текст*. Москва.]
- POCIECHINA, H. (2010), *Koncept „grekh” v pravoslavnom diskurse ispovedi*. V: Kamalova, A. A./Kiklewicz, A. K. (red.), *Koncepty kul'tury v yazyke i tekste: teoriya i analiz*. Olsztyn, 43–70. [Потехина, Е. (2010), *Концепт „грех” в православном дискурсе исповеди*. В: Камалова, А. А./Киклевич, А. К. (ред.), *Концепты культуры в языке и тексте: теория и анализ*. Olsztyn, 43–70.]
- POCIECHINA, H. (2014), *Istoriya staroobryadchestva v polemicheskom traktate „Vechnaya pravda”*. V: Pocietchina, H./Kravetsky, A. (red.), *Fontes Slavia Orthodoxa. I. Pravoslaviye v slavyanskom mire: istoriya, kul'tura, yazyk*. Olsztyn, 194–210. [Потехина, Е. (2014), *История старообрядчества в полемическом трактате „Вечная правда”*. В: Потехина, Е. А./Кравецкий, А. Г. (ред.), *Fontes Slavia Orthodoxa. I. Православие в славянском мире: история, культура, язык*. Olsztyn, 194–210.]
- POCIECHINA, H. (2016), *Kanonniki iz Vojnovskogo monastyru: popytka sravnitel'nogo analiza*. V: Pocietchina, H./Kravetsky, A. (red.), *Fontes Slavia Orthodoxa. III. Pravoslavnaya kul'tura: istoriya i sovremennost'*. Olsztyn, 171–190. [Потехина, Е. (2016), *Канонники из Войновского монастыря: попытка сравнительного анализа*. В: Потехина, Е. А./Кравецкий, А. Г. (ред.), *Fontes Slavia Orthodoxa. III. Православная культура: история и современность*. Olsztyn, 171–190.]
- POCIECHINA, H. (2018), *Yazyk staroobryadcheskoj publicistiki XIX v.: popytka kharakteristiki yavleniya*. V: *Przegląd Rusycystyczny*. 2 (162), 174–189. [Пocietchina, H. (2018), *Язык старообрядческой публицистики XIX в.: попытка характеристики явления*. В: *Przegląd Rusycystyczny*. 2 (162), 174–189.]
- TORRES, L. (2007), *In the Contact Zone: Code-Switching Strategies by Latino/a Writers*. V: *Melus*. V. 32, 1, 1 March 2007, 75–96 (доступ 14.02.2018). DOI: <https://doi.org/10.1093/melus/32.1.75>.
- TSEYTLIN, R. M./VEČERKA, R./BLAGOVA, E. (1999), *Staroslavjanskij slovar' (po rukopis'am X–XI vekov)*. Moskva. [Цейтлин, Р. М./Вечерка, Р./Благова, Э. (1999) (ред.), *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)*. Москва.]
- VASIL'EV, D. V. (2014), *Dva spiska china ispovedaniya, khranyashchiyesya v rukopisnykh sobraniyakh Petrozavodskaja*. V: *Studia Humanitatis Borealis*. 1, 69–76. [Васильев, Д. В. (2014), *Два списка чина исповедания, хранящиеся в рукописных собраниях Петрозаводска*. В: *Studia Humanitatis Borealis*. 1, 69–76.]
- VOZNESENSKIY, A. V. (1993), *Kanonnik kak tip knigi u staroobryadtsev*. V: *Trudy Otdela drevnerusskoy literatury*. XLVIII. 355–368. [Вознесенский, А. В. (1993), *Канонник как тип книги у старообрядцев*. В: *Труды Отдела древнерусской литературы*. XLVIII. 355–368.]
- VOZNESENSKIY, A. V./MANGILEV, P. I./POCHINSKAYA, I. V. (1996), *Knigoizdatel'skaya deyatel'nost' staroobryadtsev (1701–1918). Materialy k slovaryu*. Yekaterinburg. [Вознесенский, А. В./Мангилев, П. И./Починская, И. В. (1996), *Книгоиздательская деятельность старообрядцев (1701–1918). Материалы к словарю*. Екатеринбург.]
- YEVGEN'YEVA, A. P. (red), (1984), *Slovar' russkogo yazyka*. V 4-kh tt. Moskva. [Евгеньева, А. П. (ред), (1984), *Словарь русского языка*. В 4-х тт. Москва.]
- ZAVOLOKO, I. N. (2011), *Sobranie rukopisey i staropечатnykh knig D. N. Pershina i I. V. Dorofeyeva v Rizhskoy Grebenshikovskoy obshine*. V: *Rizhskiy staroobryadcheskiy sbornik*. Riga, 84–88. [Заволоко, И. Н. (2011), *Собрание рукописей и старопечатных книг Д. Н. Першина и И. В. Дорофеева в Рижской Гребеншиковской общине*. В: *Рижский старообрядческий сборник*. Рига, 84–88.]

АИМГУЛЬ КАЗКЕНОВА / AIMGUL KOZKENOVA

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-5169-1548>

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ЕКАТЕРИНА РАХИЛИНА / EKATERINA RAKHILINA

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-7126-0905>

Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики»

РУССКАЯ ПИСЬМЕННАЯ РЕЧЬ СТУДЕНТОВ-КАЗАХОВ В ЗЕРКАЛЕ РУССКОГО УЧЕБНОГО КОРПУСА: ГЛАГОЛЬНАЯ ПРЕФИКСАЦИЯ¹

Russian Written Speech of Kazakh Students in the Reflection of Russian Learner Corpus: Verbal Prefixation

Ключевые слова: русский язык в Казахстане, русский учебный корпус, билингвизм, значение начинательности, глагольная префиксация

KEYWORDS: Russian language in Kazakhstan, Russian Learner Corpus, bilingualism, inceptivity, verbal prefixation

ABSTRACT: The article describes Russian Learner Corpus as a tool for the study of Russian of bilingual Kazakh students through the example of their written texts. The article is focused on the markers of inceptivity and verbal prefixation patterns in these texts. It examines the deviations from Standard Russian, caused by the influence of Kazakh, as well as by some other strategies of linguistic behavior of Kazakh-Russian bilinguals. The main mismatch between Russian and Kazakh is due to the fact that Kazakh (like other Turkic languages) lacks prefixal verbs, so that the semantic impact of the Russian prefixes is transferred to other means and is expressed with the help of different strategies – mainly, by periphrastic biverbal constructions. On another level, corpus data analysis can specify the semantic differences between similar aspectual units in Russian viewed through linguistic patterns used by Kazakh bilingual speakers.

¹ Исследование выполнено при поддержке Российского научного фонда (проект № 16-18-02071 «Пограничный русский: оценка сложности восприятия русского текста в теоретическом, экспериментальном и статистическом аспектах»). Авторы выражают глубокую признательность рецензентам за конструктивные замечания и рекомендации.

Условные обозначения: 1 – 1-ое лицо; ACC – аккузатив (винительный падеж); CVB – сонверб (деепричастие); DAT – датив (дательный падеж); PST – прошедшее время; SG – единственное число.

1. Вводные замечания

Русский учебный корпус (Russian Learner Corpus, RLC) создан в Лаборатории по корпусным исследованиям НИУ «Высшая школа экономики» в 2013 году и в настоящее время продолжает пополняться и совершенствоваться. Он объединяет в себе устные и письменные тексты студентов, прежде всего изучающих русский язык как иностранный, но также носителей эритажного русского, и позволяет отслеживать отклонения от стандартной русской речи по целому ряду параметров.

В настоящее время в корпусе в разной степени представлены тексты носителей 15 доминантных языков, в том числе казахского.

Однако место казахского языка в списке доминантных языков особое, поскольку способ овладения русским языком у данной категории говорящих иной, нежели у иностранцев или эритажных носителей: в Казахстане русский язык выполняет функции официального языка, имеет широкое распространение, а также является одним из языков обучения и обязательным предметом изучения в школах и вузах.

В качестве информантов выступили студенты вузов г. Алматы – выпускники казахских школ. На текущий момент объем казахского подкорпуса RLC составляет около 100 тыс. словоупотреблений².

Разметка отклонений в студенческих текстах позволяет обнаружить интересные тенденции и закономерности в русской речи билингвов-казахов. В частности, в данной статье мы хотим поделиться некоторыми наблюдениями над употреблением глаголов. Во-первых, мы покажем, как выражается значение начала действия, а, во-вторых, рассмотрим, как и почему смещается выбор приставок в глагольных контекстах. Выбор этих сюжетов в некоторой степени обусловлен их контрастностью. В первом случае билингв должен выбрать одно из имеющихся в языке средств выражения некоторого значения. Во втором случае он оперирует языковыми единицами, не имеющими формальных аналогов в родном языке.

2. Выражение значения начала действия

Начинательность (инхоативность / инцептивность / ингрессивность) является одним из способов глагольного действия, характеризующим его начальную фазу и входящим в каноническую оппозицию «начало – длительность – завершение».

²Тексты для казахского подкорпуса начала собирать с 2014 г. Р. Т. Касымов. В настоящее время сбор текстов ведут Р. Т. Касымов, А. К. Казкенова, Г. А. Каламбаева, Ф. Т. Еламанова, разметка осуществляется Р. Т. Касымовой и А. К. Казкеновой.

Казахский и русский языки наглядно иллюстрируют, как принципиально по-разному эта триада может получать языковое выражение.

В казахском языке фазы действия выражаются аналитически – с помощью сочетаний деепричастий (конвербов) и вспомогательных глаголов, например: *сөйлеу бастау* ‘заговорить’ – *сөйлей беру* ‘продолжать говорить’ – *сөйлеп болу* ‘закончить говорить’.

Что касается организации поля аспектуальности, то общепринятым для казахской грамматики можно считать следующее утверждение:

Отсутствие грамматической категории вида восполняется разветвленной сетью способов действия и развитой системой временных и модальных форм, совокупность которых способна передавать тончайшие оттенки характера протекания обозначаемого действия» (Ахметжанова 2005, 151)³.

Напротив, в русском языке имеются как синтетические, так и аналитические средства выражения фазовости. При этом фазовость тесно связана с категорией вида. Так, основным способом выражения континуатива (продолжающегося действия) являются глаголы несовершенного вида (*цвести*), тогда как синтетические средства выражения начала и конца действия – это глаголы совершенного вида (*зацвести*, *отцвести*) (Бондарко 2003; 2005, 231–232; Исаченко 2003, 216–218; Маслов 1984, 54–59; Мельчук 1998, 137–138; Милославский 1981, 176–179; Храковский 2003) и др.

В казахском языке начинательность выражается сочетаниями деепричастий на *-а (-е, -й) + бастау / жөнелу*, деепричастий на *-п + жіберу / сала беру / жүре беру / қоя беру*, *DAT + кірісу*, различающимися смысловыми, модальными, стилистическими оттенками (Оралбаева 1975, 104–106; Ахметжанова 2005, 151–153). При этом деепричастие на *-а (-е, -й) + бастау* (‘начинать / начать’) – основной и нейтральный способ выражения начинательности в казахском языке (Сайкиев 1973, 238; Ахметжанова 2005, 151).

В русском языке в наиболее чистом виде начинательное значение выражают глаголы с префиксом *за-* (*заговорить*, *зарыдать*) и сочетание *начать + инфинитив*. По-видимому, при допустимой взаимной замене приставочного глагола и конструкции *начать + инфинитив* носитель русского языка предпочитает использовать приставочный глагол. Н. М. Стойнова, сопоставив частотность использования более чем 200 примеров глаголов с *за-* и конструкций *начать + инфинитив* соответствующих бесприставочных глаголов в НКРЯ, приходит к выводу: «для выборки глаголов, которые имеют частотные дериваты на *за-*, лишь для 5% глаголов частотность деривата

³ О дискуссии по поводу наличия/отсутствия глагольного вида в казахском языке (шире – в тюркских языках) см.: Сайкиев 1973, 214–227.

на *за-* составляет менее 80% от суммарной частоты этого деривата и сочетания с *начать*» (Стойнова 2017, 55).

При этом данные способы могут отличаться по параметру гомогенности / гетерогенности описываемого действия: для описания простых, гомогенных ситуаций выбирается префиксальный глагол, для описания более сложных, состоящих из нескольких этапов ситуаций – аналитическая конструкция: *Зазвонил колокол. – *Она зазвонила по телефону.* (Зализняк/Шмелев 2000, 107ссл.).

Другие средства выражения начинательности в русском языке имеют разного рода «приращения» к основному значению. В частности, это относится к приставкам: «...каждая приставка, представляющая начинательный способ действия, имеет свои особенности и содержит специфические семантические нюансы» (Кронгауз 1998, 109). Так, в глаголах с *по-* (в глаголах одноподвижного движения *побежать, поплыть* и глаголах восприятия и внутреннего состояния *понравиться, почудиться*) значение начинательности ослаблено: данные глаголы описывают не столько начало действия или состояния, сколько самодостаточное событие (Зализняк/Шмелев 2000, 109–110)⁴. Кроме того, в определенных контекстах (например, в сочетании в обстоятельстве цели) глаголы движения с *по-* утрачивают начинательное значение, становясь членами видовых пар: *ехать в Москву / поехать в Москву* (Маслов 1984, 56; Исаченко 2003, 320).

Что касается аналитических средств, то между ними также не наблюдается полной синонимии:

Начать Р делает акцент на фазовой структуре Р, [...] тогда как для *стать-2*⁵, демонстрирующего большую семантическую спаянность с предикатом, выраженным инфинитивом, фазовая структура события нерелевантна, внимание же акцентируется на контрасте между той временной зоной, когда Р имеет место, и предшествующей ей зоной, когда Р не имеет места» (Короткова/Сай 2006, 97–98).

В силу этих особенностей *стать* (в будущем времени) + *инфинитив* обнаруживает параллели с аналитическим будущим временем (Стойнова 2016). Семантические особенности отражаются в целом ряде сочетаемостных различий между *начать* + *инфинитив* и *стать* + *инфинитив* (Храковский 2003, 165; Сай/Короткова 2006, 98/99).

Различия в выражении начинательности в двух языках – казахском и русском, отсутствие полной синонимии между средствами выражения данного значения в русском языке обуславливают возникновение затруд-

⁴ Ср. также: «достижение результата в процессе возникновения действия» (Шведова 1980, 595).

⁵ Авторы статьи противопоставляют начинательный глагол *стать-2* глаголу *стать-1* со значением изменения положения в пространстве.

нений при использовании соответствующих средств русского языка студентами-казахами.

Рассмотрим следующий пример из RLC:

- (1) бабушки дома не было
- (2) [я **начала бежать** обратно], когда я пришла домой папа уже очнулся, но он ничего не помнил
- (3) [я села на пол и обратно, но громко **начала плакать**].

Содержание фрагментов (2) и (3) по-казахски передается следующим образом:

- (4) мен арт-қа қарай жүгір-е жөнел-ді-м⁶я задняя. сторона-DAT
по. направлению бежать-CVB отправиться-PST-1SG
'я в обратном направлении побежала (букв. побежав, отправилась)'
- (5) мен еден-ге отыр-ып, қайтадан қатты жыла-й баста-ды-м.
я пол-DAT сесть-CVB повторно сильно плакать-CVB начать-PST-1SG
'я, на пол сев, снова сильно начала плакать (букв. плача, начала)'

Очевидно, что сочетанию *начала бежать* в примере (1а) в стандартном русском языке соответствует форма глагола направленного движения *побежала*. Предпочтение приставочному глаголу в данном контексте объясняется тем, что в нем имеется указание на цель движения (*обратно*) и важен сам факт совершения действия.

Что касается конструкции *начать бежать*, то НКРЯ подтверждает ее редкость в русском языке: в основном корпусе зафиксировано лишь три вхождения (при том, что *побежать* встречается в 20420 вхождениях), например:

- (6) Он остановился – будто кто-то невидимый с силой дернул за руку, тогда, на Габае, это был Володька – и понял, что надо вернуться к тому месту, откуда начал бежать (Ю. Трифонов, *Исчезновение*).

Здесь, в отличие от (2), *начал бежать* акцентирует внимание именно на начальной фазе движения и исходной точке движения. Во фрагменте (3) с конструкцией *начала плакать* связано нарушение естественного для носителей русского языка выбора – выбора приставочного глагола *заплакать*⁷.

⁶ З. К. Ахметжанова значение «империативной» конструкции *деепричастие на -а (-е, -й) + жөнелу* описывает как «значение стремительного начала действия» и отмечает, что образование данной конструкции характерно для глаголов движения (Ахметжанова 2005, 152).

⁷ В основном корпусе НКРЯ *заплакать* представлено в 11463 вхождениях, *начать плакать* – в 187, *стать плакать* зафиксировано в 207 вхождениях.

Вообще говоря, конструкцию *начать/начинать* + *инфинитив* казахско-русские билингвы используют довольно часто⁸. В текстовом фрагменте казахского подкорпуса RLC (около 100 тыс. словоупотреблений) содержится 67 примеров ее использования, тогда как конструкция *стать* + *инфинитив* представлена только в 10 случаях.

По-видимому, распространенность *начать* + *инфинитив* в русской речи казахов объясняется полным семантическим соответствием казахского глагола *бастау* русскому *начать*. Значение других казахских вспомогательных глаголов с начинательным значением также может передаваться в русской речи казахов глаголом *начать*. Напротив, выбор приставочных глаголов для казахско-русских билингвов сопряжен с серьезными затруднениями (см. об этом ниже). Для глагола *стать* выбор такого же, как и для *бастау*, однозначного соответствия в казахском языке проблематичен: в разных контекстах и в разных значениях ему могут соответствовать *тұру*, *болу*, *кірісу*.

Будучи проявлением влияния родного языка, конструкция *начать* + *инфинитив* в русской речи казахов не представляет собой калькирования в чистом виде, поскольку в данном случае сохраняется структура именно русской конструкции, а не казахской (напомним, что в казахском языке это *деепричастие на -а (-е, -й) + бастау*); ср. «не-кальки» в (Выренкова и др. 2014).

3. Приставочные глаголы

Приставочные глаголы русского языка представляют особую трудность для казахско-русских билингвов, поскольку в родном языке приставки фактически отсутствуют, а их значение передается при помощи вспомогательных глаголов⁹.

Корпус отражает множество фактов нестандартного употребления приставочных глаголов, очевидно вызванных разными причинами. Мы остановимся лишь на двух наиболее частотных случаях: 1) выбор приставки является следствием нетривиальной концептуализации ситуации, обозначаемой глаголом; 2) выбор приставочного глагола разрушает конструкцию, в состав которой он включен. В первом случае выбор приставки связан с тем, как билингв интерпретирует способ действия и подбирает соответствующие средства выражения. При этом выбор говорящего может осложняться как

⁸ Предпочтение аналитических способов выражения смысла, в частности значения начинательности, в целом характерно для не-носителей русского языка (см. Познякова 2006, 635).

⁹ О переводе русских приставочных глаголов на казахский язык как методическом приеме см.: Маркова 1975, 64; Турсунов 1964, 20.

многозначностью русских префиксов, так и их семантической близостью. В результате наблюдается своеобразное «склеивание» префиксов. Ср.:

- (7) Несколько остановок переехала, и с трудом нашла здание и боялась опаздывать.

В русском языке с выбором приставки *про-* могут быть связаны две разные интерпретации пространства: как точки и как отрезка (Кронгауз 1998, 145-150). Первая интерпретация актуализирует «идею пропуска» (8), вторая – «идею преодоления пространства» (9):

- (8) Встрепенулся. Проехал остановку, где должен был слезть (В. Набоков, *Катастрофа*).
(9) Он проехал несколько остановок на автобусе и вышел, угадав мой маршрут вдоль водоема (П. Сиркес, *Труба исхода*).

Кажется, что в примере (7) автор-билингв пытается совместить эти две идеи (*переехать несколько остановок* ‘отдалиться от цели на расстояние, равное сумме интервалов между несколькими остановками’), выбирая для выражения этого значения префикс *пере-*, способный в составе глагольного слова выражать значение «с нежелательно большей длительностью и интенсивностью совершать действие, названное мотивирующим глаголом» (Шведова 1980, 365).

Отчасти в примере (7) можно усматривать и влияние родного языка билингва, в котором преодоление пространства выражается с помощью глагола *өту* ‘проходить/переходить’), а пропуск цели движения – *өтіп кету* (букв: ‘проходя/переходя, удалиться’).

Во втором рассматриваемом нами случае приставочный глагол разрушает конструкцию, в которую он встроен. Между тем через «привязку» (зачастую жесткую) к конструкциям хорошо диагностируются тонкие смысловые различия между префиксальными глаголами, см. описание конструкционного профиля глаголов *нагрузить*, *загрузить*, *погрузить* – «естественных перфективов» глагола *грузить* (Янда 2012, 25-30). Рассмотрим в качестве иллюстрации предложение:

- (10) Девчонки оказывается уже позвали скорую.

В конструкции *вызвать скорую* (от *вызвать скорую помощь*) замена глагола не желательна, потому что она разрушает жесткие связи конструкции *вызвать* + АСС.

Нестандартный выбор глагола во многом обусловлен влиянием родного языка: казахское слово *шақыру*, «покрывая» довольно обширную семантическую зону, соотносится с целым рядом русских глаголов. Ср.: *жедел жардем*

шақыру ('вызывать / вызвать скорую помощь'), *қонаққа шақыру* ('приглашать / пригласить в гости'), *сотқа шақыру* ('вызывать / вызвать в суд'), *үйге шақыру* ('звать / позвать домой') и т.д.

Однако и в русском языке есть предпосылки для выбора глагола *позвать*. Во-первых, это семантическое давление конструкции *позвать на помощь* (вызов скорой помощи – это обращение <к врачам> за помощью). Во-вторых, для вызова скорой помощи подается сигнал (телефонный звонок) со стороны нуждающегося в ней; ср. толкование видового коррелята *звать*: «голосом, жестом приглашать приблизиться, подойти или откликнуться» (Евгеньева 1985, 600). Напротив, глагол *вызвать* ассоциируется скорее с регистром официального общения, не столько с просьбой, сколько с требованием явиться куда-либо или к кому-либо, например: *вызвать подчиненного к начальнику*, *вызвать родителей ученика в школу*, *вызвать в суд* и т.д.

Соответственно, выбор глагола *позвать* может быть оценен как более мотивированный и не противоречащий той ситуации, для описания которой он выбирается. Допустимость такого обоснования подтверждается тем, что в НКРЯ можно обнаружить примеры, аналогичные (10):

- (11) Нужно было позвонить по телефону и позвать «скорую помощь», но в доме не было телефона (Ю. Дружков (Постников), *Приключения Карандаша и Самоделкина*).

Как видим, употребление приставочных глаголов с точки зрения казахско-русских билингвов может быть осложнено как особенностями выражения способов действия при помощи приставок, так и соотносительностью русских префиксальных глаголов с одним многозначным глаголом казахского языка, а, кроме того, «привязкой» префиксальных глаголов к тем или иным конструкциям.

4. Выводы

Русский учебный корпус (а точнее, его казахский подкорпус) позволяет увидеть тенденции, отличающие русскую речь билингвов с доминантным казахским языком. В основе этих тенденций лежат отклонения, возникающие под влиянием родного языка, но они далеко не всегда обусловлены последовательным калькированием.

Показательны ситуации, когда для выражения некоторого значения необходимо выбрать одно из ряда имеющихся в русском языке средств или когда они не имеют формальных аналогов в родном языке. Отклонения, наблюдаемые в этих случаях, отличает внутренняя логика: нестандартный говорящий

пытается самостоятельно найти закономерности и выстроить аналогии в том особенном материале русского языка, которым он оперирует в своей речи.

Таким образом, анализ этих стратегий по материалам учебного корпуса представляет интерес по нескольким причинам. Во-первых, он выявляет неочевидные особенности в употреблении собственно русских категорий и конструкций и, соответственно, помогает внести уточнения в конкретные фрагменты русской грамматики и русских словарей. Во-вторых, он помогает при обучении русскому казахских билингвов, выявляя список типичных ошибок и трудностей для этих учащихся. В-третьих (и это кажется самым интересным), такой анализ добавляет материал для задачи моделирования языкового поведения билингва, в теоретическом плане пока еще очень далекой от окончательного решения.

Библиография

- АХМЕТЖАНОВА, Z. K. (2005), Funktsional'no-semanticheskiye polya russkogo i kazakhskogo yazykov. V: Sopostavitel'noye yazykoznaniye: kazakhskiy i russkiy yazyki. Almaty, 121–188. [Ахметжанова, З. К. (2005), Функционально-семантические поля русского и казахского языков. В: Сопоставительное языкознание: казахский и русский языки. Алматы, 121–188.]
- BONDARKO, A. V. (red) (2003), Teoriya funktsional'noy grammatiki: Vvedeniye, aspektual'nost', vremennaya lokalizovannost', taksis. Moskva. [Бондарко, А. В. (ред.) (2003), Теория функциональной грамматики: Введение, аспектуальность, временная локализованность, таксис. Москва.]
- BONDARKO, A. V. (2005), Vid i vremya russkogo glagola. V: Teoriya morfologicheskikh kategoriy i aspektologicheskiye issledovaniya. Moskva, 225–422. [Бондарко, А. В. (2005), Вид и время русского глагола. В: Теория морфологических категорий и аспектологические исследования. Москва, 225–422.]
- ISACHENKO, A. V. (2003), Grammaticheskiy stroy russkogo yazyka v sopostavlenii so slovatskim: Morfologiya. I–II. Moskva. [Исаченко, А. В. (2003), Грамматический строй русского языка в сопоставлении со словацким: Морфология. I–II. Москва.]
- ХИРАКОВСКИЙ, V. S. (2003), Semantika fazovosti i sredstva yeye vyrazheniya. V: Teoriya funktsional'noy grammatiki: Vvedeniye, aspektual'nost', vremennaya lokalizovannost', taksis. Moskva, 153–180. [Храковский, В. С. (2003), Семантика фазовости и средства ее выражения. В: Теория функциональной грамматики: Введение, аспектуальность, временная локализованность, таксис. Москва, 153–180.]
- KOROTKOVA, N. A./SAY, S. S. (2006), Glagol stat' v russkom yazyke: semantika, sintaksis, grammatikalizatsiya. V: III konferentsiya po tipologii i grammatike dlya molodykh issledovateley. Materialy. Sankt-Peterburg, 96–101. [Короткова, Н. А./Сай, С. С. (2006), Глагол *стать* в русском языке: семантика, синтаксис, грамматикализация. В: III конференция по типологии и грамматике для молодых исследователей. Материалы. Санкт-Петербург, 96–101.]
- KRONGAUZ, M. A. (1998), Pristavki i glagoly v russkom yazyke: semanticheskaya grammatika. Moskva. [Кронгауз, М. А. (1998), Приставки и глаголы в русском языке: семантическая грамматика. Москва.]
- MARKOVA, V. A. (1975), Samostoyatel'naya rabota uchashchikhsya po izucheniyu morfologii russkogo yazyka v kazakhskoy shkole. Alma-Ata. [Маркова, В. А. (1975), Самостоятельная работа учащихся по изучению морфологии русского языка в казахской школе. Алма-Ата.]

- MASLOV, YU. S. (1984), *Ocherki po aspektologii*. Leningrad. [Маслов, Ю. С. (1984), *Очерки по аспектологии*. Ленинград.]
- MELCHUK, I. A. (1998), *Kurs obshchey morfologii*. T. II. Moskva/Vena. [Мельчук, И. А. (1998), *Курс общей морфологии*. Т. II. Москва/Вена.]
- MILOSLAVSKIY, I. G. (1981), *Morfologicheskiye kategorii sovremennogo russkogo yazyka*. Moskva. [Милославский, И. Г. (1981), *Морфологические категории современного русского языка*. Москва.]
- NKRYA (2019), *Natsional'nyy korpus russkogo yazyka*. V: <http://www.ruscorpora.ru>. [НКРЯ (2019), *НКРЯ: Национальный корпус русского языка*. В: <http://www.ruscorpora.ru> [доступ 25.01.2019].]
- ORALBAYEVA, N. (1975), *Kazirgi kazak tilindegi yetistiktin analitikalyk formantary*. Almaty. [Оралбаева, Н. (1975), *Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктің аналитикалық форманттары*. Алматы.]
- POZNYAKOVA, T. YU. (2006), *Russkaya rech' bilingvov: osobennosti vospriyatiya i organizatsii russkogo yazykovogo materiala*. V: *Slavistika: sinkhroniya i diakhroniya*. Sb. n. st. k 70-letiyu I. S. Ulukhanova. Moskva, 625–636. [Познякова, Т. Ю. (2006), *Русская речь билингвов: особенности восприятия и организации русского языкового материала*. В: *Славистика: синхрония и диахрония*. Сб. н. ст. к 70-летию И. С. Улуханова. Москва, 625–636.]
- Russkiy uchebnyy korpus (2019), *Russkiy uchebnyy korpus*. V: <http://www.web-corpora.net/RLC>. [Русский учебный корпус (2019), *Русский учебный корпус*. В: <http://www.web-corpora.net/RLC> [доступ 15.01.2019].]
- SAYKIYEV, KH. M. (1973), *Grammaticheskiye kategorii glagola v russkom i kazakhskom yazyke (k probleme tipologicheskikh issledovaniy)*. Alma-Ata. [Сайкиев, Х. М. (1973), *Грамматические категории глагола в русском и казахском языке (к проблеме типологических исследований)*. Алма-Ата.]
- SHVEDOVA, N. YU. (red.) (1980), *Russkaya grammatika*. T. 1. Moskva. [Шведова, Н. Ю. (ред.) (1980), *Русская грамматика*. Т. 1. Москва.]
- STOYNOVA, N. M. (2016), *Analiticheskaya konstruktsiya budushchego vremeni. Materialy dlya proyekta korpusnogo opisaniya russkoy grammatiki*. V: <http://rusgram.ru/>. [Стойнова, Н. М. (2016), *Аналитическая конструкция будущего времени. Материалы для проекта корпусного описания русской грамматики*. В: <http://rusgram.ru> [доступ 25.01.2019].]
- STOYNOVA, N. M. (2017), *Nachinatel'nyy prefiks za-*. Materialy dlya proyekta korpusnogo opisaniya russkoy grammatiki (rukopis'). [Стойнова, Н. М. (2017), *Начинательный префикс за-*. Материалы для проекта корпусного описания русской грамматики (рукопись).]
- TURSUNOV, D. T. (1964), *Razvitiye rechi – osnova prakticheskogo obucheniya*. V: *Razvitiye rechi uchashchikhsya-kazakhov*. Alma-Ata, 13–26. [Турсунов, Д. Т. (1964), *Развитие речи – основа практического обучения*. В: *Развитие речи учащихся-казахов*. Алма-Ата, 13–26.]
- VYRENKOVA, A. S./POLINSKAYA, M. S./RAKHILINA, YE. V. (2014), *Grammatika oshibok i grammatika konstruktsiy: «eritazhnyy» («unasledovanny») russkiy yazyk*. V: *Voprosy yazykoznanija*. 3, 3–19. [Выренкова, А. С./Полинская, М. С./Рахилина, Е. В. (2014), *Грамматика ошибок и грамматика конструкций: «эритажный» («унаследованный») русский язык*. В: *Вопросы языкознания*. 3, 3–19.]
- YANDA, L. A. (2012), *Russkiye pristavki kak sistema glagol'nykh klassifikatorov*. V: *Voprosy yazykoznanija*. 6, 3–47. [Янда, Л. А. (2012), *Русские приставки как система глагольных классификаторов*. В: *Вопросы языкознания*. 6, 3–47.]
- YEVGEN'YEVA, A. P. (red.) (1985), *Slovar' russkogo yazyka*. T. 1. Moskva. [Евгеньева, А. П. (ред.) (1985), *Словарь русского языка*. Т. 1. Москва.]
- ZALIZNYAK, A./SHMELEV, A. D. (2000), *Vvedeniye v russkuyu aspektologiyu*. Moskva. [Зализняк, А./Шмелев, А. Д. (2000), *Введение в русскую аспектологию*. Москва.]

САГИТ ШАФИКОВ / SAGIT SHAFIKOV
ORCID <https://orcid.org/0000-0003-0257-9434>
Башкирский университет

ЯЗЫКОВОЕ И ЭТНОКУЛЬТУРНОЕ СВОЕОБРАЗИЕ В КРИВОМ ЗЕРКАЛЕ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИИ

Language and Cultural Peculiarity in a Crooked Mirror of Cultural Linguistics

Ключевые слова: алогизм, интуитивизм, лингвокультурология, ментальность, субъективизм, язык, этнос

KEYWORDS: deficiency of logic, intuitive method, cultural linguistics, mentality, subjectivity, language, ethnos

ABSTRACT: Cultural linguistics as a modern branch of the science of language exerts a detrimental effect on linguistic research, particularly in methodology. It is justly criticized for deficiency of logic, intuitive knowledge and subjectivity. The empirical method proves that linguistic structures typical of a particular language are not to be identified with a peculiar world view. Language has no creative potential to spawn a world of its own, so the phrase “linguistic mentality” is nothing but a metaphor. There is no asserting parallel relationship between thought and language, nor the dependence of ethnic mentality on a certain language type. Variation in world views prevails over language structures, inasmuch as a variety of ways to express ideas exceeds the number of language types.

1. Проблема гуманитарного знания

Наряду с научным знанием философия выделяет так называемое гуманитарное знание, составляющее содержание гуманитарных дисциплин (Лебедев 2004). Достичь объективности в этих дисциплинах, как считает В. И. Карасик, невозможно, поскольку объективный подход «стремится к универсализации», тогда как «национальная специфика» устанавливается с помощью «гуманитарного постижения бытия» (2002, 84). Такая точка зрения вызывает изумление, ведь наука по определению стремится к научному знанию, которого можно добиться только с помощью объективного изучения, даже если целью этого изучения служит «постижение бытия».

Если в точных науках явление признается объективным законом, будучи верным для 75% всех случаев (Hagège 1982, 836), то в гуманитарных науках

порог объективного знания, конечно, ниже. Тем не менее, нельзя сводить этот порог до нулевого значения, профанируя истину, как это делает, например, В. Г. Гачев, исследователь «национальных космосов», указывая на «нисходящую вертикаль» в итальянской «национальной целостности» в отличие от «восходящей вертикали» в германской «национальной целостности». «Доказательство» строится на сравнении дифтонгов, например, итальянские дифтонги типа [wa] исследователь называет нисходящими, а немецкие дифтонги типа [ai] восходящими (Гачев 2008). Подобные измышления легко опровергнуть, указав среди прочего на фактическую ошибку в типологии дифтонгов, так что постулируемая связь языковых структур с этническим мышлением оказывается полностью разрушенной.

Однако далеко не каждое ложное утверждение в гуманитарной дисциплине, например в науке о языке, опровергается столь же легко. В последнее время в русском языкознании доминирует направление, утверждающая веру в «национальную целостность», которая якобы зависит от языковых структур. Как ни мало обосновано это утверждение, это не имеет ровно никакого значения, как не имеет значения для верующего противоречие между его верой и наукой. Следует признать очевидное: когнитивное изучение языка исключительно с гуманитарных позиций себя исчерпало, и требуется определенная «дегуманитаризация» языкознания, чтобы его продукт – знание о языке – соответствовал критериям научной объективности. Прежде всего это необходимо для исследования сложнейшей проблемы взаимоотношения языка и мышления, которая вульгаризируется концепцией, принятой в лингвокультурологии.

2. Лингвокультурология

Как следует из названия, это направление исследует «проявления культуры народа, которые отразились и закрепились в языке» (Маслова 2001, 28), то есть родословная лингвокультурологии указывает на союз культурологии с когнитивной лингвистикой. Однако в ее «геноме» выделяется более сильный «ген» в виде гипотезы Вайсгербера – Сэпира – Уорфа, связанной «кровным родством» с более ранней идеей В. фон Гумбольдта о внутренней форме языка.

Русская лингвокультурология опирается также на результаты философских размышлений отечественных мыслителей, таких как В. С. Соловьев, Н. А. Бердяев, П. А. Флоренский, И. А. Ильин, Н. О. Лосский и др. Правда, исследуя проявление «национального духа», философия не настаивает на истинности своих догадок, тогда как лингвокультурология легко превращает догадку в аксиому. Такая метаморфоза напоминает процесс, прекрасно описанный в русской классической литературе:

Сперва ученый подъезжает [...] необыкновенным подлецом, начинает робко, умеренно, начинает самым смиренным запросом: не оттуда ли? не из того ли угла получила имя такая-то страна? или: не принадлежит ли этот документ к другому, позднему времени? или: не нужно ли под этим народом разуместь вот какой народ? Цитует немедленно тех и других древних писателей и чуть только видит какой-нибудь намек или просто показалось ему намеком, уж он получает рысь и бодрится, разговаривает с древними писателями запросто, задает им запросы и сам даже отвечает за них, позабывая вовсе о том, что начал робким предположением; ему уже кажется, что он это видит, что это ясно, – и рассуждение заключено словами: «так это вот как было, так вот какой народ нужно разуместь, так вот с какой точки нужно смотреть на предмет!» Потом во всеуслышанье с кафедры, – и новооткрытая истина пошла гулять по свету, набирая себе последователей и поклонников (Н. В. Гоголь. «Мертвые души»).

Можно полагать, что «гуманитарное постижение бытия» завершилось с разрушением СССР, ускорив процесс превращения языка в важнейший фактор национальной самоидентификации (Павлова 2013, 179).

3. Критика

Замечательным в отношении справедливой критики лингвокультурологии выглядит сборник статей, составленный А. В. Павловой (Павлова 2013); см. также другие работы, например (Киклевич 2017; Кривоносов 2006; 2012; Левицкий 2006; Шайкевич 2005; Шафиков 2012; 2013). Правда, критика, за редким исключением (см.: Серио 2011), остается без ответа.

Главными «грехами» лингвокультурологии можно считать интуитивизм, алогизм, субъективизм.

И н т у и т и в и з м проявляется в использовании к о н ц е п т а, «парольного термина», определяющего «продвинутость» его пользователей (Воркачев 2010, 8), хотя понять его смысл много труднее, чем смысл выражения я з ы к о в о е з н а ч е н и е. Смутное понимание концепта как главной единицы лингвистического исследования компенсируется интуицией, которая, как известно, позволяет постичь истину с помощью озарения, однако озарение не укладывается в понятие научного метода. Поэтому лингвокультурология заменяет интуицию «интроспекцией»¹. В свою очередь, интроспекция прикрывается принципом антропоцентризма, призванным гуманизировать языкознание, хотя этот принцип, как утверждает В. В. Левицкий, (2006, 159), стремительно «перерождается в дегуманизацию науки о языке» в связи с «претенциозными

¹ А. Вежбицкая даже пишет о «натренированной интроспекции» (Wierzbicka 1985).

заявлениями», которые контрастируют с реально полученными результатами. Ученый подчеркивает их «скромность или даже недостоверность».

Для достижения более достоверных результатов предпочтительно использование комплексного подхода, сочетающего, например, антропоцентризм с системоцентризмом (Алефиренко 2005, 400).

А л о г и з м характеризует рассуждение, не подкрепленное доказательством; ср. значимое по своим последствиям заявление лингвокультурологии о том, что «человек смотрит на мир через призму своего языка». Этот «взгляд» на мир якобы представляет собой «национальный склад мышления», «зафиксированный» в национальном языке (Корнилов 2003, 77). Однако ни неизменность «национального склада мышления», ни его отличие от индивидуального мировоззрения, ни системный характер, подобный сбалансированной системе конкретного языка, не находит доказательства в современной науке. Лингвокультурология безосновательно сводит дихотомию «язык» vs «мышление» к равенству «язык» = «мышление», выраженному фразой *я з ы к о в а я к а р т и н а м и р а*, смысл которой робко прячется за метафору. Дефицит объяснения восполняется ссылкой на авторитет; ср. цитату из И. А. Бодуэна де Куртэнэ в известной монографии В. В. Колесова: «Без всяких оговорок можно согласиться с мнением Гумбольдта о том, что каждый язык есть своеобразное мировидение» (Колесов 2007, 47). Тем самым язык превращается в субъект познания, чего в действительности, конечно, не может быть; ср. выражение «языковое представление об устройстве человека» (Урысон 2003). Явный алогизм проявляется в вывернутой наизнанку методике исследования: вместо того, чтобы из фактов языка выводить признаки этнической ментальности, лингвокультуролог обращается к этническим стереотипам, чтобы найти для них соответствия в конкретном языке, нимало не беспокоясь о том, что те же стереотипы можно найти и в других языках. В общем, лингвокультурология «ищет» ровно то, что собирается найти (Павлова 2013, 16).

С у б ъ е к т и в и з м (а также атомизм) проявляется в произвольной интерпретации языковых фактов, взятых выборочно, дабы не разрушать заранее выстроенную схему. Все, что не вписывается в схему, отбрасывается, сама же схема иллюстрируется с помощью языковых единиц, не имеющих однозначных лексических соответствий в языках сравнения; при этом не замечается способность языка альтернативными средствами описать понятие, выраженное в рассматриваемом языке лексемой или фразеологизмом. Своеобразие «национальной ментальности» устанавливается примерами из нескольких самых распространенных языков, хотя с увеличением базы данных число уникальных явлений будет уменьшаться, так что рассматриваемый язык (например русский) обнаружит целый веер межъязыковых соответствий, каждое из которых будет характеризовать его «сродство» то с одним, то с другим, то с третьим языком и т.д., что полностью разрушает идею

уникальной национально-языковой ментальности. Субъективизм можно усмотреть также в использовании напыщенного стиля, «заточенного» для пускания пыли в глаза (ср. выражения *языковая философия*, *миросозерцание*, *миропонимание* и т.д.). Язык видится «домом бытия духа» народа; как пишет самобытный русский лингвокультуролог, «чем ярче, многообразнее и неповторимее запечатленный в языке мир, тем совершеннее созерцающий его дух – коллективное этническое языковое сознание» (Корнилов 2003, 137) (выделено мной. – С. Ш.). Остается только спросить: каким аршином измерить яркость и неповторимость одного языка по сравнению с другим, и не может ли этому помешать «созерцающий дух», пристрастный к одному из сравниваемых языков?

В ходе дальнейшего изложения представляется целесообразным рассмотреть аргументы, используемые для доказательства главного тезиса лингвокультурологии: один этнос – один язык – один национальный менталитет. Однако прежде необходимо внести ясность в отношения этих сущностей.

4. Менталитет, этнический менталитет и язык

Понятие «менталитет» («ментальность»), введенное в научный оборот почти век назад антропологом Л. Леви-Брюлем (Lévy-Bruhl 1922) в отношении первобытного общества, сейчас означает совокупность относительно устойчивых интеллектуально-эмоциональных характеристик определенного сообщества, передаваемых в процессе социализации из поколения в поколение в виде норм (навыков) поведения, которые называются стереотипами.

Под стереотипами лингвокультурология обычно понимает этнические стереотипы; соответственно, ментальность понимается как этническая ментальность или национальный характер. Проблема в том, что единой системы стереотипов, в том числе этнических стереотипов, не существует, поэтому понятие «этническая ментальность» не обладает свойством строго научной категории вследствие своего диссипативного характера, связанного с характером этноса.

Можно указать на ряд причин, объясняющих противоречивый характер данного понятия. Во-первых, существуют субэтноты внутри общего этноса; во-вторых, этносы могут образовывать суперэтноты, то есть этнокультурные образования, объединенные общей культурой (например, российский суперэтнос включает в свой состав более 190 народов); в-третьих, сообщество, характеризующееся определенным «складом ума», может идентифицировать себя не только как этническая, но и как социальная группа, которая может стоять ближе по социальному признаку к представителям иной этнической культуры, чем к социально «чуждым» представителям собственного народа.

Лингвистическая культурология отрицает противоречивый, диффузный, размытый характер понятия «менталитет», сводя его к жесткой связи с определенным языком. Так, глава московской семантической школы определяет данное понятие следующим образом: «Каждый естественный язык отражает определенный способ восприятия и организации мира; при этом выражаемые в нем значения складываются в некую единую систему взглядов, которая навязывается в качестве обязательной языковой модели всем носителям языка и называется национальным мировоззрением» (Апресян 1995, 350–351).

Бездоказательное утверждение лингвокультурологии о зависимости этнического менталитета от языка легко опровергается обратным утверждением о том, что языковое своеобразие не влияет на проявление национального менталитета. Данное утверждение общего характера можно разбить на несколько частных утверждений, подводя к каждому из них конкретные примеры:

1. Несмотря на общий язык этнические стереотипы разных народов могут существенно различаться.

Британцы и американцы пользуются одним и тем же английским языком, но представляют два разных этноса, которые различаются стереотипами поведения; например, воспитанный британец обычно преуменьшает стоимость своей покупки, чтобы не возбуждать зависти собеседника, в то время как американец с гордостью подчеркнет, что покупка ему обошлась в кругленькую сумму (Фокс 2008).

Мало кто из ирландцев говорит на национальном языке; родным для большинства из них является английский, однако назвать ирландца англичанином значит оскорбить его национальное чувство (Curtis 1985).

Арабский язык является родным для разных народов, которые, соглашаясь с тем, что они арабы, обычно уточняют: египетский араб, палестинский араб, иракский араб и т.д. (этнология выделяет даже разные антропологические типы арабов: арменоидный тип, эфиопский антропологический тип и т.д.) (Бибикова 2014).

Вывод: язык и этнос суть категории разного порядка, поэтому любой языковой строй (любая языковая структура) принципиально позволяет выделить этническое своеобразие любого народа.

2. Несмотря на разную этническую принадлежность стереотипы поведения говорящих могут быть сходными.

Положительные стереотипы поведения, показательные для поведения англичан, такие как сдержанность, скромность, прагматизм, «честная игра» и т.д. (Фокс 2008, 150) характеризуют и другие этнические культуры

в стереотипных ситуациях межличностного общения. Так, разговор о доходах или заработках считается бестактным не только в Туманном Альбионе, но и в других государствах, например в современном отечестве.

У народов «третьего мира» пережитки архаичного сознания служат почвой для религиозного фанатизма, однако религиозный фанатизм, в том числе христианский, существует и в США; достаточно вспомнить заговор радикальных христиан из движения «Хутари» против федерального правительства (Купчинецкая 2010).

В общественном сознании мусульманских этносов мужской гендер доминирует над женским, однако обостренное чувство мужского достоинства можно найти и в южных странах Европы.

Вывод: язык и этнос не совпадают, а лишь пересекаются, следовательно, одни и те же этнические стереотипы могут быть представлены в принципе в любом языке независимо от его генезиса и типа.

3. Развиваясь в историческом времени, этнический менталитет может существенно меняться.

Динамика этнопсихологических складов меняется в течение веков «единообразно и закономерно» (Гумилев 2001, 376). Так, кажется очевидным отличие менталитета свободного русского человека XV века от типичного мышления русского дворянина XIX века, готового стреляться на дуэли, чтобы защитить честь своей жены. Убийство купцом Калашниковым опричника Кирибеевича ударом в висок во время кулачного боя Пушкин счел бы подлым, но в глазах современников злосчастного купца тот поступил совершенно правильно (об этом говорит даже реакция государя). Возникает риторический вопрос: существует ли единый этнический менталитет, или это всего лишь распространенный бытовой миф?

Жители Исландии давно утратили свою легендарную пассионарность. Уже в 17 в. эти потомки грозных завоевателей отдали себя на милость высадившимся на острове алжирским пиратам, позволив жечь свои дома, насиловать жен и забирать в рабство детей, а еще через 200 с лишним лет они без сопротивления сдались кучке разбойников во главе с бывшим часовщиком, посмеявшимся объявить себя королем Исландии (Рагунштейн 2012).

Вывод: понятие о неизменном (вневременном) национальном характере не выдерживает научной критики; можно говорить лишь об изменяемых во времени стереотипах этнического поведения, которые невозможно отделить от общекультурных, групповых и индивидуальных моделей поведения.

5. Отношение между языком и национальной культурой

Лингвокультурология определяет язык как составную часть национальной культуры, доказывая ее своеобразие спецификой лексического состава языка. О. А. Корнилов приводит такой пример: увлеченно работающий человек ассоциируется в немецком языке с крысой, что вызывает «неудовольствие» русского человека, «услышавшего в свой адрес от носителя немецкого языка сравнение с крысой» (Корнилов 2003, 83–84). Вряд ли, однако, своеобразие семантических связей в конкретном языке способно создать «особую языковую картину мира» (Колшанский 1990, 67), то есть представлять «национальный менталитет». На коллективную психологию влияет скорее культура, чем язык, который относится к иной (в отличие от культуры) семиотической системе. Пример с крысой, скорее всего, будет сопровождаться соответствующим комментарием, объясняющим смысл высказывания. Кроме того, культурный (ментальный) стереотип не является производным от языковой оценки. В частности, коннотация немецкого наименования крысы (*Ratte*) в составе устойчивых выражений может быть и отрицательной (*die Ratten verlassen das sinkende Schiff* «крысы покидают тонущий корабль»), и нейтральной (*wie eine Ratte schlaffen* «крепко спать»), и положительной (*eint niedliche Ratte* «хорошенькая танцовщица»).

Подобная асимметрия со стороны культуры и языка может наблюдаться в отношении и других зоонимов, например в наименовании собаки, лучшего примера восторженной любви британцев к домашним животным. Если исходить из культуры, можно было бы ожидать безусловную положительную оценку слова *dog* «собака», однако наряду с положительно маркированными смыслами выражений (*jolly dog* «весельчак», *lucky dog* «счастливец» и т.д.) английский язык использует отрицательно маркированные смыслы: *dirty dog* «дрянь-человек», *lazy dog* «лентяй», *dead dog* «ни на что не годный человек», а *dog in the manger* «собака на сене», *die like a dog* «умереть как собака», *a dog's life* «собачья жизнь», *dog-eat-dog* «бесчеловечно жестокий», *underdog* «неудачник», *go to the dogs* «разоряться», *throw something to the dogs* «выбросить на свалку» и т.д.

Асимметричное взаимоотношение между культурой и языком может проявляться также в отсутствии значимой языковой реакции на явление, заметно распространенное в национальной культуре. Например, входя в жилое помещение, каждый соотечественник снимает обувь, хотя этот стереотип поведения, почти стопроцентно отличающий русского человека от человека западной культуры, в «русской языковой картине мира» никак особо не фиксируется.

6. Безэквивалентная лексика и ключевые слова культуры

Излюбленным методом доказательства «языковой ментальности» в лингвокультурологии служит так называемая беспереводная лексика. Например, утверждается, что английское слово *fun* («все доставляющее радость, развлечение, удовольствие») не имеет эквивалента в русском языке вследствие отсутствия соответствующего концепта (Попова/Стернин 2007, 60). В действительности же это слово вполне переводимо; ср. варианты перевода этого слова на русский язык: *join us, it will be great fun* = присоединяйся к нам, будет очень весело; *the weather was nasty, but we drove to the beach, just for fun* = погода была плохая, мы поехали на пляж просто ради развлечения; *it's no fun working inside on a sunny day like this* = нет никакого удовольствия работать в помещении в такой солнечный день.

Нельзя считать безэквивалентными только какие-то отдельные слова, ведь это значило бы, что все остальные слова имеют точные соответствия в языках сравнения. О. А. Леонтович указывает на «деформации синтаксиса», возникающие при переводе трудных для перевода выражений в английском языке типа *to project into the future, mainstream culture, a helpful person* и т.д. (Леонтович 2005, 118). Однако эти «деформации» неизбежны в связи с использованием каждым квалифицированным переводчиком трансформаций, которые в конечном счете обеспечивает взаимную переводимость языков. Переводу поддается даже знаменитое русское *авось*, да иначе и быть не может, ведь легкомыслие, неоправданный расчет и надежда на чудо характерны для всех людей. Необходимо только учитывать контекст, переводя это слово, например, на английский язык:

- (1) Надеясь на авось, я решил выехать на встречную полосу, чтобы объехать пробку.

Здесь *авось* выражает риск и предположение о том, что вероятность удачи меньше вероятности неудачи, следовательно, удача представляется почти чудом; поэтому перевод может быть таким:

- (2) Counting on a miracle, I decided to slip into the oncoming lane to get around the traffic jam.

В предложении

- (3) Авось мне повезет

авось также выражает риск, и благополучный исход кажется более вероятным, чем неудача; поэтому перевод может быть таким:

- (4) I may yet succeed.
- (5) Hopefully, I shall make good.
- (6) I think, I'll make it.
- (7) I hope, I'll have a bit of luck.

В предложении

- (8) Большую часть продуктов он покупает на авось

наречное выражение с компонентом *авось* выражает определенный риск, связанный с действием, которое может оказаться удачным или неудачным; поэтому перевод может быть таким:

- (9) He buys most of the foodstuffs by hit-or-miss methods.
- (10) He buys most of the foodstuffs on the off-chance of a good purchase.

Проанализируем предложение:

- (11) Он выбрал книгу на авось.

Здесь действие, выраженное глаголом, предполагает произвольный выбор, не связанный с большим риском; поэтому перевод может быть таким:

- (12) He chose a book at random.
- (13) He chose a book haphazardly.
- (14) He chose a book on the chance.

В предложении

- (15) Это выбор на авось

то же выражение имеет функцию определения к существительному; поэтому перевод может быть таким:

- (16) It's a hitty-missy choice (производное прилагательное от hit or miss).
- (17) It's a haphazard choice.
- (18) It's a random choice.

В предложении

- (19) Вот тебе немного денег, авось тебе пригодится

авось означает «возможно», при этом возможность использования чего-либо не предполагает риска; поэтому перевод может быть таким:

(20) Here is some money, just in case you may need it.

(21) Probably, you will need some money; here you are.

Как справедливо отмечает А. К. Киклевич, лингвокультурология предпочитает иметь дело с «большими концептами», не обращая внимания на «малые концепты» типа «подмышки», «ширинка», «носки» и т.д. При этом «большие концепты» по странному стечению обстоятельств изучаются только в «больших языках» типа русского, английского, немецкого и т.д., так что почти ничего неизвестно «о датской, венгерской, мексиканской или лихтенштейнской лингвокультурах» (Киклевич 2017, 14).

В. И. Карасик считает, что этноспецифические различия определяются «не в наличии или отсутствии определенных признаков, а в частотности этих признаков и их специфической комбинаторике» (Карасик 1996, 15). Если это так, то *авось* не может занимать «важное место в русской культуре» (Вежбицкая 1996, 77), ведь сейчас это слово встречается только в литературе, которая составляет только часть культуры. Так или иначе, «ключевым словам» русской культуры далеко в смысле частотности употребления до других слов, таких как *человек* (2369), *время* (1529), *год* (1490), *дело* (1195), *жизнь* (1119) и т.д. (в скобках приводится индекс встречаемости на миллион слов текста) (Ляшевская 2009).

Что касается «специфической комбинаторики», которая якобы определяет «представление о мире», то, например, деривационный потенциал польского языка, который позволяет свободно образовывать прилагательные от дней недели (ср.: *poniedziałek* > *poniedziałkowy*, *wtorek* > *wtorkowy*, *środa* > *środowy*, *czwartek* > *czwartkowy*), никак «не может быть основанием для утверждения, что поляки лучше ориентируются во времени, чем русские» (Киклевич 2017, 12). Точно так же, комбинаторика испанского языка, которая требует употребления предлога *a* перед одушевленным дополнением (ср.: *no veo mucho a mi abuela* «я нечасто вижу свою бабушку»; *no veo mucho mi coche* «я нечасто вижу свою машину»), не означает необычной способности испанцев отличать живое от мертвого, или особого испанского пиетета перед живым существом.

7. Внутренняя форма языковых единиц и менталитет

Важным аргументом в пользу национального менталитета лингвокультурология считает внутреннюю форму языковых единиц, представленную мотивирующими признаками номинации. Так, Корнилов патетически вопрошает:

Разве внутренняя форма китайских синонимичных прилагательных с общим значением «разноцветный» не факт специфической национальной категоризации, иллюстрирующий такую яркую черту китайского менталитета, как стремление к точной нумерации в противовес европейскому тяготению к абстрактности? (Корнилов 2003, 176).

Из примеров видно, что в китайских номинациях используется нумератив, однако трудно себе представить, чтобы «стремление к точной нумерации» заставляло китайцев считать все цвета называемого объекта только для того, чтобы выразить понятие «разноцветный».

Подобное национальное стремление к точности и конкретике – по логике русского лингвокультуролога – можно было бы зафиксировать в татарских наименованиях трапезы благодаря жесткой комбинации мотивирующих признаков «время дня» + «еда»; ср.: *иртәнге аш* «завтрак, утренняя еда» *көндөз аш* «обед, дневная еда», *кичке аш* «ужин, вечерняя еда». В отличие от этих номинаций с ясной внутренней формой, мотивировка английских эквивалентов либо отсутствует, либо выглядит размытой; ср.: *breakfast* «завтрак (первая трапеза дня)»; *elevenes* «второй завтрак поздним утром»; *brunch* «поздний завтрак (первая или вторая трапеза дня)»; *dinner* «обед, дневная трапеза, ужин, вечерняя трапеза, званый ужин»; *tea* «чай, чаепитие, ужин, вечерняя трапеза»; *supper* «ужин, вечерняя трапеза, семейный ужин» и т.д. Однако это еще не дает основания для вынесения вердикта о меньшей степени точности английского мышления в отличие от мышления любого представителя иного этноса. Нельзя строить обобщающее утверждение на основании единичного случая, как нельзя утверждать, например, что через одну точку можно провести только одну прямую.

На каждый пример внутренней формы, как бы доказывающий более «эффективный склад ума» его носителей, можно найти тысячу контрпримеров на других участках семантического пространства языка, указывающих на «отсутствие логики», или «странное мышление», или «забавный поворот мысли» и т.д. благодаря малопонятным для современного носителя языка мотивам номинации. Объект обозначения характеризуется не одним признаком, поэтому его выбор в качестве основы номинации не может не варьироваться в разных языковых системах. Своеобразие мотивировки не является доказательством «этнического мировоззрения», ведь нельзя свести сотни тысяч разных «мировоззрений», возникающих при сравнении межъязыковых коррелятов, к единой «языковой картине мира». Для этого пришлось бы привести к «общему знаменателю» мотивирующие признаки всех слов языка. Поэтому никакого целостного впечатления, кроме ряби в глазах, наблюдатель не получит, даже если удастся зафиксировать все возможные мировоззренческие «картинки» мира.

Особенно большое впечатление на лингвокультуролога производит внутренняя форма фразеологизмов с их уникальной образностью; ср., например, выражения, связанные с «идеей шитья», которые Карасик считает типичными для «современного русского языкового сознания»: *не лыком шит, криво скроен, да крепко шит, пришей кобыле хвост, рот до ушей, хоть завязочки пришей* и т.д. (Карасик 2001, 5). Однако в современной речи эти выражения звучат архаично, как и большинство фразеологизмов в лексическом фонде русского языка; ср.: *куда конь с копытом, туда и рак с клешней; сказал бы словечко, да волк недалечко; свинья скажет борову, а боров всему городу; с суконным рылом да в калачный ряд; с собакой ляжешь, с блохами встанешь* и т.д. Языковая идиоматика, как указывает Киклевич, «в значительной степени основана на архаических представлениях о мире» (Киклевич 2007, 182) и поэтому плохо согласуется с «национальным менталитетом», понимаемым как панхроническое явление.

8. Род и менталитет

С. Г. Тер-Минасова считает, что грамматический род в русском языке свидетельствует об эмоциональном отношении русскоговорящих к окружающему миру: «Уберите категорию рода, и из русской литературы, особенно из поэзии, уйдет часть души, она померкнет, поблекнет – всего лишь из-за утраты грамматической категории» (2000, 158-159). Сторонник идеи русской «языковой ментальности» обычно воспринимает грамматический род как «ценнейшее духовное наследие, запечатлевшее неповторимую образность мышления далеких предков» (Корнилов 2003, 10).

Однако большинство языков (около 75%) обходится без грамматического рода, а в остальных используется либо мужской, женский и средний, как в русском и немецком, либо мужской и женский, как во французском и итальянском, либо общий и средний, как в скандинавских языках, либо – если увеличение типов превращает род в класс – до двадцати классов (язык фула).

Родовой показатель, как правило, имеет чисто формальную функцию, поэтому значение грамматического рода как «ценнейшего наследия» явно переоценивается. Распределение существительных по родовым классам в большинстве своем асемантично, поэтому, например, в русском языке слово женского рода может обозначать животное обоих полов (лиса, белка, обезьяна), а слово мужского рода может употребляться в отношении женщин (врач, директор, педагог). Межязыковое сравнение так же указывает на отсутствие логики: разными родами маркируются такие понятия, как «смерть»: ж.р. в испанском языке (*la muerte*), м.р. в немецком языке (*der Tod*); «шея»:

м.р. в итальянском языке (*il collo*), ж.р. в русском языке; «свет»: м.р. в русском языке, с.р. в немецком языке (*das Licht*), ж.р. в итальянском языке (*la luce*); «любовь»: ж.р. в русском языке, м.р. в испанском языке (*el amor*) и т.д.

В целом, родовая характеристика существительного к менталитету современного человека не имеет никакого отношения. Разве что для ментальности феминистского движения род представляет известный интерес, так как в наименованиях лица доминируют существительные мужского рода, и тем самым, как утверждают феминистки, женщина намеренно отодвигается на задний план. Однако такое утверждение означает лишь факт манипулирования понятием «ментальность» по гендерному признаку, в отличие от этнического признака, которым манипулирует лингвокультурология.

9. Падеж и национальный характер

А. Вежицкая сравнивает «пациентивный модус» русского подлежащего с «агентивным модусом», характерным для подлежащего в английском языке. Из этого сравнения делается вывод о том, что русская конструкция с субъектом в дательном падеже (ср.: *ему хотелось* ↔ *он хотел*) выражает свойственные русскому человеку черты, такие как пассивность, фатализм, безответственность (Вежицкая 1996, 56).

Несмотря на большое число публикаций, в которых эта идея подвергается обстоятельной критике², лингвокультурология, как обычно, не обращает на это внимания, что делает необходимым в очередной раз выступить против этой завираальной идеи. Аргументы можно свести к следующим пунктам.

1. В отличие от русского языка, в английском языке сомнительно существование дативных конструкций из-за отсутствия дательного падежа, поэтому межъязыковое сравнение, которое проводит польский исследователь русского языка, не корректно. Если строй современного английского языка *з а с т а в л я е т* использовать именительный падеж, то русский язык с его падежной системой обладает более широким грамматическим репертуаром предикации, что является преимуществом, которое никак нельзя толковать как «грамматическую покорность судьбе», якобы свойственную русскому характеру.

2. Русские дативные конструкции уступают по употребительности агентивным конструкциям, и, кстати, так же обстоит дело в польском языке, например: *zdaje mi się, że tego jeszcze nie wiem* («ему кажется, что я этого еще не знаю»), но собирательница семантических примитивов не обращает на это никакого внимания. Ср. также аналогичные конструкции в татарском языке: *миңә барарга кирәк* («мне нужно идти»); ср. также французские без-

² В качестве примера можно привести капитальный труд Е. В. Зарецкого (2008).

личные модальные обороты вроде *il faut faire cela* («надо это сделать»). В этих же языках употребляются синонимичные агентивные обороты: тат. *мин ба-рарга теишим*, фр. *tu dois faire cela* и т.д. Одно из двух: либо агентивность в русском языке грамматически уравнивается пациентивностью, и тогда ничего определенного о духе нации сказать нельзя, либо все грамматики, включая польскую, окрашены в фаталистические тона.

3. Трудно согласиться с тем, что дативная структура (в отличие от соответствующей агентивной структуры) полностью освобождает действующее лицо за конечный результат, как утверждает А. Вежбицкая. Дативная структура употребляется для выражения менее категоричного смысла (ср.: *мне хочется думать, мне представляется, мне верится*); для выдвигания на передний план объекта действия (*я его встречаю = он мне встречается*); для выражения невозможности какого-то действия (ср. невозможность высказывания типа **мне его догнать*). Если бы грамматическая модель могла отражать национальный характер, то вежливую форму обращения через третье лицо в польском языке (*pan, pani, państwo*) можно было бы интерпретировать как проявление свойственной польскому характеру неискренности, увертливости и уклончивости. Как замечает Е. В. Падучева, «задача отыскания в том или ином языке черт, а priori приписываемых соответствующему национальному характеру, безнадежна и не представляет большого интереса» (Падучева 1996, 21), поскольку свойства национального характера выявляются «вычитыванием» из национально-специфического в соответствующих языках.

10. Лингвистическая типология и общечеловеческое мышление

Указывая на взаимосвязь языка с мышлением, лингвокультурология имеет в виду мышление конкретной этнической культуры с присущими ей стереотипами поведения. Между тем гораздо большее значение для любого языка имеет общечеловеческое мышление. Изучением этого влияния занимается лингвистика универсалий, подчеркивая факт принципиально единого устройства всех языков вследствие единых для всего человечества законов мышления. Как бы ни были несхожи языки на поверхностном уровне, в глубине «они обязательно обнаруживают единообразие по своим фундаментальным свойствам» (Шафииков 2004, 9).

Как известно, лингвистическая типология занимается изучением как сходств, так и различий между языками. Было бы логичным предположить, что сравнительное изучение этнических стереотипов также должно стремиться к выявлению как дифференциальных, так и интегральных признаков в «стереотипных наборах» разных этнокультурных объединений. С одной стороны, такое сравнение может показать объективное противоречие

в выявлении этнического компонента в мышлении; например, традиционно приписываемые немцам качества, такие как вежливость, любовь к порядку и пунктуальность сами немцы ставят на последние места в своей ценностной шкале (Павлова 2012, 13). С другой стороны, некоторые стереотипы, кажущиеся на первый взгляд этническими, на проверку обнаруживают типологическое сходство. Например, мужские инвективы испокон веков используются для оскорбления оппонента инсинуацией о половых связях его матери. В этнических традициях, рожденных в разное время и в отдаленных друг от друга регионах, проявляется несомненное совпадение в языковых формах, нарушающих сексуальное табу. Прагматическое значение инвективы может варьироваться, например инвектива может означать «убирайся вон!», тогда как внутренняя форма (буквальное значение) обычно замыкается на образе инцеста с матерью; ср., например: «чтобы твоя мать стала тебе женой!» (в балкарском языке), «твоя мать – блудница!» (в китайском языке), «займись любовью со своей матерью!» (в английском языке), «я занимаюсь любовью с твоей матерью» (в русском, венгерском, греческом языках) (Жельвис 1991, 270).

* * *

Резюмируя, можно констатировать следующее. Во-первых, межъязыковые различия не влияют на мировосприятие – наоборот, различное восприятие мира в разных этнических объединениях создает варьирование языковых структур, которые представляют собой лишь способы выражения мысли, но не само мышление.

Во-вторых, стереотипы поведения и языковые структуры не находятся в прямой зависимости друг от друга; при прочих равных условиях народы, говорящие на одном языке, могут иметь разные стереотипы поведения, а разноязычные народы могут иметь сходные модели поведения.

В-третьих, так же, как способов выражения одной и той же мысли больше, чем языков, так и количество способов мировидения превалирует над поливариантностью языков; каждый язык как инструмент мысли способен выразить не одну модель мира, а бесконечное множество таких моделей.

В-четвертых, принцип взаимопереводимости языков предполагает, что все смыслы, включая смыслы «ключевых слов культуры», поддаются передаче на другой язык; для этого лишь требуется адекватно использовать переводческие стратегии.

Литература

- APRESYAN, Yu. D. (1995), *Izbrannyye trudy*. T. 2. Integral'noye opisaniye yazyka i sistemnaya leksikografiya. Moskva. [Апресян, Ю. Д. (1995), *Избранные труды*. Т. 2. Интегральное описание языка и системная лексикография. Москва.]

- БИБИКОВА, О. П. (2008), *Araby. Istoriko-etnograficheskiye ocherki*. Moskva. [Бибикина, О. П. (2008), *Арабы. Историко-этнографические очерки*. Москва.]
- CURTIS, L. (1985), *Nothing But The Same Old Story: The Roots Of Anti-Irish Racism*. London.
- ФОКС, К. (2008), *Nablyudaya za anglichanami. Skrytyye pravila povedeniya*. Moskva. [Фокс, К. (2008), *Наблюдая за англичанами. Скрытые правила поведения*. Москва.]
- GACHEV, G. D. (2008), *Mental'nosti narodov mira*. Moskva. [Гачев, Г. Д. (2008), *Ментальности народов мира*. Москва.]
- GUMILEV, L. N. (2001), *Etnogenez i biosfera zemli*. Moskva. [Гумилев, Л. Н. (2001), *Этногенез и биосфера земли*. Москва.]
- HAGÈGE, C. (1982), *La structure des langues*. Paris.
- KARASIK V. I. (2001), *O kategoriyakh lingvokul'turologii*. V: *Yazykovaya lichnost': Problemy kommunikativnoy deyatel'nosti*. Volgograd, 3–16. [Карасик В. И. (2001), *О категориях лингвокультурологии*. В: *Языковая личность: Проблемы коммуникативной деятельности*. Волгоград, 3–16.]
- KARASIK, V. I. (1996), *Kul'turnyye dominanty v yazyke*. V: *Yazykovaya lichnost'. Kul'turnyye kontsepty*. Volgograd, 166–205. [Карасик, В. И. (1996), *Культурные доминанты в языке*. В: *Языковая личность. Культурные концепты*. Волгоград, 166–205.]
- KARASIK, V. I. (2002), *Yazykovoy krug: lichnost', kontsepty, diskurs*. Volgograd. [Карасик, В. И. (2002), *Языковой круг: личность, концепты, дискурс*. Волгоград.]
- KIKLEWICZ, A. (2007), *Prityazheniye yazyka. T. I. Semantika. Lingvistika teksta. Kommunikativnaya lingvistika. Ol'shtyn*. [Киклевич, А. К. (2007), *Притяжение языка. Т. I. Семантика. Лингвистика текста. Коммуникативная лингвистика. Ольштын*.]
- KIKLEWICZ, A. (2017), *Yazykovaya kartina mira kak problema antropologicheskoy lingvistiki*. V: *Filologicheskiye nauki*. 1, 9–16. [Киклевич, А. К. (2017), *Языковая картина мира как проблема антропологической лингвистики*. В: *Филологические науки*. 1, 9–16.]
- KOLESOV, V. V. (2007), *Russkaya mental'nost' v yazyke i tekste*. Sankt-Peterburg. [Колесов, В. В. (2007), *Русская ментальность в языке и тексте*. Санкт-Петербург.]
- KOLSHANSKIY, G. V. (1990), *Ob'yektivnaya kartina mira v poznanii i yazyke*. Moskva. [Колшанский, Г. В. (1990), *Объективная картина мира в познании и языке*. Москва.]
- KORNILOV, O. A. (2003), *Yazykovyye kartiny mira kak proizvodnyye natsional'nykh mentalitetov*. Moskva. [Корнилов, О. А. (2003), *Языковые картины мира как производные национальных менталитетов*. Москва.]
- KRIVONOSOV A. T. (2006), *Myshleniye, yazyk i krusheniye mifov o «lingvisticheskoy otnositel'nosti», «yazykovoy kartine mira» i «marksistsko-leninskom yazykoznanii»*. Moskva/New York. [Кривонов-сов А. Т. (2006), *Мышление, язык и крушение мифов о «лингвистической относительности», «языковой картине мира» и «марксистско-ленинском языкознании»*. Москва/Нью-Йорк.]
- KRIVONOSOV, A. T. (2012), *Filosofiya yazyka*. Moskva/New York. [Кривонов-сов, А. Т. (2012), *Философия языка*. Москва/Нью-Йорк.]
- LEBEDEV, S. A. (2004), *Filosofiya nauki: Slovar' osnovnykh terminov*. Moskva. [Лебедев, С. А. (2004), *Философия науки: Словарь основных терминов*. Москва.]
- LEONTOVICH, O. A. (2005), *Russkiye i amerikantsy: paradoksy mezhkul'turnogo obshcheniya*. Moskva. [Леонтович, О. А. (2005), *Русские и американцы: парадоксы межкультурного общения*. Москва.]
- LEVITSKIY, V. V. (2006), *Semasiologiya*. Vinnitsa. [Левицкий, В. В. (2006), *Семасиология*. Винница.]
- LÉVY-BRUHL, L. (1922), *La mentalité primitive*. Paris.
- LYASHEVSKAYA, O. N./SHAROV, S. A. (2009), *Chastotnyy slovar' sovremennogo russkogo yazyka (na materiale Natsional'nogo korpusa russkogo yazyka)*. Moskva. [Ляшевская, О. Н., Шаров, С. А. (2009), *Частотный словарь современного русского языка (на материале Национального корпуса русского языка)*. Москва.]

- MASLOVA, V. A. (2001), *Lingvokul'turologiya*. Moskva. [Маслова, В. А. (2001), Лингвокультурология. Москва.]
- PADUCHEVA, Ye. V. (1996), *Semanticheskiye issledovaniya (semantika vida i vremeni v russkom yazyke; semantika narrativa)*. Moskva. [Падучева, Е. В. (1996), Семантические исследования (семантика вида и времени в русском языке; семантика нарратива). Москва.]
- PAVLOVA, A. V. (2012), *Mozhno li sudit' o kul'ture naroda po dannym yego yazyka? V: Antropologicheskii forum*. 16, 3–60. [Павлова, А. В. (2012), Можно ли судить о культуре народа по данным его языка? В: Антропологический форум. 16, 3–60.]
- PAVLOVA, A. V. (2013), *Svedeniya o kul'ture i «etnicheskom mentalitete» po dannym yazyka. V: Ot lingvistiki k mifu: Lingvisticheskaya kul'turologiya v poiskakh «etnicheskoy mental'nosti»*. Sankt-Peterburg, 160–240. [Павлова, А. В. (2013), Сведения о культуре и «этническом менталитете» по данным языка. В: От лингвистики к мифу: Лингвистическая культурология в поисках «этнической ментальности». Санкт-Петербург, 160–240.]
- POPOVA, Z. D./STERIN, I. A. (2007), *Kognitivnaya lingvistika*. Moskva. [Попова, З. Д./Стерин, И. А. (2007), Когнитивная лингвистика. Москва.]
- RAGUNSHTEYN, A. G. (2012), *Piraty pod znamenem islama. Morskoy razboy na Sredizemnom more v XVI – nachale XIX veka*. Moskva. [Рагунштейн, А. Г. (2012), Пираты под знаменем ислама. Морской разбой на Средиземном море в XVI – начале XIX века. Москва.]
- SERIO, P. (2011), *Oksymoron ili nedoponimaniye? Universalistskiy relyativizm universal'nogo yestestvennogo semanticheskogo metayazyka Anny Vezhbitskoy. V: Politicheskaya lingvistika*. 1/35, 30–40. [Серио, П. (2011), Оксюморон или недопонимание? Универалистский релятивизм универсального естественного семантического метаязыка Анны Вежбицкой. В: Политическая лингвистика. 1/35, 30–40.]
- ШАФИЛОВ, С. Г. (2004), *Tipologiya leksicheskikh sistem i leksiko-semanticheskikh universalii*. Ufa. [Шафилов, С. Г. (2004), Типология лексических систем и лексико-семантических универсалий. Уфа.]
- ШАФИЛОВ, С. Г. (2012), *Yazykovaya model' mira i metaforicheskoye yazykoznanie. V: Vestnik Bashkirskogo universiteta*. 1/17, 139–145. [Шафилов, С. Г. (2012), Языковая модель мира и метафорическое языкознание. В: Вестник Башкирского университета. 1/17, 139–145.]
- ШАФИЛОВ, С. Г. (2013), *Natsional'nyye obrazy mira v svete sub'yektivnogo myshleniya. V: Vestnik Bashkirskogo universiteta*. 4, 1126–1135. [Шафилов, С. Г. (2013), Национальные образы мира в свете субъективного мышления. В: Вестник Башкирского университета. 4, 1126–1135.]
- ШАЙКЕВИЧ, А. Я. (2005), *Russkaya yazykovaya kartina mira v ryadu drugih kartinok. V: Moskovskiy lingvisticheskii zhurnal*. 8/2, 5–21. [Шайкевич, А. Я. (2005), Русская языковая картина мира в ряду других картинок. В: Московский лингвистический журнал. 8/2, 5–21.]
- TER-MINASOVA, S. G. (2000), *Yazyk i mezhkul'turnaya kommunikatsiya*. Moskva. [Тер-Минасова, С. Г. (2000), Язык и межкультурная коммуникация. Москва.]
- URYSON, Ye. V. (2003), *Problema issledovaniya yazykovoy kartiny mira: Analogiya v semantike*. Moskva. [Урысон, Е. В. (2003), Проблема исследования языковой картины мира: Аналогия в семантике. Москва.]
- VORKACHEV, S. G. (2010), *«Kuda zh nam plyt'?» Lingvokul'turnaya kontseptologiya: Sovremennoye sostoyaniye, problemy, vektor razvitiya. V: Yazyk, kommunikatsiya i sotsial'naya sreda*. 8, 5–27. [Воркачев, С. Г. (2010), «Куда ж нам плыть?» Лингвокультурная концептология: Современное состояние, проблемы, вектор развития. В: Язык, коммуникация и социальная среда. 8, 5–27.]
- WIERZBICKA, A. (1985), *Lexicography and Conceptual Analysis*. Ann Arbor.
- WIERZBICKA, A. (1996), *Yazyk. Kul'tura. Poznaniye*. Moskva. [Вежбицкая, А. (1996), Язык. Культура. Познание. Москва.]
- ZALIZNYAK, A. A./LEVONTINA, I. B./SHMELEV, A. D. (2005), *Klyuchevyye idei russkoy yazykovoy kartiny mira*. Moskva. [Зализняк, А. А./Левонтина, И. Б./Шмелев, А. Д. (2005), Ключевые идеи русской языковой картины мира. Москва.]

- ZARETSKIY, YE. V. (2008), *Bezlichnyye konstruktii v russkom yazyke: kul'turologicheskiye i tipologicheskiye aspekty*. Astrakhan'. [Зарецкий, Е. В. (2008), *Безличные конструкции в русском языке: культурологические и типологические аспекты*. Астрахань.]
- ZHEL'VIS, V. I. (1991), *Invektiva: muzhskoye i zhenskoye predpochteniya*. V: Baiburin, A. K./Kon, I. S. (red.), *Etnicheskiye stereotipy muzhskogo i zhenskogo povedeniya*. Sankt-Peterburg, 266–283. [Жельвис, В. И. (1991), *Инвектива: мужское и женское предпочтения*. В: Байбурин, А. К./Кон, И. С. (ред.), *Этнические стереотипы мужского и женского поведения*. Санкт-Петербург, 266–283.]

ALEKSANDER KIKLEWICZ

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-6140-6368>

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

ТИПОЛОГИЯ ФОРМ СИНТАКСИЧЕСКОЙ РЕАЛИЗАЦИИ ПРОПОЗИЦИОНАЛЬНЫХ АРГУМЕНТОВ (НА ПРИМЕРЕ РУССКИХ ЭМОТИВНЫХ ГЛАГОЛОВ)¹

Typology of syntactic realization forms of propositional argument (on the example of Russian emotive verbs)

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: семантический синтаксис, валентность, пропозициональная структура, синтаксическая репрезентация, сентенциальный актанта, клаузалый комплемент, эмотивный глагол

KEYWORDS: semantic syntax, valence, propositional (predicate-argument) structure, syntactic representation, sentential actant, complement clause, emotive verb

ABSTRACT: The subject of this article is the syntactic representation of propositional arguments in the sentences with Russian emotive verbs. The opposition of sentential and nominal actants is treated as a gradual one, i.e. represented by a set of syntactic realization forms of propositional arguments: clausal and non-clausal, finite and non-finite, lexical (material) and zero/empty (non-material). All these forms constitute a valence class of a lexical unit. A quantitative analysis of syntactic representations of Russian emotive verbs has shown that the valent characteristics of verbs and the separate subclasses vary in a large range. The most typical forms of filling the position of propositional argument in the class *verba sentiendi* are predicate and propositional names, and the least typical are clausal actants with the core component in the form of an adjective and infinitive.

¹ Расширенная версия статьи, опубликованной в журнале «Филологические науки» (2019/1). Статья была подготовлена в рамках научного проекта *Die verbo-nominalen Konstruktionen als Folge syntaktischer Kondensation: semantische Interpretation in Sprache und Diskurs*, который в 2018 году был реализован в Институте славистики и речеведения (Institut für Slavistik und Sprechwissenschaft) Университета имени Мартина Лютера Галле-Виттенберг при финансовой поддержке научного фонда Alexander von Humboldt-Stiftung (Германия).

1. Введение

Предметом данной статьи являются формы синтаксической реализации сложных понятий как форм эмоциональной реакции человека на внешние и внутренние стимулы. В основе исследования русских *verba sentiendi* деятельности лежит представленная в разных версиях функционального синтаксиса идея амбивалентности синтаксических структур: с одной стороны, они представляют (в большей или меньшей степени замкнутые, условные, специфические) грамматические конфигурации материальных знаков; в этом смысле синтаксические структуры обладают «грамматическим настоящим». С другой стороны, синтаксические единицы разного формата принципиально рефлексивны: их природа объясняется функциональной необходимостью выражения семантической информации в речевой деятельности говорящего («семантическое прошлое» синтаксических единиц) или же необходимостью доступа к информации в речевой деятельности слушающего («семантическое будущее» синтаксических единиц)². Функциональный подход в синтаксисе означает, что условием инвентаризации синтаксических форм, включая формальные преобразования (трансформации) синтаксем, словосочетаний и предложений, должна быть их семантическая интерпретация, т.е. ссылка на ментальные категории, которые представляют область значения номинативной функции синтаксических единиц³. В работе Holmes/Stowe/Cupples 1989, 668 можно прочесть о лексическом прогнозировании (англ. *lexical expectations*) синтаксических структур в процессе восприятия речи.

Репрезентативный критерий означает не только расширение рамок синтаксического описания⁴, но и появление качественно новых аспектов,

² М. Б. Смит (Smith 2009, 367) пишет о том, что грамматические структуры функционируют как модели структурирования и экстериоризации понятийных категорий, а С. Каролак (Karolak 2002, 12) подчеркивает, что объектом синтаксического анализа не могут быть семантически неидентифицированные единицы.

³ В модели лексико-функционального синтаксиса (англ. *Lexical-Functional Syntax*) семантическая составляющая играет центральную роль. В данной концепции отрицается целесообразность глубинной структуры и трансформационных правил; подчеркивается зависимость синтаксических отношений от семантических свойств элементов, включая их принадлежность к лексико-семантическим классам; конститутивные структуры (англ. *constituent structure*) описываются с учетом функциональных структур (англ. *functional structure*), благодаря чему каждое предложение получает два типа синтаксической экспликации (Valin 2001, 182ссл.).

⁴ Такой характер имеют современные версии функционального синтаксиса, например, Role and Reference Grammar (Valin 2001) или Lexical-Functional Syntax (Bresnan 2001; Bresnan/Asudeh/Toivonen 2016): описание синтаксической структуры включает не только дерево грамматических зависимостей, но также пропозиционно-семантическую структуру, семантические роли предикатов и актантов, функции разного рода операторов и модификаторов, а также закодированные в их форме грамматические значения. Такой характер синтаксического описания предусматривается в модели (много)уровневой структуры клаузы (англ. „the layered structure of the clause”) (Valin/LaPolla 1997/2004, 69).

например, (имеющей свои границы) интерпретации синтаксических единиц с точки зрения адекватности соответствия протосемантическим структурам⁵. В данной статье это будет показано на примере синтаксических репрезентаций пропозиционального аргумента как одного из дистрибутивных элементов сложного понятия, закодированного в лексическом значении русских эмотивных глаголов.

Статья состоит из нескольких частей. В первой будут рассмотрены понятия сентенциальных, клаузуальных и именных актантов, а прежде всего — проблема их противопоставления по формальным и содержательным признакам. Далее будет определено понятие валентного класса как множества альтернативных синтаксических репрезентаций аргументов (партиципантов, семантических актантов); будет также дана характеристика отдельных типов репрезентации. В третьей части будут представлены результаты исследования 302 русских эмотивных глаголов, в частности, приведены количественные данные о степени совместимости типов синтаксической репрезентации с семантическими характеристиками отдельных лексем, отдельных групп лексем и всего лексико-семантического класса.

2. Синтаксические репрезентации

2.1. Сентенциальные vs именные актанты: градуальная оппозиция

В современной синтаксической науке актанты (или компоненты – в другой терминологии) как интенциональные характеристики глагольного предиката, реализующие его валентностные свойства, представлены двумя классами: сентенциальными/клаузуальными и именными (см. Kibrik 1987; Кибрик 2009; Летучий 2012, 57)⁶. Данная оппозиция, в принципе, не вызывает сомнений, однако следует обратить внимание на то, что она отражает формальный аспект синтаксических единиц (наличие или отсутствие глагольного предиката, а также соответствующих морфологических и синтаксических характеристик)⁷, тогда как структурные компоненты предложения, подобно другим знаковым категориям, обладают не только формой, но и содержанием. Одной из составляющих этого содержания является то, что синтаксические актанты

⁵ В. А. Мишланов (1996, 18) пишет о них как семантических конфигурациях или архетипах.

⁶ В соответствии с этим литературе (Comrie/Thomson 1985, 392–393) выделяются два типа номинации: клаузуальный (предикативный) и лексический (непредикативный).

⁷ На это указывает также факт, что предложения типа *Я вижу Васю* не трактуются как содержащие сентенциальный актант (Сердобольская/Ильевская/Минор 2016, 383), несмотря на то, что – подобно предложениям с сентенциальными актантами – они указывают на события, состояния, процессы и т.д., ср.: *Я вижу что/как Вася гуляет по парку*.

представляют собой поверхностные реализации глубинных семантических структур, а именно – семантических аргументов как конструктивных элементов пропозиций. С семантической точки зрения оказывается, что качественная (эквивалентная) оппозиция сентенциальных и именных актантов в действительности имеет градуальный характер: ее отдельные члены, а именно – синтаксические репрезентации (далее – СР) пропозиционального аргумента (далее ПА), противопоставлены друг другу по степени проявления признака предикативности, который следует признать в качестве конститутивного для номинации событий, положений дел, ситуаций, свойств и др. При такой установке (от содержания к форме) само наличие в структуре синтаксических актантов грамматических показателей предикативности (например, личных, модальных, временных) является второстепенным по сравнению с фактом, что все СР (и предикативные, и непредикативные) компатебельны с системой языка, которая допускает разную степень эксплицитации понятийных категорий в соответствии с характером кодируемой/декодируемой информации, условиями языковой деятельности, а также прагматическими потребностями и установками субъектов⁸.

Если сравнить русские предложения:

- (1) Он забыл, что хотел сказать // что хотел что-то сказать.
- (2) Он забыл прийти.
- (3) Он забыл об обещании // про обещание.
- (4) Он совершенно забыл о непогоде.
- (5) Он забыл о Маше // про Машу.
- (6) Выпускники забыли друг о друге.
- (7) Он слишком часто забывает.

то, с одной стороны, можно выделить качественные оппозиции форм манифестации субстанциального и пропозиционального аргументов (при двухместном предикате второго порядка *ЗАБЫТЬ*):

$$\begin{array}{l}
 P(x, q) \rightarrow V(N^x, S^q) \\
 V \text{ [забыл]} \\
 N^x \text{ [он]} \\
 S^q \text{ [что хотел сказать // что хотел что-то сказать]}
 \end{array}$$

С другой стороны, мы имеем дело с множеством альтернативных форм репрезентации одного и того же ПА (q)⁹:

⁸ О прагматическом аспекте выбора отдельных синтаксических форм см.: Noonan 2006, 695.

⁹ А. Руссо пишет о параллелизме клаузуальных и номинальных компонентов (Roussou 2009, 584).

ЗАБЫВАТЬ/ЗАБЫТЬ (x, q)

q → S [что хотел сказать // что хотел что-то сказать]

q → VI [прийти]

q → NV [об обещании]

q → NS [о непогоде]

q → N [о Маше]

q → ∅

Хотя актанты *он* и *о Маше* // *про Машу* в предложении (5) относятся к одному и тому же именному типу (представлены именными группами), они принципиально различаются по своим семантическим функциям: первый реализует субстанциальный аргумент (x), а второй – пропозициональный аргумент (q), представляя его специфическую, некомпозиционную форму (Koptjevskaja-Tamm 2006, 653)¹⁰.

На относительность оппозиции сентенциальных и именных актантов указывает и то, что сентенциальные актанты представляют определенную (а именно – финитную) разновидность более широкого класса клаузалных актантов. Исследователи неоднократно указывали на неоднородность этого класса (см. Berk 1999, 217ссл.; Dik 1997, 143ссл.; Noonan 2006, 695), а градуальный характер противопоставления отдельных членов особенно проявляется в случае номинализации – лингвистического объекта, который получил едва ли не исчерпывающее научное описание на материале разных языков. Исследователи отмечают, что номинализация сопровождается нейтрализацией ряда грамматических оппозиций (времени, модальности, лица и др.) вследствие того, что некоторые грамматические категории не получают при этом выражения (Сердобольская 2005, 13; Korytkowska/Maldziejewa 2002; Soare 2017). Дело не только в том, что, как пишет С. Дик, лексический показатель предиката приобретает некоторые свойства именных частей речи (Dik 1997, 57), но и в том, что он теряет многие грамматические свойства глаголов. Это можно показать на пример синтаксической экспликации трех вариантов одного и того же предложения с разным заполнением позиции ПА:

¹⁰ Это семантическое различие актантов не всегда учитывается в синтаксических работах. Так, немецкий исследователь Р. Музан (Musan 2013, 51) в разделе своей монографии, посвященном категории синтаксического объекта, приводит примеры, которые в действительности представляют разные семантические структуры: с субстанциальными и пропозициональными аргументами, ср.: *Max wartet auf den Zug* – Макс ждет поезда; *Max schläft auf dem Sofa* – Макс спит на софе; *Eva freute sich wegen des Ausflugs* – Эва была довольна поездкой. Собственно, ни в одном из этих предложений нет объектного (субстанциального) актанта, который был бы детерминирован лексическим понятием глагольного предиката: в первом и третьем предложениях синтаксема в позиции дополнения (в вин. и род. падеже) выражает зависимую пропозицию (*Max wartet, dass der Zug einfahren wird*), а во втором предложении имеет факультативный характер (*Max schläft, und Max liegt auf dem Sofa*).

- (8) Ян знает, что Марк уже приехал.

P (x, q)

q → V N

V:	FUNCT	PRED
	MEAN	<приехать>
	TENSE	+
	PERS	+
	MOOD	+
N:	FUNCT	ARG (SUBJ)
	MEAN	<Марк>
	CASE	NOM

- (9) Ян знает о приезде Марка.

P (x, q)

q → NV N

NV:	FUNCT	PRED
	MEAN	<приехать>
	TENSE	∅
	PERS	∅
	MOOD	∅
N:	FUNCT	ARG (SUBJ)
	MEAN	<Марк>
	CASE	GEN

- (10) Ян знает о Марке.

P (x, q)

q → N

∅V:	FUNCT	PRED
	MEAN	∅
	TENSE	∅
	PERS	∅
	MOOD	∅
N:	FUNCT	∅
	MEAN	<Марк>
	CASE	PREP + LOC

Как видим, каждый новый тип СР означает все большее число грамматических параметров, которые оказываются невыраженными (символ ∅). При этом ограничения, которые связаны с номинализацией и вообще с десентенциализацией СР, касаются не только морфологических свойств предикатных синтаксем, но и грамматической, а также лексической сочетаемости компонентов. На это указывает следующий пример:

- (11) (а) Никто не верит, что мне за 50.
 (б) Никто не верит в мои 50.
 (в) ? Никто не верит в мои за 50.

Необходимо отметить, что особый, приоритетный – с точки зрения системы языка – статус финитной формы репрезентации ПА (т.е. придаточного предложения – в терминах традиционного синтаксиса) обусловлен не собственно формально-грамматическими факторами (в частности, фактом выражения грамматических значений категорий времени, лица и объективной модальности), а – в первую очередь – их коммуникативно-прагматическим приложением. Речь идет о способности финитной клаузы выступать в качестве самостоятельной локуции. Прежде всего в этом, функциональном смысле она является основной. Если сравнить две версии одного и того же высказывания:

- (12) Я знаю, что Вася победил.
 > Вася победил.
 (13) Я знаю о Васиной победе.
 > *Васиной победе.

то очевидно, что только в первом случае клаузальный актанта равнозначен высказыванию с репрезентативной функцией, удовлетворяющему, в частности, требованию истинности сообщения. Именно утрату иллюкутивной функции К. Леманн рассматривает как главный признак десентенциализации: предназначенные для выражения коммуникативных значений операторы в зависимых клаузах не допускаются (Lehmann 1988, 190). В целом же в соответствии с концепцией немецкого ученого переход от предикативной формы клаузального актанта к именной форме имеет континуальный характер¹¹, т.е. реализуется как процесс поэтапной деспецификации клаузальных компонентов. В качестве таких этапов рассматривается утрата или ограниченное употребление значений модальности, наклонения, времени и вида; необязательное заполнение позиций семантических аргументов; утрата согласования по значению категории лица; трансфер субъекта в периферийную позицию (дополнения) и др. (см. также: Сердобольская 2005, 14).

2.2. Сентенциальные актанта в синтаксических словарях

Парадоксально, что несмотря на, казалось бы, очевидный градуальный характер оппозиции разных типов СР, их описание в синтаксических словарях (так называемых словарях валентности) зачастую не согласуется с этим фактом.

¹¹ В. Леманн (Lehmann 1988, 187) ссылается на работу Foley/van Valin 1984, в которой была предложена идея континуальности в системе синтаксических форм.

Анализ такого рода словарей разных европейских языков (Киклевич/Корыт-ковская 2012, 578ссл.; Kiklewicz/Korytkowska 2013, 54ссл.) показывает, что, во-первых, в словарях не отражается естественная с точки зрения системы языка последовательность СР – обычно первенство отдается формам, которые считаются наиболее типичными с узальной точки зрения (например, сначала приводятся более характерные для разговорной речи иллюстрации употребления перцептивных глаголов с именными актантами, а затем – более книжные формы употребления с сентенциальными актантами). Во-вторых, многие словари валентностей (не говоря уже об обычных толковых словарях) вообще не замечают конструкций с сентенциальными актантами, несмотря на то, что они отмечены в языковом материале и совместимы с системой языка. Например, в «Словаре грамматической сочетаемости слов русского языка» Е. М. Лазуткиной (2012, 312) имеется статья УВЕРЯТЬСЯ/УВЕРИТЬСЯ:

Убеждаться/убедиться, удостоверяться/удостовериться в чем-н.

В чем — с отвлеченным существительным в предложном падеже с предлогом «в» (объектом): *Теперь он уверился в правоте матери.*

В «Словаре» не учитывается совершенно типичная для большинства ментальных глаголов русского языка (см. далее) возможность заполнения позиции ПА финитной клаузой (здесь и далее примеры заимствованы из Национального корпуса русского языка):

(14) Я окончательно уверился в том, что такой жизни [...] нет и не может быть нигде (Валерий Медведев).

(15) Он и сам уверился в том, что является именно таким (Александр Чаковский).

(16) [...] Тем больше уверялась в том, что под обликом женственного мужчины спрятаться легче всего (Александра Маринина)¹².

2.3. Компрессия vs имплицитация

Факт существования клаузалых и неклаузалых, финитных и нефинитных форм реализации ПА требует, помимо прочего, онтологической интерпретации. В языкознании, как можно думать, под влиянием генеративной лингвистики (а именно – теории деривации, см. Хомский 1962, 430ссл.), распространилась идея производности одних синтаксических структур от других. Деривация обычно трактуется как комплектация исходной, более простой единицы, в результате чего появляется более сложная единица. В случае номинализации финитной клаузы происходит обратное: более

¹² В Национальном корпусе русского языка имеется 73 предложения, включающие глагол *увериться* в индикативе с правым коллокатом *в том, что*.

сложная сущность преобразуется в более простую. Сам факт формальной, структурной трансформации не вызывает у большинства исследователей сомнений. Считается, что финитные клаузы преобразуются в нефинитные (англ. „are turned into a noun”) (Koptjevskaja-Tamm 2006, 653) и что в основе процесса десентенциализации лежит редукция (компрессия, конденсация, стяжение, сокращение, «свертка») исходной предикативной структуры (см. Кошкарева 2015, 16; Лагузова 2016, 315ссл.; Норман 1994, 197; 2012, 4ссл.; Сердобольская 2005, 14; Strelnikova 2010; Aljović 2017, 28; Habrajska 2017, 113ссл.; Klinken/Lumien 1999, 278; Kvam 2002; Lehmann 1988, 190; Noonan 2006, 694; 2007, 146; Reuland 2011; Schmidke-Bode 2014, 57; Steedman 2000; Veselovská 2000 и др.). Действительно, существует явление (в том числе направленно-го, осознанного) перефразирования, симплификации текста, например, в процессе перевода или же для дидактических целей – адаптации текста к уровню языковой компетенции учащихся.

Другое применение трансформационные процедуры находят в синтаксической науке, а именно – как эвристический метод экстериоризации деривационной истории языковых выражений, в частности, объяснения таких явлений, как синтаксическая омонимия, контаминация, а также как метод экспликации лексических понятий (например, при их компонентном анализе).

В то же время «свертка» сентенциальных актантов не представляется реальным языковым процессом или механизмом при функциональном подходе к языку и языковой деятельности. Во-первых, идея синтаксической компрессии, в частности, интерпретации нефинитных клаузуальных актантов как редуцированных рефлексов их более комплектных финитных прото-соответствий, не получает психолингвистического подтверждения. Требование психологической релевантности постулируется как одно из фундаментальных для функциональной грамматики, поэтому С. Дик отказывается от следования методологии и эвристике генеративной лингвистики, оставляя за рамками своей модели такие понятия, как глубинная структура, трансформационные правила и др. Клаузуальные (финитные и нефинитные) актанты трактуются Диком как альтернативные по отношению друг к другу, параллельные включенные конструкции (англ. *embedded constructions*). Разумеется, нельзя отрицать факта производности лексем в случае номинализации как словообразовательного явления на уровне языковой системы (*раздать* > *раздача*; *новый* > *новизна*), однако нет доказательств того, что содержащие подобные дериваты синтаксические конструкции производятся в речевой деятельности по моделям такого рода преобразований¹³. Другими словами, нет оснований для утверждения о психологической производности (17а) от (17б):

¹³ Поэтому в опубликованной в чешской лингвистической энциклопедии статье отмечается, что номинализация – явление стилистики и словообразования, а не синтаксиса (Jelínek 2018).

(17) (а) Мне нравится захватывающая новизна сюжета.

(б) Мне нравится то, что сюжет содержит много новых сцен, событий, которые меня захватывают.

Во-вторых, понятие синтаксической компрессии/конденсации фактически указывает только на один аспект речевой деятельности – деятельность говорящего: именно он осуществляет «свертку» семантического содержания – в речевой деятельности слушающего, напротив, происходит «развертка» сообщения. Эта точка зрения является доминирующей в современном языкознании: говорящий является главной фигурой, во всяком случае отправной точкой или областью рассуждения и в генеративной лингвистике, и в теории «смысл – текст», и в теории высказывания (например, его актуального членения) и др. Но если говорящий осуществляет компрессию, то слушающий – декомпрессию, а успешность коммуникации обусловлена тем, что и для говорящего, и для слушающего выбор соответствия между формой и значением осуществляется по одинаковым правилам.

В-третьих, формальная реконструкция более кратких синтаксических форм не всегда возможна из-за того, что более полные, финитные корреляты не являются отмеченными. Например, фазовые глаголы относятся к числу предикатов второго порядка: их единственная аргументная позиция заполняется синтаксемами (со значением события, состояния, процесса) в форме абстрактного существительного, тогда как финитная клауза в этой позиции не предусматривается, ср.:

(18) Начинается дождь.

(19) Концерт закончился.

(20) Лекция продолжилась.

Позиция ПА, в принципе, может быть заполнена придаточным предложением, но особого – присловного, местоименно-соотносительного типа (Белошাপкова 1977, 230):

(21) «Тогда» начиналось то, чего я боюсь и сейчас (Л. Гурченко).

(22) И тогда начинается то, что так любят охотники (А. Щеглов).

(23) И вот тут начинается то, что зовется реальной жизнью.

В принципе, мы здесь имеем дело с так называемыми релятивными клаузами, которые служат для семантической модификации соотносительного местоимения¹⁴. Устранение этого коррелятора невозможно, ср.:

(24) *И вот тут начинается, что зовется реальной жизнью

¹⁴ О лингвистическом статусе сложных относительных предложений такого типа более подробно см. в работе: Мишланов 1996, 98.

Существует много случаев того, что структурная реконструкция конденсированной синтаксической формы, в принципе, возможна, однако ее результатом являются чрезвычайно сложные, громоздкие структуры, которые имеют право на существование как элементы лингвистического реанализа, но которые трудно признать реальными элементами речевой деятельности. Трудности такого рода интерпретации часто связаны с описанием относительных местоимений, которые более регулярно, чем в русском языке, образуются и употребляются в польском, ср.:

(25) Wiedziała o jego kosztownych podróżach.

Он знала о его дорогих/дорогостоящих путешествиях/поездках.

Синтаксическая протоструктура с финитной клаузой в приглагольной позиции могла бы иметь, например, следующий вид:

(26) < Wiedziała (o tym), że to/ten fakt, że on wiele, często podróżuje, wiąże się z tym, że on lub inna osoba musi ponosić duże koszty.

Она знала (о том), что то/тот факт, что он много, часто путешествует, требует, чтобы он или другое лицо несло большие денежные/материальные расходы.

Не вызывает, однако, сомнений слишком искусственный, спекулятивный характер такого рода реконструкций.

В-четвертых, между исходной и производной синтаксическими формами не всегда существует семантическое тождество (Jelínek 2018), а многие нефинитные, а тем более неклаузальные актанты оказываются неоднозначными. Это, в частности, касается эвентивных имен (названий событий), которые могут быть интерпретированы в экзистенциальном или же темпоративном аспекте, ср.:

(27) Митя вспомнил о концерте.

(a) < Митя вспомнил, что состоится концерт.

(б) < Митя вспомнил, что было/происходило во время концерта.

В случае (27а) предложно-падежная конструкция *о концерте* интерпретируется как экзистент зависимой клаузы, тогда как в случае (27б) тот же актант реализует семантическую роль темпоратива. Эти два значения эвентивных существительных регулярно реализуются в речевой деятельности, а их делимитация требует тщательного анализа контекста и не всегда выглядит убедительной, что ставит под сомнение саму возможность такого рода структурной реконструкции¹⁵.

¹⁵ Б. Ю. Норман (1994, 197) тем не менее убежден, что синтаксические процессы автономны по отношению к семантическим структурам и могут быть описаны как преобразования грамматических форм и позиций.

С учетом всех представленных выше аргументов модель синтаксической конденсации при функциональном подходе к языку не может быть признана удовлетворительной. Более предпочтительной является предложенная С. Кароляком (Karolak 1984; 2002) концепция эксплицитации/имплицитации¹⁶. В этом случае синтаксические единицы и их структуры рассматриваются как формы реализации базовых семантических категорий – сложных понятий, сконфигурированных в соответствии с содержанием ядерного элемента – предиката. Кароляк дифференцирует случаи полной реализации пропозиционально-семантических структур, а также случаи большей или меньшей имплицитации аргументов (Karolak 2002, 13; см. также: Szumska 2017, 268)¹⁷. В соответствии с этим подходом клаузальные/неклаузальные, финитные/нефинитные, материальные/нематериальные формы реализации семантических аргументов можно трактовать как синтаксические репрезентации (СР)¹⁸. Они могут быть более или менее полными, дискретными, изосемическими в зависимости от того, насколько грамматическая форма соответствует типу выражаемого понятия. Другими словами, СР различаются по степени композициональности, т.е. совместимости семантической интерпретации языкового выражения с его лексическим составом и грамматической структурой. С точки зрения процессов языковой деятельности (кодирования и декодирования информации) понятия эксплицитации/имплицитации и композициональности/некомпозициональности являются амбивалентными, что обеспечивает более полный охват описываемых языковых явлений.

3. Валентный класс

Степень композициональности постепенно убывает в зависимости от присутствия или отсутствия предиката, а также характера его грамматической реализации. В синтаксической литературе, главным образом, представлена типология клаузальных актантов, т.е. таких, в структуре которых имеется лексический показатель предикации (Szumska 2017, 65; Noonan 2006, 695; Dik 1997, 143 и др.). К основным формам реализации ПА относятся: 1) сентенциальные актанты (содержащие финитные формы предиката), которые делятся на гипотактические (союзные) и паратактические (бессоюзные); 2) нефинитные клаузальные актанты, содержащие 2а) инфинитивные клаузы;

¹⁶ На тему эксплицитации семантических категорий см. также: Landau 2010; Safir 1991.

¹⁷ В основе явления имплицитации лежит принцип структурной экономии (Шелякин 2002, 111; Safir 1993, 64; Willim 2010, 93).

¹⁸ Термин *синтаксическая репрезентация* (англ. *syntactic representation*) встречается в лингвистической литературе, при этом имеются в виду типовые грамматические формы семантических категорий (Smet 2009) или прагматическая маркированность синтаксических структур (Speas 2004).

2б) адъективные клаузы; 2в) номинальные клаузы (когда в позиции главного члена находится именная группа с абстрактным значением). В этой классификации, однако, не учитывается факт, что имплицитация ПА может иметь более радикальный характер, когда, например, зависимая пропозиция реализуется в форме одного из ее субстанциальных аргументов, ср.:

(28) Водитель прекрасно чувствует дорогу.

[Водитель прекрасно чувствует, что скорость и направление движения автомобиля должны соответствовать обстановке на дороге – поворотам, спускам, знакам, другим транспортным средствам и т.д.]

С учетом этого и других фактов можно предложить расширенную типологию синтаксических форм ПА. Приведенная ниже таблица не только содержит все основные типы СР, но и отражает их градацию с точки зрения изосемичности: наиболее репрезентативный характер имеют сентенциальные (финитные) актанты; более низкую ступень занимают клаузальные актанты, содержащие разные формы номинализации; далее следуют неклаузальные актанты, среди которых существует своя иерархия: наиболее репрезентативными в этой группе являются пропозитивные (в частности, эвентивные) СР, называющие событие или состояние в целом, а наименее репрезентативными – нулевые СР (как результат бесконтекстного незаполнения позиции ПА).

клаузальные СР	финитные (сентенциальные) СР (S)	
	нефинитные (предикатные) СР	номинальные СР (NV)
		инфинитивные СР (VI)
		адъективные СР (ADJ)
		герундиальные СР (GER)
неклаузальные СР	лексические (материальные) СР	пропозитивные СР (NS)
	нулевые (нематериальные) СР (∅)	актантные (N)

Все СР, допустимые в соответствии с валентными свойствами (а также лексическим значением) вершинного предиката, образуют валентный класс (см. Kiklewicz/Korytkowska 2013, 67)¹⁹. В качестве примера такого класса может послужить русский глагол *ненавидеть*, дистрибутивные характеристики которого представить в таблице 1²⁰.

¹⁹ В русском языкознании употребляется родственное валентному классу понятие синтаксического ряда как множества форм заполнения одной и той же синтаксической позиции (см. Кручинина 1968; Лазуткина 2000). Различие состоит, однако, в том, что синтаксические ряды опираются на грамматические значения и формы слов (синтаксем), тогда как валентный класс определяется в терминах грамматических категорий. Второй подход дает определенные преимущества, например, в области сопоставительного изучения флексийных и нефлексийных языков, например, русского и болгарского.

²⁰ Иллюстрации преимущественно заимствованы из Национального корпуса русского языка.

Таблица 1. Русский глагол *ненавидеть*

НЕНАВИДЕТЬ	
Пропозициональная структура: Р (х, q)	
Тип СР*	Примеры
V N ^x , S ^q	Она ненавидит, что я матери жизнь сломал. Я ненавижу, когда меня используют.
V N ^x , NV S ^q	Отец ненавидел свою болезнь за то, что она оказалась сильнее его**.
V N ^x , N S ^q	Дедушка их всех ненавидел за то, что мать разводится с отцом.
V N ^x , S ^q N	Она люто ненавидела в нем то, что он постоянно занят. Я ненавижу в себе, то, что я запрограммирована на рождение детей.
V N ^x , VI ^Q	Ненавижу ходить к начальству
V N ^x , NV ^Q	Я ненавижу опоздания.
V N ^x , NS ^q	Они ненавидят нынешний режим.
V N ^x , NS NV ^Q	Свою работу она ненавидит за отсутствие перспектив. Ирина ненавидела эту программу за критику правительства. Я ненавижу похороны за ощущение красивой убедительной скорби. Но я ненавижу спорт как явное выражение тоталитарной мысли. Он ненавидит брак как форму насилия.
V N ^x , NV ^Q NS	В своей работе я ненавижу отсутствие перспектив.
V N ^x , NV ^Q N	Я ненавижу в нем чванство. Я ненавижу в себе свою женскую сущность.
V N ^x , N NV ^Q	Все ненавидели их за внутреннюю свободу. Ненавидел за его идиотскую стрижку. Милюкова ненавидели за его «новую тактику». Врачей ненавидела как класс.
V N ^x , N N ∅ ^Q	Я ненавижу в нем раба. В Керенском русская интеллигенция ненавидит самое себя. Я ненавижу его как манипулятора. В душе он ненавидел его как своего соперника,
V N ^x , aq pl rec, ∅ ^q	Они ненавидели друг друга.
V N ^x , N ∅ ^Q	Он ненавидел этих профессиональных крикунов.
V N ^x ∅ ^q	Только проигравший ненавидит. Человек ненавидит, [сам того не зная.]

* Условные обозначения употребляются в соответствии с концепцией экспликативного синтаксиса (см. Kiklewicz/Korytkowska 2010, 23).

** Валентный класс содержит, в частности, конструкции расщепления, в которых ПА реализуется в виде двух актантов, грамматически зависимых от вершинного предиката-сказуемого (более подробно о явлении расщепления см.: Апресян 1974, 153–154; Тестелец 2001, 429).

Прежде чем (в следующем пункте) будут рассмотрены результаты количественного анализа форм реализации ПА в классе эмотивных глаголов, кратко представим основные типы СР. Заполнение позиции ПА финитной клаузой (придаточным предложением – в традиционной грамматике) является наиболее полным, дискретным способом эксплицитации. Симметрия между семантическим и формально-грамматическим планами пред-

ложения: $P(x, q) \rightarrow V N^x, S^q$ позволяет квалифицировать данную СР – вслед за Б. Ю. Норманом (1994, 176) – как соблюдение²¹.

Конструкции данного типа различаются тем, включают обязательный коррелятор (соотносительное местоимение *то*) или нет, имеют союзный или бессоюзный характер, а в случае союзных предложений – включают изъяснительный, причинный, временной или другой союз. На это указывают приведенные ниже иллюстрации:

- (29) Я терпел, что ты так и не видела, как я люблю тебя.
- (30) Я блаженствовала оттого, что пережила войну.
- (31) Она встревожилась, потому что была уверена, что Владимир со мной.
- (32) Он бесится, когда его называют деконструктором.
- (33) Особенно вымучило меня то, что я не открылся ему.
- (34) Меня еще намучит то, что связано с прошлыми отношениями.
- (35) Вынырнув, испугался — так недолго и утонуть.

Специального рассмотрения требуют конструкции²² с подчинительным союзом *чтобы* в составе предложений с вершинным глаголом в форме инфинитива:

- (36) Мужчины [...] всегда любят, чтобы завести компанию вчетвером (А. Куприн).
- (37) Любит, чтобы по порядку вымотать душу (К. Станюкович).
- (38) Дорох любил, чтобы к рождеству заколоть своего «кабана» (Д. Мамин-Сибиряк).
- (39) Я люблю, чтобы деньги не считать, чтобы по ветру летели деньги (И. Грекова).

Несмотря на наличие союза имеются обстоятельства против того, чтобы трактовать данные СР как сентенциальные актанты: во-первых, с формально-грамматической точки зрения данные клаузы не являются финитными; во-вторых, подчинительный союз легко устраняется, а получаемые в результате этого конструкции представляют собой инфинитивные клаузы (а не сложные бессоюзные предложения), ср.:

- (40) Мужчины любят завести компанию.

В-третьих, вряд ли здесь выполняется также требование локутивной самостоятельности СР. При отсутствии союза как единственной формы выражения желательности инфинитивные конструкции как самостоятельные

²¹ Норман понимает под соблюдением точное повторение в высказывании структурной схемы предложения, т.е. в духе трансформационной грамматики, что, с нашей точки зрения, приложимо также к процессу синтаксической эксплицитации пропозиционально-семантических структур.

²² Более часто встречаемые в предложениях с метальным глаголом.

высказывания возможны только в соответствующей конситуации, а именно – благодаря соответствующей когнитивной установке субъекта речи, ср.:

(41) (Вот бы, хорошо бы) завести кампанию!

(42) (Вот бы, хорошо бы) деньги не считать!

Однако совершенно очевидно, что инфинитивная конструкция и здесь выступает как семантически зависимая, на что указывают трансформации:

(43) Я бы хотел завести кампанию.

(44) Я бы хотел не считать деньги.

Поэтому включение такого актанта (со значением желательности) в пропозицию с эмотивным глаголом оказывается невозможным, ср.:

(45) *Я люблю, вот бы/хорошо бы завести кампанию.

(46) *Я люблю, вот бы/хорошо бы деньги не считать.

В «Русской грамматике» (Шведова 1980, 478) приводятся примеры подчинительных предложений с союзом *чтобы*, вершиной которых является инфинитив, однако это – предложения другого рода, например, с перцептивными или иллокутивными глаголами, в которых устранение союза невозможно. Конструкции (36) – (39) следует признать как особый, симбиотический тип синтаксической структуры, сочетающий свойства сентенциальных актантов (наличие подчинительного союза) и инфинитивных актантов. С учетом того, что частота употреблений такого рода СР незначительна, при количественном анализе типов СР данные формы не учитывались, в частности, с учетом факта, что в классе эмотивных глаголов не встретилось случая, когда бы инфинитивная клауза с союзом *чтобы* не допускала варианта СР без союза²³.

Краткого комментария требуют также конструкции с деепричастиями. С. Дик (Dik 1997, 155) пишет, что герундий в английском языке (*participial constuctions*) преимущественно употребляется как факультативный модификатор, поэтому соответствующие конструкции не имеют статуса синтаксических актантов. Что касается русских эмотивных глаголов, то конструкции с деепричастием ведут себя двояко: с одной стороны, они, указывая на обстоятельства переживаемого чувства, имеют экстенсиональный (т.е. добавленный) характер; с другой стороны, отмечено также интенциональное употребление таких конструкций, когда они выражают обусловленное глаголом значение

²³ При другой постановке задачи инфинитивные клаузы с союзом могут играть более важную роль, например, при сопоставлении русского языка с польским, в котором конструкции типа *żeby* (*чтобы*) + Inf более распространены.

причины, мотива, предмета переживаемого эмоционального состояния. На это указывают приводимые ниже примеры:

- (47) Рядом с ними, подперевшись локтем, скучала красивая Амбра (Андрей Герасимов).
- (48) А я, глядя на него, веселюсь, что хотя одного человека совершенно довольного около себя вижу (В. Шишков).
- (49) Он забеспокоился, узнав голос.
- (50) Он натерпелся, имея дело с этим человеком.

В предложениях (47) и (48) деепричастные конструкции имеют свободный характер. Их исключение не влияет на причину/предмет переживаемого чувства, ср.:

- (51) Рядом с ними скучала Амбра.
- (52) Я веселюсь, что вижу совершенно довольного человека.

В предложениях (49) и (50) деепричастные конструкции выполняют другую функцию: они предопределены значением глагольного предиката (*забеспокоился* > в связи с чем-л., из-за чего-л.; *натерпелся* > в связи с чем-л., из-за чего-л.). На это указывает также возможность их преобразования в придаточные предложения:

- (53) Он забеспокоился оттого, что / когда услышал голос.
- (54) Он натерпелся оттого, что / когда имел дело с этим человеком.

4. Регулярность реализации СР: количественный анализ и следствия

Характер заполнения позиции ПА был исследован на материале 302 эмотивных глаголов современного русского языка. Полученные в результате этого анализа количественные данные приведены в таблице 2.

Приведенные в таблице 2 данные свидетельствуют о том, что типы СР различаются по степени регулярности реализации валентных свойств эмотивных глаголов. Наиболее типичными в позиции ПА являются предикатные и пропозитивные именные группы (NV и NS), которые выступают в этой позиции без ограничений.

Таблица 2. Полученные в результате анализа количественные данные

Тип СР		Количество глаголов
сентенциальный актант	$q \rightarrow S$	293 (97,1%)
нефинитный клаузалый актант	$q \rightarrow NV$	302 (100%)
	$q \rightarrow VI$	37 (12,3%)
	$q \rightarrow Adj$	3 (0,9%)
	$q \rightarrow Ger$	137 (45,4%)
	$q \rightarrow NS$	302 (100%)
именной пропозитивный актант	$q \rightarrow NS \emptyset^Q$	302 (100%)
именной субстанциальный актант	$q \rightarrow N \emptyset^Q$	277 (91,7%)
нереализованная (бесконтекстно) позиция ПА	$q \rightarrow \emptyset$	155 (51,3%)

Следует обратить внимание, что в множестве СР имеются четыре типа, в основе которых лежит именная группа: 1) NV^Q как вершинный компонент клаузального актанта (результат номинализации финитного предиката); 2) NS^Q как именной пропозитивный актант, кореферентный с пропозицией²⁴; 3) $NS \emptyset^Q$ как именной пропозитивный актант, кореферентный с аргументом зависимой пропозиции; 4) $N \emptyset^Q$ как именной субстанциальный актант, кореферентный с аргументом зависимой пропозиции. Ниже приведены примеры каждого типа:

(55) Известие об этом взбудоражило ученых Москвы.

$NV^Q \dots \quad V \quad N^x$

(56) Это обстоятельство его испугало.

$NS^Q \dots \quad N^x \quad V$

(57) Порадовала женская эстафета [< то, что происходило во время женской эстафеты].

$\emptyset^x \quad V \quad NS \emptyset^Q$

(58) Докладчик потряс меня.

$N \emptyset^Q \quad V \quad N^x$

Эти типы различаются по своей репрезентативности: наиболее типичными, как отмечено выше, являются предикатные и пропозитивные имена, несколько реже (охватывая 91,7% глаголов) выступают субстанциональные имена.

Следует отметить, что, что большинство глаголов (97,1%) допускает в позиции ПА сентенциальный актант. Исключение составляют девять лексем:

²⁴ Именные группы этого типа могут быть автосемантическими (концерт, вече, симфония, лекция, лето) или синсемантическими, т.е. обусловленными контекстом: анафорическими (всё это) или катафорическими (то, что...).

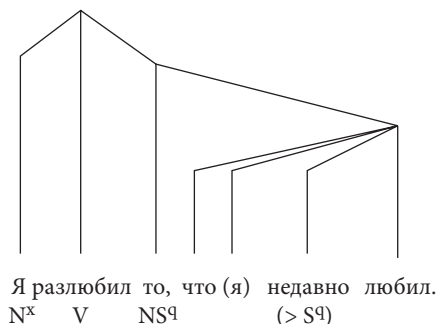
наскучаться, отпугивать/отпугнуть, боготворить, взбудоражить, выстрадать, влюбляться₁/влюбиться₁, возненавидеть, ожесточать/ожесточить, разлюбить₁. В случае глагола *отпугивать/отпугнуть*, который является трехместным предикатом второго порядка: $P(p, x, q)$, придаточное предложение отмечено только в первой позиции; позиция второго ПА заполняется именной группой (NV, NS, N), например:

- (59) Автолюбителей от тюнинга отпугивает то, что машину потом не примут на фирменном сервисе.

Глаголы *боготворить*, *взбудоражить*, *выстрадать* и др., в принципе, допускают придаточное предложение в позиции q , однако данный тип СР вряд ли можно квалифицировать как сентенциальный актанта. Дело в том, что в предложениях этого типа (с относительным придаточным; об этом была уже речь в пункте 1.3) обязательным является коррелятор *то, всё* в главной части, а между ним и союзным словом в придаточной части имеется семантическая кореференция (подробнее об этом см.: Мишланов 2010б 7), ср. примеры:

- (60) Федор до поры до времени чуть ли не боготворил все, что было связано с курением (В. Тучков).
 (61) Она выстрадала все, что можно было выстрадать от обманутой надежды (Е. Ростопчина).
 (62) Я разлюбил то, что недавно еще любил.

Данные обстоятельства склоняют нас к трактовке данного типа предложений как конструкций с пропозитивной именной (катафорической) группой (*то, всё*) в позиции ПА. В этом случае следует признать, что придаточное предложение по отношению к коррелятору занимает определительную позицию.

Позицию соотносительного местоимения *то* может занимать, например, именная группа (*те*) *вещи*²⁵ с общепропозитивным значением – тогда относителный (или определительный) характер придаточного становится более очевидным, ср.:

- (63) (а) Я старался обратить внимание на те вещи, которые ранее как-то не замечал.
 (б) Я старался обратить внимание на то, что ранее не замечал.

Наиболее высокая степень синтаксической имплицитации наблюдается в конструкциях с незаполненной (т.е. нулевой) позицией ПА. Поскольку исследуется валентность эмотивных глаголов как их системно обусловленное свойство, то, естественно, во внимание принимаются только случаи так называемого бесконтекстного синтаксического нуля – без учета явления эллипсиса. Анализ показал, что половина (51,3%) эмотивных глаголов допускает такой тип СР. Отсутствие материальной формы в позиции ПА означает, что причина, мотив или предмет переживаемого чувства, настроения, аффекта имеет неопределенный или обобщенный характер, на что указывают следующие примеры:

- (64) Я пыталась серьезно поговорить, но он психует.
 (65) Я смущалась, пугалась и восторгалась одновременно.
 (66) Он всегда искренне радуется.
 (67) Разволнуется человек – и всё у него валится из рук.

Если сравнить данный тип СР в классах эмотивных и ментальных глаголов, то оказывается, что во втором случае нулевая реализация ПА характерна для 65% единиц. Различие (ок. 51% vs 65%) слишком заметное, чтобы оставить его без комментария. Одно из наиболее очевидных объяснений касается явления производной диатезы. Дело в том, что форма ПА может занимать позицию дополнения – в случае основной диатезы, или позицию подлежащего – в случае производной диатезы, ср.:

- (68) Я бесилась оттого, что бабушка может залезть на мою полку.
 Он бесится, когда его называют деконструктором.
 Он бесится, видя такую несправедливость.
 Он бесится от обиды и ревности.
 Он бесится из-за Маши.

²⁵ С. Дик в качестве одного из типов номинализации рассматривает вершинную номинализацию (англ. *headed nominalization*), имея в виду существительное с общефактическим значением, подчиняющее клаузу, ср.: *John deplored the fact that Peter had to leave* (Dik 1997, 157).

- (69) Костю бесило то, что непобедимые Регуляторы драпали от танковой колонны.
 Бесит то, что даже такое либеральное учреждение пришло к признанию ритуала.
 Поначалу Алевтину бесит его молчание.
 Эта тишина бесила.
 Меня в нем бесит безграничное хамство.
 Он бесит меня своим поведением.

В предложениях с псевдосубъектной диатезой, т.е. когда актант со значением экспериенсера занимает позицию прямого дополнения (в вин. пад.), заполнение позиции ПА оказывается обязательным, ср.:

- (70) (a) Митя просто бесится.
 N^x V Ø^q
 (б) *Митю просто бесит.
 N^x V Ø^q
 (71) (a) Я сначала бесился.
 N^x V Ø^q
 (б) *Меня сначала бесило.
 N^x V Ø^q
 (72) (a) В таких ситуациях она всегда бесится.
 N^x V Ø^q
 (б) *В таких ситуациях меня всегда бесило.
 N^x V Ø^q

В рамках класса эмотивных глаголов производная диатеза представляет собой довольно типичное явление – охватывает 35,7% глаголов. В случае ментальных глаголов этот тип структурной организации предложения характерен только для 16,9% глаголов (более подробно об этом см.: Kiklewicz 2017). Тем самым производная (а именно – псевдосубъектная) диатеза ограничивает возможности нулевой реализации ПА в предложениях с эмотивными глаголами.

5. Заключение

В статье рассмотрен комплекс актуальных проблем изучения синтаксических структур, включая особенности русского синтаксиса. Было обращено внимание на градуальный характер оппозиции сентенциальных и именных актантов, которая представлена множеством синтаксических форм реализации пропозициональных аргументов: клаузальных и неклаузальных, финитных и нефинитных, лексических (материальных) и нулевых (нематериальных). Все эти формы составляют валентный класс лексической единицы.

В свете функционального подхода к языку было рассмотрено понятие номинализации. Приведенные аргументы говорят в пользу того, что распространенная в лингвистических работах концепция синтаксической конденсации как трансформации базовой, изосемической синтаксической структуры не отражает реального механизма возникновения и функционирования неполных, недискретных, неизосемических синтаксических репрезентаций, поэтому предпочтение было отдано концепции имплицитации.

Типы синтаксической реализации ПА были описаны на материале класса эмотивных глаголов. Их квантитативный анализ показал, что статус отдельных типов СР как валентных характеристик глаголов варьируется в большом диапазоне. Наиболее типичными формами заполнения позиции ПА в данном классе глаголов являются предикатные и пропозитивные имена, а наименее типичными – клаузальные актанты с вершинным компонентом в форме прилагательного или инфинитива.

Библиография

- ALJOVIĆ, N. (2017), *Non-finite Clauses in English. Properties and Function*. Sarajevo.
- APRESYAN, Yu. D. (1974), *Leksichesкая semantika. Sinonimicheskiye sredstva yazyka*. Moskva. [Апресян, Ю. Д. (1974), *Лексическая семантика. Синонимические средства языка*. Москва.]
- BELOSHAPKOVA, V. A. (1977), *Sovremennyy russkiy yazyk. Sintaksis*. Moskva. [Белошапкова, В. А. (1977), *Современный русский язык. Синтаксис*. Москва.]
- BERK, L. M. (1999), *English Syntax. From Word to Discourse*. Oxford.
- BRESNAN, J. (2001), *Lexical-functional Syntax*. Malden.
- BRESNAN, J./ASUDEH, A./TOIVONEN, I. et al. (2016), *Lexical-functional Syntax*. Malden.
- CHOMSKY, N. (1962), *Sintaksicheskiye struktury*. V: Zvegintsev, B. A. (red.), *Novoye v lingvistike*. Vyp. 2. Moskva, 412–527. [Хомский, Н. (1962), *Синтаксические структуры*. В: Звегинцев, В. А. (ред.), *Новое в лингвистике*. Вып. 2. Москва, 412–527.]
- COMRIE, B./THOMPSON, S. A. (1985), *Lexical Nominalization*. B: Shopen, T. (ed.), *Language Typology and Syntactic Description*, v. 3: *Grammatical Categories and the Lexicon*. Cambridge, 349–398.
- DIK, S. C. (1997), *The Theory of Functional Grammar*. Berlin/New York.
- FOLEY, W. A./VALIN, R. D. van (1984), *Functional syntax and universal grammar*. Cambridge etc.
- HABRAJSKA, G. (2017), *Kompresja i kondensacja w materiałach do Słownika komunikacyjnego*. W: Dudziak, A./Orzechowska, J. (red.), *Język i tekst w ujęciu strukturalnym i funkcjonalnym*. Olsztyn, 113–121.
- HOLMES, V. M./STOWE, L./CUPPLES, L. (1989), *Lexical Expectations in Parsing Complement-Verb Sentences*. B: *Journal of Memory and Language*. 28, 668–689.
- JELÍNEK, M. (2018), *Kondenzace*. B: www.czechency.org/slovník/KONDENZACE.
- KAROLAK, S. (1984), *Składnia wyrażen predykatywnych*. B: Topolińska, Z. (red.), *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Składnia*. Warszawa, 11–212.
- KAROLAK, S. (2002), *Podstawowe struktury składniowe języka polskiego*. Warszawa.
- KIBRIK, A. (1987), *Constructions with clause actants in Daghestanian languages*. B: Dixon, R. M. W. (ed.), *Studies in ergativity*. Amsterdam, 133–178.
- KIBRIK, A. Ye. (2009), *K probleme variativnosti yazyka: metod mnogofaktornogo ischisleniya vtorogo porядka*. V: <http://www.dialog-21.ru/digests/dialog2009/materials/html/25.htm>. [Кириков, А. Е.]

- (2009), К проблеме вариативности языка: метод многофакторного исчисления второго порядка. В: <http://www.dialog-21.ru/digests/dialog2009/materials/html/25.htm>.]
- KIKLEWICZ, A. (2017), Walencja rosyjskich czasowników mentalnych w konstrukcjach diatezy pochodnej. В: *Prace Filologiczne*. LXX, 247–268.
- KIKLEWICZ, A./KORYTKOWSKA, M. (2013), Modelowanie płaszczyzny syntaktycznej a segmentacja hasła słownikowego (na przykładzie języków słowiańskich). В: *Biuletyn PTJ*. LXVIII, 49–68.
- KIKLEWICZ, A./KORYTKOWSKA, M. (2012), Eksplikativnyy sintaksiskak informatsionnaya baza leksikograficheskogo opisaniya glagolov (na materiale pol'skogo i russkogo yazykov). В: *Acta Linguistica Petropolitana*. VIII/3, 557–572. [Киклевич, А./Корытковская, М. (2012), Экспликативный синтаксис как информационная база лексикографического описания глаголов (на материале польского и русского языков). В: *Acta Linguistica Petropolitana*. VIII/3, 557–572.]
- KIKLEWICZ, A./KORYTKOWSKA, M. (red.) (2010), Podstawowe struktury zdaniowe współczesnych języków słowiańskich: białoruski, bułgarski, polski. Olsztyn.
- KLINKEN, V./LUMIEN, C. (1999), A Grammar of the Fehan Dialect of Tetun – An Austronesian Language of West Timor. Canberra.
- KОРТЯВСКАЯ-ТАММ, М. (2006), Nominalization. В: Brown, K. (ed.), *Encyclopedia of Linguistics*. Amsterdam/Boston/Heidelberg etc., 652–659.
- KORYTKOWSKA, M./MAŁDŹIEWA, W. (2002), Od zdania złożonego do zdania pojedynczego (nominalizacja argumentu propozycyjonalnego w języku polskim i bułgarskim). Toruń.
- KOSHKAREVA, N. B. (2015), Tipovyye sintaksicheskiye struktury v yazykakh raznykh sistem kak otrazheniye yedinic yazyka i rechi. В: *Sibirskiy filologicheskii zhurnal*. 2, 14–26. [Кошкарёва, Н. Б. (2015), Типовые синтаксические структуры в языках разных систем как отражение единиц языка и речи. В: *Сибирский филологический журнал*. 2, 14–26.]
- KRUCHININA, I. N. (1968), Pozitsionnyye ekvivalenty slova v sostave predlozheniya (k izucheniyu variativnykh sintaksicheskikh ryadov). Moskva [dissertatsiya]. [Кручинина, И. Н. (1968), Позиционные эквиваленты слова в составе предложения (к изучению вариативных синтаксических рядов). Москва [диссертация].]
- KVAM, S. (2002), Satzreduktion und kontraktive Konstruktionen als Textgestaltungsmittel eine Fallstudie am Beispiel eines deutsch-norwegischen fachsprachlichen Parallelltextes. Arhus.
- LAGUZOVA, Ye. N. (2016), Sintaksicheskaya kompressiya i sintaksicheskaya reduktsiya v sovremennom russkom yazyke. В: *Sotsial'nyye i gumanitarnyye znaniya*. 2/4, 315–318. [Лагузова, Е. Н. (2016), Синтаксическая компрессия и синтаксическая редукция в современном русском языке. В: *Социальные и гуманитарные знания*. 2/4, 315–318.]
- LANDAU, I. (2010), The explicit syntax of implicit arguments. В: *Linguistic Inquiry*. 41, 357–388.
- LAZUTKINA, Ye. M. (2000), Variativnost' vsisteme grammaticheskikh norm sovremennogo russkogo literaturnogo yazyka. В: *Trudy Instituta russkogo yazyka im. V. V. Vinogradova RAN*. I, 223–325. [Лазуткина, Е. М. (2000), Вариативность в системе грамматических норм современного русского литературного языка. В: *Труды Института русского языка им. В. В. Виноградова РАН*. I, 223–325.]
- LAZUTKINA, Ye. M. (2012), Slovar' grammaticheskoy sochetayemosti slov russkogo yazyka. Moskva. [Лазуткина, Е. М. (2012), Словарь грамматической сочетаемости слов русского языка. Москва.]
- LEHMANN, C. (1988), Typology of clause linkage. В: Haiman, J./Thomson, S. A. (eds.), *Clause Combining in Grammar and Discourse*. Amsterdam/Philadelphia, 181–225.
- LETUCHNIY, A. B. (2012), O nekotorykh svoystvakh sententsial'nykh aktantov v russkom yazyke. В: *Voprosy yazykoznaniya*. 5, 57–87. [Летучий, А. Б. (2012), О некоторых свойствах синтаксических актантов в русском языке. В: *Вопросы языкознания*. 5, 57–87.]
- MISHLANOV, V. A. (1996), Semantika i struktura russkogo slozhnogo predlozheniya v svete dinamicheskogo sintaksisa. Perm. [Мишланов, В. А. (1996), Семантика и структура русского сложного предложения в свете динамического синтаксиса. Пермь.]

- MISHLANOV, V. A. (2010), K tipologii slozhnogo predlozheniya: strukturno-semanticheskiye osobennosti iz"yasnitel'nykh konstruktsey. V: Vestnik Permskogo universiteta. 2/8, 5–13. [Мишланов, В. А. (2010), К типологии сложного предложения: структурно-семантические особенности разъяснительных конструкций. В: Вестник Пермского университета. 2/8, 5–13.]
- MUSAN, R. (2013), Satzgliedanalyse. Heidelberg.
- NOONAN, M. (2006), Complement clause. B: Brown, K. (ed.), Encyclopedia of Linguistics. Amsterdam/Boston/Heidelberg etc., 694–697.
- NOONAN, M. (2007/1985), Complementation. B: Shopen, T. (ed.), Language Typology and Syntactic Description. Vol. II: Complex Constructions. Cambridge, 52–150.
- NORMAN, B. Yu. (1994), Grammatika govoryashchego. Sankt-Peterburg. [Норман, Б. Ю. (1994), Грамматика говорящего. Санкт-Петербург.]
- NORMAN, B. Yu. (2012), O protsessakh sintaksicheskoy kompressii v sovremennykh slavyanskikh yazykakh. V: Izvestiya RAN. Seriya literatury i yazyka. /1/6, 3–11. [Норман, Б. Ю. (2012), О процессах синтаксической компрессии в современных славянских языках. В: Известия РАН. Серия литературы и языка. 71/6, 3–11.]
- REULAND, E. (2011), What's nominal in nominalizations? B: Lingua. 121/5, 1283–1296.
- ROUSSOU, A. (2009), Selecting complementizers. B: Lingua. 120, 582–603.
- SAFIR, K. (1991), Evaluative predicates and the representation of implicit arguments. B: Freidin, R. (ed.), Principles and parameters in comparative grammar. Cambridge, 99–131.
- SAFIR, K. (1993), Perception, Selection, and Structural Economy. B: Natural Language Semantics. 2, 47–70.
- SCHMIDTKE-BODE, K. (2014), Complement Clauses and Complementation Systems: A Cross-Linguistic Study of Grammatical Organization. Jena [Dissertation].
- SERDOBOLOV'SKAYA, N. V. (2005), Sintaksicheskii status aktantov zavisimoy nefinitnoy predikatsii. Moskva [dissertatsiya]. [Сердобольская, Н. В. (2005), Синтаксический статус актантов зависимой нефинитной предикации. Москва [диссертация].]
- SERDOBOLOV'SKAYA, N. V./IL'YEVSKAYA, A. A./MINOR, S. A. i dr. (2016), Konstruktsii s sententsial'nymi aktantami v finno-ugorskikh yazykakh. V: Serdobol'skaya, N. V./Toldova, S. Yu. (red.), Finno-ugorskiye yazyki: fragmenty grammaticheskogo opisaniya: formal'nyy i funktsional'nyy podkhody. Moskva, 382–475. [Сердобольская, Н. В./Ильевская, А. А./Минор, С. А. и др. (2016), Конструкции с сенцентциальными актантами в финно-угорских языках. В: Сердобольская, Н. В./Толдова, С. Ю. (ред.), Финно-угорские языки: фрагменты грамматического описания: формальный и функциональный подходы. Москва, 382–475.]
- SHELYAKIN, M. A. (2002), Yazyk i chelovek. K probleme motivirovannosti yazykovoy sistemy. Tartu. [Шелякин, М. А. (2002), Язык и человек. К проблеме мотивированности языковой системы. Тарту.]
- SHVEDOVA, N. Yu. (red.) (1980), Russkaya grammatika. 2: sintaksis. Moskva. [Шведова, Н. Ю. (ред.) (1980), Русская грамматика. 2: синтаксис. Москва.]
- SMET, H. de (2009), Analyzing reanalysis. B: Lingua. 119, 1728–1755.
- SMITH, M. B. (2009), The semantics of complementation in English: A cognitive semantic account of two English complement constructions. In: Language Sciences. 31, 360–388.
- SOARE, E. (2017), Aspects of participial nominalizations in Romance. B: Italian Journal of Linguistics. 29/1, 101–116.
- SPEAS, M. (2004), Evidentiality, logophoricity and the syntactic representation of pragmatic features. B: Lingua. 114/3, 255–276.
- STEEDMAN, M. (2000), The Syntactic Process. Cambridge.
- STRELNIKOVA, O. V. (2010), Syntactic compression in the newspaper text. B: Naukovі записки. Серія Філологічна. 14, 216–221.
- SZUMSKA, D. (2017), Struktura predykatowo-argumentowa jako narzędzie analizy tekstu: pro et contra. B: Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej. 52, 264–277.

- TESTELETS, Ya. G. (2001), *Vvedeniye v obshchiy sintaksis*. Moskva. [Тестелец, Я. Г. (2001), *Введение в общий синтаксис*. Москва.]
- VALIN, R. D. van (2001), *An Introduction to Syntax*. Cambridge.
- VALIN, R. D. van/LAPOLLA, R. J. (1997/2004), *Syntax: Structure, Meaning, and Function*. Cambridge.
- VESELOVSKÁ, L. (2000), *Syntaktické primitivy*. B: Acta Universitatis Palackianae Olomucensis Facultas Philosophica Philosophica. 73, 1–25.
- WILLIM, E. (2010), *O sporach wokół formy i funkcji we współczesnym językoznawstwie. Formalizm kontra funkcjonalizm?* B: *Linguistica Copernicana*. 1/3, 82–127.

ТАТЬЯНА ЩУКЛИНА / TATYANA SHCHUKLINA
ORCID <http://orcid.org/0000-0002-7001-0349>
Kazan Federal University

ОККАЗИОНАЛЬНОЕ СЛОВООБРАЗОВАНИЕ КАК ДИНАМИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ДЕРИВАЦИОННОЙ СИСТЕМЫ РУССКОГО ЯЗЫКА¹

Occasional word-formation as a dynamic aspect of the Russian language derivational system

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: окказиональное словообразование, окказиональные неологизмы, модели окказионального словообразования, способы окказионального словообразования, язык СМИ

KEYWORDS: occasional word-formation, occasional neologisms, models of occasional word-formation, methods of occasional word-formation, language of mass media

ABSTRACT: The article is devoted to the study of unusual word-formation as a manifestation of the dynamic aspect of Russian word-formation. The subject of the research are active word-building processes of the modern Russian language, structural-semantic and functional-pragmatic characteristics of occasional units. The research is based on theoretical contributions of W. von Humboldt where the language is considered not only as a product of human activity but as an activity itself, and ideas of E. A. Zemskaya of activity nature of the Russian word-formation as a subsystem of the general language system. Revealing of productive methods and techniques of occasional neologisms formation functioning in the Russian newspaper periodicals testifies that occasional word-formation is one of the most important operating mechanisms of the Russian language derivational system; the dynamics of word-formation processes in the language of mass media reflects general trends of the modern Russian literary language development, taking place within the framework of language democratization and liberalization.

1. Вводные замечания

В лингвистике последних десятилетий заметно возросло количество работ, посвященных различным проблемам словообразования. Деривационному аспекту лексической системы русского языка посвящены работы современных

¹ Исследование выполнено за счет средств, выделенных в рамках государственной поддержки Казанского (Приволжского) федерального университета в целях повышения его конкурентоспособности среди ведущих мировых научно-образовательных центров.

отечественных и зарубежных лингвистов, в которых предпринимаются разные подходы к исследованию производной лексики: структурно-семантический (Fatkhutdinova 2015; Habibulina 2015), лингвокультурологический (Erofeeva 2014; Schuklina 2016; 2017), когнитивный (Абросимова 2014; Gorobets 2016; Евсеева 2011), методический (Hashemi 2011; Kieliszek 2015; Martyanov 2016; Shchuklina 2016; Tahaine 2012) и др. Вместе с тем в свете общей тенденции изучения деятельностного характера языка, связанной с провозглашением в качестве важнейших двух принципов – «принципа говорящего» и «принципа динамизма», актуальным на сегодняшний день является исследование динамического аспекта словообразования, выявление активных деривационных процессов с определением основных тенденций в современном русском словообразовании. Данный аспект предполагает изучение того, каким образом появляются новые слова в языке, и направлен на выявление функционально-прагматического потенциала словообразовательных единиц русского языка и их коммуникативной значимости.

Данная статья посвящена изучению окказионального словообразования как проявления динамического аспекта русского словообразования.

Теоретической базой исследования послужили работы В. Гумбольдта, в которых язык рассматривается не только как продукт человеческой деятельности, а как сама деятельность (Гумбольдт 1984), а также идеи Е. А. Земской о деятельностном, креативном характере русского словообразования как подсистемы общей языковой системы. Согласно концепции ученого, окказионализмы характеризуют особый аспект языка – творческий, индивидуальный; они реализуют индивидуальную творческую компетенцию говорящего и ориентированы на способности индивидуума использовать возможности, заложенные в системе языка. Окказионализмы показывают, на что способен язык при порождении новых слов, каковы его творческие потенции, глубинные силы (Земская 2009, 180).

Цель исследования – осмыслить и охарактеризовать окказиональное словообразование как один из важнейших действующих механизмов деривационной системы русского языка, выявить наиболее активные способы и приемы создания окказиональных неологизмов, которые отражают изменения в составе и свойствах предметов и явлений объективного мира, в общественной деятельности человека и работе человеческого сознания.

Объект исследования – окказиональная лексика, функционирующая в языке современных СМИ, а именно – в газетных текстах. Предметом исследования являются активные процессы в словообразовании современного русского языка, структурно-семантические и функционально-прагматические свойства окказиональных единиц.

Источниковедческой базой исследования послужила картотека окказиональных слов в количестве 187 единиц, извлеченных из российских печатных

изданий («Время новостей», «Итоги», «Коммерсант», «Комсомольская правда», «Московский комсомолец», «Советский спорт», «Новая газета», «Новое время», «Российская газета») за период с 2015 г. до середины 2017 г.

2. Продуктивные модели русского окказионального словообразования

Язык газетной периодики все активнее использует окказиональные модели словообразования, не известные языковой системе. Словообразовательные процессы в языке СМИ концентрированно отражают общие тенденции развития современного русского литературного языка, проходящие под знаком демократизации и либерализации языка, поэтому значительная часть авторских неологизмов характеризуется разговорностью; они имеют эмоционально-экспрессивную окраску, обладают оценочностью или приобретают оценочность, синтагматически и контекстуально обусловленную. Нами выявлены следующие продуктивные модели окказионального словообразования, отражающие динамику деривационных процессов в современном русском языке.

2.1. Контаминационная модель словообразования

Сегодня контаминация, когда происходит соединение структурных элементов узуальных слов, нередко сопровождающееся совмещением их формально тождественных частей, не только признается отдельной словообразовательной моделью, не сводимой к другим моделям, но среди окказиональных способов словообразования она обладает наибольшей продуктивностью образования новых слов (24% контаминантов от общей выборки окказиональных слов). Активизация контаминации, как и многих других словообразовательных процессов, обусловлена законом экономии языковых средств, так как контаминанты позволяют свертывать целую синтаксическую конструкцию и способствуют конденсации нескольких значений. Контаминационным образованиям свойственна смысловая уплотненность, сгущенность семантики. В них сталкиваются внутренние формы, создавая экспрессию: *бывшевики* (бывший + большевики), *мафиократия* (мафия + демократия), *мэриози* (мэр + мафиози), *МЭРовой масштаб* (мэр + мировой), *мамонтастические* (мамонт + фантастический) *масштабы*, *человеиник* (человек + муравейник), *старрость* (Старр, участник группы «Битлз», + старость), *депардьюровать в Россию* (Депардье + депортировать), *спортюм* (спортивный + костюм), *мудреллект* (мудрый + интеллект), *кечо* (кетчуп + лечо), *мемуаразм* (мемуары + маразм) и т.д.

2.2. Модель заменительной (субститутивной) деривации

Яркой приметой современной российской публицистики являются новообразования, созданные путем такого неузального способа словопроизводства, как заменительная деривация, которая предполагает замену как морфемных, так и неморфемных сегментов узального слова. По конкретному образцу могут создаваться слова различных частей речи, при этом заменяться может любая морфема либо любой произвольно вычленяемый сегмент слова. Замена одного из компонентов в слове-прототипе новым приводит к оживлению внутренней формы слова, актуализации разного рода ассоциативных связей, созданию эффекта свежести, новизны: *сетепредставление* (о борьбе за пост гендиректора «Российских сетей») (ср.: исходное *светопредставление*); *на основании вышезаложенного* (ср.: исходное *вышеизложенное*); *законоругатели* (ср.: исходное *законодатели*), *спецпомощь* (о скорой помощи, которая приехала через час; ср.: *спецпомощь*); *горбостройка* (ср.: исходное *перестройка*); *зряфинансирование* ср.: исходное *рефинансирование*) и т.д.

2.3. Чересступенчатое словообразование

В последнее время заметно активизируется чересступенчатое словообразование, когда возможно создание нового слова, как бы минуя одно из звеньев словообразовательной цепи, с пропуском звена, на месте которого должно быть непосредственно мотивирующее слово: *медалированный* (выпускник) употреблено в значении 'имеющий медаль; закончивший школу с медалью' и мотивировано существительным *медаль*, тогда как в языке подобные слова мотивируются глаголом на *-ирова(ть)*; *инаугурированный* ← *инаугурация* (пропущено звено *инаугурировать*); *заузоренный* ← *узор* (пропущено звено *заузорить*); *испупыренный* ← *пупырышек* (пропущено звено *испупырить*); *оноутбученный* ← *ноутбук* (пропущено звено *оноутбучить*); *снегование* ← *снег* (пропущено звено *снеговать*); *дождевание* ← *дождь* (пропущено звено *дождевать*).

Растет число процессуальных существительных, образованных с помощью суффикса *-ациj(a)* / *-изациj(a)*, минуя глагольную ступень, например, *вестерн* → *вестернизация* ('процесс изменения чего-либо по образу вестерна'), *кластер* → *кластеризация* ('процесс разделения на кластеры'), *гибрид* → *гибридизация* ('процесс получения гибридов'), *лимит* → *лимитация* ('ограничение, установление лимита'), *компьютер* → *компьютеризация* ('процесс внедрения компьютеров'), *буфер* → *буферизация* ('процесс передачи данных в буфер обмена').

Чересступенчатое словообразование играет в языке исключительно важную роль, поскольку посредством данного способа упрощаются условия создания новых слов, снимается целый ряд препятствий, мешающих их появлению.

2.4. Гендиадис

Значительно возросло количество слов, образованных с помощью приема рифмованного удвоения, когда какое-либо слово повторяется с изменением начального звука или группы звуков: *новатор-стимулятор, инструкции-конструкции, формализм-мармализм, прогулы-загулы, машина-страховщина* (от слова *страшный* в значении 'некрасивый') и т.д. Подобные инновации семантически емки, экспрессивны.

2.5. Голофразис

Голофразис является окказиональной разновидностью лексико-синтаксического способа словообразования. Его сущность состоит в том, что новые слова образуются на базе предложения или группы предложений: *вышине-кудазарплата, всечегонипожелаюимею, словаслилисьводнуфразу, мамапапа-сынсобака* и т.д. Голофразис может выступать в сочетании с суффиксацией: *впупокмнедышательница*.

2.6. Эмансипация (высвобождение) аффикса

Данный способ предполагает вычленение аффикса из слова или нескольких слов и употребление его в качестве самостоятельной лексической единицы, например, суффиксы *-ениј-, -изм-*: *Какие «ении» у вас сейчас? Поселение/выселение/назначение?* (в качестве отдельного слова используется суффикс *-ениј-*). Отметим, что субстантив, возникший в результате эмансипации суффикса *-ениј-*, имеет не характерную для лексем среднего рода на *-ение* форму именительного падежа множественного числа на *-и-*, свойственную словам мужского рода на *-ий* типа *гений*.

Префиксы чаще, чем суффиксы, проявляют возможность употребляться самостоятельно как особые слова. Так, деривационный компонент *супер-* может выступать аналогом эмоционально окрашенных слов и выражений, имеющих значение 'высокая степень удовольствия, восхищения' («шик!», «блеск!», «здорово!», «клево!»): *Супер!* Этот морфологический элемент может изменять грамматическую форму, что говорит о его грамматической

самостоятельности: *И вот эти супера...* (форма множественного числа). Еще более значимо использование элемента *супер-* в качестве базовой основы для производного *суперский*.

2.7. Модель графического словообразования

Графическое словообразование, или графодеривация, представляет собой способ, при котором в одном слове графически выделяется часть, формально совпадающая с другим узуальным словом, при помощи прописных букв или иных графических средств. Наиболее популярны в текстах газетной периодики такие ее разновидности:

1) Монографодеривация – способ создания окказионализмов графическими средствами одного языка: *ИнтерНЕТ – ИнтерДА; ДЕЗ-информация* (о конкурсах на рынке ЖКХ, в которых принимают участие привычные ДЕЗы и частные управляющие компании); *ЗаКРЫМированный под границу; РЕАльный клуб; менеджМЕНТ; вКЛЮЧайся в праздник*.

2) Полиграфикация (графогибридизация) – создание новообразований с помощью графических средств разных языков, например, латиницы и кириллицы: *SOСульки грозят смертью, Galактика, недоDyagleV, анти-iPhone, супернуперVIPавто. VIPускнойбал, PРезидент STARость – не радость*.

3) Небуквенная графикация: а) кодографикация – создание лексем с помощью сегментных средств разных кодовых систем: *€окна, ч@т; на-100ящий сок; Кур\$ валют*; б) синграфемика – пунктуационное варьирование с определенной целью: *СТРОЙ!МАТЕРИАЛЫ!*

3. Выводы

Динамические процессы в словообразовании связаны с общими языковыми изменениями, вызванными социально-экономическими и политическими преобразованиями в российском обществе в конце XX и начале XXI вв. К таким изменениям относят так называемую демократизацию языка, ослабление нормативных правил образования и употребления языковых единиц, жаргонизацию современного русского языка, расцвет языковой игры, резкое увеличение потока английских заимствований.

Коммуникативный аспект словообразования современного русского слова в речевой деятельности журналистов и рекламистов задействован весьма активно. Основная область креативного использования словообразовательных ресурсов русского языка – творческое освоение структуры русского слова, так называемые окказиональное словообразование.

Усиление личностного начала в СМИ обусловило активизацию словотворческой деятельности журналистов и повышение экспрессивно-оценочной роли новообразований в медийном тексте. Всплеск невузального словообразования свидетельствует о расширении креативного потенциала словообразовательных ресурсов русского языка, о стремлении современников к новым способам выражения и острой потребности носителей языка в экспрессивных единицах. Выявленные продуктивные модели словотворчества отражают динамику деривационных процессов в современном русском языке. В современной словообразовательной системе значительно изменился не только характер номинаций, но и репертуар деривационных способов их образования.

Словообразование в языке СМИ не только выполняет номинативную функцию, но и обеспечивает отражение в результатах словотворчества субъективных оценок говорящих и пишущих. Экспрессивная и оценочная функции авторских неологизмов выходят на первый план. Невузальные новообразования обладают ингерентной, внутренне присущей им экспрессивностью, которая обусловлена структурой и значением неологизмов. Окказиональное словообразование становится действенным аксиологическим средством, одним из инструментов социальной оценки и языковой игры в речевой деятельности журналистов, пиарщиков и рекламистов.

Таким образом, окказиональное словообразование является одним из важнейших активно действующих механизмов деривационной системы русского языка. Оно, с одной стороны, является ярким свидетельством того, как действуют языковые механизмы, и потому дает возможность выявить потенциальные возможности, которые таит в себе русская словообразовательная система, и в определенном смысле предсказать будущее состояние языка; с другой стороны – стимулирует словообразовательные процессы и процессы языковой номинации в целом. Кроме того, словотворчество представляет собой благодатный материал для анализа языкового сознания нашего современника; изучение приемов и механизмов создания новых слов позволяет понять, насколько сильна обусловленность языковых процессов спецификой человеческого мышления и процессом познания окружающей действительности, и, следовательно, определить причины и условия языковой номинации. Уже по данному материалу можно судить о тенденциях развития словообразовательной системы языка, потому как именно новообразования демонстрируют возможности и закономерности словообразования, ускользающие от внимания при исследовании закрепившихся в языке слов.

Данное исследование представляет интерес в теоретическом плане — с позиции уточнения научных представлений о словообразовании как о динамическом аспекте языка. Полученные результаты могут внести вклад в разработку проблем лексической дериватологии, лексической семантики, неологии. Проведенный анализ позволяет выявить динамику деривационных

процессов в газетных текстах и спрогнозировать основные тенденции развития словообразовательной системы современного русского языка в целом.

Работа над заявленной темой представляется перспективной. Активизация языковых процессов в СМИ в скором будущем потребует дальнейшего изучения словотворческих аспектов газетных текстов, позволяющих исследовать функционально-прагматический потенциал словообразовательных ресурсов современного русского языка.

Библиография

- ABROSIMOVA, L. S. (2014), Teoretiko-metodologicheskiye ustanovki kognitivnogo podkhoda k izucheniuyu slovoobrazovaniya. V: Vestnik Baltiyskogo federal'nogo universiteta im. I. Kanta. 2, 7–14. [Абросимова, Л. С. (2014), Теоретико-методологические установки когнитивного подхода к изучению словообразования. В: Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. 2, 7–14.]
- EROFEEVA, I. V. (2014), Nominalization in linguocultural paradigm of chronicles. B: Life Science Journal. XI/11, 438–442.
- FATKHUTDINOVA, V. G. (2015), Word-formation family in derivation-semantic space of differently structured languages. B: Journal of Language and Literature. 6/3, 76–80.
- GOROBETS, E./KULSHARIPOVA, R./NOVAK, M. (2016), Speech disorders in patients with cognitive impairment caused by neurogenerative diseases: an overview. B: Journal of Language and Literature. 7/2, 177–180.
- HABIBULINA, E. V. (2015), Substandard derivations as objects of system analysis: derivational homonyms. B: XLinguae Journal. 8/1, 50–56.
- HASHEMI, M./AZIZINEZHAD, M. (2011), The impact(s) of teaching word-formation knowledge in increasing the nursing students' reading comprehension skill. B: Academic Research International. 1/1, 52–60.
- HUMBOLDT, W. von (2011), Izbrannyye trudy po yazykoznaniiyu. Moskva [Гумбольдт, В. фон (1984), Избранные труды по языкознанию. Москва.]
- KIELISZEK, M. (2015), Vocabulary Through Affixes and Word Families – A Computer-Assisted Language Learning Program for Adult ELL Students. CUNY Academic Works. B: http://academicworks.cuny.edu/gc_etds/581 [доступ 8.09.2017].
- MARTYANOV, D. A./GOROBETS, E. A./NOVAK, M. O. (2016), The category of aspect in the Russian language: teaching problems. B: Modern Journal of Language Teaching Methods. SI. Nov, 203–206.
- SCHUKLINA, T. Y. (2016), Expressive word formation as lingo-cultural phenomenon. B: XLinguae. 9/3, 44–50.
- SHCHUKLINA, T. Y. (2017), Precedent phenomena as the source of non-usual word-formation in the contemporary Russian mass media. B: Przegląd Wschodnioeuropejski. VIII/1, 209–217.
- SHCHUKLINA, T./MARDIEVA, L./ALYOKHINA, T. (2016), Teaching Russian language: the role of word formation. B: The European Proceedings of Social and Behavioural Sciences (EpSBS). XII, 190–196.
- ТАНАИНЕН, Y. (2012), The Awareness of the English Word-formation Mechanisms is a Necessity to Make an Autonomous L2 Learner in EFL Context. B: Journal of Language Teaching and Research. 3/6, 1105–1113.
- YEVSEYEVA, I. V. (2011), Kognitivnoye modelirovaniye slovoobrazovatel'noy sistemy russkogo yazyka. Kemerovo. [Евсеева, И. В. (2011), Когнитивное моделирование словообразовательной системы русского языка. Кемерово.]
- ЗЕМСКАЯ, Ye. A. (2009), Slovoobrazovaniye kak deyatel'nost'. Moskva [Земская, Е. А. (2009), Словообразование как деятельность. Москва.]

ЖАННА КРАСНОБАЄВА-ЧОРНА / ZHANNA KRASNOBAYEVA-CHORNA

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-7819-8094>

Донецький національний університет імені Василя Стуса (Вінниця)

Кваліфікація цінності у лінгвістиці

The Qualification of Value in a Linguistics

Ключові слова: категорія цінності, оцінка, фразема, фраземна аксіологічна опозиція, фраземне значення, ціннісна картина світу

KEYWORDS: category of value, evaluation, phraseme, phrasemic axiological opposition, phrasemic meaning, axiological world's image

ABSTRACT: The article establishes the constitutive features of value in a linguistics with the projection of the phrasemics of single-structured and multi-structured languages (based on the success value). The object is the category of value in its multilevel and multi-dimensional. The subject of the research is the phrasemes with evaluative semantics in the Ukrainian, Russian, English and German. The value in phrasemics is described by the method of parametric analysis of the phraseme semantic structure with accentuation of evaluative macrocomponent and the method of ideographic grouping. The basic unit of analysis is phraseme axiological opposition, regarded as a unity of two phraseme blocks: the first is formed by phrasemes, semantics of which correlates with the values, and the second is made up by phrasemes, semantics of which correlates with non-values. The nature of value provides for the appeal to the antinomy, thus actualizing the clash of axiological and non-axiological, compatible with the binary opposition of good – bad.

1. Постановка проблеми

Не втрачають своєї актуальності в XXI столітті питання про ментальне підґрунтя мови, про специфіку пізнавальних процесів та особливості формування мовних картин світу. Внесок сучасної лінгвістики в опрацювання цієї проблематики пов'язаний із вивченням мовних категорій, позиціонованих як особливий формат знання, за допомогою якого людина впорядковує отриману інформацію про світ і про себе. Останнім часом наукова парадигма визначується зростанням інтересу до понять цінності (див. (Андреев 2017; Каминская 2017; Ваева 2017)) та ціннісної картини світу (Карасик 1996; Краснобаєва-Чорна 2016; Сергеева 2003). Встановлення конститутивних ознак цінності в лінгвістиці з проектуванням на фраземіку¹ одно- та різносистемних

¹ Терміни «фраземіка» та «фразема» вжито в статті як синоніми до термінів «фразеологія» та «фразеологізм», «фразеологічна одиниця» відповідно.

мов (на матеріалі цінності успіх) досі не поставало предметом окремої розвідки, що зумовлює актуальність та визначає мету статті.

Об'єктом дослідження виступає категорія цінності в її багаторівневості та різноаспектності. Предметом постають фрази з оцінною семантикою, добрані шляхом суцільного обстеження з авторитетних фразеологічних видань української (СФУМ), російської (ФСРЯ), англійської (ODI) та німецької (DI) мов.

2. Поняття цінності: кваліфікаційні основи у лінгвістиці

У свідомості людини, на думку М. Болдирева, структурований світ відображений системою аксіологічних категорій 'добре' і 'погано'. Йдеться про формування оцінних категорій, оцінну категоризацію світу. Останню дослідник витлумачує як групування об'єктів і явищ за характером їхньої оцінки в класи та категорії, тобто систему оцінних категорій (статичний аспект), або мисленнєве співвіднесення об'єкта або явища з певною оцінною категорією (динамічний аспект) (Болдирев 2002). Під час оцінної категоризації провідну роль відіграє людина з індивідуальним баченням і суб'єктивною оцінкою об'єктів. Кожен член мовної спільноти є унікальною, неповторною особистістю, наділеною здатністю оцінювати довкілля адекватно власному світовідчуттю. В цьому виявлюваний суб'єктивний характер оцінної категоризації. О. Гаврилова констатує, що динамічний процес оцінної категоризації ґрунтований на порівнянні з найкращим зразком відповідних категорій. Порівнює сама людина з опертям на універсальну систему цінностей (Гаврилова 2005, 104). Універсальні або колективні цінності відображені в соціальних нормах, стандартах поведінки, культурних традиціях тощо. Отже, природа оцінних категорій визначається індивідуальною та колективною системами цінностей.

О. Бабаєва витлумачує цінності з погляду категорії оцінки – акту людської свідомості, що полягає в порівнянні предметів, зіставленні їхніх властивостей, визначенні ролі в життєдіяльності суб'єкта, його результатів, закріплених у свідомості та в мові як позитивне, негативне або нейтральне ставлення, та норми – стану, співвідносного з позитивною оцінкою соціуму та надаваного предмету оцінки його представниками (Бабаєва 2002). На думку Бабаєвої, включаючи предмети у власну діяльність, людина намагається отримати інформацію не тільки про їхні об'єктивні якості та властивості, а й відчуває до них суб'єктивне оцінне ставлення. Постаючи об'єктами ціннісного ставлення, предмети розглядаються як носії цінності, а результатом оцінного ставлення до предмету є оцінка. На основі оцінок виникає норма. Багаторазове повторення оцінки формує оцінний стереотип – певну стійку реакцію (схвалення, осуд або байдужість) на одні й ті самі ситуації.

Н. Федосюткіна переконана, що цінність у мові виявлювана словами-цінностями – мовними засобами, що виражають індивідуальні уявлення про цінне. Психолінгвістична теорія слова дозволяє розглядати слово-цінність не тільки як носій загальносистемного значення, але і як засіб доступу до єдиної інформаційної системи людини. Слово-цінність інтерпретоване як покликання на концепт «важливості / цінності». Ціннісні ознаки є стійкими, проте визначення ступеня їх «цінності» один щодо одного (тобто ієрархія) характеризується динамічністю. Виходом на визначальні ціннісні ознаки постають слова-цінності: любов, дружба, сім'я, щастя, гроші, робота, життя, здоров'я, мир, спокій (Федосюткіна 2005), наповнені певним набором ознак, які виступають одночасно покликаннями на інші визначальні цінності. На думку О. Маринової, ставлення до духовних цінностей, змішування етичних оцінок (з мінуса на плюс та навпаки), розмитість основних моральних категорій демонструють атрибутивні сполучення з акцентуванням актуальної сполучуваності слова (напр. здоровий цинізм, позитивний егоїст, нерозумна чесність) (Маринова 2017, 281).

Г. Абдикеримова зауважує, що ціннісну семантику тексту можна презентувати аксіологічною картою, ґрунтованою на шкалі цінностей із виокремленням етичної, правової, естетичної, інтелектуальної, нормативної тощо різновидів оцінки (Абдикеримова 2015, 205).

Цінності виконують координувальну (між людиною та світом об'єктів), стимулювальну (спрямовують діяльність), дидактичну та регулювальну функції в механізмах життя, а також відіграють роль фундаментальних норм, виражають смисли культури, впливають на зацікавлення й мотиви дій людей (Лінгвістика 2011, 29) тощо. Отже, в мовній свідомості відображається картина світу – образ дійсності як динамічна система дискретних ментальних утворень, які фіксують значущі для людей фрагменти реальності. Через історичні, географічні й етнопсихологічні особливості народів картина світу завжди визначувана національно-культурною специфікою, яка встановлюється на тлі єдності загальнолюдського під час світосприйняття.

3. Теоретико-прикладний аспект цінності у фраземіці

3.1. Формування цінності

Складниками процесу формування цінності постають: суб'єкт-оцінювач, об'єкт-носії цінності, оцінка й ціннісне осмислення. Оцінка як вихідний пункт визначає особливе бачення світу, формує його ціннісну картину. Оцінний підхід до об'єкта накладається на пізнання його реальних властивостей,

зв'язків і функцій. До кола об'єктів оцінки входить все, що стосується життєдіяльності людини. Найважливішою особливістю оцінки є суб'єктивний чинник, який взаємодіє з об'єктивним. Ціннісне осмислення, встановлення значущості, відбувається під час оброблення знань досвіду (і закріпленого у фраземіці) як мисленнєвий діалог: формується під впливом реальної життєвої практики за наявності внутрішньої активності людини та світу ідеалів.

3.2. Дефініція цінності

Цінність – аксіологічна категорія, що характеризується значущістю, інтенційністю та біполярністю, що передбачають обов'язкове апелювання до антиномії «цінність – нецінність», тобто актуалізацію зіткнення сфер ціннісного й неціннісного, сумісних із бінарною опозицією «добре – погано» (напр., мир – війна, успіх – невдача, правда – обман, здоров'я – хвороба тощо). Поняття «добре» і «погано» імплікують наявність одне одного і формують навколо себе семантичний простір, репрезентований певним набором мовних засобів (у нашому дослідженні – фраземами).

3.3. Методи вивчення цінності у фраземіці

Опис цінностей у фраземіці актуалізує метод параметричного аналізу семантичної структури фраземи з акцентуацією оцінного макрокомпонента та метод ідеографічного групування, що передбачає формування фраземосемантичних груп і підгруп. Основною одиницею аналізу постає фраземна аксіологічна опозиція, під якою розуміємо єдність двох блоків, репрезентованих фраземами: перший становлять фраземи, семантика яких корелює з цінностями, а другий – фраземи, семантика яких корелює з нецінностями.

3.4. Структурна організація цінності у фраземіці

Цінність має трирівневу структуру, опрацьовану Л. Баєвою (Баєва 2004, 21–26) у рамках екзистенційної аксіології й адаптовану до аналізу у лінгвістиці, зокрема у фраземіці:

1) рівень осмислення втілює усвідомлення суб'єктом причини того, чому той чи той об'єкт має важливе значення. На ньому виявлено те, що в зовнішніх об'єктах і їхніх властивостях буде пріоритетним для суб'єкта. Пошук смислу постає основою цінності, презентованої в статті вихідною

інформацією цінності успіх із психологічних, соціологічних і лінгвокультурологічних студіювань (див. (Бакштановский 1997; Каслова 2010; Колкутина 2007).

Успіх визнано однією з безперечних цінностей суспільства з інтерпретацією успіху як:

а) критерію оцінки особистості: що більше людина досягає в певній сфері діяльності, то більше в неї влади, престижу, слави, грошей, то вище її становище в суспільстві, то спокійніше її «моральне самопочуття», то більшою мірою вона незалежна. Успіх визначає статус «багатства і могутності», однак не виключає наявності певних зусиль особистості або момент везіння. Важливим чинником успіху постає визнання іншими, що зміцнює гідність особистості та посилює почуття самоповаги. Можна констатувати, що успіх певним чином вписуваний у контекст життєвого шляху особистості та використовуваний у системі самооцінок і самоідентифікації.

Процес самоідентифікації особистості спрямований на реалізацію та породження особистісних ціннісних настанов: успіх розглядається не стільки як кінцевий варіант діяльності, а як процес, значна частина якого перебуває в майбутньому, прогнозованому стані (особистісна модель успіху). Модель успіху завдяки багатогранності індивідуальної «примірки» погоджена з характером (цінності-норми), сутнісним змістом діяльності особистості (цінності-потреби) і залишає за собою варіативність розвитку подій. Модель успіху реалізує функцію ідентифікації, що має значення для індивіда, і функцію легітимації соціального порядку, значущого з погляду соціального цілого. Формування атрибуції «Я-успішний» як кінцевого продукту ціннісних орієнтирів є каталізатором особистісного розвитку. Асиметрія атрибуції успіху полягає в постулаті: успіх приписуваний власним якостям, а неуспіх – ситуативним чинникам.

Студіювання самоатрибуції успіху Б. Вайнера й Е. Кукла (Вайнер 1970) засвідчують, що стійкий тип особистості мотивацію успіху пояснює через рівень здібностей і докладених зусиль із високим рівнем ситуативної самосвідомості, а, отже, інтенсивністю пережитих відчуттів; для нестійкого типу відправним є рівень везіння і складність поставлених завдань за досить низького рівня самосвідомості та слабого забарвлення інтенсивності відчуттів.

б) мотивації особистості: якщо суспільство сприяє лідерству, змагальності та відбору кращих зразків (тобто формовано такий соціальний порядок, в якому перевага надавана соціальним інвестиціям лідерства та досягненню успішності), то це збільшує потенціал особистості й суспільства, розширює спектр можливостей і розвитку. У межах цього аспекту актуалізовано проблему успіху як співвідношення духовних і матеріальних цінностей, що розкривається в диспозиційних категоріях чесності та нечесності, справедливості та несправедливості, а також у поняттях працьовитості, гідності, грошоловства, марнославства тощо. Спрямованість на успіх може призвести

до певних форм психічних розладів: до поведінки, подібної на манію (успіхо-залежність), до фобій (страх неуспішності) і до психічної блокади, пов'язаної з довільними і примусовими процесами, насильством над собою;

2) *рівень значущості* – рівень субстанційного змісту, який об'єднує внутрішній і зовнішній світи суб'єкта та характеризується мінливістю і непостійністю, пояснюваною домінуванням суб'єктивної ознаки. Відповідно категорійні межі мають дифузний характер, що передбачає наявність між ними перехідних ділянок, які забезпечують недискретний характер категорійного простору. Аналіз цінності вимагає врахування особливостей її репрезентації на конкретному мовному рівні. Так, фраземіка передбачає виділення типовіших і найбільш сталих змістових ознак категорії цінності, які виокремили та зафіксували носії мови. У фраземіці структура цінності «успіх» визначується фраземною аксіологічною опозицією «Наявність успіху – відсутність успіху», сформованою двома антонімічними парами фраземосемантичних груп:

1) 'досягти успіху' (добувати (здобувати) / добути (здобути) [собі] лаврів (лаври); виходити / вийти на перші ролі; рос. *пробивать [прокладывать, пролагать] себе дорогу [путь]*; далеко пойти [уйти]; англ. *come (get, go) up in the world; go into orbit; make one's mark; sweep the board; get there*, розм.; *bring home the bacon*, розм.; *go a long way* (2); *go places*, розм. (2); нім. *gut abschnneiden (abgeschnitten haben); gut ankommen (bei j-m); es zu etwas bringen; fein heraus sein; sein Glück machen; den Vogel abschießen; auf einen grünen Zweig kommen; sie hat viel Ankratz*, розм.) і 'не мати успіху, зазнати невдачі' (каша скисла; летіти (іти) / полетіти (ніти) догори дном (дригом, ногами і т. ін.); летіти / полетіти до дідька (до біса, к бісу і т. ін.); сідати / сісти в калюжу; сісти маком; лишитися (залишитися, остатися і т. ін.) з носом, жарт.; лопатися / лопнути як (мов, ніби і т. ін.) мильна булька (бульбашка, банька і т. ін.), жарт.; лопнути як обруч на діжці, жарт.; облизати макогона (макогін, м'яло), ірон.; рос. *сломаť себе шею [голову]*; даваť промах [промашку]; карта бита; свихнуть <себе> шею; поломаť [сломаť] зуби (1); иди ко дну (1); иди на дно (1); англ. *come off second(-)best; come to nothing (naught); draw a blank; fall by the wayside; fall flat; hit the mark; lose one's (the) battle; a stroke of bad luck; take a (the) knock; bite the dust; hit (strike) pay dirt*, розм.; *go to the wall* (1); *come a cropper* (2); нім. *schlecht abschnneiden (abgeschnitten haben); übel (schlecht) d(a)ran sein; bei j-m auf Eisen beißen; den kürzeren ziehen; in die Maschen geraten; ihm blüht kein Weizen; auf keinen grünen Zweig kommen; schön ankommen*, ірон.; *Schliff backen*, фам.; *elf zu werfen* (1); *keine Seide bei etw. Spinnen* (2));

2) 'створювати комусь необхідні умови для досягнення успіху' (виводити / вивести на орбіту; розчистити шлях (путь); рос. *прокладывать [пролагать, проторять] дорогу [путь]*; англ. *be the making of smb.* (1); нім. *j-m (einer Sache) den Weg (die Wege) ebnen*) і 'перешкоджати комусь у досягненні успіху'

(вставляти (встромляти) / вставити (встромити) палиці (палицю, палки) в колеса; підставляти / підставити ногу (ніжку); англ. *steal the limelight (spotlight); steal the show*, розм. (2); нім. *j-s Pfad kreuzen; j-m den Weg verlegen (vertreten, verlaufen)*)).

Успіх у фраземіці набуває характеристик 'значний' (стояти на передових позиціях; рос. *далеко пойти [уйти]*; англ. *get on like a house on fire* (1); нім. *das Große Los gezogen (gewonnen) haben*) і 'випадковий' (рос. *на ура* (2); англ. *the luck of the draw*; нім. *ihm lacht das Glück*). В англійській фраземіці актуалізовано також якісні та кількісні ознаки успіху: 'швидкоплинний' (англ. *a flash in the pan* (1)); 'змінний' (англ. *snakes and ladders* (2)); 'неочікуваний' (англ. *hit the jackpot*, розм.; *a stroke of (good) fortune (luck)*); 'перший' (англ. *get to (reach) first base (with smb., smth.)*, амер. розм.); 'потрійний' (англ. *the hat trick*); 'можливий' (англ. *a lucky dip* (2)).

Успішний початок справи передають фраземи *ламати (проламувати, розбивати і т. ін.) / зламати (проламати, розбити і т. ін.) лід (кригу)*; рос. *легко на руку*; англ. *get smth. off the ground*; успішний перебіг справи – фраземи *діло в шляпі*, фам.; рос. *раздуют кадило*, прост. (1); англ. *gain ground* (2); *go all the way* (2); успішне завершення справи – фраземи *діло вигоріло; справа вигоріла*, прост.; *доходити / дійти до пунтя*; рос. *дело в шляпе*, прост.; нім. *zu Essig werden*; втрату віри в успішність справи – фраземи рос. *почва колеблется под ногами; почва [земля] уходит [ускользает] из-под ног*; нім. *den Boden verlieren; der Boden wich unter seinen Füßen*.

Об'єктом успіху або невдачі постають: а) людина (англ. *a golden boy; a golden girl* ('людина, що має успіх') і англ. *all ran* (2), розм.; *a lame duck*, розм. (1) ('невдаха')); б) товари (англ. *go like a bomb*, розм. (2); *go (go off, sell) like hot cakes*, розм. ('мати успіх, розкуповуватися')); в) шанси (рос. *акции упали [пали]*; нім. *seine Aktien fallen*, розм. ('шанси на успіх зменшуються'); рос. *акции повышаются [поднимаются]*; нім. *seine Aktien steigen*, розм. ('шанси на успіх збільшуються'); англ. *stand to gain (to win); one's stock is high* ('наявність шансів на успіх'); англ. *be out of the running* ('відсутність шансів на успіх')); г) вистава (нім. *kein Lampenlicht vertragen* ('не мати успіху (про п'єсу)') і под.;

3) рівень переживання передбачає перевагу на ґрунті чуттєво-емоційного ставлення й екзистенційно-інтелектуального міркування. Цінність сприймається людиною суб'єктивно відповідно до її унікального життєвого досвіду і через певні усталені переживання відображається у фраземіці. Переживання, що мають негативні підстави, інколи мають послідовніше виражене значення порівняно з переживаннями задоволення та радості (гіпотеза про пейоративний характер фраземіки). Між об'єктами дійсності та їхньою оцінною номінацією завжди стоїть людина та її система цінностей. За Н. Арутюною, «для того щоб оцінити об'єкт, людина повинна «пропустити» його через себе» (Арутюнова 2010, 181). Без переживання немає цін-

ності, оскільки тільки в ньому виявлювана її найвища сутність – втілення смисло-значущості. Переживання постає здатністю, завдяки якій суб'єкт відчуває «як має бути», чого йому не вистачає для цього. Отже, цінність є феноменом переживання й осмислення своєї суб'єктивності у світі об'єктів у напрямку до нової якості. Так, успіх у фраземіці постає об'єктом побажання в роботі, в якійсь справі (*Б о ж е т о б і п о м о ж и, с и н у!* (Панас Мирний); рос. *Б о г п о м о ч ь в а м, д р у з ь я м о и, И в б у р я х, и в ж и т е й с ь к о м г о р е, В к р а ю ч у ж о м, в п у с т ы н н о м м о р е И в м р а ч н ы х п р о п а с т я х з е м л и* (А. Пушкин); англ. *[Broadbent] My plan, sir, will be to take a little money out of England and spend it in Ireland. [Tim] More power to your elbow!* (G. H. Show); нім. „*Üb er w o h l j a s a g t? D a v o n h ä n g t a l l e s a b*“. – „*G u c k m a l, i c h d r ü c k e b e i d e D a u m e n*“. *S i e z e i g t i h m i h r e w i n z i g e n, z u F ä u s t e n g e b a l l t e n H ä n d e* (W. Bredel)). В українській фраземіці успіх постає також предметом власної гордості за власні успіхи або об'єктом заздрості (*л а в р и н е д а ю т ь с п а т и (с п о к о ю, п о к о ю і т. ін.)*, жарт. (1; 3): *В н а в ч а н н і в и я в л я в в е л и к і у с п і х и і р а д і в, к о л и й о г о х в а л и л и. З і ш к і л ь н о ї п а р т и л а в р и н е д а в а л и с п а т и* (3 журналу); *П и с а в в і н [к н я з ь] і н а с т а р о с т і л і т з н а ч н о к р а щ е, н і ж В а л у є в, я к о м у н е д а в а л и с п о к о ю л а в р и р о м а н і с т а* (В. Канівець), пор. рос. *л а в р ы с н а т ь н е д а ю т (Л а в р ы Б а б о р ы к и н а н е д а ю т м н е с п а т ь: п и ш у п о в е с т ь и з м о с к о в с ь к о й ж и з н и* (А. Чехов)).

Невдача набуває ознак неминучості (*п и ш и [всє] п р о п а л о (З е м л я в і д м о р о з у т р і с к а є, к о р і н ь у п ш е н и ц і р в е. А п о р в а л о к о р і н ь, п и ш и п р о п а л о. П е р е с і в а й* (В. Кучер); рос. *п и ш и п р о п а л о* — *М н е В е р е т а б о л ь ш е н р а в и т я с я; з н а е т е, в н е й е с т ь ч т о - т о т а к о е н е т р о н у т о е, к а к п е р е х о д о т в ч е р а ш н е й д е в о ч к и к з а в т р а ш н е й б а р ы ш н е. Т о г д а п и ш и п р о п а л о в с е, п о т о м у ч т о н а ч н е т я с я е т о ж е м а н с т в о д а к р и в л я н ь е* (Д. Мамин-Сибиряк)), безнадійності та приреченості (*п р о п а щ е д і л о* — *Й ї ж е б о г у, я ї ї н е п у с к а в! А в ж е д е ж і н к а в м і ш а є т ь с я, т о й п р о п а щ е д і л о* (І. Нечуй-Левицький); нім. *der Bart ist ab*, розм. фам. (*Für den ist der Bart ab. Der hat seine Rolle bei uns ausgespielt* (W. Bredel)). Водночас невдачі можна переносити мужньо, не падаючи духом (англ. *make the best of a bad job* (*The will was read, and it appeared that she had left everything she had to her companion... the family thought there was nothing to do but make the best of a bad job and went back to London* (W. S. Maugham))).

Інтерпретація аналізу. Цінність успіху визначається незначною перевагою негативної оцінки в українській, російській і німецькій мовах ('наявність успіху' (45%) – 'відсутність успіху' (55%)) і домінуванням позитивного оцінного блоку в англійській фраземіці. В українській і російській мовах увагу здебільшого акцентовано на наявності / відсутності успіху, а в англійській і німецькій – ще й на ознаках успіху, різновидах успішних дій і контролі за успішністю. Це засвідчує інтегральність атрибуції успіху, що відображає взаємозв'язок ціннісних орієнтацій, особистісних характеристик і поведінкової стратегії людини.

4. Висновки

Отже, 1) цінність вимірювана в системі «можливих оцінок» на різних рівнях мови; 2) цінність має релятивний характер, виявлюваний через зв'язок із нецінністю, тобто розкриття змісту цінності, її структурної організації залежить від опозитивної одиниці; 3) цінність складається з різних темпоральних і генетичних прошарків і є динамічним явищем, оскільки її зміст і структура, взаємозв'язки з іншими цінностями залежать від змін у свідомості людини та суспільства; 4) цінність, репрезентована фраземами, реалізує феномен особистісної та суспільної значущості, підтверджуючи тезу про унікальність сприйняття цінності, переживання її окремим суб'єктом, наповнення суспільно значущим смислом, що втілює єдність одиничного та всезагального в ціннісній картині світу; 5) остання постає осмисленням світу людиною, його фрагментів і статусу людської особистості в цьому світі через оцінну категоризацію в опозиції цінностей і нецінностей.

Бібліографія

- ABDIKERIMOVA, G. (2015), Kategoriya otsenki kak sostavlyayushchaya kartiny mira v sredstvakh massovoy informatsii. V: Przegľad Wschodnioeuropejski. VI/1, 197–208. [Абдикеримова, Г. (2015), Категория оценки как составляющая картины мира в средствах массовой информации. В: Przegľad Wschodnioeuropejski. VI/1, 197–208.]
- ANDREYEV, A. (2017), Tsennosti v sovremennom rossiyskom obshchestve. V: Przegľad Wschodnioeuropejski. VIII/2, 359–366. [Андреев, А. (2017), Ценности в современном российском обществе. В: Przegľad Wschodnioeuropejski. VIII/2, 359–366.]
- ARUTYUNOVA, N. D. (1999), Yazyk i mir cheloveka. Moskva. [Арутюнова, Н. Д. (1999), Язык и мир человека. Москва.]
- BAVAYEVA, Ye. V. (2002), Otrazheniye tsennostey kul'tury v yazyke. V: Kasnkin V. B. (red.), Yazyk, kommunikatsiyai sotsial'naya sreda. Voronezh. 2, 25–34. [Бабаева, Е. В. (2002), Отражение ценностей культуры в языке. В: Кашкин, В. Б. (ред.), Язык, коммуникация и социальная среда. Воронеж. 2, 25–34.]
- BAEVA, L. V. (2004), Tsennosti izmenyayushchegosya mira: ekzistentsial'naya aksiologiya istorii. Astrakhan'. [Баева, Л. В. (2004), Ценности изменяющегося мира: экзистенциальная аксиология истории. Астрахань.]
- BAEVA, L. (2017), Values of Mediasphere and E-Culture. B: Przegľad Wschodnioeuropejski. VIII/1, 173–184.
- BAKSHANOVSKIY, V. I./SOGOMONOV, Yu. V. (1997), Etika politicheskogo uspekha. Tyumen'/Moskva. [Бакштановский, В. И. / Согомонов, Ю. В. (1997), Этика политического успеха. Тюмень/Москва.]
- BOLDYREV, N. (2002), Yazykovyye mekhanizmy otsenochnoy kategorizatsii. V: Fesenko, T. A. i dr. (red.), Real'nost', yazyk i soznaniye. 2. Tambov, 360–369 [Болдырев, Н. (2002), Языковые механизмы оценочной категоризации. В: Фесенко, Т. А. и др. (ред.), Реальность, язык и сознание. 2. Тамбов, 360–369.]
- FEDOSYUTKINA, N. S. (2005), Slova-tsennosti kak sredstvo dostupa k tsennostnoy kartine mira: Eksperimental'noye issledovaniye. Kursk. [Федосюткина, Н. С. (2005), Слова-ценности как средство доступа к ценностной картине мира: Экспериментальное исследование. Курск.]

- GAVRILOVA, Ye. (2005), Otsenochnyye kategorii «good» i «bad» v sovremennom angliyskom yazyke. Tambov. [Гаврилова, Е. (2005), Оценочные категории «good» и «bad» в современном английском языке. Тамбов.]
- KAMINSKAYA, T. (2017), Eksplikatsiya tsennostey v rossiyskom mediadiskurse: kolumnist i adresat. V: Przegląd Wschodnioeuropejski. VIII/2, 367–376. [Каминская, Т. (2017), Экспликация ценностей в российском медиадискурсе: колумнист и адресат. В: Przegląd Wschodnioeuropejski. VIII/2, 367–376.]
- KARASIK, V. I. (1996), Kul'turnyye dominanty v yazyke. V: Karasik, V. I. (red.), Yazykovaya lichnost': kul'turnyye kontsepty. Volgograd/Arkhangel'sk, 3–16. [Карасик, В. И. (1996), Культурные доминанты в языке. В: Карасик В. И. (ред.), Языковая личность: культурные концепты. Волгоград/Архангельск, 3–16.]
- KASLOVA, A. A./CHERNOVA, H. A. (2010), Kontsept USPEKH / SUCCESS v russkoy i angliyskoy yazykovoy kartine mira. V: Politicheskaya lingvistika. 2(32), 176–180. [Каслова, А. А./Чернова, Н. А. (2010), Концепт УСПЕХ / SUCCESS в русской и английской языковой картине мира. В: Политическая лингвистика. 2(32), 176–180.]
- KOLKUTINA, V. P. (2007), Tsennostnyy kharakter sotsial'nogo mifa. Tsennost' «uspek». V: Ledvanov, M. Yu. (red.), Sovremennyye naukoemykiye tekhnologii. 3. Moskva, 74–77. [Колкутина, В. П. (2007), Ценностный характер социального мифа. Ценность «успех». В: Ледванов, М. Ю. (ред.), Современные наукоемкие технологии. 3. Москва, 74–77.]
- KRASNOBAYEVA-CHORNA, Zh. V. (2016), Linhvofrazemna aksiologhiya: paradyhmal'no-katehoriynyy vumir. Vinnytsya. [Краснобаева-Чорна, Ж. В. (2016), Лінгвофраземна аксіологія: парадигмально-категорійний вимір. Вінниця.]
- Lingvistika... (2011), Lingvistika i aksiologiya: etnosemiometriya tsennostnykh smyslov. Moskva. [Лингвистика... (2011), Лингвистика и аксиология: этносемиометрия ценностных смыслов. Москва.]
- MARINOVA, Ye. (2017), Tsennostnyye oriyentiry novogo vremeni skvoz' prizmu aktual'noy sochetayemosti slova. V: Przegląd Wschodnioeuropejski. VIII/2, 273–282. [Маринова, Е. (2017), Ценностные ориентиры нового времени сквозь призму актуальной сочетаемости слова. В: Przegląd Wschodnioeuropejski. VIII/2, 273–282.]
- SERGEYEVA, L. (2003), Problemy otsenochnoy semantiki. Moskva. [Сергеева, Л. (2003), Проблемы оценочной семантики. Москва.]
- WEINER, B./KUKLA, A. (1970), An attributional analysis of achievement motivation. B: Journal of Personality and Social Psychology. 15(1), 1–20.
- Джерела
- BILONOZHENKO, V. M./GNATYUK, I. S./DYATCHUK, V. V. et al. (eds.) (2003), Slovnyk frazeologizmiv ukraïns'koyi movy. Kuuv. [Білоноженко, В. М./Гнатюк, І. С./Дятчук, В. В. та ін. (уклад.) (2003), Словник фразеологізмів української мови. Київ.]
- МОЛОТКОВ, А. І. (red.) (1987), Frazеologicheskiy slovar' russkogo yazyka. Moskva. [Молотков, А. И. (ред.) (1987), Фразеологический словарь русского языка. Москва.]
- SCHEMANN, H. (2011), Deutsche Idiomatik: Wörterbuch der deutschen Redewendungen im Kontext. Berlin/Boston.
- SIEFRING, J. (ed.) (2004), Oxford Dictionary of Idioms. Oxford.

ЯВЭЙ ХУ / YAWEI HU

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-5592-8952>

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЭТИКЕТНЫХ РЕЧЕВЫХ АКТОВ РУССКОГО СВАДЕБНОГО ОБРЯДА В АСПЕКТЕ ФОРМИРОВАНИЯ ПРАГМАТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ КИТАЙСКИХ СТУДЕНТОВ ПРИ ИЗУЧЕНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА

Some Features of Etiquette Speech Acts of the Russian Wedding Ceremony in the Aspect of the Formation of Pragmatic Competence of Chinese Students by the study of Russian language

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: этноспецифика, речевой этикет, свадебный ритуал, изучение языка, знание норм речевого этикета, ситуалект, прагмалингвистическая компетенция, коммуникация

KEYWORDS: ethnospecific, speech etiquette, wedding ritual, knowledge of the norms of speech etiquette, intercultural science, pragmalinguistic competence, communication

ABSTRACT: The subject of the article is the problems of communicative behavior of students. As a result of studying the theoretical material and the practice of its application, an effective method of studying Russian by Chinese students through national features of speech etiquette. All this will increase the level of practical language skills. This article is devoted to the study of Russian as a foreign language on the example of ritual speech acts of the wedding rite in Russian culture. The author believes that the use of speech formulas of etiquette in the teaching of the Russian language will facilitate the effective assimilation of knowledge and the formation of pragmatic competence of students.

1. Введение

В последние десятилетия содержание обучения иностранному языку (в частности, русскому – в Китае) все больше ставится в зависимость от коммуникативного аспекта языковой/речевой деятельности. Это особенно заметно в тех случаях когда принципы коммуникативного поведения представителей разных языковых сообществ заметно различаются, например, в области речевого этикета. Это обуславливает важность коммуникативной, прагма-

тической и стилистической проблематики в системе обучения китайскому/русскому языку как иностранному.

Цель данной статьи – показать национальную специфику ритуальных речевых актов русского языка в свете обучения русскому как иностранному в китайской аудитории. Предметом исследования будет определение функционально адекватных соответствий русских ритуализмов в китайской языковой среде. Будет рассмотрена проблема лингвистической интерпретации коммуникативных неудач, обусловленных неразвитой прагматической и стилистической компетенцией обучающихся.

2. Теоретические основы исследования

Контрастивные исследования в области коммуникативного поведения относятся к нескольким областям современного языкознания – таким, как лингвострановедение, прагмалингвистика, социолингвистика, стилистика, интеркультурная лингвистика (см. Kiklewicz 2011). В связи с этим можно упомянуть работы Е. М. Верещагина, В. Г. Костомарова, А. А. Брагиной, В. В. Воробьева, Ю. Н. Караулова, В. Н. Телии, С. Г. Тер-Минасовой, Д. Б. Гудкова, З. К. Сабитовой, Л. Т. Килевой и др.

Как уже указывалось, в последнее время сложилось мнение, что при обучении русскому языку как иностранному главной задачей является формирование коммуникативной компетенции обучающихся. При этом коммуникативная компетенция рассматривается как сложная система (см. Common... 2019). В. А. Звегинцев отмечал, что коммуникативная компетенция «в наиболее компактной форме включает в себя социальные знания, лингвистические знания, интерпретирующую способность» (1976, 36).

Как пишет А. К. Киклевич,

к области прагмалингвистики следует относить исследования, в которых единицы языка рассматриваются с учетом ситуаций деятельности, в частности, с учетом речевых субъектов, сцены и обстановки речевого действия, целей и истории речевого акта и др. (2016, 230).

Все эти (а также другие) аспекты должны стать предметом коммуникативно ориентированного обучения иностранному языку.

В связи с данной проблемой исследователи (см. Балыхина 2010) обращают внимание на необходимость учета специфических характеристик каждой национальной культуры, которая отражается в языковом поведении и в коммуникации в целом. Важным аспектом обучения является, например, информация об истории этикета в китайской и русской культуре, включая как

традиционные, так и современные обычаи и ритуалы (публичного, частного и приватного характера). Стилистические варианты языковых выражений при таком подходе понимаются как отражение (или своего рода продолжение) форм социальной жизни.

Теоретическую основу представленного в данной статье исследования составляют работы в области психологии деятельности, в социальной психологии, в психолингвистике, в лингводидактике, в коммуникологии и др. Изучение научной литературы в этих областях знания позволило нам прийти к выводу, что лингводидактические и лингвострановедческие исследования должны быть обогащены информацией, которую в последние годы ученые получили в области изучения культурологических особенностей языка. Изучение национальных и общечеловеческих особенностей, сравнение культурных реалий различных культур, как известно, реализуется посредством сравнительно-сопоставительного и диалогового методов, выбор которых детерминирован рядом критериев, необходимых для успешного усвоения языка. Так, первой причиной выбора данных методов для нашего исследования является то, что они, будучи личностно-ориентированными, позволяют строить обучение с учетом индивидуальных особенностей и коммуникативных возможностей изучающих язык. Во-вторых, они базируются на диалогичности изучаемого материала, который в данном смысле может выступать языком определенной коммуникативной среды, неким ситуалектом, представляющим собой своеобразный механизм становления личности в условиях поликультурности. В-третьих, рассматриваемые методы могут применяться на всех этапах изучения языка. Сравнительно-сопоставительный метод базируется на выявлении и актуализации диалога культур при изучении языка путем сравнения и сопоставления отдельных языковых единиц, речевых актов и т.д. На разных этапах обучения сопоставление может проводиться с: паремиями, фразеологизмами, образами, традициями, обычаями, обрядами и т.д. Другими словами, речь идет об определенной динамизации процесса обучения иностранному языку, которая должна способствовать более эффективному усвоению принципов языкового поведения – с учетом его психологических, социальных и культурных факторов.

3. Методология исследования

Лежащая в основе исследования концепция базируется на общепринятых в языкознании и, в частности, в лингводидактике предпосылках изучения языкового материала и языковой деятельности в функциональной перспективе. В соответствии с определением Киклевича,

область значения прагматической функции высказывания составляет множество речевых актов, реализуемых посредством перформативного употребления высказывания в конкретных коммуникативных (в частности, интерактивных) условиях. [...] В структуре прагматической функции выделяется три категории: 1) активные (инвенциональные) речевые акты; 2) реактивные (конвенциональные, ритуальные) речевые акты и 3) фатические речевые акты (2008, 334).

В связи с этим методика прагмалингвистического исследования языкового материала состоит в делимитации речевых актов и их идентификации с учетом упомянутой структуры прагматической функции. Каждая из выделенных выше категорий (активные, реактивные и фатические речевые акты), в свою очередь, предполагает дальнейшую спецификацию.

4. Результаты исследования и их обсуждение

Исследовательские рамки речевых актов значительно расширились в свете коммуникативной прагматики, и кроме языковых средств стали изучаться и экстралингвистические факторы, которые имеют значение для интерпретации того или иного понятия. Весь комплекс вопросов, связанных с отправителем и получателем речи в процессе производства речи и при ее декларировании, с отношениями между участниками процесса коммуникации, с ситуацией, в которой осуществляется общение, с использованием стилистических и эмоциональных средств языка, является предметом изучения. Таким образом, в исследовательском ракурсе по-особому начинает рассматриваться проблема речевого общения. В современных лингвистических трудах, посвященных вопросам функционирования языка, отмечается, что при изучении речевого акта следует учитывать не только характерологические особенности коммуникантов, ситуацию общения, но и специфику языковых средств, имеющих национально-культурную окраску. Поскольку для методики преподавания русского языка как иностранного принципиально важным является невозможность его изучения без знания национально-культурной семантики, существует необходимость отбирать и изучать языковые единицы, в которых четко проявляется своеобразие национальной культуры и которые невозможно понять так, как их понимают носители данного языка (Томахин 1997). Таковыми, на наш взгляд, являются ритуальные речевые акты, в которых отражается национальное своеобразие культуры, традиций, образа жизни, истории народа – носителя языка. Говоря о ритуальных речевых актах нам представляется важным отметить, что под ритуалом понимается общепринятый в данном сообществе порядок совершения/осуществления некоторого события, имеющего для членов сообщества важное, иногда символическое

значение. В качестве примеров можно привести *ритуал награждения, ритуал приема посла, ритуал защиты диссертации, ритуал знакомства с женихом, ритуал очищения, ритуал «кормления огня», ритуал погребения* и др. В речевой практике существительное *ритуал* употребляется в более широком значении – мы можем встретить в текстах такие коллокации, как *ритуал жизни, ритуал ожидания, ритуал осмотра больной, ритуал отхода ко сну, ритуал соблазнения, ритуал надевания и снятия одежды* и др.

Ритуал/обряд представляет собой определенную конфигурацию перформативных речевых актов, удовлетворяющих условиям, которые были указаны и описаны Дж. Остином (1999, 47). Наиболее важные из них: 1) речевые акты этого типа преимущественно не содержат констатаций; 2) они не имеют истинностного значения (и в связи с этим их семантическая интерпретация не требует применения процедур верификации); 3) прагматический эффект их воздействия предусматривается в большей или меньшей степени; 4) их переработка соответствует общепринятым процедурам (анализ концепции Остина см. в работе: Кириленко 2018).

Ритуалы представляют сферу реализации так называемых ситуалектов (см. Löffler 2005, 79). В этом случае мы имеем дело с разновидностью функционального стиля, которая соответствует определенной сцене поведения, ср., к примеру, ситуацию в аптеке, ситуацию на экзамене, ситуацию на вокзале, ситуацию у врача, ситуацию на стадионе и др. Хотя ситуационно обусловленные (и маркированные) регистры языка, как пишет В. Вейт (Veith 2002, 28), преимущественно носят институциональный характер, в частности, реализуются в рамках организации и в контактах с организацией, значительная часть ситуалектов относится также к сфере частных межличностных отношений. Ситуалекты отличаются своими фонетическими, лексическими (в том числе лексико-семантическими) и грамматическими свойствами, но одной из наиболее заметных является прагматическая составляющая – характер речевых действий, реализуемых в определенной среде. Как мы понимаем, речевой этикет свадебного ритуала и можно назвать свадебным ситуалектом, который характеризуется определенными фонетическими, лексическими и грамматическими свойствами, носит институциональный характер и употребляется в определенной сфере частных межличностных отношений.

Таким образом, в качестве объекта исследования нами был выбран свадебный ритуал, предметом исследования стал свадебный ситуалект в целом и отдельные его речевые акты, а материалом послужила книга «Русские» из серии «Народы и культуры» (Александров 2005, 466 ссл.). Этот материал интересует нас с точки зрения национально-культурной специфики языкового поведения русских, а именно — применительно к процессу обучения русскому языку как иностранному.

Обращаясь к истории русского свадебного ритуала, следует указать, что начало формирования общеславянской свадебной обрядности принято относить к VI–VII вв., т.е. к периоду, когда патриархальная семья с присущим ей многобрачием (полигамией) переходила к единобрачию (моногамии). Свадебный ритуал имеет свой сценарий. Ритуальные тексты нередко произносятся особым образом: криком, напряженным, открытым голосом с особым интонированием или, наоборот, шепотом, скороговоркой. Реплицирование служит регуляции отношений между участниками события.

Следует отметить, что в случае ритуала принципиальное значение имеет коммуникативная ситуация, состав коммуникантов, причина/цель события, тема (предметная область) коммуникации, время протекания события и др. Русские, например, удивляются, почему казахи во время свадьбы произносят так много тостов, а тосты имеют форму пространных речей – этот элемент не характерен для русской свадьбы. Известно, что речевой этикет в целом обладает национально-специфическими особенностями, и это касается также свадебного обряда.

Традиционный русский свадебный цикл разделялся на три периода: предсвадебный, свадебный и послесвадебный. Предсвадебный период включал переговоры, которые начинали вести сваты, иногда прямо говорящие о цели своего прихода:

- (1) Не пол топтать, мы пришли дело делать – невесту искать.
- (2) Пришли в гости не гостить, а пир подымать.

Но чаще сваты пользовались традиционными иносказательными формулами типа (Александров 2005, 466 ссл.):

- (3) У вас товар – у нас купец.
- (4) У вас курочка – у нас петушок.

При описании свадебного обряда преподавателю нужно знать, что в китайском менталитете сравнить невесту с товаром, а жениха с купцом, покупающим этот товар, означает утилизировать отношения между невестой и женихом. В китайской речи в этом случае обычно используется эвфемизм, позволяющий выразить вежливость и соответствовать этикету. Например: часто используются описывающие отношения между невестой и женихом фразеологизмы типа:

- (5) 郎才女貌» (ланцайньюмао)
- (6) «天生一对» (тяньшэньидуй)

Дословный перевод второго выражения на русский язык звучит так: «Когда они родились, то судьбой было предreshено быть им парой». В десятой главе романа «*Iu-Kiao-Li*»¹ так описан свадебный обряд китайской династии Мин:

(7) 明明果是佳人才子，天生一对也，便是嬌素也觉风光

В русском переводе это значит: «На самом деле, вы являетесь красивой и талантливой, когда родились, то судьба предрекла быть нам парой. [...] Янь Су (имя) тоже так думает, что вы будете жить вместе и будете счастливыми». Другой китайский ритуализм

(8) 郎才女貌» (ланцайнньюмао)

означает: «Парень имеет способности, девушка имеет красоту». Ритуальное выражение

(9) 这一双郎才女貌天生下；笋余儿游治子花朵儿俊娇娃；堪写入风流仕女丹青画

в переводе звучит так: «Это – пара, ведь способности парня и красота девушки родились из природы; парень и девушка гуляют в цветочном саду; это картина красоты может быть описана в знаменитом рисунке».

Как видим, в каждом из выражений свадебного ситуалекта отражается особое восприятие мира носителем того или иного языка. Например, у китайцев не принято сравнивать невесту с курицей, а жениха – с петухом, хотя в древней китайской культуре курица относится к числу небожителей, а ее образ в легендах обычно является положительным².

Китайский этикет, кроме того, предполагает употребление условных, символических, завуалированных выражений, основанных на культурных и исторических ассоциациях. К ним, например, относятся выражения:

(10) 天意

(11) 但愿人长久，千里共婵娟

Первое означает «воля Неба», т.е. «судьба», а второе – «Надеюсь, что мы будем всегда. И за тысячи километров друг от друга луна над нами одна».

¹ *Roman chinois Iu-Kiao-Li* был переведен на французский язык и издан в 1826 году во Франции под редакцией Жан-Пьера Абель-Ремюза.

² Любопытно, что русское слово *курица* в китайской речи звучит *кулиця*, что означает «протитутка».

В результате нашего исследования свадебного ситуалекта мы пришли к выводу, что с точки зрения формы и структуры коммуникативные единицы русского свадебного ритуала относятся к нескольким разрядам.

1. Компрессированные единицы, не содержащие формального показателя предикативности, т.е. в форме лексической единицы или словосочетания:

- (12) Горько!
- (13) Сидеть маком (красоваться в девках).
- (14) Пропитая – залитая (согласие на свадьбу).
- (15) Рука дороже подноса (говорит сват, когда невеста потчует).
- (16) Заливать невесту (окончательно просватать).
- (17) Как под крестом (под благословением), так и под венцом (благословление).

2. Предикативные единицы, представляющие собой простое или сложное предложение:

- (18) Не рука вам дева наша, по себе найдете (отказ).
- (19) Спасибо на любви, сват; а ныне отдавать девки не хотим (отказ).
- (20) Хлеб-соль берем, а вас пировать зовем (согласие на отдачу).
- (21) Выдь на крыльцо, покажи свое белое лицо.
- (22) Сходились – не бранились; дай Бог разойтись, не браниться (говорится свату).
- (23) Для купца, удалого молодца, наша девица хоть куда (говорят родители невесты).
- (24) Жениху да невесте сто лет, да вместе.
- (25) День плакать, а век радоваться (пожелание подруг невесты).

3. Единицы свадебного ситуалекта, представляющие собой сложное синтаксическое целое, микротекст. Наиболее типичным примером единиц этого типа являются следующий:

- (26) Здравствуйте, господа сваты, мы люди приезжие и дальние, ехали ночью, сбились с дороги, долго бродили, да спасибо увидели по снегу след зверушки, по этому следу мы жильё отыскивали да к вам невзначай попали; не пустите ли вы переночевать странников?

Как видим, в ситуалекте русского свадебного ритуала на каждом из его этапов задействованы разнообразные средства русского языка: лексические, грамматические, супрасинтаксические, при этом все они подчинены общей ритуальной функции, которая реализуется вместе с некоторыми другими функциями: суггестивной/персуазивной, фатической, игровой/рекреативной, экспрессивной и др.

В свадебном ситуалекте заключен многовековой опыт народа, связанный с культурно специфическими представлениями. В силу национальной

специфики типичные трудности процесса усвоения такого рода иноязычного материала проявляются, прежде всего, при восприятии лексических значений как репрезентантов предметного мира русской свадьбы и соответствующих социальных отношений и ролей. Для китайских студенток/студентов оказываются чуждыми употребляемые в свадебном ритуале слова *сват, сваха, красный товар* и др., так как большинство из них не знает символики, связанной с этими наименованиями в русском фольклоре. Таковым, например, является выражение *Горько!*, выкрикиваемое на свадьбе для того, чтобы молодые поцеловались.

В целом мы рассмотрели некоторые речевые акты свадебного ситуалекта в компаративно-историческом аспекте, однако в такой чуткой к социальным изменениям области, как речевой этикет, нельзя проводить разграничительную черту между компаративно-историческими данными и системно-дискурсивными. Компаративно-историческое описание речевого этикета, как и системы языка вообще, не может не принимать во внимание понятия эволюции. Речевые акты свадебного ситуалекта, даже воспринимаемые как архаичные, в абсолютном большинстве не исчезают из современной языковой системы, а изменяют структуру, стилистическое и прагматическое значение. Этим объясняется и относительно глубокий хронологический срез языкового материала, позволяющий учитывать факты хотя бы сравнительно недавней истории языка и культуры в описании семантической структуры и прагматики речевого этикетного акта. Так, например, в целом анализ фактического материала дает возможность утверждать, что зачастую речевые акты свадебного ситуалекта являются стереотипами и представлены в виде конкретных моделей высказывания, относящегося к определенному отрезку коммуникативного сценария. В речевых актах современного свадебного ситуалекта в связи с тем, что сама ситуация является настолько прозрачной, мотивирующий глагол опускается, как, например, в пожелательных высказываниях типа:

(27) Счастья и любви вам!

(28) Совет да любовь!

Наблюдения над системными отношениями речевых актов свадебного ситуалекта позволили выявить тенденции, обуславливающие, с одной стороны, устойчивость, а с другой стороны – и динамику свадебного речевого этикета. Так, например, в речевых актах современного свадебного ситуалекта наиболее частотными стали тосты:

(29) Чтоб в согласии вы жили / И друг другом дорожили.

- (30) Сегодня для новобрачных самый прекрасный и самый значительный день – день присвоения новых и дорогих титулов: супруг и супруга. Они соединили свои жизни, и потому это день великой радости. И идти по дороге жизни вдвоем, рука об руку с любимым человеком – это большая удача. Пусть эта удача будет всегда с вами, и вы найдете счастье в ваших детях и внуках. За вас, за ваше процветание! Горько!

Поскольку речевые акты свадебного ситуалекта характеризуются положительной коммуникативной направленностью, доброжелательным отношением к адресату, для них характерен явный способ выражения коммуникативной интенции, однако часть из них обнаруживает признаки языковой игры – в этих случаях коммуникативная интенция реализуется косвенным способом, ср. утвердительные высказывания типа (3), которые служат выражению предложения/оферты.

У речевых актов данного типа стереотипная тематика и стереотипная языковая структура. Повторяются также и риторические приемы: сравнение, метафора, гипербола, антитеза и др.

Как нам представляется, эти и многие другие данные об особенностях речевых актов свадебного ситуалекта могут стать полезными и применимыми в процессе обучения русскому языку как иностранному, поскольку изучение русского языка в иноязычной аудитории должно начинаться с одновременного соизучения наряду с фонетическим, лексическим, грамматическим и стилистическим аспектами и национальной культуры (см. Верещагин, Костомаров). В связи с этим разработка методических приемов и способов презентации, закрепления и активизации национально-культурной семантики на занятиях по русскому языку становится наиболее актуальной. Так, например, на начальной стадии обучения русскому языку (в китайской аудитории) наиболее оптимальным будет овладение простыми речевыми формулами типа *Поздравляем!* Затем следует постепенно переходить к более сложным конструкциям, включая микротексты. Кроме того, при формировании прагматической компетенции студенток/студентов из Китая можно применить так называемую проектную технологию. Как пишет Е. С. Полат, «это – совокупность приемов, позволяющих в определенной их последовательности реализовать данный метод на практике» (2005, 45). Выделяются информационные/творческие, межпредметные/монопредметные, групповые/индивидуальные, аудиторные/внеаудиторные и др. проекты. Так, изучаемым русский язык студенткам/студентам из Китая можно предложить подготовить мини-проекты по теме: «Свадебный обряд русского народа». Предлагаемая тема не только поможет освоить определенный языковой (в первую очередь, лексический) материал, но и будет развивающей в познавательном и этнокультурном плане.

Для того чтобы осуществить проект, студентки/студенты проходят несколько этапов: подготовительный, технологический (основной), заключительный. Подготовительный этап – самый трудный для учащихся довузовской подготовки, и включает такие предварительные этапы, как разработка плана выступления; написание текста к выступлению; нахождение иллюстративного материала в интернете; создание презентации (см. Стрельчук 2014, 336 сл.).

В проекте «Свадебный обряд русского народа» должны присутствовать следующие пункты (своего рода слоты фреймовой структуры): 1) понятие «свадебный обряд»; 2) основные периоды свадебного обряда; 3) предсвадебный период (примеры типичных ритуальных речевых актов); 4) свадьба (примеры типичных ритуальных речевых актов); 5) послесвадебный период. Можно предложить обучающимся реализовать этот проект как групповой: каждая из групп представляет один из периодов свадебного обряда.

В речевых актах свадебного ситуалекта заключен огромный многовековой коммуникативный опыт народа, связанный с культурой, ее обычаями и традициями, комплексом ассоциаций и представлений. Всё это требует особого учета в иноязычной аудитории при обучении русскому языку как иностранному.

Специфической чертой речевых актов русского свадебного ситуалекта является их закреплённость за определенными коммуникативными ситуациями, ориентированность на реализацию определенных коммуникативных целей, к которым в первую очередь следует отнести предложение, согласие/отказ, приглашение, пожелание, совет, благодарение и некоторые другие. Кроме того, при изучении ситуалекта следует учитывать и наиболее значимые его параметры, особенности ритуальной ситуации и характеристики ее участников, такие, как пол, возраст, степень родства, род занятий, общественное положение, привычки и т.д.

Составной частью процесса формирования коммуникативной компетенции в процессе обучения русскому языку как иностранному является ознакомление учащихся с национальной культурой, что позволит обеспечить как адекватное восприятие иноязычной речи, так и адекватное речевое и неречевое поведение ученика как речевого партнера в ситуации общения с носителем изучаемого языка. Ведь распознавание и понимание русской речи студентами из Китая обусловлены не только языковыми знаниями, но и «фоновыми» знаниями о культуре страны изучаемого языка. Трудности экстралингвистического характера обусловлены затруднениями, возникающими при понимании заключенной в речи носителей языка информации. В связи с этим при обучении русскому языку студентов из Китая важно иметь в виду особенности их менталитета; учитывать особенности систем русского и китайского языков, обучать русскому языку с одновременным соизучением национальной культуры.

Библиография

- ALEKSANDROV, V. A./SIMCHENKO, Yu. B./TISHKOV, V. A. (2005), *Narody i kul'tury*. Moskva. [Александров, В. А./Симченко, Ю. Б./Тишков, В. А. (2005), *Народы и культуры*. Москва.]
- BALYKHINA, T. M./CHZHAO YUYTSZYAN (2010), *Ot metodiki k etnometodike. Obucheniye kitaytsev russkomu yazyku: problemy i puti ikh preodoleniya*. Moskva. [Балыхина, Т. М./Чжао Юйцзян (2010), *От методики к этнометодике. Обучение китайцев русскому языку: проблемы и пути их преодоления*. Москва.]
- COMMON... (2019), *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment*. B: <https://rm.coe.int/16802fc1bf> [доступ 20.01.2019].
- KIKLEWICZ, A. (2011), *Kategorien der Interkulturellen Linguistik in systemgezogener Auffassung*. In: Földes, C. (Hrsg.), *Interkulturelle Linguistik im Aufbruch. Das Verhältnis von Theorie, Empirie und Methode*. Tübingen, 59–76.
- KIKLEWICZ, A. (2008), *Притяжение языка. Т. 2. Функциональная лингвистика*. Olsztyn.
- KIKLEWICZ, A. K. (2016), *Притяжение языка. Т. 4: Языковая деятельность: семантические и прагматические аспекты*. Olsztyn.
- KIRILENKO, Yu. N. (2018), *Problema interpretatsii rituala v teorii rechevykh aktov Dzh. Ostina*. V: <http://sun.tsu.ru/mminfo/000063105/350/image/350-063.pdf>. [Кириленко, Ю. Н. (2018), *Проблема интерпретации ритуала в теории речевых актов Дж. Остина*. B: <http://sun.tsu.ru/mminfo/000063105/350/image/350-063.pdf> [доступ 22.06.2018].]
- LÖFFLER, H. (2005), *Germanistische Soziolinguistik*. Berlin.
- AUSTIN, J. (1999), *Izbrannoye*. Moskva. [Остин, Дж. (1999), *Избранное*. Москва.]
- POLAT, Ye. S. (2005), *Novyye pedagogicheskiye i informatsionnyye tekhnologii v sisteme obrazovaniya*. Moskva. [Полат, Е. С. (2005), *Новые педагогические и информационные технологии в системе образования*. Москва.]
- STREL'CHUK, Ye. N. (2014), *Proyektnyye tekhnologii v formirovaniy rechevoy kul'tury inostrannykh studentov negumanitarnykh spetsial'nostey*. V: Mikheyeva, L. N. (red.), *Aktual'nyye problemy russkogo yazyka i kul'tury rechi*. Ivanovo, 333–343. [Стрельчук, Е. Н. (2014), *Проектные технологии в формировании речевой культуры иностранных студентов негуманитарных специальностей*. B: Михеева, Л. Н. (ред.), *Актуальные проблемы русского языка и культуры речи*. Иваново, 333–343.]
- ТОМАХИН, G. D. (1997), *Realii v yazyke i kul'ture*. Moskva. [Томахин, Г. Д. (1997), *Реалии в языке и культуре*. Москва.]
- VEITH, W. H. (2002), *Soziolinguistik. Ein Arbeitsbuch mit 100 Abbildungen sowie Kontroll-Fragen und Antworten*. Tübingen.
- VERESHCHAGIN, Ye. M./KOSTOMAROV, V. G. (2005), *Yazyk i kul'tura*. Moskva. [Верещагин, Е. М./Костомаров, В. Г. (2005), *Язык и культура*. Москва.]
- ZVEGINTSEV, V. A. (1976), *Predlozheniye i yego otnosheniye k yazyku i rechi*. Moskva. [Звегинцев, В. А. (1976), *Предложение и его отношение к языку и речи*. Москва.]

RECENZJE

MARCIN PŁOSKI
Wrocław

Zbigniew Kurcz, *Mniejszość polska na Wileńszczyźnie: studium socjologiczne*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2005; 467 ss.

Autor podjął się bardzo trudnego zadania badawczego, a mianowicie w swojej pracy ukazał drażliwy temat roli i miejsca mniejszości polskiej na Wileńszczyźnie. Badacz ukazał te relacje w sposób obiektywny i z poszanowaniem podmiotowości Litwinów i Polaków zamieszkujących teren Wileńszczyzny.

Zbigniew Kurcz w sposób bardzo ambitny zarysował główny problem badawczy, stwierdzając, iż

koncentruje się on na etniczności i jej przemianach, w kontekście konfliktu, który przebiega na historycznym pograniczu. Autor sformułował pytania szczegółowe: Jak przedstawia się położenie i struktura społeczna polskiej mniejszości? W jaki sposób wspólna przeszłość i polsko-litewskie dziedzictwo kształtuje stosunki pomiędzy większością i mniejszością? W jaki sposób Wileńszczyzna jako historyczne pogranicze wpływa na współczesne sąsiedztwo obu grup narodowościowych? Jak przebiega i jakie formy przyjmuje konflikt etniczny? Jak scharakteryzować polski i litewski nacjonalizm z uwzględnieniem zmieniających się uwarunkowań zewnętrznych? Jakie oczekiwania formułuje polska mniejszość? Jakie są kierunki przemian polskiej mniejszości, w warunkach suwerennego państwa litewskiego i integracji europejskiej? (2005, 12).

W pracy występuje multiplikacja różnych technik badawczych, co niewątpliwie wpływa korzystnie na prezentację badawczą polskiej mniejszości narodowej na Wileńszczyźnie. Badania te charakteryzują się ujęciem tego ważkiego zagadnienia z wielu perspektyw. Kurcz w swoim opracowaniu posługuje się m.in. analizą dokumentów urzędowych, materiałów statystycznych i badań litewskich autorów poświęconych problemom polskiej mniejszości, przeprowadza także wywiady z liderami polskiej mniejszości reprezentującymi wszystkie dziedziny życia społecznego (wywiad swobodny mało ukierunkowany i wywiad swobodny ukierunkowany, w których dobór próby następował z zastosowaniem metody „kuli śniegowej”), dokumenty polskiej mniejszości oraz relacje polskojęzycznej prasy ukazujące się w Republice Litewskiej (analiza ich treści), metodę obserwacji (ibidem, 60 i n.).

Na szczególną uwagę zasługuje Rozdział II „Polska dominacja i litewskie odrodzenie”. Autor zauważa, iż

dla pierwszych świadomych Litwinów tworzących podstawy dla litewskiej odrębności Polak był osobnikiem kojarzonym z dziedzicem, wykształconym, kulturalnym, ale jednocześnie obłudnikiem, pyszałkiem i fałszerzem historii, który co prawda nazywa Litwina swoim bratem, ale działa przeciw bratu. Polakom zarzucano, że gardzą litewskim językiem, fałszują historię, ślepo wielbią unię polsko-litewską, przejawiają patologiczną miłość do Wilna i Litwy. Po siłowym przejściu Wileńszczyzny negatywny stereotyp Polaka został wzmocniony – tym razem Polacy to także okupanci, złodzieje, oszuści, kłamcy, przestępcy [...]” (ibidem, 78).

Są to niewątpliwie przesłanki do tego, iż w zbiorowej świadomości Litwinów obraz unii polsko-litewskiej postrzegany jest jako historyczny błąd, który spowodował jakby podporządkowanie Litwy Polsce. Z kolei król Władysław Jagiełło traktowany jest przez Litwinów „jako człowiek, który dopuścił się wielu zbrodni i zrad, a ostatecznie podarował Litwę Polsce” (ibidem, 81).

Zastrzeżenia budzi sposób przeprowadzenia kwerendy przez Kurcza. Autor moim zdaniem w sposób niewystarczający zaprezentował w książce poglądy badaczy litewskich. Główny dyskurs w kwestii stosunków polsko-litewskich na Litwie jest widoczny w publikacjach litewskojęzycznych. Oto jak wygląda procentowy udział poszczególnych publikacji w książce Kurcza: publikacje polskojęzyczne – 90,6%, publikacje niemieckojęzyczne – 4,18%, publikacje litewskojęzyczne – 3,83%, publikacje anglojęzyczne – 1,05%, publikacje hiszpańskojęzyczne – 0,34%. Nie zarzucam Autorowi, że swoją książkę napisał z pozycji polonocentrycznej, co byłoby kardynalnym błędem w pracy omawiającej stosunki polsko-litewskie. Opracowując kwerendę do publikacji, autorzy nie stosują się do zasad aptekarskich. Czasami bywa tak, iż jedna książka ma większą wartość naukową niż kilka innych o tej samej tematyce. Jednak w książce Autora tak nie jest, ponieważ większość publikacji litewskojęzycznych są to opracowania statystyczne Departamentu Statystyki rządu Republiki Litewskiej, dlatego z książki Kurcza nie dowiemy się, skąd wziął się dysonans w zakresie postrzegania stosunków polsko-litewskich przez badaczy polskich i litewskich. Taką sytuację zasygnalizował Autor przynajmniej raz w swojej pracy (ibidem, 348–349). Jest to m.in. sporna kwestia oceny Armii Krajowej w czasie II wojny światowej. Dla Polaków są to bohaterowie narodowi, natomiast niektórzy Litwini uważają, iż część z jej żołnierzy było zbrodniarzami wojennymi. Nie inaczej prezentuje się ocena Józefa Piłsudskiego, który dla Polaków jest wizjonerem politycznym, mężem stanu, a dla Litwinów – uzurpatorem, który odebrał Litwie jej stolicę wraz z Wileńszczyzną. Takich zagadnień problemowych w stosunkach polsko-litewskich jest znacznie więcej, ale starałem się przytoczyć te ważniejsze. Z książki nie dowiadujemy się, jakimi dokumentami, zeznaniami świadków, dowodami, badaniami naukowymi dysponują badacze litewscy, którzy przecież kształtują opinię publiczną na Litwie. Nie jest to możliwe, ponieważ udział publikacji litewskojęzycznych w pracy Kurcza jest bardzo skromny. Rolą Autora

jako socjologa powinno być rozstrzygnięcie omawianych kwestii spornych, jeśli już zostały one przywołane, jednak Autor tego nie czyni, gdyż moim zdaniem wpływ miało na to niewystarczające zgłębienie owej tematyki. Oczywiście jest dla mnie, iż obie strony: litewska i polska w omawianych kwestiach spornych nie mają racji, ale rolą Autora powinno być przedstawienie tych problemów i odpowiednie ich uargumentowanie.

Istotne znaczenie dla relacji polsko-litewskich na Litwie miało podpisanie Traktatu między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Litewską o przyjaznych stosunkach i dobrosąsiedzkiej współpracy (26 kwietnia 1994 r.). Niewątpliwie przyczynił się on do obniżenia napięć w stosunkach polsko-litewskich. Niemniej należy podkreślić, iż nie rozwiązał spraw istotnych dla polskiej mniejszości na Litwie:

Traktat nie zapewnił mniejszości polskiej autonomii politycznej, o co zabiegały niektóre organizacje litewskiej Polonii oraz nie zapobiegł zmianom w ordynacji wyborczej do władz lokalnych, które wykluczały z udziału w wyborach stowarzyszenia i organizacje społeczne (w tym organizacje mniejszości narodowych) i w ordynacji do parlamentu, który podwyższał próg wyborczy z 4% do 5% (Łodziński 1998, 9).

Autor wykonał ogromną pracę, dokonując opracowania niezwykle skomplikowanych relacji między mniejszością polską na Wileńszczyźnie a Litwinami, jednocześnie ukazując te stosunki w sposób wieloaspektowy – poprzez wykorzystanie wielu technik badawczych. Analizy badawcze Autora cechowała bezstronność i sprawiedliwość osądu. Autor swoje analizy i poglądy sformułował w sposób taktowny i empatyczny. Wywiązał się on w pełni z postawionych zadań badawczych. Krytyczne uwagi dotyczące bibliografii książki Kurcza nie przesądzają o obniżeniu jej wartości naukowej, ponieważ są to niewielkie mankamenty. Praca Autora jest obszernym opracowaniem naukowym. Książka „Mniejszość polska na Wileńszczyźnie. Studium socjologiczne” stanowi znaczący wkład do socjologii. W moim przekonaniu książkę profesorską Kurcza należy ocenić jako ponadprzeciętne osiągnięcie naukowe.

Bibliografia

- KURCZ, Z. (2005), *Mniejszość polska na Wileńszczyźnie: studium socjologiczne*. Wrocław.
ŁODZIŃSKI, S. (1998), *Ochrona praw osób należących do mniejszości narodowych i etnicznych (Ukraina, Białoruś, Litwa, Łotwa)*. Warszawa.

MICHAŁ GŁUSZKOWSKI

Uniwersytet Mikołaja Kopernika

Jarosław Kilias, *Goście ze Wschodu. Socjologia polska lat sześćdziesiątych XX wieku a nauka światowa*. Kraków: Nomos, 2017; 287 ss.

Tytuł i podtytuł monografii Jarosława Kiliasa brzmią wieloznacznie, ale dzięki temu trafnie oddają jej treść i przyjętą przez autora wieloaspektową perspektywę opisu. „Gośćmi ze Wschodu” są w pierwszej kolejności polscy socjologowie wyjeżdżający na Zachód, a w szerszym ujęciu – polska socjologia lat 60. XX w. w oczach zachodnich uczonych. Bardziej precyzyjny podtytuł odnosi się do relacji przedstawicieli tej dyscypliny z uczonymi ze świata, w tym także ze wschodniej strony żelaznej kurtyny. Wielowymiarowość recenzowanego opracowania nie pozwala na jego jednoznaczne przyporządkowanie dziedzinowe i utrudnia porównania z innymi publikacjami z zakresu historii socjologii. W tradycyjnym ujęciu rozwój myśli socjologicznej jest przedstawiany na pewnym tle, które tworzy kontekst społeczno-historyczny, instytucjonalny, a czasem także polityczny lub ekonomiczny wybranego okresu. W klasycznych opracowaniach o charakterze całościowym eksponowana jest przede wszystkim ewolucja idei na przestrzeni dziejów, a kwestie kontekstowe znajdują się na drugim planie (por. m.in. Szacki 1981). Węższa perspektywa czasowa lub obszarowa, czyli opisy dziejów socjologii w wybranym okresie lub kraju, na ogół prowadzi do zwiększenia uwagi poświęcanej zewnętrznym uwarunkowaniom powstających teorii i prowadzonych badań (np. Boronoyev 2007), a niekiedy do zmiany proporcji na korzyść tła, w wyniku której historia socjologii staje się *de facto* historią instytucji naukowych i ich relacji z rzeczywistością społeczno-polityczną danego kraju (por. Fleck 2016).

Ramy czasowe przyjęte przez J. Kiliasa są wąskie nawet w porównaniu z wieloma opracowaniami szczegółowymi, ponieważ obejmują zaledwie jedną dekadę, i choć monografia odnosi się do ponadnarodowych relacji w świecie nauki, jest napisana z perspektywy jednego kraju. Nie jest to z pewnością historia socjologii rozumiana jako historia idei, ponieważ autor nie zagłębia się w rozwój poszczególnych teorii i tematykę badań szczegółowych prowadzonych w Polsce w latach 60. XX w., ani historia instytucji naukowych, choć są one istotnym czynnikiem wpływającym na całokształt stosunków polskich socjologów z zachodnimi badaczami i międzynarodowymi organizacjami naukowymi. Choć ostatnia z wymienionych kwestii stanowi centralne zagadnienie recenzowanej książki, jej problematyka jest znacznie szersza i obejmuje analizę m.in. recepcji polskiej socjologii po obu stronach żelaznej kurtyny, dostępności zagranicznych publikacji na rynku

polskim (przekłady), kontaktów naukowych z krajami socjalistycznymi, problemów finansowania wyjazdów zagranicznych czy też form upowszechniania wyników badań polskich uczonych za granicą. Tak wielostronna charakterystyka krótkiego wycinka dziejów polskiej socjologii rodzi dwa zasadnicze pytania: 1) dlaczego autor zdecydował się poświęcić tyle uwagi akurat temu okresowi, 2) przy pomocy jakich metod zamierzał opisać tak różnorodne zjawiska i procesy. Odpowiedź na pierwsze z nich wynika z chęci weryfikacji trafności środowiskowego przekonania o wyjątkowości lat 60. XX w. ze względu na zagraniczne uznanie dla polskich socjologów i ich zwiększoną obecność na forach międzynarodowych. Inspiracja do podjęcia szczegółowych badań tej dekadę leżała również u podstaw jednej z metod badawczych. Były nią rozmowy z aktywnymi uczestnikami wydarzeń, które stały się przedmiotem analizy w niniejszej monografii – konferencji i zjazdów międzynarodowych, stypendiów i staży. Była to jedna z wielu przyjętych przez Kiliasa metod jakościowych, wśród których znalazły się też kwerendy w archiwach w Polsce: w Archiwum Akt Nowych, archiwach PAN i wybranych uniwersytetów, a na świecie – w instytucjach przechowujących akta Fundacji Forda, wspierającej licznych polskich uczonych, a także Międzynarodowego Towarzystwa Socjologicznego (International Sociological Association – ISA). Dokumenty i artykuły z badanego okresu zostały poddane analizie dyskursu, rozumianej przez autora jako próba wyłowienia elementów wspólnych tychże tekstów, pojawiających się w nich niezależnie od treści i stanowiących ukryte struktury znaczenia. Metodą jakościowym towarzyszyły analizy ilościowe, m.in. dotyczące bibliometrii, ale również oparte na danych liczbowych na temat zagranicznych wyjazdów polskich uczonych, ich udziału w ponadnarodowych gremiach specjalistycznych, przyjazdów gości z Zachodu do Polski, a tam, gdzie to możliwe, przedstawiających Polaków na tle socjologów z innych państw socjalistycznych. W ten sposób możliwe było np. sprawdzenie, czy uznanie międzynarodowej społeczności naukowej dla polskich badaczy miało tylko wymiar symboliczny (lub istnieje wyłącznie w ich pamięci zbiorowej), czy też znajduje potwierdzenie w twardych danych liczbowych, takich jak liczba publikacji, przekładów lub indeksy cytowań.

Choć przedmiotem badań Kiliasa stały się lata 60. XX w. w polskiej socjologii, pierwsze rozdziały monografii poświęcone są zarysowaniu głębszego kontaktu historycznego, poczynając od stosunków międzynarodowych w tej dyscyplinie przed II wojną światową i w latach powojennych. Na podstawie prac przeglądowych z tamtego okresu, a także analizy ilościowej liczby zagranicznych prac recenzowanych w periodykach socjologicznych we Francji, Niemczech i Polsce, okazuje się, że choć Francuzi koncentrowali się przede wszystkim na Europie, to uwaga polskich i niemieckich badaczy już w latach międzywojennych zwrócona była na publikacje amerykańskie. Nasilające się w drugiej połowie umiędzynarodowienie socjologii zachodniej było związane ze wzrostem dominacji uczonych zza oceanu, która jednak w związku z politycznym podziałem świata odnosiła się do jego zachodniej części.

Wyjątkowość lat 60. XX w. polega na dołączeniu do międzynarodowego dyskursu uczonych z Polski. Początek analizowanego okresu wyznaczył zjazd socjologiczny w Mediolanie i Stresie z liczną polską delegacją, a jego symboliczny koniec – zmiany statutowe w ISA uchwalone na zjeździe w Warnie w 1970 r.

Zgodnie z dobrze uargumentowaną tezą Kiliasa nie tyle Polska otworzyła się na świat, ile nauka zachodnia otworzyła się na polskich socjologów, ułatwiając im poprzez system stypendiów i grantów udział w najważniejszych światowych konferencjach, ale również powierzając im stanowiska we władzach ISA. Co skłoniło Zachód do zainteresowania się polską socjologią? Polacy wystąpili w roli przedstawicieli całego bloku socjalistycznego, będąc w Europie Zachodniej i Stanach Zjednoczonych „gośćmi ze Wschodu”. Badania społeczne realizowane w zupełnie innej rzeczywistości politycznej, ekonomicznej i kulturowej stały się dla zachodnich uczonych niezwykle interesujące, ale redukcja polskich socjologów do roli geograficznej ciekawostki i dostarczycieli danych i wyników badań byłoby dla nich mocno krzywdzące. Polska socjologia obok rosyjskiej i radzieckiej zajmowała praktycznie od swoich początków ważne miejsce w regionie i przyciągała uwagę w krajach socjalistycznych, czego Kilias dowodził m.in. przy pomocy danych liczbowych na temat udziału recenzji polskich wydawnictw wśród wszystkich publikacji omawianych w czeskosłowackich czasopismach socjologicznych.

W monografii został ukazany obraz socjologii polskiej lat 60. XX w. w odbiorze uczonych zachodnich i wschodnich, ale również w oczach samych Polaków – w ich analizach, komentarzach i wypowiedziach nieoficjalnych. Statystyki i dane bibliometryczne, przywoływane jako ilustracja lub konfrontacja dla informacji pożytkanych przy użyciu metod jakościowych, na ogół potwierdzają wstępne założenia, ale niekiedy prowadzą do nieoczekiwanych wniosków, jak np. analiza cytowań znajdujących się w bazie Thomson Reuters Web of Science (WoS) tekstów autorstwa czołowych socjologów polskich z lat 1959–1970. Okazuje się, że największym zainteresowaniem na świecie cieszyły się prace Aleksandra Matejki (łącznie 32 cytowania) i Włodzimierza Wesołowskiego (łącznie 18 cytowań), a nie autorów zdecydowanie bardziej znanych, jak Zygmunt Bauman, Adam Podgórecki, Antonina Kłoskowska, Jerzy Wiatr czy Stefan Nowak. Co ciekawe, publikacje bardzo cenionych w kraju Marii i Stanisława Ossowskich wg danych bibliometrycznych WoS spotkały się z zerową recepcją na Zachodzie (brak cytowań). Kilias nie fetyszyzuje jednak tego typu wskaźników, traktując je jako pomocnicze i ilustracyjne źródło informacji, a powstałe kontrowersje jakościowo-ilościowe w przekonujący sposób wyjaśnia. Otóż niska liczba cytowań anglojęzycznych prac wielu czołowych polskich autorów była związana z miejscem ich publikacji, którym często było wydawane w Polsce od 1961 r. czasopismo „Polish Sociological Bulletin”, pomyślane jako forma upowszechnienia wyników badań krajowych uczonych na forum międzynarodowym. Z wielu względów zamysł ten okazał się nieskuteczny, m.in. z powodu niskiego poziomu językowego, spowodowanego brakiem wykwalifikowanych anglojęzycznych

redaktorów, zwłaszcza w początkowym okresie funkcjonowania periodyku. Stąd wymowny tytuł rozdziału poświęconego podobnym próbom umiędzynarodowienia: „socjologia polska mówi obcymi językami, mówiąc głównie sama do siebie”.

Mimo bezsprzecznie zwiększonej obecności Polaków w światowej socjologii i tworzonych przez nią instytucjach, zainteresowanie Zachodu nauką w naszym kraju miało ograniczony charakter. Choć Polaków chętnie zapraszano do państw kapitalistycznych na krótsze i dłuższe pobyty, to zachodni uczeni do Polski przyjeżdżali mniej chętnie i praktycznie tylko krótkoterminowo. Dla Kiliasa jest to pretekst do spojrzenia na miejsce socjologii polskiej na świecie z jeszcze jednej perspektywy: centrum i peryferii, a także do wyraźnie wyartykułowanego wniosku: „niezależnie od wzrostu ich intensywności, relacje z nauką światową, ani w latach sześćdziesiątych XX wieku, a nie w dwóch kolejnych dekadach nie nabrały powszedniego charakteru”.

Monografia „Goście ze Wschodu. Socjologia polska lat sześćdziesiątych XX wieku a nauka światowa” stanowi nieszablonowe i wieloaspektowe, a przy tym bogate faktograficznie opracowanie, które odnosi się nie tylko do wyznaczonego w tytule okresu. Oprócz wspomnianej już wycieczki w przeszłość w pierwszych trzech rozdziałach rozważania Kiliasa mogą stanowić ważny przyczynek do współczesnych analiz strategii umiędzynarodowienia nauki, jej stosunku do ogólnościowych centrów i faktycznego znaczenia danych statystycznych i bibliometrycznych w ocenie działalności naukowej.

Bibliografia

- BORONOV, A. (2007), *Sotsiologiya v Leningrade – Sankt-Peterburge vo vtoroy polovine XX veka*. Sankt-Peterburg. [Боронев, А. (2007), *Социология в Ленинграде – Санкт-Петербурге во второй половине XX века*. Санкт-Петербург.]
- FLECK, Ch. (2016), *Sociology in Austria*. London.
- SZACKI, J. (1981), *Historia myśli socjologicznej*. 1–2. Warszawa.

INFORMACJA DLA AUTOREK/AUTORÓW

1) Preferowany edytor tekstu: Microsoft Word 2007, 2010 i późniejsze wersje. Ustawienia strony: papier A4; marginesy: górny, dolny, lewy, prawy 2,5 cm; nagłówek i stopka 1,5 cm. Nagłówki na pierwszej stronie – inne.

2) Na pierwszej stronie: po lewej – imię i nazwisko autora (kapitałiki). Pod imieniem i nazwiskiem autora – numer ORCID, w kolejnym wierszu – nazwa reprezentowanej instytucji (np. Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie). Czwarty wiersz – tytuł artykułu; czcionką Times New Roman 14 pkt., pogrubiony, wersaliki, akapit wyśrodkowany. Odstępy przed 12 pkt., po 24 pkt. Po tytule artykułu podaje się (czcionką Times New Roman 12 pkt.): tytuł artykułu w języku angielskim (pogrubiony). W kolejnych akapitach (czcionką Times New Roman 10 pkt.): wyrazy kluczowe (5-7 wyrazów) w języku artykułu, wyrazy kluczowe w języku angielskim, abstrakt – 500-1000 znaków (ze spacjami).

3) Tekst główny. Czcionka Times New Roman 12 pkt. Akapit: wyrównanie – wyjustowany; interlinia 1,5 wiersza; pierwszy wiersz – wcięcie 1 cm (ustawia się automatycznie w oknie dialogowym Format/Akapit/Specjalne/Pierwszy wiersz).

Wszystkie wyznaczone fragmenty tekstu, np. wprowadzane terminy, podajemy w f o r m a c i e r o z s t r z e l o n y m : Format/Czcionka/Odstępy między znakami/Rozstrzelony/2,0 pkt. Nie zaleca się użycia w tym celu **pogrubienia** ani podkreślenia.

4) Numery stron – góra strony, do środka. Czcionka numerów stron – Times New Roman 10 pkt.

5) Do tworzenia przypisów bibliograficznych należy zastosować s y s t e m h a r w a r d z k i , polegający na odniesieniu do określonej pozycji zamieszczonej w bibliografii. Odniesienia te powinny być zamieszczane w tekście, np.: (Nowak 1999, 10) lub (Nowak/Kowalski 2000, 145 i n.). Proszę unikać rozpisywania tytułów książek i artykułów w tekście – należy stosować jedynie odсылaczę do bibliografii (jak wyżej). Pełne dane bibliograficzne prosimy podać w wykazie literatury przywołanej (bibliografii), zamieszczonej na końcu artykułu (zob. p. 9).

6) Przypisy dolne (numerowane) prosimy wykorzystywać jedynie w celu zamieszczenia komentarzy, reminiscencji, uwag itp. Prosimy nie nadużywać tej formy prezentacji informacji. Format przypisów dolnych: czcionka Times New Roman 10 pkt., akapit: wyrównanie – wyjustowany; interlinia co najmniej 10 pkt; pierwszy wiersz – wcięcie 1 cm (ustawia się automatycznie w oknie dialogowym Format/Akapit/Specjalne/Pierwszy wiersz).

7) Cytaty ujmujemy w cudzysłów (nie kursywą). Cytaty objętością trzy wiersze i więcej prosimy podawać jako tekst blokowy:

Czcionka – Times New Roman 10 pkt., akapit – wyjustowany; pierwszy wiersz – brak wcięcia; wcięcia od lewej i od prawej 1 cm; interlinia 1,5 wiersza. Odstępy od tekstu głównego – przed i po 12 pkt. Fragmenty opuszczone należy oznaczyć trzema kropkami w nawiasach kwadratowych [...] (wzór tekstu blokowego).

8) Wszystkie imiona własne przywoływanych lub cytowanych badaczy podajemy w formie inicjałów: R. Jakobson, A. Nagórko, D. Szumska itd. Przy ponownym wspomnieniu autora inicjał imienia się nie powtarza – podaje się tylko nazwisko.

9) Na końcu artykułu zamiesza się listę bibliograficzną. Wykaz prac powinien być uporządkowany alfabetycznie według nazwisk autorów, a w przypadku powtarzającej się daty wydania publikacji tego samego autora, według daty utworów w porządku chronologicznym (do tej samej daty dodaje się litery małe, np. 2000a, 2000b, 2000c). W przypadku prac anonimowych lub dokumentów bez autora (np. stron WWW) w bibliografii należy podać fragment tytułu – jedno lub dwa słowa umożliwiające odnalezienie i identyfikację źródeł, np. (Russia's Population 2013). Wzór listy bibliograficznej (czcionka Times New Roman 10 pkt):

Awdiejew, A. (1999), Standardy semantyczne w gramatyce komunikacyjnej (teoria i zastosowanie). W: Awdiejew, A. (red.), Gramatyka komunikacyjna. Warszawa / Kraków, 33-68.

Bartmiński, J. (1973), O języku folkloru. Wrocław etc.

Bartmiński, J./Niebrzegowska S. (1998), Profile a podmiotowa interpretacja świata. W: Bartmiński, J. (red.), Profilowanie w języku i tekście. Lublin, 211-224.

Bednarczuk, L. (1991), Uwagi o funkcjach języka (Głos w dyskusji nad referatem R. Grzegorzczukowej „Problem funkcji języka i tekstu w świetle teorii aktów mowy”). W: Język a kultura. IV, 29-30.

Beličová, H. (1984), Ke vstahu tzv. povrchových a hloubkových větných významů. W: Československa rusistika. XXIX/4, 148-157.

Polański, K. (red.) (1995), Encyklopedia językoznawstwa ogólnego. Wrocław etc.

Jäkel, O. (2013), Hypotheses Revisited: The Cognitive Theory of Metaphor (Applied to Religious Texts). W: [dostęp 15 maja 2013]. Dostępny w World Wide Web: <<http://www.metaphorik.de>>.

Źródła naukowe, zapisane cyrylicą, powinny zostać dodatkowo przetransliterowane. W tym celu prosimy używać serwisu internetowego: <https://www.ushuaia.pl/transliterate>. Proszę wybrać opcję transliteracji: **rosyjski BGN-PCGN**. Po notacji w formie oryginalnej (cyrylickiej) następuje, zapisana w nawiasach kwadratowych, wersja przetransliterowana. Bibliografia powinna być zapisana zgodnie ze wzorcem:

Фонарев, А. Р. (1998), Психология личностного становления профессионала. Москва. [Fonarev, A. R. (1998), *Psichologiya lichnostnogo stanovleniya professionala*. Moskva.]

Норман, Б. Ю. (1994), Грамматика говорящего. Санкт-Петербург. [Norman, B. J. (1994), *Grammatika govoryashchego*. Sankt-Peterburg.]

Киклевич, А. (2019), Реализация пропозиционального аргумента: клаузная – именная – нулевая (на примере русских эмотивных глаголов). W: Филологические науки. 1, 9-21. [Kiklewicz, A. (2019), *Realizaciya propozitional'nogo argumenta: klauzal'naya – imennaya – nulevaya* (na primere russkikh emotivnykh glagolov). In: *Filologicheskiye nauki*. 1, 9-21.]

W przypadku zapisanych alfabetem cyrylickim tekstów, będących tłumaczeniami, nazwisk autorów nie należy transliterować – powinny one zostać zapisane w postaci oryginalnej, np.:

Сартр, Ж.-П. (1993), Проблема метода. Москва. [Sartre, J.-P. (1993), *Problema metoda*. Moskva.]

10) Między tabelami, rycinami, diagramami itp. a tekstem głównym stosować odstęp 12 pkt: FORMAT/AKAPIT/ODSTĘPY PRZED 12 pkt.

11) Zaleca się numerację wszystkich rozdziałów i podrozdziałów. Prosimy przy tym nie używać domyślnej numeracji, tzn. domyślnych list numerowanych.

12) Automatyczne dzielenie wyrazów.

13) W tekście głównym kontrola bękartów i wdów: FORMAT/AKAPIT/PODZIAŁY WIER-SZA I STRONY/KONTROLA BĘKARTÓW I WDÓW.

14) Objętość artykułu: od 20000 do 25000 znaków (z odstępami).

15) Aby przeciwdziałać przypadkom „ghostwriting”, „guest authorship”, redakcja czasopisma stosuje odpowiednią procedurę, przyjętą w polskim środowisku nauk humanistycznych. Autorki i autorzy są proszeni o wypełnienie i przesłanie na adres Redakcji Oświadczenia o oryginalności artykułu. Druk Oświadczenia znajduje na stronie internetowej czasopisma.

16) Artykuł przedstawia się w formie elektronicznej na jeden z adresów:

akiklewicz@gmail.com

aleksander.kiklewicz@uwm.edu.pl